

3406

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos 1201, 1202, 1213, 1237, 1255.

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE
COMMENTARY OF ŚĪYANA ĀCĀRYA

EDITED BY

ĀCHĀRYA SATYAVRATA SĀNAŚRAMĪ F. A. S. B., (HON'Y.)

*L. claver and M. A. Examiner of the Vedas in the University
of Calcutta, Honourary Member and Member of the
Philological Committee of the Asiatic Society
of Bengal, Member and Moderator of the Vedic
and the Philosophical Examinations of
the Board of Sanskrit Examinations,
Bengal, Behar & Orissa, Editor,
Author, Commentator, Annotator,
Compiler, Translator
& Publisher of different
Vedic Works &c &c.*

1 VOL. VII. KANDA VII.

CALCUTTA :

Printed by Hitarrata Chattopādhyāya,
at the Satya Press, 27, Ghose Lane,

1910.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्स्वायणाचार्यकृत-‘विदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयाध्यायितिकसमितेरनुमत्त्या व्ययेन च,

सामग्र्यमीतियशोनामाचार्यसत्यवतशर्माणां

यथाभति संशोध्य सण्डीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ७ भा० । ७ का० ॥

(सप्तमकाण्डात्मकः सप्तमो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६७-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यद्रतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथेतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं हस्तिघट इति । कश्चित् पुस्तके 'हस्तिघट'-इति च दृश्यते । त मनुस्मृत्य डा०-वेबर्-महादयेन सङ्कतैतत्काण्डोपस्यभूमिकायादोषस्यां लिखितं हस्तिघट्यब्दबोधनम्, तद्यथा—

"The name of this kânda is rather questionable the one above mentioned is taken from M. as the best authority. The other manuscripts in the Mādhyandina as well as the Kāva Cikhā call it Hastighata. Is hastin—one ? hastishat—seven ?"

परं न तत्र किं अपि प्रमाणं दर्शितम्, नापि कश्चित् फलं तादृशपाठस्य प्रकाशितम् । पठे काण्डे भष्मावहरणान्तं सुखासन्नरथं विहितम्, विधास्यति चाष्टमे सोमयागमेप्रभृतं चयनस्थापारम्, इह तु सप्तमे सन्ति व्युद्भवादीनि चयन-पूर्वकृत्यानि ।

तानीमानि तैत्तिरीयकसंहितायाः पञ्चमकाण्डोऽथ द्वितीय-प्रपाठकस्य तृतीयाध्यायवर्गेषु द्रष्टव्यानि, तराङ्गाद्येषु च विमेषतः ।

तस्यैतस्य सप्तमकाण्डस्य पाठाभिरादिसम्पादनाय भट्टजीताना मादर्पपुस्तकानां मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

- क = संवत्-१६८०-लिखितं २५-पत्रात्मकं पुस्तकं पूर्णम् ।
 ख = श्याक्पुस्तकसमकालिकम् हीनान्यकतिपय मपरपुस्तकम् ।
 ग = डा०-वेबर्-सम्पादितं (ख० १८४८-सुद्रितम्) पूर्णम् ।
 घ = बाजमेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८-सुद्रितम्) पूर्णम् ।
 ङ = पा० स० पु०, १६८१-संवल्लिखितम्, १२१-पत्रात्मकम् पूर्णम् ।
 च = पा० स० पु०, ४८ पत्रात्मकम् , सं० १८६८-लि०, पूर्णम् ।
 छ = भाषायितिकसमितितो लयं (ग० ६०) ८८-पत्रात्मकं पूर्णम् ।
 ज = डा०-वेबरेणावितुसाक्षराणि विविक्त्य ग-पुस्तके समाहृतम् ।
 एष्वष्टस्राद्रूपपुस्तकेषु प्रथमचतुष्कं मूलस्यापरचतुष्कं भाष्यस्येति
 विवेकः ॥

काजीकौठा-राजन्वती ।
 सं० १८६७ । ख० १८१० । } श्रीमन्नवतशर्मा ।
 (व्यावसयः, सामर्थ्यम्, आचार्यश्च ।)

शतपथब्राह्मणसप्तमकारणडीय- सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (मार्चपत्यवेध्यन्—	१ अ० १ ब्रा०)	१ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (अथ दभैस्तमस्तुप—	१ अ० १ ब्रा०)	१२६
अथ तृतीयः प्रपाठकः (आत्मन्नमिं गुच्छीते—	४ अ० १ ब्रा०)	२२७
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (कूर्मं सुपदधाति—	५ अ० १ ब्रा०)	२२५

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (मार्चपत्यं चेद्यन्—	१ प्र० १ ब्रा०)	१ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (अथातो मेर्षन्तीर—	१ प्र० १ ब्रा०)	७६
अथ तृतीयाध्यायः (पितो मार्चपत्यो—	२ प्र० १ ब्रा०)	१५१
अथ चतुर्थाध्यायः (आत्मन्नमिं गुच्छीते—	३ प्र० १ ब्रा०)	२२७
अथ पञ्चमाध्यायः (कूर्मं सुपदधाति—	४ प्र० १ ब्रा०)	२२५

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अक्रान्तिम पितरो लोकं	२	अथ पुरुषशौचं भभिजुहोति	३७५
अग्ने तव अदो वय इति	१५६	अथ पुरुषशौचं स्रृज्जाति	३७९
अग्ने दिवो अर्थं मच्छा भिगासीति ८		अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति	२२६
अग्ने यत्ते दिवि यत्तं इति	७	अथ पूर्वार्द्धे न दक्षिणाम्	१०९
अग्ने युद्धा हि ये तव	३३६	अथ प्रायणीयं निर्वपति	६८
अग्नेभस्माख्यमे पुरीष मसीति	४	अथ यदन्तराहवनीयं च	५३
अथ गार्हपत्यं ऽहवोवा	१५२	अथ या पश्चोत्तरा.	३८३
अथ गो । इमं साहस्रं	३७८	अथ ये ऽएते हे यजुषी	५५
अथ जघनाद्धे नोदीचीम्	१००	अथ रक्त्वं सुपदधाति	२३०
अथ जघनेन परीत्य । उत्तरतो	६	अथ रेतस्त्रिधा ऽउपदधाति	२८५
अथ तेनैव पुन. परीत्य	१०	अथ ऽत्तं चो ऽउपदधाति	२८८
अथ दक्षिणतः । अथावत्तं च	१५६	अथ लोकम्पुषा सुपदधाति	१९
अथ दक्षिणतो गाम्	३७३	अथ लोमेष्टका उपदधाति	१५४
अथ दक्षिणतोऽजम्	३७४	अथ विश्वं योतिष सुपदधाति	२८७
अथ दर्भस्तम्बं सुपदधाति	१२३	अथ सत्यं साम गायति	२२८
अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति	२८१	अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत इमे	२३६
अथ दिव्यजुष सुपदधाति	२८३	अथ मूर्ध्नोऽधो वपति । एतदे	१३५
अथ पश्चात् । अग्ने यत्तं	१५७	अथ साम गायति । एतदे	२३५
अथ पुरीषं निर्वपति	१२	अथ तिकता निर्वपति	४
अथ पुरुष सुपदधाति	२३२	अथ सुखा ऽउपदधाति	२४०

॥ अथ कण्विकासूची ॥

कण्विकाप्रतीकम्.	पृष्ठं	कण्विकाप्रतीकम्	पृष्ठं
अक्रान्तिं पितरो लोकं	२	अथ पुरुषशीर्षं मभिशुहोति	३७५
अग्ने तव अत्रो वय इति	१५६	अथ पुरुषशीर्षं सहृक्ताति	३७९
अग्ने दिवो अर्घ्यं मच्छा निगासीति ८		अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति	२२६
अग्ने यत्ते दिवि वर्षं इति	७	अथ पूर्वाह्नेन दक्षिणाम्	१०९
अग्ने युद्धा द्वि ये तव	३३६	अथ प्रायणीयं निर्वपति	६८
अग्नेभैसास्यधोः पुरीष मसीति ४		अथ यदन्तराहवनीयं च	५३
अथ गार्हपत्य एवोवा ...	१५२	अथ या यथोत्तराः	३८३
अथ गोः । इमं माहसं	३०८	अथ ये एते द्वे यजुर्वे	५५
अथ अघनाह्ने गोदीचीम्	१००	अथ रक्तं सुपदधाति	२३०
अथ लघनेन परीत । उत्तरतो	६	अथ रेतस्विचा उपदधाति	२८५
अथ तेनेव पुनः परीत ..	१०	अथ उत्तरे उपदधाति	२८८
अथ दक्षिणतः । अभ्यावर्त्तं	१५६	अथ लोकम्पुषा सुपदधाति	१९
अथ दक्षिणतो गाम्	३०३	अथ लोमेष्टका उपदधाति	१५४
अथ दक्षिणतोऽजम्	३०४	अथ विश्वज्योतिष सुपदधाति	२८७
अथ दम्भान्न सुपदधाति	१२३	अथ सत्यं माम गायति	२२८
अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति	२८९	अथ सर्वनामैरपतिष्ठत इमे	२६६
अथ द्वियजुष सुपदधाति	२८३	अथ सर्वजिह्वं वपति । एतदे	१४५
अथ पश्चात् । अग्ने यत्ते	१५७	अथ नाम गायति । एतदे	२३५
अथ पुरीषं निवपति	१९	अथ मित्रता निवपति ..	४
अथ पुरुष सुपदधानि	२३२	अथ शुचा उपदधानि ..	२४०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथावस्य । अजो ह्यस्य	३८०	अथैन मेधवति	३२८
अथात सम्यदेव एकविंशति		अथैन परिमिद्धि परिधयति	४
रिदका मव यजूरधि	५४	अथैनं प्रसलयावर्त्तयति	३३७
अथात सम्यदेव चतस्रो	१६६	अथेना व्याप्यानवनीभ्यां	१६५
अथातोऽधिरोहणस्यैव	२०६	अथैनो विसृजति । अग्रहाष्टाय	१४
अथातो निरुक्तानिरुक्ताना मेव	१३६	अथेनान् विसृजति । आम्ना त	१०६
अथातो नैर्जैतीर्हन्ति	७६	अथेनानुपदधाति	३७१
अथात्मानं विक्षयति	१०२	अथेना मभिवृद्धोति	३६५
अथान्तरेयोद्वयमध निनयति	८१	अथेनौ भन्निवपति	१६
अथाने । इम मूर्णायु	३७६	अथेयु हिरण्यशकलान्	३६८
अथाथर शुक्ल पुरस्तात्तयन्ति	२०३	अथोक्ता सुपदधाति	३३४
अथावस्य । इम मा हिरसी	३७८	अथोत्तरत । इम मज्ज मध	१५७
अथायादा सुपदधाति	२८८	अथोत्तरतोऽविम् । दक्षी	३७४
अथामन्दौर शिखर	८०	अथोत्तरतोऽभम् । वातस्य	३७१
अथास्याऽऽ भिकता व्यावपति	१३	अथोत्तर मर्द्धं मनुदुय	३७६
अथास्यां पय ध्यानयति	१४	अथोत्तरदि निवपति	१५६
अथाहवनीयऽपव पुष्करपत्रं	१५३	अथोत्तराम् । अथ ते योनि	८
अथाहवनीयऽव्याप्यानवनीभ्यां	१५४	अथोत्तरार्द्धे न प्राचोम्	१०१
अथाहाभिभ्य प्रक्षिपमाभेभ्य	२०१	अथोत्तरार्द्धेऽपतिष्ठत	३७६
अथेतऽऽ साये भूतऽऽ	२०६	अथोद्वयममात्रिनयति	१६३
अथेत दे यजुयो	५५	अथोपश्रया पिष्ट्वा	३३४
अथेन विक्षयति	८६	अथोलक्षलसुमलेऽउग्रधानि	३२६
अथेन मनश्चिनोति	६	अथोपात्रिवपति । अथ वै	३
अथेन मभिवृद्धोति	१२४	अथोद्वरी सुत्तरत उपधानि ।	
अथेन सुपविश्यामिजहोति	२३८	इन्द्रस्य त्रौणमा	२४२

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठं
अथौदमरी सुत्तरत उपस्थाति		आय्येयोरन्वाह ..	२०६
आय्ये रम उदमर २४१		आय्येन जुहोति ...	२०६
अदादमोऽवमानं पृथिव्या . २		आत्मप्रपिं सृष्टीति चिन्तनु ..	२२७
अपौ भवन्तुदीदेति । एतद्वापौ ३२७		आप्यान्वतीभ्या मभिमृष्ट २००	
अपौ त्वा सचे मादयामीति ३८६		आप्यायस्य ममेतु ते .	१६६
अपौ त्वा ज्योतिषि मादयामीति ३८५		आरुह्याधिं जघनेन स्वयमाट्का ३८२	
अपौ त्वा पाथमि मादयामीति ३८७		इरण्यमये प्रययस्व जन्तुभिः १६१	
अपौ त्वा पुरीषि मादयामीति ३८७		इये राये रमस्व . .	३३५
अपौ त्वा भस्मनमादयामीति ३८५		इष्कतांर महारस्य प्रचेतमं १६१	
अपौ त्वायमे मादयामीति . ३८५		उत्तान उपस्थाति ..	२३६
अपौ त्वा योनौ मादयामीति ३८७		उदयमता भवन्ति ..	१७३
अपौ त्वा मद्ने मादयामीति ३८६		उदरसुखा । योनिरुलूखलम् ३३७	
अपौ त्वा मधम्ये मादयामीति ३८७		कर्त्विं यजोतायाम् ...	३३१
अपौ त्वा मधिवि मादयामीति ३८६		कर्त्तव्यपाञ्चातवेदः ..	१६०
अपौ त्वेमन्त्वादयामीति ३८८		अथे त्वेतीह । प्रायो वा ३७०	
अपौ त्वोद्भवादायामीति ३८५		अतामान मिति . .	१६२
अपाप्सु ममि योनिरथे .. २३०		• .	
अपेम पीत वि च मपतात इति १		एकविंशतिर्देव परिधितः ।	
अपय मोऽविः । यमिनृत्तोमं ७		यजुर्देविर्देव	५६
अर्थवे त्वा मद्ने मादयामीति ३८३		एकविंशतिर्देव परिधितः ।	
अर्थे चारिं चोत्तरत । एतस्या ३७७		रादश मामा यच्च १२	
अपाटानि सद्यमाभेति २८१			
अपाविट्का उपस्थाति ११			
असुम्न मयजमान मिच्छेति ८८			
अस्योनि वे परिधितः ५			

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
एतयोदभयोर्गृहीतयोः	३३१	तत् रुक्म उपपद्यति । अथौ	२३३
अथौदभरं भवति । ऊर्ध्वं ...	३३२	तं वा उपपाक्षमय मादित्यस्य	२३७
अथौदभरे भवतः । ऊर्ध्वं ...	३३३	तं वा एतम् । अत्र पक्षपुच्छ-	३
काष्ठात काष्ठान् प्ररोहन्ती	२८२	तं वा एतम् । इत ऊर्ध्वं प्राक्	३३७
काष्ठाग्रमयीं दक्षिणत उप	२८३	तं वै पक्षपुच्छवन्त मेव सन्तम्	७
ऊर्ध्वं मुपपद्यति । ...	३३५	तत् हेके त्रिचिंतं चिन्वति ...	५४
गां चार्धं च दक्षिणत	३७९	त एतत मत्तनाम पुरस्ताद्	२२८
गायत्रीं त्वा कृन्द्वा सादयामि	३८७	त एतानि मर्पनामाथपान्	२३६
गार्हपत्यं चैवान् प्रलाश	१	त एते पशवः । ताज्जागीप-	३७५
चतस्रः सीता यजुषा हवति ।		त एते सर्वे प्राणा यदधाता	२६०
तद्य इमे श्रीर्षचत्वारो	१०३	तत् प्रादेशमातं भवति ...	३३२
चतस्रः सीता यजुषा हवति ।		तथैवेतद्वजमानः । आत्मानं	७७
तद्यचतस्रश्च	१०२	तथैवेतद्वजमानः । यत् सत्यम्	२२८
चतुर्भिः समिवपति । तद्ये	१३	तदयेव गार्हपत्यम् ...	२००
चिन्त म्येति । चिन्तीति स्त्रियाः	५	तदाहुः । कथ मस्येता अथो-	
चित्तो गार्हपत्यो भवति	१५१	रात्राभ्या उपहिता ...	१६३
चित्रं देवाता मुद्गादनीकं	३७६	तदाहुः । कथ मस्येता अथो-	
नं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।		रात्रेः मन्वसा अन्धूना ...	१६३
तदग्निमेतत् सर्वं ...	३३३	तदाहुः । कथ मस्येतावाग्मानौ	२८४
नं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।		तदाहुः । कथ मस्येताः यकाः	१५८
तदग्निमेतत् प्राक्	२८२	तदाहुः । कथ मस्येताः प्रयवः	१६३
		तदाहुः । कथ मस्येताः सर्वेः	१६४
		तदाहुः । कथ मस्येता यका	३३४
		तदाहुः । कथ मेव पुरुषः ...	२८१
		तदाहुः । कस्मादभिन्नयमावृण	२६१

कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदाहुः । केतामा ममस्वातिनां १६४		०—० नु तत्त तमः ७६	
तदाहुः । नैतस्य पुरयस्य २४४		तदा इत्यतः क्रियते । यद्देवा	
तदाहुः । यत् प्रजा विन्यस्योतिः २४१		०—० नु तानि २०९	
तदाहुः । यत् प्रथमा मेव २०९		यद्दे योनिः परिभ्रितः । उच्च ६	
तदाहुः । यदये लोको गार्हपत्यो ५६		तं देवा अप्यौ प्रादुर्लभन् ५०	
तदाहुः । यदसावेव २८२		त मभ्यनक्ति । दध्रा मधुना २२६	
तदाहुः । यदार्द्रं रेतः १६२		त सुतरार्द्धेनामोः अन्तरेण २०४	
तदाहुः । यदस्मा धाप एतानि २८२		तं पुष्करपखं इष्टपदधाति २३१	
तदाहुः । यद्योनिः परिभ्रितो १५३		तं प्रथमं यन्तम् । एतां २०४	
तदाहुः । यद्वैत भिक्ता १६२		तस्य गार्हपत्यं यथां लोकः ५२	
तदाहुः । यो वै तत्त प्रजा २८१		तस्य यदधरं कषात्रम् अथ २२५	
तदेतदमरं खट्वा । पुरस्तात् २६६		तस्य शिर एवाहवनीयः । अथ ५६	
तदेव लोकोऽभ्युक्तः । तद्दे २३१		तस्याय मेव लोकः प्रतिष्ठा ५०	
तद्देवा वै मा प्रतिष्ठा । यो ५१		तां वै प्रजापतिर्नोपदधाति २०८	
तद्देके । उभयमेव यन्तम् १५२		ता उत्तरवेदौ निवसति । योनि १५८	
तद्देके इत्याहुः । पुरीष्यामो २०२		ता उभय एकविंशतिः सन्वयन्ति १२	
तद्देके, पि । यद्येक २००		ता उभय, दोहश्च सन्वयन्ति १०२	
तद्देके । र्थं य मेव यजुः सप्त २३६		ता एता अक्षुल्यः २८८	
तद्यत् तत्त मत्तम् । अथ २२६		ता एता ऐक्याख्यानाः १३८	
तद्यद्विभ्य इति । नक्षत्रो २०२		ता एता दिशः । ताः सवैत १५८	
तद्यदेते अथोपदधाति २८८		ता एता यजुर्ग्रन्थ इष्टकाः १६५	
तद्यो, पञ्चदशपूर्वाः । ता अपस्या २८२		ता एता यजुर्ग्रन्थ इष्टकाः १५८	
तदा इत्यतः क्रियते । यद्देवा		ता नावा मन्वाण्या विवसति १५६	
०—० नु अस्मात्त से २६८		तां न रिक्ता मन्वेत्येत नैदिक्ता १३	
तदा इत्यतः क्रियते । यद्देवा		तान् पुरस्तान् शतैव उपदधानि ३६८	

कङ्किकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कङ्किकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
बादशोदचमसान् लष्टे निनयति ।		पुरीव्यासो ऽध्यय इति ...	३
०—० व्ययो दधाति ...	१३४	पुरुषस्य प्रथमं सुतृजति ...	३०७
बादशोदचमसान् लष्टे निनयति ।		प्रचायति; प्रचा व्यजत ...	४८
०—० दृष्टिं दधाति ...	१३३	प्रजापतिदेवोऽभिः । उभयं ...	१३६
बाभ्या सुपदधाति । दिपाद्यज-	२३	प्रजापतिद्वि सादयत्विति । ०—०	
		समुद्रस्यैमन्नित्वापां क्षीमं	२०८
धुवासि धरयेति । तस्योक्तो नम्बुः ३३		प्रजापतिद्वि सादयत्विति । ०—०	
नमः सु ते निश्रं ते तिम्रतेज इति ७८		एधित्वा ज्योतिष्मती मिति २८०	
नमोऽस्तु सर्वेभ्यो देके च ..	२३७	प्रवेद्य प्रायणीयेन प्रचरति ..	८८
नानोपदधाति । ये नानाकामा	८५	प्रवेद्यापि सुपतिष्ठते । एतद्वा	
निवेशनः नङ्गमनो वक्षणा मिति ८२		०—० नामिचित एतां	८२
नोपलभ्यति । पाप्मा वै निश्रंतिः ८०		प्रवेद्यापि सुपतिष्ठते । एतद्वा ०—०	
		नामिचिते बहिर्वेदेति . .	३८१
पञ्चदशोदचमसान् निनयति ।		प्रादेशमाप्ते भवतः । प्रादेश-	३३०
पञ्चदशभिर्च गृभिर्	१३८	प्राण्य यक्षते; स्यादमसुदचित् ३३१	
पञ्चदशोदचमसान् निनयति ।			
पञ्चदशो वै वच	१३५	बहिर्वेदिरियं वै वेदिः । व्याप्ता	१५५
पयमि पुरुष सुपदधाति ...	३०२	बहिर्वेदिरियं वै वेदिः । व्याप्ता	१५५
पलाशशाखया शुद्रहति	९	बाहुऽध्यस्येते । ते नानोपदधाति १०	
पशुरेव यदपिः । मोक्षैव ..	३३६	बाह्येनापि सादरति । व्याप्ता	१५४
पशुप्रीर्वायुपदधाति पशवो	३३७	बाह्येनापि सादरति । व्याप्ता वा	१५६
पद्यादयोः प्राजाभीन .	३४०	बाह्येनापि सुतृजत् । इमे	२०७
पादमाचो भवन्ति । व्यधत्तं	७७	वक्ष जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति ३३७	
पावत्तवर्षाः शुक्लवर्षा इति .	१६०	भरमोनि भूर्धोवं भूमिरभीनि ३८०	

कण्डिकाप्रतीकम्.

पृष्ठे

प्रतीकम्.

पृष्ठे

मधुवाता ज्ञेयायत इति ३२६
 मद्यो द्यौः पृथिवी च न इति ३२८
 मातेष पुत्रं पृथिवी पुरीष मिति १४
 सुते प्रथमं प्रज्ञस्यति ... ३७०
 यद्वयस्याः यच्च पुरस्ताद्वयदधाति ३६०
 यदेव कूर्मं सुपदधाति । प्राणो ३२७
 यदेव भित्ते गार्हपत्ये ०—० प्राणः १५१
 यदेव । चित्ते गार्हपत्ये ०—० रमः १५१
 यदेव । दम्भस्तम्भ सुपदधाति १२३
 यदेव । दूर्वेष्टका सुपदधाति ३८१
 यदेव पशुप्रीषाण्युपदधाति ।
 प्रजापतिर्वा ... ३६८
 यदेव पशुप्रीषाण्युपदधाति ।
 या वै ताः . ३६७
 यदेव पुण्ड्र सुपदधाति २२२
 यदेव पुष्करपर्णं उपदधाति ।
 इन्द्रो वै लक्ष्मं ज्ञेया .. २३१
 यदेव पुष्करपर्णं उपदधाति ।
 प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमिथ २६१
 यदेव पुष्करपर्णं सुपदधाति २२६
 यदेव प्रोक्षति । हविर्वा एतत् २०१
 यदेव रेतस्त्रिषा उपदधाति २८६
 यदेव लोमिष्टका उपदधाति १५५
 यदेव विश्वोत्तिष्ठ सुपदधाति २८७

यदेव यतिव्रजति । ०—० प्राणः १५२
 यदेव यतिव्रजति । ०—० रमः १५२
 यदेव सर्वेषामेव यतिव्रजति ... २१७
 यदेव सर्वेषामेव यतिव्रजति । एतद्वा १२७
 यदेव सिकता निवपति । अग्ने ४
 यदेव सिकता निवपति । प्रजा- १६४
 यदेव सुखा उपदधाति ... २४१
 यदेव स्वयमाख्या सुपदधाति ।
 यथापति ... २७८
 यदेव स्वयमाख्या सुपदधाति ।
 प्राणो वै २७८
 यदेवात्मानं विज्ञायति । य एदे- १०७
 यदेवावस्था उपदधाति ... ३८४
 यदेवावस्थापयति । अग्निर्देवेभ्य २०५
 यदेवावस्थापयति । अमौ वा २०५
 यदेवावाता सुपदधाति । वाता २८६
 यदेवेता वैश्वंतीर्हरति । प्रजा- ७७
 यदेवेते अन्धोपदधाति ... २८८
 यदेवेनं विज्ञायति । एतद्वा . . १०६
 यदेवेन मभि जुहोति । प्रीषं ३७५
 यदेवेन मभि जुहोति । एतद् वै
 देवा अविभक्तः ... १२५
 यदेवेन मभि जुहोति । एतद् वै
 देवा एतमात्मानं . . २३८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यद्वेवेन मभिनुहोति । एतद् वै		विश्वसौ प्राणायापनाय ।	
यत्र तं प्राणाः	१९४	आनायोदानायेति	२८०
यद्वेवेन मभिनुहोति । एतद् वै		विष्णोः कर्माणि पश्यति	३३३
धाम्येतस्मिन्नधौ	१९५	आममात्री भवति । आममात्रो	१६
यद्वेवेनं परिचिह्नः परिचयति	४		
यद्वेवेखा मुपदधाति । यो वे स	३३४	यत्तं वै इयम् धामानि	१६८
यद्वेवेखायाम् । योनिर्वा	३३७		
यद्वेवेदचममात्रिनयति । एतद्	१३४	न यथा, निदेव वैश्वानर	१६९
यद्वेवेपतिष्ठति । अयं वै लोको	८९	न काधर्म्यमवी दक्षिणत	२४९
यद्वेवेनूखनमुसले उपदधाति	३३०	न कथावस्येते । ते नामोपदधाति	१०
यद्वेवेयोयानिवपति । प्रजापतिः	२	न यच्छाति । मयि यज्ञान्यये	२९०
यस्यास्ती घोर आसनं जुहोमीति	७	न यत्तसः पूर्वा उपदधाति आत्मा	७
या इधवा धातुधानाः मिति	३३७	न यत्तसः प्राचीरुपदधाति	३
या ओषधीः पूर्वा जाता.	१३८	न यूर्यद इति चितिः	१९५
या श्रुतेन प्रतनोधि । मद्यसेव	२८२	न यज्ञान ममीति । ममजानत	२
यास्ते इयमे छये रुचा	२८५	न दक्षिण मेवाये युवति । अय	८६
युनक्त नीरा वि युगा तनुध	८६	न दक्षिणाह्निनायेः । अनारेम	१००
ये वामी दक्षिणे दिवे	२३७	न पुरस्तादाहरति	१५५
		मम प्रयत्यति । मम वै श्रीर्धनु	३६३
राजानं क्रीत्वा पर्युह । अथासा	१५२	समुहोत्वा मद्मे भादधानीति	३८५
		म यः न कूर्मोऽसौ न धारित	२२०
विपरिक्ताम मु ह्येक उपतिष्ठन्ते	३७७	म यः न प्रजापतिर्यममम	
विराड् ज्योतिरधारयदिति	२८५	— — — अय या असात ता	३८३
विश्वसौ प्राणायापनाय ।		म य न प्रजापतिर्यममम	— —
आनायेति प्राणा वे	२८८	अय या मा प्रनिष्ठे वा	७७८

कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
स यः स प्रजापतिर्वा स एव सत ।		स शुक्ल- स्यात् । तद्धेतुस्तस्य	१०६
•—• सद्यदेष्टा	५१	स होवाच । यस्मान्नेन	१०५
स यत् कृष्णं नाम । एतद्	१६२	सा यदवाप्तं नाम । देवाश्चा०	१०८
स यद्मृ मेवोपदधातु	१०८	सीतासमर । वाग्वं सीतासमर	१०८
स यदि संवत्सरभूतः स्यात् ।	१३६	स्यं वामभूत् । प्राणा वं	११०
स यन्मातृपदधातु । न ह्येतं	१०८	संवा चंघा विहिता । वाग्वुष्टुप	५६
स यो सात् प्राणो मध्यत उदका	५०	संवा रुहन्तेव । ये वं ह	५६
सतिरेत्वा सद्ने मादयामीति	१०६	साऽग्नेर्हं चिन्वा र योणिम्	६८
सर्वोपधं भवति । सर्व मेतद्	११०	साऽन्नवीत् । अयं वाव मा धूर्वो	१०२
सर्वोपधं भवति । सर्व मेव	११५	साऽन्नवीत् । अयं वाव मा	
स वं व्यात्मान मेघ विक्षपति	१००	सर्वस्मात्	१०२
स वं लष्टे निगयति । तस्मात्	११३	स्तीनाहरति । वस्ती वंस्तीना	१५५
स वं लष्टे निगयति । प्राणेषु	११४	अथमादृखा मुपदधाति	१०८
स वं लष्टे वपति । तस्मात्	११६	हिरण्यगर्भः समवर्त्ततार्य	११४
स वं लष्टे वरति । प्राणान्	११७		

॥ मूर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

अभिदेवेभ्य उदकामत् सोऽपः प्राविशत् २का० ४म०, १४मा०,
अनिर्घं मद्दिप . २. १ २३.

अग्निर्वै यम इयं यस्याभ्यां ह्रीदं सर्वं यतम्. १. २. १०.

अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य भस्म, यत् सिकता. १. १. ८.

अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य रेतो यत् सिकता. १. १. १०.

अन्तरिक्षं वा अपां सधस्यम्. ४. २. ५७.

अस्र वा अपां पाथः. ४. २. ६०.

अन्नजीवनं ह्रीदं सर्वम्. ४. १. २०.

अन्नं वा अपां भस्म, ४. २. ४८.

अमृतं हिरण्यं ममृतं मग्निः. १. १. १५.

अश्वं चार्षिं चोत्तरतः । एतस्यां तद्दिश्येती पशू दधाति ;

तस्मादेतस्यां दिश्येती पशू भूयिषी, ४. २. १५.

आनेयं वै हृतम्. १. १. ४१.

आत्मअग्निं ऋह्वीत, २. ४. १७.

आका ह्येवाग्ने सन्भवतः सन्भवति. १. १. २१.

आपो वै पुष्करं तासा मिथं पर्ष्यम्. ३. १. ८.

इमे वै लाक्षाः सर्पाः, तेष्वानिम सर्वेष्व मर्षन्ति यदिदं किञ्च,

१. १. २५.

इयं वा अपा मयनम्. ४. २. ५०.

जग्वै रस उदुम्बरः. ३. १. ३८.

अतवो वै विश्वेदेवा. १. १. ४३.

एतद्दे रूपं (कूर्मरूपं) कृत्वा प्रजापतिः ॥ जा चसृजत , यदसृजता-
करोत् , तद्यदकरोत् तस्मात् कूर्मः ॥ ४. १. ३.

एष उभे पृथगिति ,—धूमेनाभू सृष्टेऽमाम् २. १. ३०.

एषा वै नैऋतोर्दिङ् , नैऋत्या नैव हि तद्दिशि निऋतिं दधाति
अ यत्र स्वकृतं वेरिणं शत्रुमदरो वा स्यात् , तदेना उप-
दधाद् । यत्र वा अन्ता अवदीर्यते , यत्र वास्या औपवयो
न जायन्ते , निऋतिर्होष्ये तद् गृह्णाति. १. १. ८.

औपवयो वा अपा मोक्ष. ४. २. ४७.

अत्र वै यमः. १. १. ३.

कम्पयो वै कूर्मेस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्याप्य इति. ४. १. ५.
किम्पुरुषो वै भवु ०—० गौर मारण्यम् ०—० गवय मारण्यम्
०—० उट्ट मारण्यम् ०—० गरम मारण्यम् ०—० त एत
उत्प्लान्तमेधा अनेभ्यः अश्विद्यास्तेषां ब्राह्मणो नाग्रीयात्.
४. २. ३२—३७.

क्रीतामा मसृहातानां सृष्टेति ? हे इति दृयात् ; हे हि सिक्ती,
सृक्ता च कृष्णा च. २. १. ४१.

की हि तद् वेद, यावन्त इमेऽन्तरात्मन् भावाः. १. ४. २.

नाष्टाविश्व दक्षिणतः । एतच्छी तद्दिश्येतो पशू दधाति ; तस्मा-
देतच्छी दिश्येतो पशू भूयिष्ठो. ४. २. १६.

, या मविं प्रफय्यं च पीवरीं प्रत्यावद्वयवाहन मित्येतद्दि सर्वे सीतो-
दपति. १. ४. ११.

चक्षुर्वा अपां घयः, ४, २, ५४,

ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निः, ३, १, १५,

तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेता इति, ४, १, ८,

तेषां मेक मत्र सुहरेन् तस्य नाश्रीयाध्यावज्जीवन्, २, २, १४,

स्त्रीन्समुद्रान्समसृपत् स्वर्गानितीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकाः,

४, १, ८,

द्यौर्वा अपां सदनम्, ४, २, ५६,

द्राघीयो हि देवायुषं ऋसीयो मनुष्यायुषम्, २, ३, १०,

द्वाभ्यां युनक्ति ०—० पङ्गवं भवति, द्वादशगवं वा, १, ४, ६,

इ वै योनी इति ब्रूयाद्, देवयोनिरन्वी मनुष्ययोनिरन्यः,

१, २, ४०,

पशुरेव यदग्निस्तस्मात् पशुस्तिष्ठन् गर्भे धित्वानूपविश्य विजायते,

१, १, २,

पशुरेव यदग्निस्तस्मात् पशोः सुहितस्योत्तरः कुचिरन्ततरो

भवति, ४, १, ६८,

पुरुषस्य प्रथमं सुकृज्जति ०—० द्विपादा एव पश्येत् पुरुषः,

४, २, ३२,

प्रजापतिर्वा इदं मय आसीदेक एव, सोऽकामयतायं ह्यजेय प्रजा-

येयेति स प्राप्तेभ्य एवाधि पशून् निरन्मिमीत, ४, २, ६,

प्रजापतिर्विष्वकर्मा, १, १, ४३,

प्रजापतेर्विस्तृतस्य यानि लोमान्यशीयन्त , ता इमा. (द्रुक्ः)

ओषधयोऽभवन्. २. २. ११.

प्राचीप्रजनना वै देवाः , प्रतीचीनप्रजनना मनुष्याः. १. २. ४०.,

प्राणो वा अर्णवः. ४. २. ५१.

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति. १. १. १४.,

ब्रह्म वै पन्नाशः. १. १. ५.

ब्रह्म वै मन्त्रः. १. १. ५.

मनुष्या वा आपद्यन्दाः. २. १. २०.

मनो वै समुद्रः. ४. २. ५२.

य एवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतवमस्करोति. १. १. २८.

यदिमा आप एतानि मांसानि ०—० अर्धं वाप पगीस्त्वक् ,

अर्धं श्लोम. ४. २. ४१.

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्तियुगं पुरेति. २. २. २४.

ये विहासस्ते कवयः , ते क्षीरश्च युषन्ति युगानि च वितन्वते.

१. ४. ४.

येन रूपेण यत् कर्म कृत्वा विष्णुरन्वादोऽभवत् , तेन रूपेण तत्

कर्म कृत्वाचादोऽस्मान्नीति. ४. १. १२.

रसो वै कूर्मः ०—० यो वै स एषां सोष्मणा मधु प्रविहानां

पराङ् रसोऽत्यचरत् , स एव कूर्मः. ४. १. १.

रसो वै दधि. १. १. १८.

वज्रो वा अज्यम्, ३. १. ३४.

वायुर्वा अपा मेम, ४. २. ४६.

विद्युद्वा अपां ज्योतिः, ४. २. ४८.

विशः पितरः १. १. १.

शिरो वै प्राणतनां योनिः, ४. १. २२.

श्रीर्ल वा अपां सधिः, ४. २. ५८.

सत्यं साम गायति, २. ४. १७ ; ३. १. ३.

समुद्रो वा अयां योनिः, ४. २. ५८.

समुद्रो हीमा ममितः पिब्यते, ३. १. ८.

स यः स क्ष्मोऽसौ स आदित्यः, ४. १. ६.

सर्वेषां भु वैष देवानां भाव्या यदग्निः, ३. १. २५.

सह वैवेमावसे लोकावासतुः, तयोर्वियतीर्याऽन्तरिक्षाकाश आसीत्,
तदन्तरिक्षं भववत्, १. २. २३.

सिक्ता वा अपाम्पूरीयम्, ४. २. ५८.

सोऽभवीत्— अयं वाव मा धूर्वीदिति, यदब्रवीदधूर्वीन्मेति
तस्माद् धूर्वा ; धूर्वा इ वै ता दूर्वेत्याचक्षते परोक्षम्, ३. २. १२.

द्विरण्यं इ वै तद्विरण्यं मित्याचक्षते, ३. १. १६.

॥ अथ विषयसूची ॥

अविच्छिन्नारम्भः	...	१ १. १.	...	१९
अवशिष्टेन उपधानमन्त्रस्तद्याख्यानादि		४. २. २१	..	४०२
अवस्य श्रोकोत्तरमन्त्रप्रदर्शनम्.		४. २. २६	..	४१०
अनदुष्कोचमन्त्रस्तद्याख्याने.	..	१. ४. २१.	...	१२१
अनुदेष्टव्यानां मनुप्रभृतीनां धर्मूनां प्राशङ्ग्या- भक्ष्यतानिरूपणम्.		४ २. ३७		४११
अनुमन्तलाभिमन्त्रयलक्षणे (भाष्ये)	...	१ ४. ४	.	१०७
अनुष्टुप्मन्त्रप्रदर्शनम्.	..	१. २ १६.	...	१७
अपस्यानां महत्स्यात्मकत्वसमाधानम्.	...	४. २. ६२.	...	४२२
अपस्यानां पञ्चदशैकानामुपधानलक्षणादि.		४ २. ४०.	..	४१४
अपष्टैकानां मन्त्रास्तद्याख्यानादिकश्च.		४. २. ४६	...	४१८
अभिमन्त्रणमन्त्रद्वयविधियाख्यानादि.		२. ६. ४६.	...	१८८
अभिमन्त्रणस्य छन्दोहमाधिवहनात्मत्ववर्णनम्.		२. ३. ४१.	...	१८८
अभिहोममन्त्रावयवाणां व्याकृतिरूपणम्.		२. १. ६.	...	१३१
अमन्त्रकं कार्यविध्यादि.	...	१. ४ १४.	...	११७
अविच्छिन्न उपधानमन्त्रस्तद्याख्यादि च.		४. २ २०.	...	४०१
अवेः श्रोकोत्तरमन्त्रप्रदर्शनम्.	..	४. २. २५.	...	४१०
अवशिष्टेन उपधानमन्त्रस्तद्याख्यादि च.		४ २. १८.	.	३८६
अवस्य श्रोकोत्तरमन्त्रप्रदर्शनम्.	.	४. २. २७		४०६
अवादि एकाया उपधानविध्यादि		४. २ २२.	..	४१८
अवादी उपधानमन्त्रविधियाख्याने.	.	२. २. ३६.	.	२०२
आठिकर्माधिक्योः अनिवार्यदर्शनम्	..	२. ४ १	...	२०७

आतिथ्यशुद्धिदन्ते आहवनीयचिति-

भंस्कारविधिः.

२. ३. ३.

..

१६८

आत्मन्यश्विग्रहप्रकारोपदेशादि-

३. १. १.

..

२४४

आहवनीयचित्तावुवायां निवपननिषेधः.

२. ३. ८.

...

१७०

आहवनीयचित्तौ पुष्करपर्णोपधानविधिः.

२. ३. ६.

..

१७०

आहवनीयचित्तौ भिक्तानिवपनविधिः .

२. ३. ११.

..

१७३

दृष्टकाचतुष्टयोपधानमन्त्राणां विधित्याख्याने

१. १. २२.

...

२६

दृष्टकामन्त्रिषु पुरीयनिवपनविध्यादि

१. १. ३६.

.

४२

दृष्टकाहरणममध्ये पितृस्थानस्य पुरतो नयनादि

२. ४. १०.

...

२१६

उखोपधानविध्यादि.

..

४. १. २६.

..

३५७

उखोपधाने मन्त्रविधिस्तद्याख्यानस्य.

४. १. ३०.

..

३५८

उखरूपेण भंस्कृतस्याग्नेर्विराटरूपधना-

पथात्मकताप्रतिपादनारम्भः.

...

१. २. १.

..

५७

उखाग्नेर्गाहपथचित्तिमधी निवपनविध्यादि.

१. १. ३६.

...

४५

उत्तरवेदिनिवपनानुपदेश.

२. ३. २७.

..

१८४

उपसर्गाननादनसद्विह्वलां नेर्कतीषु निषेधः.

१. ३. १९.

...

६१

उपहितपुत्रवशिरस्यभिहोमविध्यादि

४. २. २२.

...

४०३

उपहिताणां पुत्रवशिरःप्रभृतीनां पशुशिरसां सुसर्गानामन्त्रै-

र्मन्त्रैरुपसर्गानविधिस्तन्मन्त्रविध्यादि च

४. २. २८.

.

४०६

उलूखलसुमलयोरुपधानविध्यादि.

४. १. १२.

.

६४८

ऊवाणां निवपनविधिः.

१. १. ६.

..

१६

ऊवाविधानस्य मन्त्रविधित्याख्याने

..

१. १. ८.

..

२०

अग्न्यनुस्तामलस्यप्रदग्धनम् (भाष्ये)

३. २. १६.

..

२०६

अतस्ययोरिष्टकयोरुपधानविधिः.

३. २. २६.

..

२१५

अतथोपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने. ---	३ २. २६.	---	११५
कर्षणविधिसूत्रकारोपदेशश्च.	१ ४. ६	..	१११
कर्षणस्य मन्त्रविधियाख्याने.	१. ४. १३.	...	११६
कूर्मभ्यङ्गनमन्त्राद्युपदेशः.	४. १. ३.	-	३४६
कूर्मोपधानविध्यादि	४ १. १	.	३४८
कूर्मोपधानमन्त्रविधिसूत्राख्यानादि. -	४. १. ८.	..	३४४
कृष्टप्रदेशेषां निगद्यमानान्तरे यवनविधिः.	२. २ १६.	...	१४३
कृष्टे क्षेत्रे उदयममकरणविध्यादि.	२. २. १.	..	१४०
गार्हपत्यविते; परिमाणविधानादि	१. १. ३०.		४३
गार्हपत्याम्बोधीयाङ्गनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्त रिचदुल्लोकात्मकत्वात् क्रमेणैव संस्कारस्य युक्तत्वेऽपि चतुःक्रमेणानुष्ठानस्योपपादनम्	१. २ २३.	..	७३
गार्हपत्योपस्थानविधिः.	१. ३. १६.	---	६६
गार्हपत्योपस्थानमन्त्राख्याने.	१. ३ २०.	---	६७
गौः श्लोकात्मकमन्त्रप्रदर्शनम्.	४. २. ३४	---	४०६
गोशिरस उपधानमन्त्रसूत्राख्यादि च	४ २. १६	...	४००
अयननिष्पत्तये दृष्टकानां उपधानप्रकारोपदेशः	१. १. १८	.	२७
चित्तिप्राप्त्यादिविधानम्.	२ ४ ४	-	२११
चित्तापिच्छेन्नमर्धे विकर्षणविध्यादि. ..	१. ४ ७		१११
चित्ताग्निरूपप्रज्ञापते. निरुक्ताग्निरुक्तरूपेण परिमितापरिमितरूपेण च दैर्घ्यवर्णनम्.	२ २. ३०.	...	१४८
चित्ताग्नेः स्वमाहृतादिषु त्रयोदशस्त्रिकासु हस्तपञ्चाकारत्वमम्पादनादि	४ १. ३५.	.	३६४
छन्दस्याख्यानां पञ्चेकानां वर्णनादि.	४. २. ४२.	...	४१५

दमेस्तमाभिधानविधादि.	२. १ ४	.	१२८
दमेस्तमोपधानविधादि	२. १ १.		१२९
दूर्वेष्टकोपधानस्य मन्त्रविधिधास्याने	३. २ १४.	.	३०४
दूर्वेष्टकोपधानविधादि.	३. २. १०.	...	३०५
द्विपञ्चनमेष्टकाया उपधानविधादि. ...	३. २. १६.	.	३०६
द्विपञ्चपधानस्य मन्त्रविधिधास्याने.	३ २. २१.		३०८
निवपनमन्त्राणां विधिधास्याने, ..	२ ३ २८.		१८५
नेष्टतौष्टकामन्त्राणां विधिधास्याने ...	१ ३ ८.		८७
नेष्टतौष्टकासु व्यामन्याहोर्नां विधानम् ...	१ ३ १५		८९
नेष्टतौष्टकासूक्तनिगयनम्	१. ३ १७		९१
नेष्टतौष्टकाहरणप्रकारादि ..	१ ३ १.		८३
नेष्टतौष्टकोपधानप्रकारादि. ...	१. ३. ८.	.	८६
नेष्ट तौष्टकोपधानाख्यायिका. ..	१. ३ १.	.	८३
परिश्रयणमन्त्रविधिधास्याने	१. १. १४	.	९४
पदिसर्पणप्रकारोपदेशादि	३ १. ३५.	...	९७०
पलाशशाखयार युद्धेनम् ...	२ ३ ७	.	१६८
पशुसुखादौ शकलप्रक्षेपविषयः.	४. २. ११.	...	३६३
पशुशीर्षसु सुवर्णप्रलाकाप्रक्षेपादि.	४ २. ८		३६२
पशुशीर्षाणां उपधानविधादि.	४. २. १	.	२८८
पुरुषशिरस उद्व्यङ्ग्यादिकम्.	४ २ १३.	...	३६६
पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगानविधिः. ..	३ १. २२.	...	२६८
पुष्करपर्णस्योपधानविधादि ..	१ ४ १७.	...	१२३
पुष्करपर्णस्यैवमोपधानस्तुत्यादि.	३ १ १२.	...	२५३
पुष्करपर्णोपधानविधिस्तवगादि	३ १ ७	...	२४८

पुञ्जरपक्षापधानस्य मन्त्रविधिशास्त्राग्ने ...	३ १. ६.	...	२५०
प्रजापतिचिन्त्यान्योक्तादात्म्यप्रतिपादनम्	१. २. ६.	...	६१
प्रजापतिशरीरविशेषप्रतिपादनम्. ...	१. २. १.	...	५०
प्रजापतेराध्यात्मिकाभियन्त्रिकरूपत्ववर्णनम्.	१. २. १३.	...	६५
प्रत्युपस्थानस्य विधितन्त्रतदुच्चाख्यादि.	४. २. ४८.	...	४१२
पाश्चात्येष्टकाद्योपधानमन्त्रयोर्विधिशास्त्राग्ने.	१ १. २८.	...	३५
प्राणास्रविषयकमन्त्रपाठस्तदाख्यागणय.	३ २. २१.	...	३५४
प्रायणीयेष्टिविधानम्. ...	१. ४. १.	...	१०४
वृषतीसम्पद्वर्णनम् ..	१. २. २२.	...	७१
यज्ञमध्ये शिरवमयपुरुषोपधानविधादि.	३. १. १५.	...	२५६
यज्ञोपधानमन्त्रविधिशास्त्राग्ने ...	३. १ १४.	...	२५४
रैतस्मिन्नुपधानमन्त्रविधिशास्त्राग्ने. ...	३. २. २३.	...	३११
रैतस्मिन्चोपधानविधादि. ...	३ २. २२.	...	३१०
लोकम्पूजाख्याया इष्टकाया उपधानविधि.	१. १. ३३.	...	३६
लोकम्पूजादीष्टकाया उपधान मन्त्रविचारदि.	१. १. ३४	...	४१
लोकैष्टकाया उपधानविधादि. ...	२. ३. १३.	...	१७४
लोकैष्टकोपधानमन्त्राणां हृन्मो नामविचारः.	२. ३. ३६.	...	१६३
विश्वन्योतिरिष्टकोपधानस्य मन्त्रविधिशास्त्राग्ने.	३ २. २७	...	३१४
विश्वन्योतिष उपधानविधादि. ...	३. २ २५.	...	३१२
वैजावापस्य मन्त्रविधिशास्त्राग्ने.	२. २. १७	...	१४५
युद्धेन मन्त्रस्य विधिशास्त्राग्ने	१. १. २.	...	१७
युद्धेन विधानम्.	१ १. १.	...	१५
युद्धेन पलाशशाखायाः करणत्वविधि.	१. १. ४.	...	१६

शकलप्रक्षेपमन्त्रविधिस्तद्व्याख्यानादिकश्च	४ २ ११	—	३६४
शकराभि परिग्रहविधानम्	१ १ १२	--	२६
शालाहार्योपस्थानम्	१ ४ १		१०४
वह्ने शरणां कृत्वा मन्त्रभौववर्णनम्	२ ३ ४१	---	१२४
चक्षुतगाहमद्यायतनस्त्रेडकाभिचयनविधि	१ १ १७		२७
चतुर्धामगानविधितुवाहादि	२ १ २		२४७
चमनकां चिकताभिर्मण्डपम्	२ २ १२		१७६
चमनकां सुमोत्यानविधानादि	१ २ १८		२५
चर्मखानभि पुत्रवस्त्रोपधानविध्यादि	२ १ २५		२६४
खामिलिख्ये क्रती सोमप्रयकालविधि	२ २ १		१६७
चिकतानां निवपनविधि	१ १ ८		२२
चिकतानिबपनमन्त्रविधि	१ १ ११		२२
चिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूर्ण्यी मयस			
आसचनविध्यादि	१ १ ४४	--	४८
चौरयोजनमन्त्रस्य विधिवाक्याने	१ ४ ४		१०६
चौरयोजनाय काष्ठनिरूपणादि	१ ४ २		१०६
चौरादनहुदिमोचनविध्यादि	१ ४ २१		१५०
चूदोदसो निवेद्योपपादनम्	१ १ १५		२५
क्षरयचर्मयोऽभङ्गदिकारत्नादिविधानम्	२ ४ २		३०८
सुचौरपधानविध्यादि	२ १ ३६	---	२७१
सुचौरपधाने मन्त्रविध्यादि	२ १ ४१		२७३

स्यमाहृताया मन्त्रविधिवाख्याने, १ ...	३. २. ५८ ~ ...	२६५
स्यमाहृतोपधानविध्यादि. ...	३. २. १. ...	२६३
हिरण्यपुरोधोपधानमन्त्रस्य विधिवाख्याने.	३. १. १६. ...	२६०

॥ मूलपाठशुद्धिपत्रम् ॥

पशुहम्	शुद्धम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
सध्वा	भर्व्या	१. १. ८.	३
अप्रे	अमे	१. १. १०.	४
अथं	अथं	१. १. १३.	४
स्वयः	स्वयं	१. १. २३.	८
स उदय०	स उदय०	१. २. २२	५६
यम्या	यम्या	१. ३. १०.	७८
वीर्ये	वीर्यं	२. ३. १८.	१४५
उपादीसो	उपादीतो	२. ३. २१.	१५६
मात्मन्नु०	मात्मन्नु०	२. ३. २१.	१५६
० हततस्य	० हतस्य	२. ३. २३.	१५७
० दात्मन्नेतो	० दात्मन्नेतो	२. ३. २८.	१५८
मानुनेत्य०	मानुनेत्य०	२. ३. २०.	१६०
भाह्वय	ब्रह्मय	२. ३. ४२.	१६४
मपश्यन्तु मु	मपश्यन्तु	२. ४. १०.	२०३
पुरस्ताद्र रक्षासि	पुरस्ताद्रक्षासि	२. ४. १०.	२०४
मित	मितं	२. ४. १८.	२०७
० पाप्मन	० पाप्मान	३. १. १	२२७

अथोषान्निवपति । अथ वै लोको गार्हपत्यः

पशुव ऊषा अस्मिंस्तुलोके पशून् दधाति तस्माद्वि-
मेऽस्मिंस्तुलोके पशवः ॥ ६ ॥

यदेवोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा असृजत

ता नानोल्वा असृजत ता न समजानत सी-
ऽकामयत सञ्जानीरन्निति ताः समानोल्वा अक-
रोत्तासा मूषानुल्ब मकरोत्ताः समजानत तस्मा-
दुद्येतर्हि समानोल्वाः स मेव जानते देवैः
समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्य-
दुषान्निवपति देवैरेव तत् समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

सञ्जान मसीति । समजानत ह्येतेन काम-

धरण मिति पशवो वा ऊषाः पशवः काम-
धरणं मयि ते कामधरणं भूयादिति मयि ते
कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूया-
सुरित्थेतत्तैः सर्व्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्व्वं
गार्हपत्या चितिरुल्ब मूषाः सर्व्वां तद्योनि मुल्बेन
प्रच्छादयति * ॥ ८ ॥

(ख)

अक्षरम्	शब्दम्	प्र०	मा०	व०	पृष्ठे
तिष्ठा० ...	तिष्ठ० ...	२, १, २,	...	२२८	
पुष्कधपणं ...	पुष्करपणं	२, १, १२,	...	२३१	
०दर मद्यत्	०दरमद्यत्	२, १, ३८,	...	२४१	
०चिक्त्र मिपत्तत्	०चिक्त्रमिपत्तत्	४, १, १०,	...	२४१	
तद भव० ..	तदभव०	४, १, २१,	...	२४२	
०ती मे वै .	०तीमे वै	४, २, ३४,	...	२०८	

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ सप्तमकारणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिषा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

गार्हपत्यं चेष्ट्यन् पलाशशाखया व्युद्रहति ।
 अवक्षति , हैतद्यद् गार्हपत्यं चिन्तोति य उड वै के
 चाग्निचितोऽद्या मेव तेऽवसितास्तद्युद्राद्रुहत्यवंसि-
 तानेव तद् व्युद्रहति नेद्वसितानध्यवक्षानोति ॥१॥
 अपेतु व्वीत वि च सर्पतात इति । अप

* 'नोति'—इति क , 'नोति'—इति ग ।

अथ सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य
भस्म यत् सिकता अग्निं सु वा ऽएतं वैश्वानरं
चेष्ट्यन् भवति न वा ऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्य-
नसिदाहाय ॥ ६ ॥

यदेव सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य
रेतो यत् सिकता अग्निं सु वा ऽएतं वैश्वानरं
चेष्ट्यन् भवति न वा ऽअग्नेरेतस्कात् किञ्चन च्विक्रि-
यतेऽस्माद्वेतसोऽधि च्विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥

अग्नेर्भस्माह्वयः पुरीष मसीति । यातयाम
वा ऽअग्नेर्भस्मायातयाम्नाः सिकता अयातयाम
मेवैनदेतत् करोति राभिः सूर्व्यं गार्हपत्यं प्रुक्ता-
दयति योनिर्व्यं गार्हपत्या चित्ती रेतः सिकताः
सूर्व्ययां तद्योनौ रेतो दधाति ० ॥ ११ ॥

अथैनं परिश्रिट्भिः परिश्रयति । योनिर्व्यं
परिश्रित इदं मेवैतद्रेतः सित्तं योन्या परि-
गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सित्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

यद्वैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । अयं वै

लोको गार्हपत्य आयः परिश्रित इमं तं लोकं
 मग्निः परितनोति समुद्रेण ह्येनं तत् परितनोति
 सर्व्वतस्तुष्पादिमं लोकं सर्व्वतः समुद्रः पर्येति
 दक्षिणावृत्तस्तुष्पादिमं लोकं दक्षिणावृत्तं समुद्रः
 पर्येति खातेन तुष्पादिमं लोकं खातेन समुद्रः
 पर्येति ॥ १३ ॥

चित् स्येति । चिनोति ह्येनाः परिचित
 स्येति परि ह्येनाद्यिनोत्पूर्व्वचितः अथ ध्व मित्यूर्ध्वा
 उपदधदाह तस्मादूर्ध्व एव समुद्रो विजतेऽथ
 यत्तिरधीरुपदध्यात् सकृदेवेदं सर्व्वं समुद्रो
 निर्मज्यान् ० सादयत्यसन्ना ह्यापी न सुदो-
 हस्ताधिवदति ॥ १४ ॥

अस्थीनि वै परिश्रितः । प्राणः सुदोहा न
 या ऽअस्थियु प्राणोऽस्थिकेन यजुषा वक्षीरिष्टका
 उपदधात्केकं ह्येनद्रूपं यदापोऽथ यद् वक्षः
 परिश्रितो भवन्ति वक्षो ह्यापः ॥ १५ ॥

० 'निर्मज्यान्' इति, 'निर्मज्यान्'—इति च इष्टं हा. वेबर
 गदोदयेन । 'निर्मज्यान्'—इति तु भाष्यमसम्मतः पाठः ।

तद्वै योनिः परिश्रितः । उल्व सूपा रेतः
सिकता वाच्याः परिश्रितो भवन्त्यन्तरऽकुषा वाच्या
हि योनिरन्तरं मुल्वं वाह्यऽकुषा भवन्त्यन्तराः
सिकता वाच्याश्च मुल्वं मन्तरं रेत एतेभ्यो वै
जायमानो जायते तेभ्य एवैनं मेतुञ्जनयति ॥ १६ ॥

अथैनं मतुञ्चिनोति । इदं मेवैतद्रेतः सिक्तं
विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रि-
यते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । इ पश्चात्
तिरश्चगौ इ पुरस्तात्तद्यायतस्रः प्राचीरुपदधाति स
आत्मा तद्यत्तायुतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्यय
मात्माय ये पश्चात्ते सुक्थ्यौ ये पुरस्तात्तौ बाह्व
युत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥

तं वा ऽएतम्[†] । अत्र पचपुच्छवन्तं विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते
तद्यदेतं मत्र पचपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेष्टो
ऽमुत्र पचपुच्छवान् जायते ॥ १९ ॥

* 'मेतुञ्जनयति'—इति क ।

† 'एतम्'—इति ग, घ ।

तं वै पक्षपुच्छवन्त मेव सुन्तम् । न पक्ष-
पुच्छवन्त मिव पश्यन्ति तस्माद्योनीं गुर्भं न यथा-
रूपं पश्यत्यथैनं समुन्न पक्षपुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्मा-
ज्जातं गुर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

स चतुस्तः पूर्वा उपदधाति । आत्मा ह्येवाये
सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत उदङ्ङासीन उत्त-
रार्धां प्रथमा मुपदधाति तथो हास्येषोऽभ्यात्म
मेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

अथऽ सोऽचग्निः * । यस्मिन्सोम मिन्द्रः
सुतं दध इत्ययं वै लोको गार्हपत्य चापः सो-
मः सुतोऽस्मिन्ल्लोकेऽप इन्द्रोऽधत्त जठरे व्वा-
वशान इति मध्यं वै जठरं सहस्त्रियं व्वाज-
मत्यं न सप्ति मित्यापो वै सहस्त्रियो व्वाजः स-
सवान्त्सन्स्तूयसे जातवेद इति चितः संधीयसे
जातवेद इत्येतत् † ॥ २२ ॥

अग्ने युक्ते दिवि वर्च इति । आदित्यो

* 'इत्यपि'—इति ग, घ ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, 'इत्येतत्'—इति घ ।

वा ऽअस्य दिवि ब्रुचः पृथिव्या मित्यय मग्निः
 पृथिव्याऽ यदोषधीष्वप्स्ता यजचेति य एवौष-
 धिषु चाप्सु चाग्निस्तु मेतदाह येनान्तरिक्षं सु-
 र्यांततन्येति व्यायुः सु त्वेषः सु भानुरर्णवो
 नृचक्षा इति महात्सु भानुरर्णवो नृचक्षा
 इत्येतत् ० ॥ २३ ॥

अग्ने दिवो ऽअर्णमुक्ताजिगासीति † । आपो
 वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्युक्ता-
 देवाऽ२॥ ऽऊचिषि ‡ धिष्णा य ऽइति प्राणा वै
 देवा धिष्णास्तो हि सुर्या धिय ब्रूणन्ति या
 रोचने परस्तात् सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
 ऽआप इति रोचनो ह नामैष लोको यच्चैष
 एतत् तपति तद्याश्चितं पुरेणापो याश्चावरेण ता
 एतदाह ॥ २४ ॥

पुरीष्यासो ऽअग्नय इति । पशुव्यासो ऽग्नय

* 'इत्येतत्'—इति ग. 'इत्येतत्'—इति घ.

† 'जिगासीति'—इति ग, घ.

‡ 'देवांश्ऊचिषे'—इति. 'देवांश्ऊचिषे',—इति घ दृष्टं वेद-
 मशोदयेन, परं 'देवाऽ२॥ऊचिषे'—इत्येव पाठस्तत्प्रभातः ।

द्रुत्येतत् प्रावणेभिः सजोषस इति प्रायणरूपं
 प्रायणधुं चेतदग्नैर्यद् गार्हपत्यो जुपन्तां यज्ञ
 बहुहोऽनमीवा दूषो महीरिति जुपन्तां यज्ञ
 बहुहोऽनशनाया दूषो महीरित्येतत् ॥ २५ ॥

नानोपदधाति । ये नानाकामा आत्मन्तां-
 स्तुदधाति सद्युत् सादयत्येकं तदात्मानं करोति
 सुददोहसाधिवदति प्राणो वै सुददोहाः प्राणे-
 नैवेन मेतत् सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥

अथ जघनेन परीत्य । उत्तरतो दक्षिणा-
 सोनोऽपरयोर्दक्षिणा मय उपदधातीडा मग्ने पुरु-
 दुष्टस्य सनि गौरिति पशवो वा ऽदुडा पशूना
 मेवास्मा ऽएता माशिष माशस्ते शश्वत्तमष्ट हव-
 मानाय साधेति यजमानो वै हवमानः स्यान्नः
 सनुस्तनयो व्विजावेति प्रजा वै सनुरग्ने सा
 ते सुमतिर्भूत्वस्मै ऽद्रुत्याशिष माशस्ते ॥ २७ ॥

अथोत्तराम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो
 जातो ऽपरोचया इत्ययं ते योनिर्ऋत्व्यः सना-

तुनो यतो जातोऽदीप्यथा इत्येतत् तं जानन्नग्न
 ऽआरोहाया नो वर्द्धया रयि मिति यथैव यजु-
 स्तथा वन्तुः ॥ २८ ॥

सुक्थ्यावस्यैते * । ते नानोपदधाति नाना साद-
 यति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमे
 सुक्थ्यौ हे भवतो हे हीमे सुक्थ्यौ पश्चादुप-
 दधाति पश्चाद्हीमे सुक्थ्यावयाभ्याए सुऽसृष्टे
 भवत एवए हीमे सुक्थ्यावयाभ्याए सुऽ-
 सृष्टे ॥ २९ ॥

अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणत उदङ्डा-
 सीनः पूर्वयोरुत्तरा मय ऽउपदधाति चिदसि तथा
 देवतयाङ्गिरस्तद् ध्रुवा सीदेत्यथ दक्षिणां परिचिदसि
 तथा देवतयाङ्गिरस्तद् ध्रुवा सीदेति ॥ ३० ॥

वाह्नु ऽअस्यैते † । ते नानोपदधाति नाना
 सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमौ
 वाह्नु हे भवतो द्वौ हीमौ वाह्नु पूर्वार्द्धं ऽउप-

* 'सुक्थ्यावस्यैते'—इति ग, घ ।

† 'अस्यैते'—इति ग, घ ।

दधाति पुरस्ताद्दीप्तौ वाह्वा ऽत्र्याभ्याः सु-
 स्पष्टे भवत एवम् हीमौ वाह्वा ऽत्र्याभ्याः सु-
 स्पष्टौ स वा ऽद्वितीया ऽपदधातीतीमे ऽद्वितीमे
 तद्विचिणावृत्तद्धि देवता ॥ ३१ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाचरा गाय-
 त्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैन मेतुच्चिनोति पञ्चकुत्वः सादयति पञ्च-
 चित्तिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैन मेतुच्चिनो-
 त्यष्टाविष्टकाः पञ्च कुत्वः सादयति तत्तयोदश
 चयोदश मासाः संवत्सरस्तयोदशान्नेष्टितिपुरी-
 षाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्
 भवति ॥ ३२ ॥

अथ लोकम्पृणा मुपदधाति । तस्या उपरि
 वृक्षुस्तिष्ठः पूर्व्वंस्तिष्ठदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावन्त मेवैन मेतुच्चिनोति दशोत्तरास्तासा मुपरि
 वृक्षुर्द्दे वायेऽथ दशाथैका मेवम् हि चितिं चि-

न्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो वृन्तुः ॥ ३३ ॥

ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंशोऽसुं तदादित्य मस्मिन्नग्नौ प्रति-
ष्ठापयति ॥ ३४ ॥

एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । द्वादश मासाः
पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका अय मग्निरमुतोऽध्येक-
विंश इमं तदग्नि ममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति
तद्यदेता एव मुपदधात्येतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन् प्र-
तिष्ठापयति तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ तौ
या ऽएतावत्र द्वावेकविंशौ सम्पादयत्यत्र द्वा-
वेभौ तदोभौ भवत आहवनीयश्च गार्ह-
पत्यश्च ॥ ३५ ॥

अथ पुरीष निवपति । तस्योपरि वृन्तुस्त-
द्वात्वालविलाया आहरत्यग्निरेष यच्चात्वालस्तथो
हास्यैतदामेयमेव भवति सा समखिला स्यात्
तस्योक्तो वृन्तुः ॥ ३६ ॥

व्याममात्रो भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्भितां तद्यो-
 निं करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला
 हि योनिरयो ऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परि-
 मण्डल उ वा ऽअयं लोकः * ॥ ३७ ॥

अथैनौ सन्निवपति । सञ्जा मेवाभ्या नेतुत्
 करोति समित् सङ्कल्पेधा स्रं वां मुनासि
 स्रं व्रतान्ने त्वं पुरीष्यो भवतं नः समनसाविति
 शमयत्येवैनावेतदृष्टिः सायै यथा नान्योऽन्यत् हि-
 स्याताम् ॥ ३८ ॥

चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पदाः पशव-
 स्त्रैरेवाभ्या नेतुत् सञ्जां करोत्यथो ऽअन्नं वै पशवो-
 ऽन्नेनैवाभ्या नेतुत् सञ्जां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्ता मवेक्षेत नेद्रिक्ता मवेक्षा ऽद्रुति
 यद्रिक्ता मवेक्षेत यसेत हैनम् ॥ ४० ॥

अथास्या सिकता आवपति । अग्नेरेतद्-
 वैश्वानरस्य रेतो यत् सिकता अग्नि मेवास्या नेतद्

वैश्वानरं रेतो भूतं सिञ्चति सा समन्विला
स्यात्तस्योक्तो वृक्षः ॥ ४१ ॥

अथैनां विमुञ्चति । अग्रदाहाय यद्वि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्वद्वत् एतद्वा एतद्युक्ता रेतो-
ऽभार्षीदेत सग्निं त मुत्राजीजनदथापरं धत्ते योषा
वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वं रेतः प्रज-
नयत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्य मिति । मातेव
पुत्रं पृथिवी पशव्य मित्येतदग्निं स्वे योनाव-
भारुखेत्यग्निं स्वे योनावभार्षीदुखेत्येतत्तां विष्ट्वै-
र्देवैर्ऋतुभिः सविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि-
मुञ्चत्वित्यृतवो वै विष्ट्वै देवास्तदेनां विष्ट्वैर्देवै-
र्ऋतुभिः सविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमु-
ञ्चति ता मुत्तरतो ऽग्नेर्निदधात्यरत्विमाने तस्योक्तो
वृक्षः ॥ ४३ ॥

अथास्यां प्रथ आनयति । एतद्वा एतद्रेतो
धत्तेऽथ प्रथो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
योषा रेतो धत्तेऽथ प्रथो धत्तेऽधगाः सिकता

भुवन्त्युत्तरं पयोऽधरः हि रेत उत्तरं पयस्तन्-
मध्यः ऽत्रानयति यथा तत् प्रति पुरुषशीर्षं
मुपदध्यात् ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखितं जगत् ।
निर्ममे, त मष्टं वन्दे विद्यातीर्थमहेष्टरम् ॥
वखासम्भरणाद्यं तु भस्मावहरणात्सकम् ।
चित्तव्यानेर्वाङ्ग मज्जं प्रोक्तं पठेऽय सप्तमे ॥
इष्टकाचयनात् पूर्वं मग्निस्नानस्य संस्क्रिया ।
कर्त्तव्या या समासेन चेह विस्पष्ट मीर्यते ॥

“अग्निं चिनुते”—इत्यनारभ्य विहितस्य अग्निचयनस्य *
“अधातोऽग्नि मग्निष्टोमेनानुयजति”—इत्यादिवाक्येन † सोमयाग-
शीघ्रत्वावगतेः सान्निहस्य सम्बन्धिनो गार्हपत्यादिधिष्ण्यानां सर्वेषां
सर्व चयनम् ; संस्कार्यत्वात् ‡ तत्र धिष्ण्येषु गार्हपत्यास्यस्य
धिष्ण्यस्यायम्यात् तत्र प्रथमं चयनं विधितुस्ततः प्राच्यान्
भूसंस्कारान् विधास्यन् तत्स्थानस्य समन्तकं व्युद्गहनं
विधत्ते— “गार्हपत्यं चेष्वन्निति । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निः

* ते० सं० ५. ५. १, २ अनुवाकौ दृश्यौ ।

† नी० ब्रा० २. ३. १० अधिकरणे दृश्यम् ।

‡ ‘संस्कार्यत्वात्’—इति च इष्टो वेदरेख ।

गार्हपत्यः ; “गृहपतिना संयुक्ते ज्ञाः”—इति * पाणिनिष्मृतः ।
 इह तु गत्याग्नेः आधारभूतो भूपदेशः । आधाराधेययो-
 रभेदोपचारेण आधेयवाचिना गृधेनोच्यते संस्कर्तव्यत्वप्रति-
 पत्तये । अयं मर्त्यः । यस्मादेतत् स्थानं गार्हपत्यस्याग्नेः
 अधिकरणम्, पतय चयनेन संस्कर्तव्यं सित्यर्थः । संस्कारस्याव-
 प्राधान्यद्योतिन्या द्वितीयया “ब्रौहीन् प्रोचति”—इत्यादायिव प्रति-
 पत्तये । धेयव्रिति हेतो गृहप्रत्ययः । “सचणहेत्वोः क्रियायाः”—
 इति † । यतोऽस्मिन् स्थाने चयनं कर्तव्यम्, अतो हेतो-
 रेतत् स्थानं पलाशवृक्षस्य शाखया “अपेत”—इति वक्ष्यमाणेन
 मन्त्रेण ‡ “प्युदूहति” लोदृष्ट्यादिकसम्प्राजनेनापसारयतीत्यर्थः § ॥

प्युदूहनस्य प्रयोजनं माह— “अवस्यति हैतदिति । गार्हपत्य-
 स्याग्नेर्यत् स्थानं चयने संस्करोति मयात्र सोमेन यदृष्य मिति,
 ‘तत्’ तेन प्युदूहनेन ‘अवस्यति’ नियिनीत्येव । यदा, गार्हपत्यस्य
 यच्चयनं तदेव देवयजनाध्यवसानम् । तथाच ‘ये केचित्’ ‘अग्नि-
 चितः’ अग्निश्चितवन्तो यजमानाः ‘ते’ ‘अस्या मेव’ पृथिव्या मेव,
 ‘अवसिताः’ अवसानं प्राप्तास्तत्रैव पवर्तन्ते, ‘तत्’ तथा सति
 पलाशशाखया ‘यत्’ स्थानं ‘प्युदूहति’—इति यत् ‘तत्’ तेन
 ‘अवसितानेव’ तत्र कृतान् प्राक्तनान् यजमानान् ‘प्युदूहति’
 विविधं निरूपयति । §

* भा० सू० ३. २. २ ।

† भा० सू० १. २. १२६ ।

‡ अगुपद मेव द्वितीया कञी द्रष्टव्या ।

§ भा० यौ० सू० १०. १. ३ ।

§ “प्युदूहति” गार्हपत्यस्याग्नेरपतितं दृष्ट्यादि शक्यतया वदि-
 निष्कारयति— इति ककः (भा० यौ० सू० १०. १. ३.) ।

व्युद्गहने कुर्वन्ती यजमानस्याभिप्राय माह— “नेदिति ।
अग्निचयन मनुष्याय तत्रैवावस्थितान् यजमानान् अत्रैव ‘नेत्
अध्यवस्थानि’ * तेषां सुपरि अध्यवस्थानं मवस्थानं नैव करवाणि †
‘इति’ अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मिन् व्युद्गहने प्रतीकग्रहणेन मन्त्रं विधत्ते— “अपे-
तेति ‡ । अत्र चापेतवीतेतिवाक्यद्वयस्यार्थं माह—“अप चेवेतेति ।
हे यज्ञविरोधिनी जनाः । अस्मात् स्थानात् ‘अपेत’ अपगच्छत,
अपगमनसमयेऽपि ‘वोत’ विविधं गच्छत । अनयोः अपगमन-
विगमनयोः समुच्चयो विवक्षित इत्यमुं मर्त्यं व्योतयितुं चकारयोः
प्रयोगः । ‘वि च सर्पतात’-इत्येतदनूद्य व्याचष्टे— “व्यु चेति ।
‘ये तु’ प्राणिनः उदरेणैव सर्पन्ति गच्छन्ति, तान् सर्पसरी-
सृपादीन् प्राणिनः प्रति अस्मात् स्थानात् अपगमनं मनेन
प्रार्थयन्ति इत्यर्थः ॥

तथा च मन्त्रभागस्याय मर्त्यः— हे उदरेणैव सर्पन्शीलाः
पन्नगादयः । ‘अतः’ अस्मादग्निचयनस्थानाद् ‘विसर्पन्त’ विविधं
गच्छन्तेति । द्वितीयपादं मनूद्य व्याचष्टे—“येऽत्र स्वेति । पुरा अती-
तकाले भवाः ‘पुराणाः’ । “सायश्चिरम्याह्वेपुर्गोऽव्ययेभ्यः”-इति §
पुराणशब्दादव्ययात् व्यु-प्रत्ययः, “पुराणप्रोक्तेषु”-इति । निपातनात्
तुडभावः, तथा च सनातना इत्यर्थो भवति । नूतना इत्यस्यार्थं

* ‘अध्यवस्थामि’ छ, च, च ।

† ‘करिष्यामि’ छ, च, च ।

‡ वा० सं० १२- ४५ ।

§ पा० छ० ४ २ २३ ।

|| पा० छ० ४ २ १०५ ।

माह— “अधुनातना -इति । ‘अधुना’ अस्मिन् वर्तमान-
काले भवाः । तदयं मन्त्रभागस्यार्थः,— ‘अत्र’ अस्मिन् स्थाने
ये पुराणाः सन्तः स्य, ये च नूतना अधुनातनाः स्य, ते-सर्वे
यूय सपेतेति ॥ २ ॥

द्वतीयपाद मन्त्र व्याचष्टे— “अदायस इति । -अवस्यति
अस्मिदिति ‘अवसानं’ स्थानम्, ‘पृथिव्याः’ सम्बन्धि यत्, तत्
‘यमः’ अक्षभ्यम् दत्तवान् । “यमो ह वा इत्यादि । ‘अस्याः’
पृथिव्याः संबन्धिनः ‘अवसानस्य’ स्थानस्य यमः खलु ‘ईदृ’ ,
अतः स एव अस्मै यजमानाय ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘अवसानं’ स्थानं
‘ददाति’ ॥ २ ॥

चतुर्थपाद मन्त्र व्याचष्टे— “अक्षचिति । ‘पितरः’ पितृ-
देवताः ‘यक्षै’ यजमानाय अग्निचयनार्थम् ‘इमं लोकं’ स्थानम्
‘अक्षन्’ अक्षपत । “अक्षं वा इत्यादि । अत्रियजातिर्हि यमः,
पितरस्तु तस्य ‘विशः’ प्रजाः । “यमः पितृणां राजा”—इति हि
श्रुतिः ७ । “यस्या उ वा इति । लोके हि ‘अत्रियः’ राजा ‘विशा’
स्वकीयया प्रजया ‘संविदानः’ सञ्जानानः, ऐकमत्वं प्राप्तः
सन् ‘अस्या’ पृथिव्या अस्मै पुरुषाय अवसानं ‘ददाति’, तस्य
‘तत्’ ‘सुदत्तं’ शोभनदत्तं भवति । यद्यर्थे दृष्टान्तः, तद्यैव खलु
‘अक्षै’ यजमानाय ‘अत्रियः’ यमोऽपि पितृरूपया स्वकीयया
‘विशा’ सञ्जानान् सन् ‘अक्षै’ यजमानाय ‘अस्या’ पृथिव्याम्
‘अवसानं’ स्थानं ‘ददाति’ ॥ ३ ॥

तस्मिन् व्युद्भूते पनागशाखायाः करणत्वं यद् विहि-

० “यावन्तो वै नृद्युव्यवस्त्रोर्वा यम आधिपत्यं परोयाय”—
इति जे० सं० ५. १. ८ ३, ऐ० भा० ८. २. ६. १ इत्यादिपि द्रष्टव्यम् ।

तम् ० , तदनूद्य स्तौति— “पलाशशाखयेति । वृक्षेषु मध्ये
पलाशवृक्षो ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः । यदा , सोमाहरणसमये
भूमौ पतितस्य पर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तेः † गायत्रीसम्ब-
न्धात् पलाशवृक्षो गायत्रीमन्त्रात्मकः । तथा च तेनैव ‘ब्रह्मणा’
‘तत्’ तत्र ‘अवसितान्’ अवसाय स्थितान् जनान् ब्रह्मात्
स्थानात् ‘व्युद्गृह्णाति’ उच्चाटयति । मन्त्रकरणत्वं मनूय स्तौति—
“मन्त्रेणेति । “ब्रह्म वा इति । यद् ब्रह्म विवर्जितं हि मन्त्रः ,
तथा च मन्त्रेण क्रियमाणं व्युद्गृह्णन् ब्रह्मणैव कृतं भव-
तीत्यर्थः ।

तस्माः पलाशशाखाया निरसनं विधत्ते— “ता सुदीची
मिति ‡ । ‘उदिचीम्’ उदगग्राम् , उदीचीं दिशं वा प्रति
‘ताम्’ पलाशशाखाम् ‘उदस्यति’ उत्क्षिपति , परित्य-
जतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सम्प्राज्जनामन्तर भूपाणां निवपनं विधत्ते— “अयोपानिति § ।
आरभ्यतिका जघाः । दृष्टिव्याः पशुसमृद्धिहेतुत्वेनेतत् प्रशं-
सति— “अयं वै लोक इति । ऊपरदेशस्य पशुभिरुपजीव्यत्वा-
दूपाणां पशुत्वश्रवणं इति । “तस्मादिमं इति । यस्मादूपाणां
निवपनेन पशवोऽस्मिन् लोके स्थापिताः , तस्मादेव कारणान्
इदानीं मपि ‘इमे’ ‘पयवः’ गवाधाः , ‘अस्मिन् लोके’ समृद्धा
उपलभ्यन्ते ॥ ६ ॥

* प्रथमा कञो दृष्ट्या (१ , १६ ए०) ।

† शत० ब्रा० १. ५. ४ दृष्टम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १० १. ४ क ।

§ ता० श्रौ० सू० १० १. ४ ख ।

एतदनिवर्णं 'प्रकारास्तरेष' स्तोतु मनुवदति— "यदे-
वेति । जपाणां मुन्वकूपत्वं माध्यायिकया प्रतिपादयन् सञ्ज्ञान-
हेतुता माह— "प्रजापतिः प्रजा इति । "ता नानोववा इति ।
नानाविधं परस्परं विभिन्नं सुखं गर्भवेष्टनं यासान्तास्तथोक्ताः ;
ततो भिन्नजातीयत्वात् 'ताः' प्रजाः परस्परं 'न रं समजानत'
समानजानाः नामभवन् । 'सः' च प्रजापतिः 'यक्रामयत' इमाः
प्रजाः परस्परं 'सञ्जानीरन्निति' । एवं कामयित्वा भिन्नोद्व-
लनितत्वं दीप मासीत्य 'ताः' प्रजाः 'समानोववाः' समान
रीक मेवोद्वं यासां तयाविधाः 'यकरोत्' । किं तत् समान सुख
मिति , तदाह— "तासां मृषानिति । उत्पद्यमानानां प्रजानां
सुगन्धत्वोपात्तं कृतवानित्यर्थः । तथा च एकोद्वज्जनित-
त्वेन समानजातीयाः 'ताः' सर्वाः प्रजाः 'समजानत' ऐकमत्यं
प्राप्ता चासन् । यज्मादेवं पुराहृतम्, 'तज्माद्' इदानीं मपि
समानोद्वानां निकमाष्टकाणां प्रजानां सञ्चतिर्दृश्यत इत्यर्थः ।
"देवैरित्यादि । देवैः सह समानजन्मा भवामीत्यनेनाभिप्रायेण
हि 'यः' यजमानो 'यजते' 'तत्' तथा सति सहसंभुतानां
मूषाणां निवर्णनेन तेरेव 'देवैः' 'समानोववाः' समानजन्मा
'भवति' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्मिन् निवर्णने मन्त्रं विधाय तदीयपदानि व्याचष्टे—
"मञ्जान मिति ॥ यस्मिन् ऋद्धिस्त्याह १— "समजानतेति ।
'हि' यज्माद् विप्रतिपद्याः प्रजाः 'एतेन' जपद्वयेनोद्वेन 'समजा-
नत' समानजाना अभवन् , तज्मात् हि एव ! त्वम् "मञ्जान

मसीतिमन्त्रेण प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “पशवः कामधरण मिति ।
 कामाः प्रियन्ते धीयन्ते चनेन गोरूपत्वेन सुतेनोपेक्षेति व्यु-
 त्पत्त्या मन्त्रगतकामधरणशब्देन पशुविषयस्य कामस्य धारणं
 प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “मयि त इत्यादि । हे ऊष ! यतः
 त्वं कामधरण मसि , अतः ‘ते’ तव सम्बन्धि पशुरूपं ‘कामधरणं’
 कामप्रापणम् । “मयि भूयादितिमन्त्रवाक्यार्थस्य पर्यवसान माह—
 “मयि ते पशव इति । ‘ते’ तव सम्बन्धिनः ‘पशवः’ ‘मयि
 भूयासुः’ इत्येतत् अपि प्रतिपाद्य मित्यर्थः । न्युत्तेरूपैः प्रच्छादनं
 विधत्ते— “तैरिति ० । ‘गार्हपत्यं’ गार्हपत्याग्निस्थानम् । तत्
 प्रच्छादनं प्रशंसति— “योनिर्वा इति । गार्हपत्याग्नि-
 सम्बन्धिनी या ‘चित्तिः’, सा ‘योनिर्वै’ सर्वात्पत्तिकारणम् ।
 गार्हपत्याग्नेराहवनीयाग्न्युत्पत्तिहेतुत्वात् तदीयचयनस्यापि उत्प-
 त्तिहेतुत्वात् योनित्वेन सुतिः । “उस्व भूरा इति । “तासा
 भूवानुस्व सकरोत्”—इत्याज्जातम् १ । ‘तत्’ तेन ऊषैः प्रच्छाद-
 नेन ‘सर्वा’ छात्रा मेव ‘योनिम्’ आहवनीयाद्युत्पत्तये ‘उवसेन’
 प्रच्छादितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिक्तानां निवपनं विधत्ते— “अथेति । ऊषवत् ‘निवपति’
 निक्षिपति ३ । पृथिव्याः दाहराहित्यहेतुत्वेनैतत् सूति—
 “अनेरेतदिति । ‘वैश्वानरस्य’ विश्वनुरहितस्य ‘अग्नेः’ ‘एतद्’
 भस्म ‘यत् सिक्ताः’ । ‘वैश्वानरं’ विश्वेषु नरेषु अवस्थितं

* का० श्रौ० सू० १७. १. ५ ।

† एतत्पूर्वस्या मेव कक्षा दृश्यम् (३ ए० ७ प०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ६ । ‘सिक्ताभिर्गण्डं द्वादपति’—

हिरण्यगर्भात्मकं 'अग्नि' खल्वसौ यजमानं 'चेयन् भवति' ।
 यथा च चीयमानो वैश्वानरोऽग्निः पृथिवीं न दहेत्,
 तथा च सिकतानां निवपनं पृथिव्याः 'अनतिदाहाय' अति-
 क्रम्य अतिशयितो वा दाहोऽतिदाहः ॥, तद्वाहित्याय भवति ।
 न खल्वग्निः स्वकीयं भस्मातीत्य दहति, किन्तु तेनैव ह्यनः
 सन् दाहसमर्घो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेवानूद्य प्रकारान्तरेण सूति— "यद्देवेति । "सिकता
 इति । 'यत् एतद्' 'अग्नेः' वैश्वानरस्य 'रितः'; यथैसादृश्यात् । "न
 वा अरेतस्कादिति । 'न' खलु 'अरेतस्कात्' निर्वीर्यात् पुरुषात् कि
 मपीषदपि 'विक्रियते' उत्पद्यते †, अतयेयमाणोऽग्निः 'रितसः'
 'अधि' उपरि चितः सन् 'विक्रियते' नानाविधफलसाधन-
 यागहेतुत्वेन विकृतो भवेत् 'इति' अग्नेनाभिप्रायेण सिकता-
 निवपनं : कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र मन्त्र विदधाति— "अग्नेर्भक्षेति ‡ । "यातयाम
 वा इति । 'अग्नेर्भक्ष' 'यातयाम' गतसारम्, रितोरुपाशु
 'सिकताः' 'अयातयाम्नाः' अगतसाराः; तथा चैतेन सिकता
 निवपनेन 'अयातयामम्' अगतसारम्, सारवद्देव 'एतत्' अयम्
 'करोति' इत्यर्थः ॥

सिकताभिः प्रच्छादनं विधत्ते— "ताभिरिति § । यतो रितः-
 संमुताः सिकताः, तस्मात् तासां गार्हपत्यायतने सर्वत्र प्रक्षेपेण

* 'ऽतिपाकः'—इति छ, च ।

† 'उत्पद्यते'—इति च ।

‡ वा० मं० १२ ४६ २ ।

§ का० श्रौ० सू० १०, १ ७ ।

सर्वस्या मेव योनीं प्रजोत्पत्तिहेतुभूतं 'रेत' एव 'दधाति'
सिक्तवान् भवति ॥ ११ ॥

शर्कराभिः परित्ययणं विधत्ते— "अथैन मिति । 'एन'
गाह्वपत्यप्रदेशं परित्ययत्येभिरिति 'परिश्रितः' शर्करापर-
पर्यायाः शूक्ष्मपाषाणाः, तैः 'परित्ययति' परितो वेष्टयति ९ ।
तत् परित्ययणं प्रयंसति— "योनिर्वा इति । योनिस्थानीयाः ।
'इद मेव' सिक्ततादृशं 'सिक्तं' रेतः' 'एतत्' एतया परि-
श्रित्पया 'योन्या' 'परिगृह्णाति' परितो धारयति, यथा न
विपद्यते । यस्मादेवं वैदिके कर्मणि, 'तस्मात्' एव कारणात् यो-
पित्तु गर्भायये 'सिक्तं' रेतः' 'योन्या परिगृह्णाते' परितो धार्यते ।

एतदुक्तं भवति,— गाह्वपत्यचितिसकाशादेतदुत्पाद्यते आह-
वनीयचितिः ; तदुत्पन्नावत्र न्युक्ता क्षया उत्तमं सिक्तता रेतः परि-
श्रितो योनिः ; अतः परित्ययणान्तैः संस्कारैः आहवनीयचितिः
गर्भावस्था प्रतिपद्यत इति ॥ १२ ॥

एतदेव परित्ययणं मनूय प्रकारान्तरेण स्तीति— "यष्टे-
वैन-मिति । "अयं वै लोक इति । 'अयं' भूमिलोकात्मकः
खलु 'गाह्वपत्यः' अग्निः ; तद्वाचिन्या भूरितिष्याद्वत्या आ-
हितत्वात् । "आपः परिश्रित इति । परित्ययणार्थाः शर्कराः
'आपः' उदकात्मिकाः ; शर्करायुक्ते हि भूप्रदेशे खननादाए
उपलभ्यन्ते । तथाच गाह्वपत्यस्य परिश्रितिः परित्ययणे
सति 'इमम्' एव भूमिलोकम् 'अग्निः' 'परितनोति' परितो
वेष्टयति । केनोपापेनाग्निः परिवेष्टन मिति तदाह— "समुद्रे

येति । “तस्मादिमं भिति । यस्मात् परिश्रद्धिः गार्हपत्यस्य
परिश्रयणं भूनोकस्य समुद्रेणावरणकारणम्, ‘तस्मात्’ ‘इमं लोकं’
‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समुद्रः’ ‘पठेति’ परितो व्याप्नोति । परि-
श्रयणस्य प्रादक्षिण्यं विधाय स्तौति— “दक्षिणावृत्तिरिति । प्रद-
क्षिणम् ‘आवृत्’ आवर्तनं यथा भवति तथा परिश्रयेदित्यर्थः ।
‘तस्मात्’ कारणभूते परिश्रयणे दक्षिणावृत्तिदर्शनात् समुद्रोऽपि
‘इमं लोकं’ ‘दक्षिणावृत्’ प्रदक्षिणावर्तनेन ‘पठेति’ परितो
गच्छति । स्तौते देवे परिश्रयणं विधाय स्तौति— “स्तौते-
नेति । गार्हपत्यायतनस्य परितः स्तौतेन प्रदेशेन परिश्रद्धिः
परिश्रयेत् ॥ ११ ॥

तस्मिन् परिश्रयणे मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “चितः स्येति ॥
‘हि’ यस्मात् ‘एनाः’ शर्कराः ‘चिनोति’ स्थापयति, तस्मात् हे
शर्कराः ! यूयं ‘चितः स्य’ च्रीयमाना भवयेति समवेतार्थी मन्त्र-
भागः । “परि क्षेप्ता इति । यस्मादेताः परिश्रितचिनोति,
तस्मात् ‘परिचितः स्य’ परितश्च्रीयमाना भवयेति ॥

“जहं उददधदिति । परिश्रितः जहंमुखा पवस्यापयन्
“जहंचितः श्रयणं भिति” १ मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः । तदेतत्
सूचितं कात्यायनेन— “परिश्रद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविं-
शत्या चितः स्येति ॥ ॥

“समुद्रो विजत इति । अब्रूपाणां परिश्रिता मूर्धमुख-
त्वात् तस्मिन्मुदयरूपः समुद्रोऽपि ऊर्ध्व एव विजते । “ओ विजी

• वा० सं० १९. ४६. ३ क ।

† वा० सं० १९. ४६. ३ ख ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ १ ७ ।

भयचलनयोः” ॥ कल्लोलैरुर्ध्वं चलति, समुद्र इत्यर्थः ; न तु तिर्यक् कृत्स्ना भूमि मातृणीति १ ।

तिर्यगुपधाने दोष माह— “अथ यत् तिरयीरिति । ‘तिरयीः’ तिर्यगश्चनाः । “सल्लहेवेद मिति । युगपदेव ‘इदं सत्रे’ जगत् ‘समुद्रो निर्मूल्यात्’ ॥ निःशेषेण प्रचासयेत्, सर्वं समुद्रे प्रविलीयेत् ॥ इत्यर्थः । सादनं सूददोहसाधिवदनञ्च इष्टकाधर्मतया प्रसक्तम्, अत्र निषेधति— “न सादयतीति । उपधानकाले मन्त्रेणोपधाय ततस्तथा देवतयैस्तुपहितस्य सादनम् ; “ता अस्य सूददोहस इति मन्त्रः ॥ सूददोहाः, तेनाधिवदनं सुपरिष्ठाद् वदनम्, सर्वेष्टकासाधरणो धर्मः ॥ ; तदुभयं परिश्रितुपधाने न कर्तव्यम् । तत्र हेतुः— ‘असमा ज्ञापः’ कवित् कवित् सोदन्ति ; प्रवहणमोलत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

सूददोहसो निषेधं सुपपादयति— “अस्मीनि वा इति । अस्यात्मिका हि ‘परिश्रितः’ शर्कराः ; तस्मादग्न्यात् । “अस्य सूददसः”—इति सूददोहः-शब्दयुक्तो मन्त्रः ‘सूददोहाः’ ; स च प्राणात्मकः खलु । सूदं शीघ्रं शुद्धकम् दीप्ति, येन सिद्धं सत् रमं न श्रूयति ; यन्निबद्धं प्राणः सञ्जातो नास्ति, तत् काष्ठवत्

१ तु० भा० २ भा० ।

१ ‘कल्ल’ एवं विजति व्याप्नोति, न तु कल्लो भूमि मातृ-
णीति । विजति व्याप्तिकर्मा—इति च, ज ।

२ ‘निर्मूल्यात्’—इति मूलपाठः १४० ११ पं० दृश्यम् ।

३ ‘न च समुद्रे’ इति लीयेत—इति च ।

४ भा० मं० १२० ४१ ।

५ ‘मन्त्रः’—इति च ।

शुक्ल मेव भवति ; अतः प्राण 'एव' सूददोहाः । तथा चास्थि-
संस्तुतासु परिश्रित्यु नामो कर्तव्यः ; न खल्वस्थिषु प्राणोऽस्ति ,
नाडोश्चेव हि तस्य सञ्चार इत्यर्थः । "चितः स्वेत्येकेनैव यजुषा ॥
वधूनां परिश्रितां स्थापनं मुपपादयति—“एकेनेति । 'उपदधाति'-
चोदितत्वात् परिश्रिता मिष्टकात्वम् । अत एवाज्ञापस्तम्बः—
“सुचौ सप्त स्वयमावृष्टाः शर्करा, हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका
पूर्वास्तम्बः कूर्मं चलूखनं सुसलं शूर्पं मग्गमानः पशुशिराएसि
सर्पशिरासृग्नयोरिष्टकाः”—इति १ । “एकए चेतदिति । आप
इति यत्, तदेक मेव हि रूपम्, एकरूपा एव हि
सत्त्वान्ते, अतः 'एकेन यजुषा' परिश्रिद्रूपाणां मया मुपधानं
युक्तं मिति ।

“बह्वो होति । 'हि' यस्मात् 'आपः' 'बह्वाः', बहुविधाः,
तस्मात् तदामिकाः 'परिश्रितः' अपि 'बह्वो भवन्ति' बहुशब्दाद्
“वोतो गुणवचनात्”—“बह्वादिभ्यश्च”—इति ३ ङोप् ॥ १५ ॥

परिश्रिद्रूपसिकतानां बाह्याभ्यन्तरभावं विधाय स्तौति—
“तद्वै योनिरित्यादिना । 'तद्वै' तत्र ऊपसिकतापरिश्रित्यु मध्ये
'परिश्रितः' शर्कराः 'योनिः' गर्भनिर्गमणमार्गः । उल्लव-संस्तुता
ऊपाः, रेतः-संस्तुताः सिकताः, अतो योनि-संस्तुतानां परिश्रिता
मुद्रशाल्यक्रेभ्यो बाह्यत्वम्, ऊपाणाञ्च तत आन्तरत्वं मुपपन्नं
मित्यर्थः । “बाह्य ऊपा भवन्तीत्यादि । उल्लवसंस्तुतत्वादूपाणां
बाह्यदेशवर्त्तित्वम्, रेतःसंस्तुतत्वात् सिकतानां मभ्यन्तरत्वं

* वा० सं० १९ ४६. ३ ।

† आप औ० छ० १६. १३. १० ।

‡ पा० छ० ४. १. ४४, ४५ ।

युक्तं मित्यर्थः । “बाह्यं” इति । लोकप्रसिद्धोपपादनम् ।
 “एतेभ्यो वा इति । योन्युत्पत्तिभ्यः खलु जायमानो जन्तुर्जायते
 लोके । तथा च ‘एनम्’ अग्निं ‘तेभ्यः’ एवं योन्यादिभ्यः इदानीं
 ‘जनयति’ ॥ १६ ॥

इत्थं संस्कृतगार्हपत्यायतनस्येष्टकाभिधायनं विधत्ते— “अथैन
 मिति । ‘अथ’ अन्तरम्, सिकतात्मना सिकतस्य रेतसः यस्मात्
 कार्यरूपेण परिणामोऽपेक्षितः, ‘अतः’ कारणात् ‘एनं’
 व्युद्भूतादिभिः संस्कृतं गार्हपत्यदेशं मिष्टकाभिः ‘चिनोति’ ।
 ‘इदं मेव’ सिकतारूपेण ‘सिकतं रेतः’ ‘एतत्’ एतेन चयनेन
 ‘विकरोति’ विकृतं मवयवयुक्तं करोति । “तस्मादिति लौकिको-
 दाहरणम् ॥ १७ ॥

विहितस्य चयनस्य निष्पत्तये इष्टकानां सुप्रधानप्रकारं
 विधत्ते— “स चतस्र इति । गार्हपत्यायतनस्य मध्ये प्रथमं
 ‘चतस्रः’ ‘प्राचीः’ प्रागायताः इष्टकाः उपदध्यात् । ततः
 ‘पश्चात्’ पश्चाद्भागे ‘तिरयगी’ तिर्यगायते ‘हे’ इष्टके उप-
 दध्यात् । तथा चतस्रणां ‘पुरस्तात्’ अपि हे तिरयगी उपदध्यात् ।
 एतासु त्रिविधास्त्रिष्टकासु अवयवकृतिं करोति— “तद्या-
 यतस्र ० इत्यादिना । “म चाकेति । मध्यदेश इत्यर्थः । “चतु-
 र्विधो ह्ययं मिति । त्वगसङ्मांसास्त्रिभेदेन, मनोबुद्धाह्वार-
 चित्तैर्वा, आपदाद्यवस्थाचतुष्टयेन वा चात्मनश्चातुर्विध्यम् ।
 सकृद्याविति । सकृदिः श्रौति, तेन च पादो लक्ष्यते, पया
 दुपहिते इष्टके पादावित्यर्थः । पादपाणियुक्तस्यास्य गरीरेण

• ‘तद्यायतस्र’—इति सर्वमृगयुक्तकर्मणः पाठः, आद्ये तु

भवेत्तेव ‘तद्यायतस्र’—इति ।

किन्तहि शिर इत्यत आह—“यत्र वा इति । ‘यत्र’ खलु ‘आत्मा’ मध्यदेहो वर्तते, तत्रैव ‘शिरः’ आत्मन्येवान्तर्भूत मिति अतो न पुनर्यत्र वक्तव्य मित्यर्थः ॥ १८ ॥

“तं वा इत्यादि । ‘अन्न’ अग्निं गार्हपत्यास्थाने ‘तम्’ एव ‘एतम्’ अग्निं पादाभ्यां पुच्छेन च युक्तमेव ‘विकरोति’ ; मध्ये चतस्रः, सम्यपर्यायोः हे हे, इत्येव सुपधीयमानत्वात् । “यादृन् वा इति । ‘योनी’ गर्भाशये अवस्थितं ‘रितः’ गर्भः, यादृशाकारं ‘विक्रियते’ विशिष्टावयवं क्रियते, जननसमयेऽपि तादृशाकारविशिष्टमेवापत्यं ‘जायते’ ।

इत्थं लौकिकीं स्थितिं मुक्ता प्रकृते योजयति—“तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र ‘एतम्’ अग्निम् ‘अन्न’ गार्हपत्यायतनयोनी ‘यद्’ यस्मात् ‘यत्पुच्छवन्तं विकरोति’ सूक्ष्मरूपेण निर्मिमोते, ‘तस्मात्’ ‘एतः’ अग्निः ‘अमुन्न’ आहवनीयस्थाने ‘यत्पुच्छवान्’ ‘जायते’ जायमान उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“तं वा इति । “न यत्पुच्छवन्तं मिव पश्यन्तीति । अता मपि यत्पुच्छानां मदर्शनं योन्या मनभिव्यक्तेर्वा भवति * । एतं लौकिकोदाहरणेनोपपादयति—“तस्मादिति † । “यद्यारूप मिति । विद्यमानं शिरःपादादिकं कृत्स्नं रूप मित्यर्थः । “अयेन ममुवेति । ‘एतम्’ अनभिव्यक्तरूपं अग्निम् ‘अमुन्न’ आहवनीयस्थाने अभिव्यक्तं ‘यत्पुच्छवन्तं’ यस्मात् ‘पश्यन्ति’, ‘तस्मात्’ एव कारणात् जननात् प्रागनभिव्यक्तावयवं गर्भजननात् ऊर्ध्वं ‘यद्यारूपम्’ अभिव्यक्तावयवं ‘पश्यन्ति’ इत्यर्थः ॥ २० ॥

“स चतस्र इति । “धाक्ता ह्येवाप इति । यथात् गिरसा युक्तो मध्यदेशः ‘एव’ ‘सम्भवतः’ उत्पद्यमानस्य प्राणिनः ‘अये’ प्रथमतः ‘सम्भवति’ अभिव्यक्तो भवति, तस्मादात्मसंस्तुता इष्टकाः पूर्वं सुपदध्यादिति युक्तम् । तस्मिन्नुपधाने धर्मेविशेष माह— “दक्षिणत इति । गार्हपत्यायतनस्य दक्षिणदेशे उदङ्मुखं धासीनः चतस्रणां मध्ये ‘प्रथमाम्’ इष्टकाम् ‘उत्तरार्धगाम्’ उत्तरार्धे भवाम्, उत्तरभागेऽवस्थिता सुपदध्यात् । “दिक्पूर्वपदादृष्टेति उत्तरार्धाद्यत् प्रत्ययः ७ । उत्तरार्धगायाः प्रथमं सुपधाने प्रयोजनं माह— “तयो इति । तथैव चतु ‘अस्य’ दक्षिणतोऽवस्थितस्य अश्वर्योः ‘एवः’ अग्निः ‘अध्यात्मम्’ धाक्ताभिमुखं मेव ‘चितो भवति’ ॥ २१ ॥

चतस्रणां सुपधाने “अयत् सो ऽअग्निरित्याद्यायत्वारी मन्त्राः १, इत्यभिप्रेत्य प्रतीकं सुपादत्ते— “अयत् स इति । तथाच कात्यायनः— “मध्येऽर्धहृत्तोयतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचोदपदधाति, दक्षिणत उदङ्मुखं सो ऽअग्निरिति प्रत्युच मिति १ ॥

तत्र प्रथमाया ऋचोऽय मयः ५,— ‘सः’ दीपमानो गार्हपत्योऽग्निः ‘अयं’ भूमीक एव । ‘यस्मिन्’ गरीरभूतेऽग्निन् भूमीके जठरमध्ये ‘वावशानः’ कामयमान इन्द्रः ‘सुतम्’ अभिपुतं ‘सोमम्’ तन्कारणभूता वृष्टिमत्तयाः अयः ‘दधे’

० पा० अ० ३ २ ३ ।

१ वा० मं० ११ ४०-५० ।

२ का० मी० अ० १२ १. ८ : “द्वैर्धृत्तोऽष्टकाः ।

३ अयं पाठः.— “अयत् सो अग्निरित्याद्यायत् मन्त्रः सुतं एव

जठरे वावशानः नदमिषं वाजं मयस्रं नदिस्ममशान्दृष्टिं वावशानः ।

अधत्त । 'सहस्रियं' सहस्रोपकारजनकं 'वाजम्' अब्रुक्ष्य सन्नम्,
'सत्ति' सरणगोलम्, - 'अत्यं' सततगामिनम्, 'अत्यं न' अश्व
मिव । नैत्युपमार्थे * । 'ससवान्' सम्भक्तवान् । "वनपण
सम्भक्तौ"—इत्यध्यात् † कसौ रूपम् । गार्हपत्यरूपेण प्रथमं चित्तः
सन् हे 'जातवेदः' जातानां वेदितः अग्ने ! 'सूयसे' आह-
वनीयात्मना चीयमानः तद्धारणमग्नैः प्रतिपाद्यसे इष्यर्थः ॥

एतदर्थपरतां मन्त्रस्य प्रतिपादयति— "अयं वै लोक इत्या-
दिना । "मध्यं वै जठर मिति । देहमध्यवाधिना जठरगन्धेन
भूलोकस्य मध्यं मज्ज लक्ष्यते । "आपो वै सहस्रिय इति । उप-
काराणां सहस्रेण सम्भितः 'सहस्रियः' । "सहस्रेण सम्भितौ
घ्न" ‡ । तथाविधो वाजोऽन्नं अब्रुक्ष्यं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

द्वितीयं मन्त्रं भागगोऽनूद्य व्याचष्टे— "अग्ने यत्त इति ।
अस्य मन्त्रस्याय मयः §, — हे 'अग्ने !' 'यत्' 'ते' त्वदीयं
'वर्चः' आदित्यात्मकं ज्योतिः 'दिवि' वर्त्तते, तथा 'पृथिव्या'
भूलोके 'यद्' वर्चः दाहपाकप्रकाशनसमर्थं मन्यात्मकं ज्योति-
रस्ति, 'ओषधीषु' तरुगुल्माद्यासु, 'अप्सु' 'आ' आकारः
ममुच्यते, उदकेषु जाठरवाडवरूपेण, हे 'यजत्र' यजनीयाम्ने !
त्वदीयं यत् तेजोऽस्ति, 'येन' वाय्वात्मना तदीयेन रूपेण 'उरु'
विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' 'आततम्य' आतनोपि, हे अग्ने ! 'त्वेयः'

* निरु० १०. २. १ ।

† आ० ध० ४६४ धा० ।

‡ पा० ४०. ४. ४. १४५ ।

§ तस्यार्थं पाठः— "अये यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्या यदीयगोप्यान्मा
यजत्र । येनान्तरिक्षं सुभ्रातृतम्य स्विषः स भागुरज्यो ब्रुक्षताः"—इति ।

दीप्यमानो महानित्यर्थः । ‘सः’ अग्निः वाय्वादिरूपेण लोकत्रयं व्याप्य अवस्थितः, तदीयो ‘भानुः’ प्रकाशः ‘वर्णवः’ समुद्रोपमः सन्, ‘वृचक्षाः’ सर्वेषां वृक्षां द्रष्टा, प्रकाशको भवति ॥

अथ मेवार्थः श्रुत्या प्रतिपाद्यते— “आदित्यो वा अस्य दिवि वर्च इत्यादिना ॥ २३ ॥

तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे :- “अग्ने दिव इत्यादि । हे ‘अग्ने !’ अस्य ‘दिवः’ अन्तरिक्षस्य सम्बन्धि ‘वर्ण’ मेघस्य सुदृक्तं ‘वर्च’ अभिनय, धूमेन ‘जिगासि’ व्याप्नोषि । तथा अध्यात्मं ‘ये’ प्राण-रूपाः ‘देवान्’ ‘धिष्ण्याः’ धियः ‘इष्णन्ति’ व्याप्नुवन्तो वर्त्तन्ते, तान् देवान् त्वं जाठराग्निरूपेण ‘ऊचिषे’ समवेषि । “उच समवाये” -इति १ धातुः । तथा ‘याः’ ‘आपः’ ‘रोचने’ रोचमाने सूर्यलोके वर्त्तमानस्य ‘सूर्यस्य’ ‘परस्ताद्’ उपरिभागे वर्त्तन्ते, ‘याय’ ‘अवस्तात्’ अधोभागे ‘उपतिष्ठन्ते’ वर्त्तन्ते, आसा माययित्वं प्राप्नोषीति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य दर्शयति— “आपो वा अस्य दिवोऽर्ण इति । “एष धूमेनेति । भूम्यां पार्थिवरूपेणावस्थितः ‘एषः’ अग्निरित्यर्थः । “प्राणा वै देवा इति । दीप्यन्ति विषयप्रकाशान् जनयन्तीति ‘देवाः प्राणाः’ इन्द्रियाणि । “ते हि सर्वा इति । ‘हि’ यष्मात् ‘ते’ प्राणाः ‘सर्वाः धियः’ शब्दादिविषयाणि सर्वाणि ज्ञानानि ‘इष्णन्ति’ आभील्लेग्न व्याप्नुवन्ति । “इष आभील्लेग्न”-

• तस्यायं पाठः— ‘अग्ने दिवो वर्चं मन्त्रा जिगास्यन्ता देशा ऊचिषे पिण्या धे । या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याथावस्तादुपतिष्ठन्ता आपः’—इति ।

† दि० प० ११० पा० ।

इति क्रैद्यादिको धातुः * । तस्मादेते विष्णुशब्देन मन्त्रे
विवक्षिताः । “यायैतं परेणेति । एतस्मात् सूर्याददूरेण परभागे
इत्यर्थः । “एनवन्यतरस्याम्”—इत्येनप् †, “एनपा द्वितीया”—इति
द्वितीया ‡ ॥ २४ ॥

“पुरीष्यासो अग्नय इति । चतुर्थो मन्त्रः § । अस्याय मर्यः,—
पूरयति पयःप्रभृतिभिलोक मिति ‘पुरीष’ अग्नयः, तेभ्यो हिताः
‘पुरीष्याः’ । “आज्यचेरसुक् ॥” । तथाविधाः ‘अग्नयः’, ‘प्रावणेभिः’
प्रवनसम्बन्धिभिः सम्भजनयुक्तेस्तर्पेणैः ‘सजोपसः’ समानप्रौतयः
सन्तः अक्षदीयं ‘यज्ञं’ ‘शुपन्ताम्’ वेवन्ताम् । तदनन्तरम्
‘अदृहः’ द्रोहरहिताः, ‘अनमोवाः’ अनमोवा अग्नयाया, तद्ग-
हिताः । ‘महोः’ महतीः ‘इवः’ अक्षानि, अक्षभ्यं प्रयच्छ-
न्त्विति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे—“पशव्यासो अग्नय इत्येत-
दित्यादिना । “प्रायणरूप मिति । ‘प्रावणेभिः’—इति मन्त्र गतः
‘प्र’-शब्दः ‘प्रायणरूपम्’ प्रायणस्य प्रगमनस्य प्रारम्भस्य रूपम् ।
गार्हपत्यवित्तिय ‘अग्नेः’ अग्निचयनस्य प्रायणम् प्रारम्भः ;
अतः प्रशब्दोपेतो मन्त्रोऽत्र योग्य इत्यर्थः । अनमोवा इत्यस्यार्थं
माह—“अग्नयाया इति । अग्नेच्छा अग्नयाया चुत्वीडा ,

* आ० प० १२ ब्रा० ।

† आ० अ० ५. २. ३५ ।

‡ आ० अ० १. ३. ३१ ।

§ तस्यायं पाठः—“पुरीष्यासो अग्नय, प्रावणेभिः, सजोपसः ।
अपता यज्ञ महोऽनमोवा इवो महोः”—इति ।

† आ० अ० ३. १. ५० ।

न विद्यते सा यासां ताः 'अश्रयनायाः' । "अश्रयनायोदन्धधनायाः"
-इति * बुभुक्षायां क्वचि त्वाभावो निपात्यते ॥ २५ ॥

एतासा मिष्टकानां क्रमेण कृत उपधान मनुज्य स्तीति—
"नानोपदधातीति । 'नाना' पृथगेकैकेटका उपदध्यात् । तेन '।'
'ये' 'आत्मन्' आत्मनि स्थिताः नामाविधाः कामाः , तान्
सर्वान् सङ्गीयं पृथगेव 'दधाति' स्थापयति । सादनसूददो-
हसोः सङ्गत्वं विधाय स्तीति— "सङ्गत् सादयतोत्यादिना † :
तया देवतयेति यत् सादनम् , तत् चतसृणा मिष्टकानां
सम्भूय सङ्गदेव कर्त्तव्यम् । 'तत्' तेन सङ्गत्वेन 'आत्मा-
नम्' 'एकम्' एकाकारम् संहतं 'करोति' । पृथक् साद-
नेन आत्मा विशिष्टः स्यात् , "ता अस्य सूददोहस इति ‡ मन्त्रेण
यदधिवदनम् , तदपि सादनस्य सङ्गत्वात् सङ्गदेव कर्त्तव्य
मित्यर्थः । अत एव सर्वेष्टकोपधानस्याधारणधर्मत्वेन सादनसूद-
दोहसो कात्यायनेनोक्तो— "नित्ये सादनसूददोहमा ऽपधाना-
हुसरे तथा देवतया ता अस्येत्यविशेषोपदेगात्"—इति ॥ । "प्राप्ते-
मेवेन मिति । 'एनम्' आत्मानम् 'एतत्' एतेनाधिवदनेन 'मस्त-
नोति' संयोजयति । तन्मेव विवरणम्— "सन्दधातीति ॥ २६ ॥

पश्चिमाह्निकोरिष्टकयोः उपधानप्रकार माह— "अथ जपने-
नेति ¶ । मध्येष्टकोपधानानन्तरं मय शब्दायः । 'अधनेन करोत्य'

* पा० छ० ० ४. ३३ ।

† 'तत्'—इति क ।

‡ का० घी० छ० १०. १. ६ ।

§ वा० मं० १२-३३ ।

¶ का० घी० छ० १६ ० १४, १४ ।

१ का० घी० छ० १०. १. ११ क ।

गार्हपत्यस्थानस्य पथात् परिक्रम्य, 'उत्तररतः' उत्तररस्यां दिशि
दक्षिणामुखः 'वासोनिः' सन् 'अपरयोः' पाद्यात्ययोरिष्टकयोः
'दक्षिणी' दक्षिणभागस्या मिष्टकान् 'अग्ने' प्रथमम् 'उपदधाति' ।
“इडा मन्त्र इति ॥ मन्त्रेण ॥

तस्याय मर्थः,— हे 'अग्ने !' 'इवमानाय' इवमं
क्षुर्वते यजमानाय 'इडा' पशुः । जातावेकवचनम् १ । गवा-
ग्नादिपशून् 'साध' साधय । पशुरेव ३ विमेष्यते— “पुरुदंस
मिति । दंस इति कर्मनाम ५, बहुकर्महेतुभूतम्, अन्त्यलौप-
श्चान्दसः । 'शश्वत्तमं' शाश्वतिकतमस्य पुत्रपौत्रादिरूपेणा-
विच्छेदेन सर्वदा वर्त्तमानम् ॥ । 'गोक्षनिं' गवादिपशूनां
दातारम् । 'अग्ने' यजमानाय 'साधय' सम्पादय । अपि च
'नः' अस्माकं 'तमयः' पुत्रः, 'सुतः' तवपुत्रश्च, 'विजावा'
विविधानां जनयिता स्यात्, उत्पाद्यता मित्यर्थः । जनेर्वि-
पूर्वात् “अन्येभ्योऽपि ह्यग्नये”-इति ७ वनिप्, “यिङ्मोरतुनासि-
कस्यात्”-इत्यात्वम् ८ । किं बहुना हे 'अग्ने !' त्वदीया सा
'सुमतिः' सर्वत्र्येयोनिदानमृता कल्याणी बुद्धिः 'अग्ने' अस्मासु
'भूत' भवत्वित्यर्थः ३

० पा० सं० १२. ३१. ०।

१ पा० अ० १. २. ५८ ।

२ 'उत्तररतः'-इति अ-पुस्तकादन्वयः ।

३ निघ० १. १. ३ ।

४ 'पुत्रपौत्रादिरूपेण सर्वदा वर्त्तमानम्'-इति अ, च, छ ।

५ पा० अ० १. २. ७५ ।

६ पा० अ० १. ३. ३१ ।

एतदर्थपरत्वेन मन्त्रं व्याचष्टे—“पशवो वा इडेति । इडा
 ॥ मनोर्दुहिता । तेनापु हुतैर्धृतदधिमस्त्वामिचारूपैर्द्रव्यै-
 त्यथा । एतच्च “तत्रापि पाकयज्ञेनेजे स दृतम्”—इत्यादिना
 यमकाण्डे प्रतिपादितम् ॥ तथा च पशुप्रभवद्रव्येभ्य उत्पत्ति-
 वादिडायास्तद्वाचिनेडागन्धेन कारणमूताः पशव एवोच्यन्ते ।
 इदंसादिविद्येष्वेषु लिङ्गव्यत्ययगन्धान्सः । पशूना मेवेति
 कर्मणि प्रठी ; पशुविषयाम् ‘आश्रिपं’ प्रार्थनाम् ‘अश्रै’
 यजमानाय अर्चयुः ‘आश्रास्ते’ । “यजमानो वै हवमान इति ।
 देवमाह्वयति, तेभ्यो जुहोतीति वा, हवमानशब्दो यजमान-
 वाचोत्थः । “प्रजा वै स्रुतिरिति । तत्रय-शब्देन पुत्रस्य
 प्रतिपादितत्वात् तत्पुत्रादिरूपाः प्रजाः स्रुतु-शब्देन प्रति-
 पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

अथ पायात्ययोरुत्तरस्या इष्टकाया उपधानं विधत्ते—
 “अयोत्तरा मिति १ । उपदधातीति शेषः । मस्यस्वाय मयः ॥,
 — इ ‘अग्ने !’ ‘अट्वियः’ अट्ती भवः, ‘सनातनः’ ‘अयं’
 भूप्रदेगस्तव ‘योनिः’ उत्पत्तिकारणम् । ‘यतः’ यस्माद्योनिः
 ‘जातः’ सन् ‘अरोचयाः’ अदीव्ययाः, ‘तं’ योनिभूतं देवं
 ‘जानन्’ ‘अरोह’ प्राप्नुहि । ‘अय’ अन्तरम् ‘नः’ अस्माकं
 ‘रयि’ धनं ‘वर्धय’ ॥

मस्यस्वेत मयं प्रतिपादयति— “अयस्त इत्यादिना ॥ ।

• १ भा० ५२४ ए० १५ यङ्कितो दृष्टव्यम् ।

† का० यौ० सू० १० १. ११ क ।

‡ वा० भं० ११. ५१ ।

§ का० यौ० सू० १० १. ११ ग ।

“ऋत्विज इति । मन्त्रपदस्यार्थः साह ३— “ऋतव्य इति । ऋतो भव इति विष्टञ्च “छन्दसि घस्”-इति १० घस्यत्वये ऋत्विज इति रूपम्, तथा च ऋतव्य इति तस्यार्थो भवति ३१ । ‘सनातनः’-इति ऋतव्यपदव्याख्यानम्; ऋत्वात्मकस्य कालस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् तत्र भवः चम्भिः ‘सनातनः’ नित्य इत्यर्थः । तथा च ‘जातः’-इति प्रादुर्भावमात्रं विवक्षितम्, नोत्पत्तिः । “अदोष्यया इत्येतदिति । “रुच दीप्तावभिप्रोत्यासेति १ रुचिधातो-रनेकार्थत्वादत्र दीप्तार्थो विवक्षित इति भावः । “ययैव यजुरिति । यजुर्मन्त्रो ययैव प्रतिपादयति, तथैव तस्य ‘वन्धुः’ बन्धनीयं व्याख्यानम् ॥ ; स्पष्टार्थतया न पृथक् व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतयोः पाठाभ्यायोः दृष्टकयोरुपधानसादनादीनां पृथक् कर्तव्यता साह— “सक्थ्यावित्यादिना । ‘अस्य’ अग्नेः ‘सक्थ्यौ’ श्रोत्र्यौ ‘एते’ इष्टके; अतः ‘ते’ ‘नाना’ पृथगुपदध्यात् । सादनसददोषसाधिवदने अपि पृथक् कर्तव्ये । तत्र कारणं साह— “नाना होमे इति । ‘इमे’ मनुष्यसम्यग्भिन्नी सक्थ्यौ ‘हि’ यस्मात् ‘नाना’ पृथगसंज्ञिते भवतः, तस्मात् तत् संस्तु-

० वा० भं० ३. १४. १२/५२ ।

† भा० सू० ५ १. १०६ ।

‡ “ऋत्विजः । उपादनयोः कालं ऋतुव्यप्यते । ऋतुः प्राप्तो-त्येति ऋत्विजः । छन्दसि घमिति ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे पम्, तस्य इयादेशः । सापभ्यातःकाले उपादनयोः”-इति मही० ।

§ भा० आ० ७७५ घा० । “रुच दीप्तावभिप्रोत्यासेति च”-इति तत्र पाठः ।

॥ ‘वन्धुः’ बन्धनीयं (१ बन्धनीयं १) व्याख्यानः—इति च पाठः ।

तयो दृष्टकयोरप्यसंश्लेषो युक्त इत्यर्थः । “हे भवत इति ॥

पथाद्वागीपधानं मनूय स्वीति— ‘पथादिति । “पथादोमे इति । हि ‘यस्मात्’ ‘इमे’ दृश्यमाने पुरुषसम्बन्धिन्धौ शक्यौ ‘पथाद्’ भागे शरीरस्यापरभागे भवतः, तस्मादनयो पथादुपधानम् युक्तम् । अप्रप्रदेशेन तयो परस्परसंसर्गविधत्त— “अप्राभ्या मिति । आत्मसमीपे अप्रदेशः, तत्रैते ‘सस्पृष्टे भवत इत्यर्थः । “एव होमे इति । लौकिकनिर्दग्धनम् ॥ १८ ॥

पूर्वाक्षरयोरुपधानप्रकारमाह— “अयं तेनैवेति * । येन मा गेयं पायात्ययोरुपधाने परिक्रमणं कृतम्, तेनैव पुनः ‘दक्षिणत’ ‘परीत्य’ परिक्रम्य, तत्रोदसुखं ‘आसोन’ ‘पूर्वयो’ दृष्टकयो मध्ये अये प्रथमम् ‘उत्तरा सुपदधाति’ । “विदसीति तस्य सम्बन्धः † । अनन्तरम्, ‘दक्षिणाम्’ उपदधाति ‘परिविदसीति ‡ ॥

तन्मन्त्रयोरयं मयं,— भोगांयिनोति सभ्यादयतोति चित् § । हे दृष्टके । त्वं ‘चित्’ चेतयमाना वागमि [भोगांयिभ्यामासि । या देवता त्वा मभिमन्यते] । तथा वापूपया ‘देवतया’ अङ्गिरस्वत् अङ्गिरा प्राणा । “प्राणो हि वा अङ्गानां रस”-इति ¶ तन्नामश्रुत्यसे । सोऽस्यास्तीत्यङ्गिरस्वत् । क्रिया-

* का० श्रौ० सू० १७. १ १९ ।

† वा० म० १९ ५१ १ ।

‡ वा० म० १९ ५१ २ ।

§ नीपत इति चित् । यदा—इत्यादि मन्त्रोपरः

॥ चतुर्विंशत्यङ्ग-प्रसिद्धं पाठो अ-पुस्तकमात्रे अधिक

१ इत्यं ब्रा० ६ का० १ प्र० १ ब्रा० १८ २ ।

विशेषण मेतत् । “तसौ मत्वर्थे”-इति * भत्त्वादुत्वाभावः । तेन युक्तं यथा भवति तथा वाग्देवतया युक्ता ऋषीत्यर्थः । ‘ध्रुवा’ स्थिरा सती ‘सीद’ निपण्या भव ॥

परिचिदसोति द्वितीयो मन्त्रः । परितो भोगादिन्वाना सम्पा-
दयमानासीत्यर्थः † । ‘सकप्यावस्थीते’-इतिवद् ‡ ‘बाह्व ऋस्येते’-
इति व्याख्येयम् ॥

एतासा मिष्टकाना सुपधानस्य प्रादक्षिण्य सुपनयेन दर्शयन् स्तौति— “स वा इतोमा इति । ‘इमाः’ मध्ये उपधीयमानास्तस्य इष्टकाः आत्मन उत्तरार्धं मारभ्य दक्षि-
णा उपदधाति § । ‘इमे’ पायात्ये इष्टके ‘इति’ प्रथमं दक्षिणार्धार्गम्, पश्चादुत्तरार्धार्गं मित्यनेन क्रमेषोपदधाति । तथा ‘इमे’ पौरुष्ये इष्टके प्रथमं सुत्तरार्धार्गम्, पश्चाद् दक्षिणार्धार्गं मित्यनेन क्रमेषोपदधाति । ‘तत्’ तथा सति ‘दक्षिणावृत्’ प्रादक्षिण्येन वर्त्तनम् भवति खलु, ‘देवता’ देवेषु योग्य मित्यर्थः ॥ ३०, ३१ ॥

अथोपहिताना मिष्टकानां सन्भूय सङ्गां प्रशंसति— “अष्टा-
विष्टका इति । “गायत्रोऽग्निः”-इत्यष्टाचरपादेन गायत्री-
च्छन्दसा सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्नेर्गायत्रत्वम् ॥ । सादम-
सङ्गा मनूय स्तौति— “पञ्च कृत्व इति । मध्ये उपधेयस्य

* पा० सू० १ ४. १८ ।

† ‘परिचौयमाना वागसीत्यर्थः’-इत्येव ण, च, इ ।

‡ नवमकर्षी, तद्वाप्यस्य दृष्टव्यम् (१०, ३१ ८०) ।

§ का० श्रौ० सू० १७ १ १३ ।

॥ ते० सं० ७ १. १ ४ ।

इष्टकाचतुष्टयस्य एकं सादनम्, अन्यासां चत्वारोति पञ्च
भवन्ति । “पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्च चितयः प्रभूताराः
यस्मिन् स तथोक्तः । “पञ्चर्त्तव इति । हेमन्तशिशिरयोः समासा-
भिप्रायेण * । “संवत्सरः प्रजापतिर्विराट्,
तदात्मकयोयमानोऽग्निः प्रागुक्त इत्यर्थः । सङ्ग्राह्यं सम्भूय
प्रशंसति— “अष्टाविष्टका इति । “त्रयोदश मासा इति । संस-
र्गाहस्यति(†)सञ्ज्ञकोऽधिमासस्तत्रयोदशः ; “अस्ति त्रयोदशो
मास इति”—इति श्रुतेः ‡ । “त्रयोदशमाग्नेरिति । चित्यस्याग्ने-
यितिपुरोषाणि त्रयोदश भवन्ति । आदित्यतस्तद्वितयः पुरोष-
निवपनान्ताः, स्तोमभागास्ता पञ्चमी चितिः । तदनन्तरभाष्येकं
पुरोषम्, नाकस्तत् प्रभृति पुरोषनिवपनान्ता षष्ठो चिति-
रिति §, ततो विकर्षस्त्रयमाह्वयोरुपधानं हिरण्यगर्जनैः
प्रोक्षणं सग्न्यभ्याधानञ्चेति सप्तमी चितिः, सा त्रयोदशी,
इत्यादिर्विभाग उक्तः § ॥ ३२ ॥

लोकम्पुषाख्याया इष्टकाया उपधानं विधत्ते— “अयेति ।
एव अष्टाविष्टका उपधाय, अनन्तर भवशिष्टे गार्हपत्यचितिस्थाने
लोकम्पुषाख्या मिष्टका मुपदधाति; लोकां गिटं स्थानं
इष्ट पूरयेति तन्मन्त्रे ॥ प्रतिपादनात् । “तस्या उपरि बन्धु-
रिति । ‘तस्याः’ लोकम्पुषायाः ‘उपरि’ उपरिष्ठात्, अष्टम-

* ऐ० भा० १. १. १ ।

† सर्वस्मिन् पुस्तकेष्वेव मेर पाठः ।

‡ अतः भा० अ० ३. १. १ ।

§ ऐ० इत्यादि यत्रोक्तं पुस्तकादभ्यन्त नास्ति ।

॥ भा० अ० ११. १३ इत्यम् ।

काण्डायसानि “असौ वा आदित्यो लोकम्पृष्ठा”-इत्यादिः स्तावको वाक्यशेष आम्नास्यत इत्यर्थः ५ ।

सकृदुच्चारितेन लोकं पृथेति मन्त्रेण तिष्ठणां युगपदुपधानं विधत्ते— “तिस्रः पूर्वा इति । तत् प्रशंसति— “तिष्ठदग्नि-रिति । “स आत्मसोपानो मृदु शुक्लाप मित्यादिना अग्ने-स्त्रिह्रस्वम् प्रतिपादितम् १, अतोऽग्नेस्त्रिह्रस्वसहस्रायीगात् तिष्ठणा सुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥

अथ तेनैव सकृदुच्चारितेनैव मन्त्रेण दशाना मिष्टकाना सुपधानं विधत्ते— “दशोत्तरा इति । उपदधातीति शेषः । उत्तरा उपरिभाविनीरित्यर्थः । “तासां सुपरीति । ‘तासां’ दशाना मिष्टकानाम्, यादृशी सङ्गरा, तत्स्तावकोऽर्थवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वं त्रयोदशलोकम्पृष्ठानां द्वेधा विभागेनोपधानं अभि-धाय, तेषां विभागपक्षं सम्याह— “द्वि वाये इति । एतच्च पक्ष-द्वयं सूत्रकृतापि दर्शितम्— “तिष्ठतु” लोकम्पृष्ठासु मन्त्रो दश स च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां वा”-इति ६ । द्वितीयं पक्षं ‘लौकिकेन निदर्शनेनोपपादयति— “एवं हीति । यत्र हि काण्डादिभि-दिति निर्मीयते, तत्र एव मीव हि चिति’ चिन्वन्ति । भूलाग्र-भागयोर्द्वे काष्ठे प्रथमं त्रियंक् स्थापयन्ति, पश्चात्तयोरुपर्युपरि अन्यानि सर्वाणि प्रागद्याष्टवशिष्टानि स्थापयन्ति । उपरिष्ठात् चलनाभावायैकं पुनः स्थापयन्ति । तस्मात् तदनुसारेणायं पक्ष

* पुरस्तात् ८. ४. ३. १ दृश्यम् ।

१ इ का० १ प्र० १ वा० १३ ख० दृश्यम् ।

३ का० यौ० ख० १७ १. १७ ।

उक्त इत्यर्थः । तासां लोकम्पृथानां सङ्गरां सम्भूयानूद्य प्रा-
गुक्तो वाक्यशेष इति दर्शयति— “तास्त्रयोदशेति । “त्रयो-
दश मासाः संवत्सरः”—इत्यादिरुक्तो = वाक्यशेषोऽत्रापि योजनीय
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिरिष्टकाभिः सहेतासां सङ्गरां सम्भूय प्रशंसति—
“ता उभय इति । ‘उभयः’ उभयविधाः , “अथए सो ऽग्नि-
रित्यादिभिर्मन्त्रैः प्रागुपहिताः † चष्टौ लोकम्पृथास्त्रयोदशेति
मिश्रिता एकविंशतिर्भवन्ति । [“एकविंशति इति, एकविंशति-
सङ्गरापूरकः । “तस्य पूरणे उद्”, “तिर्विंशतेर्दिति”—इति ‡ ‘ति’-
शब्दलोपः §] तत् तेनैकविंशतिसङ्गरासम्पादनेन ‘अमुं’ कुल्लोकस्य
मेव चादित्यम् ‘अग्निन्’ चित्ते ‘अग्नी’ प्रतिष्ठापयति । एकविंशति-
सङ्गरायोगाच्चोद्यमानोऽग्निस्तदात्मको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिधितां सङ्गरा मनुद्य स्वीति— “एकविंशतिरिति ।
‘उ’-‘एव’-इत्यनयोयंणादेशे सति ‘विव’-इति भवति । तत्र ‘उ’-
शब्दोऽप्यर्थः । ‘परिधितः’ गार्हपत्यचितेः परितः चित्ताः शर्करा
अप्येकविंशतिसङ्गराका एव भवन्ति ; तत्रापि मासादिलोकान्ता
विंशतिः पूर्ववत् । ‘अयम्’ एव चोद्यमानः ‘अग्निः’ ‘अमुतः’
अमुत्र परिधिते ‘एकविंशतिः’ एकविंशतिसङ्गरापूरकः । ‘अधि’
सप्तम्यर्थानुवादी । ‘तत्’ तथा सति ‘इमम्’ एकविंशम् ‘अग्निम्’
‘अमुभिन्’ एकविंशे ‘आदित्ये’ प्रतिष्ठापयति ॥

* पुरस्तात् ११ पृ० ३२ क० दृश्यम् ।

† पुरस्तात् २२ क० (७, १८ पृ०) दृश्यम् ।

‡ पा० अ० ४. २. ३८, ४. ३. १३२ ।

§ वत्सगोचिमान्त एव पाठस्तु उ-पुष्टकमात्रे अधिकः ।

एतदेव विवृणोति— “तद्यदिति । ‘तत्’ तन्न ‘यत्’ यस्मात्
 ‘एताः’ परिश्रितः इष्टकाश्च ‘एवं’ प्रत्येक मेकविंशतिसहस्राकाः
 ‘उपदधाति’, ‘एतत्’ एतेन कारणेन ‘एतादेव’ अग्न्यादित्यौ
 ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ ‘प्रतिष्ठापयति’ । अत एवेदानीं ‘सौ’ एव
 ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ प्रतिष्ठितौ दृश्येते । आदित्यो रात्रावग्निं प्रविश्य
 प्रतितितिष्ठति, अग्निद्यौद्यन्त मादित्यं प्रविश्य प्रतिष्ठितौ
 भवति । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रतिपादितम् * । तयोरुभयो-
 रप्यत्र सन्निधान माह “सौ वा इति । परिश्रिदिष्टकासङ्ख्या
 द्वयोरैकविंशयोरत्र सम्पादनात् ‘इमौ’ अग्न्यादित्यौ ‘समौ’
 अपि ‘अत्र’ चित्याग्नी सन्निष्ठितौ ‘भवतः’ ; तत्राहवनीय-
 चितिरूपेणादित्यौ वर्तन्ते, गार्हपत्यचितिरूपेणाग्निरिति तयो-
 र्विभाग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरोपनिवपनं विवृणोति— “अथ पुरीष मिति † । इष्टकासन्धिषु
 क्षिद्रपूरुषाणां पांशवः पुरीषम् । तस्मात् ता सुपरि प्रक्षिपती-
 त्यर्थः । “तस्योपरि बभ्रुरिति । ‘तस्य’ पुरोपनिवपनस्य प्रयोजन-
 प्रतिपादको वाक्यशेषः । “इन्द्रं विष्वा भवीदधक्षिति, तन्मन्त्र-
 विधिषु उपरिष्ठादष्टमकाण्डावसाने ‡ आम्नास्यत इत्यर्थः ॥

पुरीषाहरणस्थानं विवृणोति— “तच्चात्वालेति । उत्तरवेद्य-

* “अग्निं वावादित्यः सायं प्रतिशति, तस्मादग्निर्दराग्नत्वं दृष्ट्वा,
 उमे हि तेजसो सम्पद्येते, उद्यन्तं वावादित्य मग्निरनुसमारोहति,
 तस्माद् घूम एवाग्निर्दिवा दृष्ट्वा—इति तै० ब्रा० २ १ २ ८, १० ।
 उद्धृतञ्चास्यैकोऽंशोऽत्र पुरस्तादग्निहोत्रब्राह्मणस्याख्यानेऽपि (२ का०
 २ प्र० ४ ब्रा० २ क०—२ भा० १३५ प्र०) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १० १. १८ ।

‡ परस्तात् ८ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ७ क० दृश्यम् ।

र्यानां पांसूनां निर्हरणस्थानं 'चात्वालः' उत्तरवेद्यंसदेशः ,
तस्य या वेला समीपम्, ततः पुरीष माहरेदित्यर्थः । तत्
प्रशंसति— "अग्निरेव इति । आहवनीयान्याधारीत्तरवेदिहेतु-
त्वाच्चात्वालस्याग्न्यात्मकता । "तथो हेति । तथैव खलु सति
'अस्य' चित्याग्ने, 'एतत्' पुरीष मपि 'आग्नेयम्' अग्निसम्बद्धम्
'एव भवति' ॥

इत्थं पुरोषान्ता गार्हपत्यचितिरुक्ता, अथ तस्या. प्रान्तेषु
साम्य माह— "सा समम्बिला स्यादिति । 'सा' गार्हपत्य-
चितिः 'समम्बिला' भवेत् । 'समं' समानं बाह्याभ्यन्तर-
भावेन न्यूनाधिकाकाररहितं 'विलं' परितः प्रान्तदेशो यस्याः
सा तथोक्ता । "तस्योक्त इति । 'तस्य' विलसाम्यस्य उक्ता-
निर्माणप्रस्तावे स्तावको वाक्यशेष आन्तात् * इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यचितेः परिमाणं विधत्ते— "व्याममाचीति । चतुर-
रद्विर्व्यामः, स परिमाण मस्याः सा । "प्रमाचे ह्यसच्"—
इति † मात्रच् प्रत्ययः । तत् प्रशंसति— "व्याममाची वा इति ।
तिर्यक् प्रसारितो बाह्व यावत् परिमाणी भवतः, तस्य
परिमाणस्य व्यायम्यतेऽस्मिन् बाहुद्वय मिति व्युत्पत्त्या व्याया-
म इति सङ्ज्ञा ; न एवात्र वर्णलोपेन व्याम इत्युच्यते ।
'पुरुषो व्याममाचः' चतुररद्विपरिमित इत्येतत् प्रसिद्धम् ।
विराडात्मकः 'प्रजापतिः' च तादृक् पुरुषात्मकः । "त एतान्सप्त
पुरुषानेकं पुरुष मकुर्वन्निति ‡ अुत्था प्रतिपादितत्वात्, तादृशो

* पुरस्तात् ६ ३ ७ २० ।

† पा० सू० ५ २ ५० ।

‡ पुरस्तात् ६ १० १ ३ (२४० ७५०) इदमम् ।

विराडादकः प्रजापतिरेवायं चीयमानः 'अग्निः' ; उभयोरपि संस्क्रियमाणरूपत्वसाम्यात् । "आत्मसंस्थिता मिति । चेयमाणस्याग्नेरुक्तीत्या पुरुषत्वात् आत्मना स्वेनाग्निरूपपुरुषेण 'संस्मिता' समानपरिमाणाम् । 'तत्' तेन ध्याममात्रकरणेन गार्हपत्यचितिरूपां 'योनिं' कृतवान् भवतीत्यर्थः । परितो मण्डनाकारो विधत्ते — "परिमण्डलेति । पारिमाण्डल्यं द्विधौपपादयति — "परिमण्डला द्वीति ॥ ३७ ॥

गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरुक्त्याग्नेय चतुर्भिर्मन्त्रैः संसर्जनं विधत्ते — "अथैनाविति । 'अय' गार्हपत्यचयनानन्तरम्, 'एनौ' चित्त्वौल्यरूपावन्तौ 'सन्निवपति' सङ्गमयति, इष्टकाभिः चित्ते गार्हपत्यविष्टौ उख्य अग्निं स्थापयतीत्यर्थः । सन्निवपतीति संशब्दसूचितं मयं साह — "सञ्ज्ञा मेवेति । 'आभ्याम्' 'अग्नि-भ्यां' । कर्त्तरि कृतोया । 'सञ्ज्ञाम्' अग्निद्वयकर्तृकं सञ्ज्ञानम्, परस्परैकमत्यम्, एतेन सन्निवपनेन करोतीत्यर्थः । तच्च कारणभूतानां चतुर्णाम् मन्त्राणां प्रतीकग्रहणं करोति * — तच्च, "समित मिति प्रथमस्य प्रतीकम्, "सं वा मिति द्वितीयस्य, "अग्ने त्वम् पुरीष इति तृतीयस्य, भवतं न इति चतुर्थस्य ॥

ते च मन्त्राः † संहिताभाष्ये एव व्याख्याता इति प्रतीकं मत्र व्याख्यायते । हे चित्त्वौल्यरूपावन्तौ । 'समितं' सङ्गती भवतम् । 'सद्विष्टेयां' समानकल्पनी समानसामर्थ्यां एककार्यकरी भवतम् (१) । हे 'अग्नौ' 'यां' युवयोः

* का० श्रौ० सू० १० १ १८ ।

† वा० मं० १२ ५७—६० ।

‘मनांसि’ ‘समकरम्’ समानविषयाणि कुर्वे । तथा ‘व्रता’
 “श्रेष्ठन्दसि बहुल मिति ॥ श्रेष्ठोपः ; ‘व्रतानि’ युवयोः कर्माणि
 समानानि (२) । हे चोद्यमानाग्ने ! ‘स्वम् पुरीथः’ पशव्यो भवसि
 (३) । हे अग्नी ! ‘नः’ अघ्नाकं युवां ‘समनसौ’ समानमनस्तौ
 ‘भवतम्’ (४) । इति चतुर्णाम् प्रतीकानां मर्थः ॥

मन्त्राणां तात्पर्यं माह— “जमयत्येवैनाविति । परस्परं
 विद्विषाणौ ‘एनौ’ अग्नी ‘एतेन’ मन्त्रकरणकेन निवपनेन ‘जमय-
 त्येव’ शान्तावेव करोति । तच्च जमनम् ‘अहिंसायै’ हिंसापरि-
 हाराय ; ‘यथा’ तावन्ती ‘अन्योऽन्यं’ परस्परं ‘न हिंस्यातां’ हिंसां
 न कुर्याता मिति ॥ ३८ ॥

चतुर्मन्त्रकरणकम् उख्याम्नेर्गार्हपत्यचितिमध्ये निवपनं
 विधत्ते— “चतुर्भिरिति । ‘सन्निवपति’ नीचैः स्थापयति । “तद्य
 इति । ‘तत्’ तेन चतुर्मन्त्रकरणकेन सन्निवपनेन ‘ये’ ‘चतु-
 ष्यादाः पशवः’ गवास्तादयः , ‘तैरेव’ उपायनभूतैः ‘आभ्याम्’
 उख्यचित्यात्मकाभ्या मग्निभ्यां ‘सङ्घातं’ परस्परैकमत्वं ‘करोति’ ।
 कारणान्तरं मय्याह— “अथो इति । ‘अथ’ खलु ‘पशवः’,
 सश्रोजनीयत्वात् ; ‘अग्नेन’ पशुरूपेण ॥ ३९ ॥

रिक्ताया उखाया अर्च्युर्कर्तृकं यजमानकर्तृकं वा अवेक्षणं निदे-
 धति— “तां न रिक्ता मिति † । नैदिति परिभये ‡ । ‘रिक्ताम्’
 उखां ‘नदेवेचेत’ पश्यतु नैव । विपचे बाध माह— “यद्रिक्ता
 मिति । ‘एनम्’ अवेचितारं ‘असेत ह’ मघयेदेव ॥ ४० ॥

तर्हि किं कुर्यादित्यपेक्षायां रिक्ताया उखायाः सिक-

ताभिः समगर्तत्वकरण विधत्ते— “यथास्या मिति ७ । ‘यस्या’
 रिक्ताया सुखाया सिकता चावपति, यावद् विन्नं पूरयति ।
 वैश्वानरस्याग्ने ‘एतद्वेत’ ‘यत्’ या सिकता’ शीकृतासामा-
 न्यात् । ‘एतत्’ एतेन सिकतानिवर्पणेन ‘यस्याम्’ उखाया
 ‘रितोभूत’ वैश्वानरम् चाम्नि ‘सिद्धति’ स्थापयति । ‘सा’
 उखा ‘समन्विला’ भवेत्, सम निम्नोन्नतत्वरहित विल
 मुण्ड यस्या सा, तथा समविलेति प्राप्ते पूर्वपदस्य सुगागम
 श्चाद्स । समन्वितत्वस्तावकोऽयंवाद प्रायुक्त इत्याह—
 “तस्येति । स च “योनिर्वा इयत् रेत इद मित्यादिना पञ्चक्राण्डे
 प्रतिपादित १ ॥ ४१ ॥

उखाया शिक्यादिमोचन विधत्ते— “यथैना मिति ७ ।
 ‘एना सिकतायुक्ता सुखा ५ शिक्याद् ‘विमुच्यति’ पृथक् करो-
 ति । विमोक्षप्रयोजन माह— ‘अप्रदाद्यायेति । तन्नीपपत्ति
 माह— “यद्दीति । ‘युक्तम्’ अग्नादि यद्वाहन ‘न विमुच्यते’
 ‘तत् प्रदद्याते’ छलु । उक्त मर्ग प्रकृते योजयति— “एतद्वा इति ।
 ‘एतद्वा’ एषा खलूखा युक्ता सती एतम् ‘अग्निम्’ उख्यम् ‘एत-
 द्वेत’ रितोऽवस्थापनम् ‘अभार्षीत्’ धृतवती । ततोऽज्ञातकार्यत्वाद्
 विमोक्षोपपत्ति । धृतस्याग्ने प्रजनन माह— “त मन्वेति । ‘अत्र’
 अयसरे ‘तम्’ उख्याग्निम् ‘अजीजनत्’ प्राप्सोष्ट, उखेति शेष ।
 प्रजननानन्तरतो धारणहारोखाया स्त्रीसाधस्यं प्रतिपादयति—

* का० यौ० सू० १७ १ २१ क ।

† पुरस्तात् इ का० ३ प्र० ५ वा० १६ क० (इ भा० २३५ पृ०) दृष्टव्यम् ।

* का० यौ० सू० १७ १ २१ ग ।

‡ शून्या सुखां शिकताभिः सम्पूर्य इति मद्बोधर ।

“अथापर मिति । ‘अपरं’ सिकताव्यक्तं रेतः ‘धत्ते’ धारयति ।
 “योषा या उखेति । सिकतावापोपपत्तिः । “तस्मादिति ।
 लौकिकदृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥ ४२ ॥

विहिते उखाविमोके मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “मातेव पुत्र
 मिति ॥ । पुरीषपदस्य पशव्यत्वं वाच्योऽयं । ‘अभाः’- इति भ्रमः
 प्रथमपुरुषैकवचने व्यत्ययेन लुडि रूप मित्याह—“अभार्योदिति ;
 “अभारुखा”-इत्युखागच्छसामानाधिकरण्यात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः १,— येय सुखा ‘माता पुत्र मिव’ ; ‘पृथिवी’
 भूमिरूपा ; अन्मयीत्वात् । ‘पुरीषम्’ ‘पशव्यम्’, पशुभ्यो हित
 मिति यावत् । तादृशम् ‘अग्निं’ ‘स्त्रे योनौ’ स्वकीये गर्भस्थाने
 ‘अभाः’ अभार्योत्, धारितवती । ‘विश्वकर्मा’ सर्वस्य कर्त्ता प्रजा-
 पतिः ‘ऋतुभिः’ यज्ञं प्रति गच्छद्भिः, विश्वैः सूर्यैः देवैः ‘संविदानः’
 अहो महत् कर्म कृत मित्येवं संवादं कुर्वन्, इदानीं कृत-
 कृत्यां सतीं ता सुखां ‘विमुच्यतु’ शिक्वादिमुच्यति, प्रथक्
 कुर्यात् इत्यर्थः ।

तस्या उखायाः क्ष्वन्नरूपस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे अरन्निमात्रे
 चितावैव निधानं कर्त्तव्य मित्याह— “ता मुत्तरत इति ॥ ।
 अरन्निमात्रप्रदेशे स्थापनस्य स्तावको वाक्यमेवः प्रागुक्त
 इत्याह— “तस्योक्त इति । “अरन्निमात्रादि ह्या योषा सुपमेत
 इति हि पञ्चकाण्डे प्रतिपादितम् ॥ ४३ ॥

• का० यौ० ख० १०. १. २१ म ।

† तत्पाठस्तु वा० सं० १२. ६१ दृश्यः ।

‡ का० यौ० ख० (‘अभिषत्’) १६. २. ५ ।

§ तत्र १ प्र० १ भा० २० क० (६ भा० १४० ए०) दृश्यम् ।

सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूष्णीं पयस चासेचनं विधत्ते— “पयास्या मिति ० : ‘पस्याम्’ उखायां ‘पयः’ दुग्धम् ‘धानयति’ चासिञ्चति । पयचासेके कारणं सुपपादयति—“एतद्वा इति । एतत् खलु कारणम्,— ‘एतत्’ सिकतामन्त्रणं ‘रैतः’ उखां ‘धत्ते’ धारयति । ‘पय’ तदनन्तरं मिदं मानोतं पयो धत्ते । उक्तार्थसाधकं लौकिकदृष्टान्तं प्रतिपादयति— “घोषा वा इति । सिकतापयसोरधरोत्तरभावः मनूय स्वीति— “अधराः सिकता इति । “अधरए हि रैत इति । गर्भागये अधोभागे स्थितं पुरुषस्य रैतः, स्त्रीर्वीर्यं शोषितरूपम्, ‘पयः’ ‘उत्तरम्’ उपर्यवस्थितं सत् ‘तत्’ पुर्वीर्यं वेष्टयति । अत एव पादकौशिकस्य शरीरस्य त्वक्षांसाद्यगास्या बाह्यास्तयो धातवो मावन्ती भवन्तीति स्मर्यते । तस्मात् सिकतापयसोर्बाह्याभ्यन्तरभावो गर्भोत्पत्तये सम्पद्यत इत्यर्थः । आनयनस्थानं विधत्ते— “तन्मध्य इति । ‘तत्’ पयः, उखायाः ‘मध्ये’ ‘आनयति’ चासिञ्चति, यथा तत् पयः प्रति उपधानसमये पुरुषगौर्यं सुपदभ्यात् तथेत्यर्थः । अत एवोपधानसमये पुरुषशिरस उखाया सुपधानं सूचितम्— “उखायां प्रत्यञ्चि, सहस्रदा इति ॥ पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये”—इति ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति शोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सर्वं माजि भित्त्वा व्यसृजत तस्माद्विस्तृतात् प्राणो
 मध्यत उदक्रामदुयास्माद्दीर्य मुदक्रामत् तस्मिन्नुत्
 क्रान्तेऽपद्यत तस्मात् पन्नादुन्न मस्रवद्यच्चक्षुरध्यक्षित
 तस्मादस्यान्न मस्रवन्नो हेह तर्हि का चन प्रति-
 ष्ठास ॥ १ ॥

ते देवा अब्रुवन् । न वा ऽदृतोऽन्या प्रतिष्ठा-
 स्तीम् मेव पितरं प्रजापतिं संस्करवाम् सैव
 नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति * ॥ २ ॥

तेऽग्नि मब्रुवन् । न वा ऽदृतोऽन्या प्रति-
 ष्ठास्ति त्वयोम् पितरं प्रजापतिं संस्करवाम् सैव
 नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भवि-
 ष्यतीति † ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽन्नं प्रजापतिस्त्वन-
 मुखा एतदुन्न मदाम त्वन्मुखानां न एषोऽन्न
 मसदिति तद्येति तस्माद्विवा अग्निमुखे अन्न म-

दन्ति यस्यै हि कुस्यै च देवतायै बुद्धत्याना-
वेव बुद्धत्यग्निमुखा हि तद् देवा अन्न मुकु-
र्वन्त ॥ ४ ॥

सु योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् ।
अय मेव सु व्यायुर्योऽयं पवतेऽयं यदस्माद्दीर्यं सुद-
क्रामदसौ सु आदित्योऽयं यदस्मादन्नं मस्रवदादेव
संवत्सरेऽन्नं तत्तत् * ॥ ५ ॥

तं देवा अग्नौ प्रावृञ्चन् । तद्य एनं प्रवृत्त
मग्निरारोहद् † य एवास्मात् सु प्राणो मध्यत उद-
क्रामत् सु एवैनं स आपद्यत त मस्मिन्नदधुरय
यदस्माद्दीर्यं सुदक्रामत् तदस्मिन्नदधुरय यदस्मादन्नं
मस्रवत्तदस्मिन्नदधुस्तं सव्वं ‡ क्त्वास्तं संस्कृत्योर्द्धं
मुदश्यंस्तद्यं त मुदश्यन्निमे स लोकाः § ॥ ६ ॥

तस्याय मेव लोकाः प्रतिष्ठा § । अय योऽस्मिन्-
लोके ॥ अग्निः सोऽस्याषाड् प्राणोऽयास्यान्तरिक्ष मात्माय-

* 'तत्तत्'—इति क, 'तत्तत्'—इति ग, घ ।

† 'मग्निरारोहत्'—इति आ०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

‡ 'लोकाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

॥ 'लोके'—इति क, ग, घ ।

योऽन्तरिक्षे व्यायुर्गु एवाय मात्मन् प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्च-
 चुरध्यशेत स चन्द्रमास्तस्मात् स मौलिततरोऽन्नए-
 हि तस्मादुत्सवत् ॥ ७ ॥

तद्देवा वै सा प्रतिष्ठा * । यां तद्देवाः सम-
 स्कुर्वन्तसैवेय मद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि-
 भविता † ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्तप्त । अय मेव स
 योऽय मग्निधीयते तद्यदेषोखा रिक्ता श्रुते पुरा
 प्रवर्जनाद्यथैव तत् प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण उज्ज-
 क्रान्ते व्यीर्ये सुतेऽन्ने रिक्तोऽग्नयदेतदस्य तद्रू-
 पम् ‡ ॥ ९ ॥

ता मनी प्रहणक्ति । यथैवैन मदो देवाः प्रा-
 हञ्जंस्तद्य एनां प्रहक्ता मन्निरारोहति य एवास्मात्
 स प्राणो मध्यत उदक्रामत् स एवैन ए स आप-
 द्यते त मस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्ता प्रतिमुच्य विभर्ति

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† 'भविता'—इति ग, घ ।

‡ 'तद्रूपम्'—इति ग, घ ।

यदेवास्माद् वीर्यं मुदक्रामत्तुदस्मिन्, दधात्यथ याः
समिध आदधाति यदेवास्मादुन्न । मस्रवत्तुदस्मिन्
दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायं प्रातरादधाति । अङ्गय हि
तद्वाचेद्यान्न मस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे
स्युः संवत्सरो हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदक्राम-
त्तुदस्मिन्नेतत् सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति य-
स्मिन् हास्यैतदतो न कुर्यान्न हास्य तुस्मिन्नेत-
दध्यान्नासंवत्सरभृतस्येक्षकेण च न भवितव्य मिति
ह स्माह व्यामकचायणो नेदिमं पितरं प्रजा-
पतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तत् संवत्सरे सर्वं
ह्यस्तु संस्कृत्योर्हं मुच्छयति यथैवैन मदी देवा
उदग्रयन् ॥ ११ ॥

तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः* । अथ यो
गार्हपत्येऽग्निर्य एवायं मसिंल्लोके† ऽग्निः सोऽस्य
सोऽयं यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्ष-

* 'लोकः'—इति क, 'लोकः'—इति ग, घ ।

† 'लोके'—इति क, ग, घ ।

मथ य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवाय मन्तरिचे व्यायुः
 सोऽस्य स आहवनीय एव द्यौरथ य आह-
 वनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सोऽस्यैष आ-
 त्मैव * ॥ १२ ॥

तस्य शिर एवाहवनीयः † । अथ य आह-
 वनीयेऽग्निर्य एवाय॥ शीर्षन् प्राणः सोऽस्य स
 तद्यत् स पक्षपुच्छवान् ‡ भवति पक्षपुच्छवान् §
 द्यय॥ शीर्षन् प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिण॥ श्रोत्रं
 दक्षिणः पक्ष उत्तर॥ श्रोत्रं सुत्तरः पक्षः प्राणो
 मध्यमात्मा वाक् पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत् प्राणा
 वाचान्न जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्वाक् ॥ पुच्छं
 प्रतिष्ठा ¶ ॥ १३ ॥

अथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च । स
 आत्माय य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवाय मन्तरात्मन्

* 'आत्मैव'—इति छ, 'आत्मैव'—इति ग, घ ।

† 'एवाहवनीयः'—इति ग, घ ।

‡, § 'पक्षपुच्छवान्'—इति ग ।

॥ 'तस्मात् प्राणानां वाक्'—इति क ।

¶ 'प्रतिष्ठा'—इति क, 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

प्राणः सोऽस्य स॒ प्रतिष्ठै॒वा॒स्य गा॒र्हप॒त्योऽथ॒ यो
गा॒र्हप॒त्येऽग्निः॒ सोऽस्या॒वाङ् प्रा॒णः † ॥ १४ ॥

तए॒ हे॒के॒ वि॒चितं॒ चि॒न्वन्ति । त॒यो वा
ऽ॒द्भमे॒ऽवा॒चः प्रा॒णा इ॒ति न॒ तथा॒ कुर्या॑द॒ति ते
रे॒चय॒न्त्ये॒कविं॒शस॒म्पद॒ म॒यो ऽ॒धनु॒ष्टुप्स॒म्पद॒ म॒यो
बृ॒हती॒सम्प॒दं ये॒ तथा॒ कु॒र्वन्त्ये॒कए॒ द्वे॒वैत॒द्रूपं
यो॒निरे॒व प्र॒जाप॒तिरे॒व य॒देते॒ऽवा॒चः प्रा॒णा य॒द्धि
मू॒त्रं करो॑ति॒ यत् पु॒रीषं॑ प्रै॒व तु॒ज्जाय॑ते ॥ १५ ॥

अ॒था॒तः स॒म्पदे॒व † । ए॒कविं॒शति॒रिष्ट॒का न॒व
य॒जू॒एषि॒ तत् त्रिं॒शत् सा॒दनं॒ च सू॒द॒दो॒द्वाद्य
तद् द्वा॒त्रिं॒शद् द्वा॒त्रिं॒शद॒क्षरा॒नुष्टुप् सै॒षानु॒ष्टुप् ‡ ॥ १६ ॥

ए॒कविं॒शति॒र्वै॒व परि॒श्रितः॑ । य॒जुर्द्वा॒विं॒शं
व्यु॒दू॒हन॒स्य य॒जु॒रू॒पाश्च॒ य॒जुश्च॒ सि॒कता॒श्च य॒जुश्च
पु॒रीषं॑ च॒ य॒जुश्च॒ च॒तु॒र्भिः स॒न्नि॒व॒पति॒ वि॒मु॒ञ्चति॑

* 'प्राणः'—इति क, 'प्राणः'—इति ग, घ ।

† 'सम्पदेव'—इति ग, -घ ।

‡ 'सैषानुष्टुप्'—इति ग, घ ।

पञ्चमेन तत्तस्त्रिभिरियं द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् सैषा-
नुष्टुप् * ॥ १७ ॥

अथैते द्वे यजुषी † । सो ऽअनुष्टुबेव व्याव्वा
ऽअनुष्टुप् तद्यदिदं द्वयं व्याचो रूपं देवं च मानुषं
चोच्चैश्च शनैश्च तदेते द्वे ‡ ॥ १८ ॥

ता वा ऽएतास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । चित् एष
गार्हपत्यस्तद्यदेता अत्र त्रिस्तोऽनुष्टुभः सम्पादय-
न्त्यत्र चोवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततो
ऽन्यतरां द्वाविंशदक्षरा मनुष्टुभ माहवनीयः
हरन्ति स आहवनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽधिहान्य-
तरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स उ
ऽअयं लोकः § ॥ १९ ॥

अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तरा-
हवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षं स आत्मा
तद्यत्ते द्वे भवतस्तस्मादितत्तुनीयो यदन्तराहवनीयं

* 'सैषानुष्टुप्'—इति म, घ ।

† 'यजुषी'—इति म, घ ।

‡ 'द्वे'—इति क, 'द्वे'—इति म, घ ।

§ लोकः—इति क, 'लोकः'—इति म, घ ।

च गार्हपत्यं च तस्मादेपां लोकाना मन्तरिक्ष-
लोकस्तुनिष्ठः ॥ २० ॥

सैषा त्रेधा विहिता व्यागनुष्टुप् । ता सैषो-
ऽग्निः प्राणो भूत्वानुसञ्चरति य आहवनीयेऽग्निः
सु प्राणः सोऽसावादित्योऽथ य आग्नौध्रीयेऽग्निः
सु व्यानः सु उ ऽचयं वायुर्योऽयं पवतेऽथ यो
गार्हपत्येऽग्निः सु उदानः सु उ ऽचयं योऽयु मस्मिं-
ल्लोके + ऽग्निरेवंव्यिह वाव सर्व्वं व्याचं सर्व्वं
प्राणं सर्व्वं मात्मानं संस्क्रुते ‡ ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव § । ये वै हे द्वात्रिंशतौ द्वा-
त्रिंशदेव तद्व्येते द्वे यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्नि-
रेव पञ्चत्रिंशो नाचराक्कुन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वा-
भ्यां सु उद्वाचरस्तत् षट्त्रिंशत् षट्त्रिं-
शदक्षरा बृहती बृहती वा ऽएष सुचितोऽभि-
सम्पद्यते यादृग् वै धोनौ रेतः सिच्यते तादृग्

• 'लोकस्तुनिष्ठः'—इति ग ।

† 'मस्मिंल्लोके'—इति क, ग, 'घ' ।

‡ 'संस्क्रुते'—इति ग ।

§ 'बृहत्येव'—इति ग, प्र ।

जायते तद्यदेता मय बृहतीं करोति तस्मादेष
सञ्चितो बृहतौ मभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

तदाहुः । यद्यं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं
धिष्ण्या द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोक उ अस्मा-
लोकादनन्तर्हितोऽय कस्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहव-
नीयं चिनोत्यय धिष्ण्यानिति सह हैवेमावये
लोकावासतुस्तयोर्व्वियतोर्योऽन्तरेणाकाश आसीत्
तदन्तरिक्षं मभवद्दीर्घं हैतन्नाम ततः पुरान्तरो
वा ऽद्भुद मौक्ष मभूदिति तस्मादन्तरिक्षं तद्यद्
गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ द्वये लोका-
वसृज्यता मय प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति कर्मण
एषानन्तरयायायो ऽग्रन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयो-
र्मध्यं संस्क्रियते ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

उत्तररूपेण संस्कृतस्याग्नेर्विराड् रूपप्रजापत्यात्मकतां वक्ष्यन्नस्य *
प्रजापतेः संस्कृतिं वक्षुक्कामस्तच्छरीरविज्ञेयं प्रतिपादयति—

“प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादिना । “प्रजाः सृष्टेति । देव-
मनुष्यादिरूपा बह्वीः ‘प्रजाः सृष्ट्वा’ ‘सर्वम्’ ‘आजिं’ गन्तव्यस्थानम्
‘इत्वा’ व्याप्य, यान्तः सन् ‘व्यसंसत’ विस्रस्तावयवोऽभवत् ।
‘तस्माद्विस्रस्तात्’ प्रजापतिशरीरात् ‘मध्यतः’ ‘प्राणः’ प्राणादि-
पञ्चतत्त्वात्मकः ‘उदक्तामत्’ उत्क्रान्तोऽभवत् । ‘अथ’ अनन्तर मेव
तस्य प्रजापतेः ‘वीर्यं’ शुक्रम् ‘उदक्तामत्’ । ‘तस्मिन्’ निर्गते सति
स भूमौ ‘अपद्यत’ पतितोऽभवत् । ‘तस्मात्’ ‘पद्मात्’ पतितात्
प्रजापतिशरीरात् अन्तरवस्थितम् ‘अवम्’ ‘अस्रवत्’ सुत मभवत् ।
‘यत्’ ‘चक्षुः’ ‘अध्ययेत्’ । “अधिशोड्स्यासां कर्म”—इत्यधिकरणस्य
कर्मसञ्ज्ञा * । ‘चक्षुरधि’ चक्षुषोर्मध्ये चक्षुषो ज्योतिरवस्थित
मभवदित्यर्थः । ‘तस्मात्’ ज्योतिषः ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘अस्रं’ सुत
मभवत् । ‘तर्हि’ तथा सति नैव खलु काचित् ‘प्रतिष्ठा’
‘आस’ । तस्य प्रजापतेः शरीरस्य विस्रस्तात्वात् किञ्चिदपि
प्रतिष्ठास्यदे † न बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तरं देवैः कृतं मस्य संस्कारं वक्षु माह— “ते
देवा इति । ‘इतः’ अस्मात् प्रजापतेः ‘अन्या’ ‘नैव’ ‘प्रतिष्ठा
अस्ति’ आश्रयो विद्यते । ‘इमं मेव’ अस्मादीयं ‘पितरं’ प्रजा-
पतिं ‘संस्तरवाम’, यथा पूर्वं भवतिष्ठेत्, ‘सः’ च संस्कृती
‘नः’ अस्माकं पुनः ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयो ‘भविष्यतीति’ ॥ २ ॥

इत्थं सम्प्रधारितं मर्थं कर्तुं प्रार्थितवन्त इत्याह— “तेऽग्नि
मिति । ‘ते’ देवाः ‘अग्निं’ मनुवन् ‘न’ खलु ‘इतः’ अस्मात्
प्रजापतेः ‘अन्या’ अस्माकम् ‘प्रतिष्ठा अस्ति’, ‘इमं पितरं’ त्वयि

‘संस्कारवाम’, स च संस्कृतः पुनरुत्थितः सन् अस्माकम् ‘प्रतिष्ठा भविष्यतीति’ । सोऽग्निरेतद्वाक्यं श्रुत्वा प्रत्यवोचत्,— ‘ततः’ तस्मात् संस्कारात् ‘मे’ मम ‘किम्’ प्रयोजनं ‘भविष्यतीति’ ॥ ३ ॥

तस्योत्तरं दर्शयति— “तेऽनुव्रित्तिः । अन्नरूपो हि ‘अयं प्रजापतिः’ । तस्य च त्वयि संस्कारे सति अयं सर्वे ‘त्वन्मुखाः’ ‘एतदन्नम्’ ‘अदाम’ भुञ्जीमहि । ‘त्वन्मुखानाम्’ एवास्माकम् ‘अयः’ संस्कृतः प्रजापतिः ‘अन्नं’ भवत्विति * । ‘तथेति’ सोऽग्नि-
रङ्गीकृतवान् ॥

इदानीन्तनप्रसिद्धा देवानां अग्निमुखत्वं द्रढयति— “यस्या इति । इन्द्रादीनां मध्ये ‘यस्यै कस्यै चिद् देवतायै’ यत् किञ्चिद्विधिः प्रयच्छन्ति, तत् सर्वम् ‘अग्नादेव जुह्वति’ । तत्र कारणं माह— “अग्निमुखा इति । ‘हि’ यस्मात् ते ‘देवाः’ ‘तत्’ तदानीं प्रजापतिरूपम् ‘अन्नम्’ अग्निमुखा एव ‘भजुर्वत’, तस्मादग्नीं ज्ञयमानं हविर्लघ्वन्नं भवं सर्वे देवा अन्नन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उत्क्रान्तानां परिणामविशेषं माह— “स योऽच्चादिति । प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्तः प्राणवायुरेव भूतात्मकवायुवायुरूपेणोत्पन्नः । यदुत्क्रान्तं वीर्यं तदेवासौ शुचोर्वे चादित्योऽभवत् । “यदेव संवत्सरस्य मिति । ‘यत्’ खलु संवत्सरस्य मध्ये व्रीहि-
यवादिरूपम् ‘अन्नं’ पच्यते, ‘तत् तत्’ तदात्मना प्रजापति-
र्विस्त्रस्त † भवं परिणतं ममभवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

* ‘भवति’—इत्येव च, इ ।

† ‘प्रजापतिर्विस्त्रस्त’—इति **, ‘प्रजापतिर्विस्त्रस्त’—इति च ।

प्रकृत मनुसरति—“तं-देवा इति । ‘तं’ प्रजापतिदेहं
 ‘देवाः’ ‘अग्नी’ ‘प्राहञ्चन्’ प्रतपनेन समस्तुर्वन् । ‘तत्’ तत्र-
 प्रहञ्चने सति ‘एनं’ प्रहञ्चं प्रजापतिं यः ‘अग्निः’ ‘आरोहत्’ *
 सद्भूमति (छ १), तदात्मना प्राह् निष्क्रान्तः प्राण, ‘एव’ ‘एनं’
 प्रजापतिं पुनः ‘आपद्यत’ प्राप्नोत् । तथा च ‘तं’ प्राणं वीर्यादिकं
 ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ प्रहञ्चनेन स्थापितवन्त इत्यर्थः । “तए स्रवं
 मित्वादि । इत्थं प्रहञ्चनेन ‘तं’ प्रजापतिं ‘सर्वं’ निरवशेषं पूर्णा-
 वधव ‘संस्तृत्य’ पुनः ‘ऊर्ध्वं मुदययन्’ गमनागमनव्यवहारसमर्थं
 मूर्धाकारं मुच्छितं मकुर्वन् । ‘तत्’ तत्र च ‘यम्’ प्रजापतिम् ‘उद-
 ययन्’ देवाः, ‘सः’ एव ‘इमे’ च यो ‘लोकाः’ लोकत्रयात्मको-
 ऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य कौटुकं किं मङ्गं मिति, तदाह—“तस्याय मीदे-
 त्यादिना । ‘अयं’ भूलोकः ‘एव’ ‘तस्य’ विराडात्मकस्य प्रजा-
 पतेः ‘प्रतिष्ठा’ । प्रतिष्ठित्यस्याः मिति प्रतिष्ठाशब्देन पादा-
 वुच्येते । पार्थिवोऽग्निस्तस्य अवाचीनः प्राणः, येन सूत्रपुरी-
 थादिकं सुत्सृज्यते । अन्तरिक्षलोकोऽस्य प्रजापतेः ‘आत्मा’ मध्य-
 देहः । तत्र सक्षरम् ‘वायुः’ ‘आत्मन्’ आत्मनि मध्यदेहेऽवस्थितः
 प्राणः । “सोऽस्य स इति । स वायुरेवास्य प्राण इत्यर्थः ।
 “वीरेवास्येति । द्युलोकोऽस्य प्रजापतेर्मूर्धा । तत्रत्यौ ‘सूर्याचन्द्र-
 मसौ चक्षुषो’ तयोर्मध्ये ‘यक्षक्षुरध्यशेत’ यस्मिन् चक्षुषि ज्योति-
 यक्षुरवस्थितं ममवत्, तच्चक्षुः ‘चन्द्रमाः’ । तदुपपादयति—

* ‘आरोहति’—इति च, ह, च ।

† ह-वृक्षकादन्वयं नास्तीदं पदम् ।

“तस्मादिति । ‘हि’ यस्मात्, ‘तस्मात्’ चक्षुषः। अत्र मस्त्रवत्, तस्मात् कारणात् तच्चक्षुरूपः ‘चन्द्रमाः’ ‘मीलिततरः’ अतिशयेन मीलितः; सूर्यादल्यप्रकाशो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तदेवा वा इत्यादि । ‘तत्’ तथा सति देवादीनां प्रजानाम् ‘एषा’ प्रजापत्यात्मिका ‘सा प्रतिष्ठा’, अभवदिति शेषः । ‘तत्’ तदानीं ‘यां’ ‘समस्तुर्वन्’ उदोरितरोत्था संस्कृतवन्तः । न केवल मतीतकाल एव प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपता, वर्त्तमानप्रविष्यत्कालयोरपोत्थाह— “सैवेय मिति । ‘अथ’ इदानीं वर्त्तमानकालेऽप्येत्यर्थः । “अतीऽधिभवितेति । ‘अतः’ अस्मादहर्त्तमानादूर्ध्वकालेऽपि सैव प्रतिष्ठा ‘भविता’ “अनद्यतने लुट्”—इति * भविष्यत्यदनद्यतने लुट् ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठारूपस्य प्रजापतेः संस्कार मभिधाय चित्याग्नेरपि तादृक् संस्कारं ब्रुतुं तयोस्तादात्म्य माह— “स य इति । ‘सः’—इत्येकस्तच्छब्दः प्रसिद्धौ, अपरः प्रकृतपरामर्शकः । ‘योऽय मन्निरिति । गार्हपत्यचितिरूपो योऽन्निरित्यर्थः । तयोस्तादात्म्योपपत्तये प्रजापतेरवस्थाविशेष मवापि दर्शयति— “तद्यदेवेति । ‘तत्’ तत्र आहवनीये ‘प्रवृञ्जनात्’ † पूर्वं ‘रिक्ता उखा शिते’ इति ‘यत्’, अस्य उत्क्रान्तप्राणादिकस्य प्रजापतेरेतद्रूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥

संस्कारसाम्य माह— “ता मन्वाविति । ‘ताम्’ उखाम् ‘अग्नी’ आहवनीये ‘प्रवृणक्ति’ प्रतपति । “यद्येदेन मिति ।

* पा० छ० ३० ३० १५ ।

† प्रवर्जनादिति मूल पाठः, तस्यैव वा व्याख्यानमद मितं

* स्यात् प्रवृञ्जनादिति ।

प्रजापतिसाम्यवर्णनम् । प्रजापतिः (?) * 'अदः' अमुस्मिन् सृष्टि-
काले इत्यर्थः । "तद्य एना मिति । 'एनाम्' उखा 'प्रहतां'
प्रतप्ताम् 'अग्निः' 'आरोहति' आक्रमते , अन्तर्जायत इति 'यः',
अनेन पुरा प्रजापतिशरोरादुत्क्रान्तः 'सः' प्राणः 'एष' 'सः'
अग्निर्भूत्वा 'एनम्' उखात्मकं प्रजापतिम् 'आपयते' आगच्छति ।
'तं' प्राणम् 'अस्मिन्' 'दधाति' स्थापयति । "अथ यदुक्त्वा मित्यादि ।
यजमानः सीवर्षं रुक्मं 'प्रतिसुध्य' † कण्ठे सुवेषेण बद्धा , तस्यो-
परि त सुख्यं विभर्तीति 'यत्', तेन प्रागुत्क्रान्तवौर्यं मेवा-
स्मिन् पुनः स्थापयतीत्यर्थः । "अथ याः समिध इति । उखाया
मग्न्यारोहणानन्तरं तस्मिन् 'याः समिध आदधाति', तामिस्तत्-
प्रागस्मात् 'सुत मध्यव' पुनरस्मिन् स्थापयति । यदाह कात्या-
तनः— "अग्नावाकृते त्रयोदशास्यां प्रादेशमाचोः समिध आद-
धाति"—इति ‡ ॥ १० ॥

तासां महर्हरभ्याधानं मनूय, तत्र कारणं माह— 'ता'
वा इति । 'तत्' तदानीम् 'अङ्गो रात्रेश' सकाशात् प्रजा-
पतिशरोरात् 'अत्र मस्रवत्', अतस्तस्य पुनरवाप्तये समिधा
माधानम् एतस्मिन् § 'संवत्सरे' प्रत्यहं कालत्रयेऽपि कर्तव्यं
मित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रज्ञता— "पालाशीः प्रत्युच महर्हर-
रिति"—इति ॥ । रुक्मप्रतिसोचनोऽप्यभरणदीनां संवत्सरकालव्याप्ति

* यद मित् मिह सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ।

† आसीदभ्यदमिह च-पुस्तके ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३ ।

§ 'तस्मिन्'—इति च ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० द्रष्टव्यम् ।

माह— “तान्येतानीति । ‘तानि’ रुक्मप्रतिमोचनोऽस्यभरणसमि-
 दाधानविष्णुक्रमणादौनि पूर्वोक्तान्येतानि * प्राणवीर्यावरूपेणा-
 शुक्रान्तानौत्यर्थः । † ‘सर्वस्मिन्’ कृत्स्ने ‘एव’ ‘संवत्सरे’ भवेयुरिति
 विधिवाक्य मितत् । तेषां संवत्सरकर्त्तव्यत्वे उपपत्ति माह—
 “संवत्सरो होति । यस्मात् प्रजापतेस्तानि प्राणवीर्यान्नामि
 ष्टक्रान्तानि । स हि संवत्सरकालात्मकः खलु ‘एतत्’ एतेन
 रुक्मप्रतिमोचनादौनां संवत्सर मनुष्ठानेन चस्मिन् प्रकृते सर्वात्मके
 प्रजापतौ सर्वं निरवशेषं विष्टं ‘दधाति’ स्थापयति । व्यरि-
 श्के बाध माह— “यस्मिन् हेति । ‘अस्य’ संवत्सरात्मकस्य प्रजा-
 पतेः ‘यस्मिन्’ ऋतौ वसन्तादिके कालावयवे ‘एतत्’ पूर्वोक्तं ‘न’
 स्थापयेत् । इत्थं प्रतिपादितं संवत्सरावयवे सर्वानाधानलक्षणं
 दोषं स्पष्टयितुं संवत्सरभूतस्याग्नेः द्रष्टृत्व मपि निषेधयति—
 “नासंवत्सरभूतस्येति । न संवत्सरपर्यन्तं भूतः’ उखायां धृतः ,
 सोऽयम् ‘असंवत्सरभूतः’, तस्य ‘ईक्ष्वीष चन’ द्रष्टापि ‘न’
 भाव्यम् , किं सुतत्विज्ञा । ‘इति’ एवं ‘वामकचायणः’ वाम-
 कचस्यापत्य ऋषिः ‘माह’ उक्तवान् । ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थे । एवं
 हुवतो वामकचायणस्याभिप्राय माह— ‘नेदिम मिति ।

* पूर्वस्मिन् काण्डे “रुक्म” प्रतिमुच्य विमर्शितं—इत्यादिको गन्ध ,
 कात्यायनीयश्च “यजमानः कण्डे रुक्मम्”—इत्यादिको दृश्यः (अतः
 ६ का० ५ प्र० १ मा० ३०१ ए० , कात्या० १६. ५. १.) ।

† इत उत्तर भुनविंशकृष्णीयाखान्तो गन्धो न पुस्तकीयादर्शेषे
 नैव लब्धः । मत्स्यस्यादितादृशैपुस्तकेष्वपि च-ह-पुस्तकयोरिह लिखि-
 तम्—“अत्र प्रतिपुस्तके पञ्चदशं गतम्”—इति । यतो छ-पुस्तक-
 मात्र मत्रायलम्बनम् ।

नेदिति परिभये * । 'पितरं' पालकं 'इमम्' अधियज्ञात्मकं
 'प्रजापतिं' 'विच्छिद्यमानं' विग्रीपेण भिद्यमानं 'नेत्यश्यानि'
 मैव ईचे इति । 'इति'-शब्दस्तदभिप्रायपरिसमाप्तिद्योतकः ।
 उक्तं मयं निगमयति— "तए संवत्सर इति । संवत्सरे अतोते
 'तं' प्रजापतिं 'सर्वे' निरवग्रेषं 'कृत्स्नं' सम्पूर्णवयवं 'संस्कृत्य'
 'ऊर्ध्वं सुच्छपति' यमनागमनव्यवहारसमर्थं मूर्द्धाकारं सुच्छित्तं
 करोति । 'यद्येव' येनैव प्रकारेण 'अदः' पूर्वं 'देवाः' 'एनं'
 प्रजापतिम् 'उदच्यन्' उच्छित्तं कृतवन्तः, तथैत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य चयनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकतां तदधिष्ठातृ-
 निवाद्यादित्यात्मकताञ्च प्रतिपादयति— "तस्य गार्हपत्य इत्या-
 दिना । "स यः प्रजापतिर्व्यस्रप्सत अय मेव स योऽय मग्नियौयते"
 -इत्युक्तम् * , 'तस्य' प्रजापतेः 'गार्हपत्य एव' चित्तिरूपस्यलविग्रीप
 एव 'अयं लोकः' पृथिवी । 'अथ यो गार्हपत्ये' अधिकरणे उच्यः
 'अग्निः' स्थापितः, यथाय मन्विन् लोके पृथिव्या मधिष्ठातृत्वेन
 स्थितोऽग्निः, स उच्योऽग्निः पृथिवोऽस्थानोऽग्निरपि अस्य प्रजापतेः
 सम्बन्धो; स जाठरोऽग्निर्बौहव्य इति शेषः । 'अथ' 'आहवनीयं
 गार्हपत्यञ्च' 'अन्तरा' मध्ये, चित्तोरन्तराल इति यावत्, यत् स्थलं
 तदन्तरिक्षं मध्यलोक इत्यर्थः । 'अथ' च 'यः' अयम् 'आग्नी-
 धीये' धिखेऽ 'अग्निः' स्थापितः, य एव चाय मन्तरिक्षे अधिष्ठा-
 तृत्वेन स्थितो वायुः, स आग्नीध्रीयस्योऽन्तरिक्षस्यो वायुधेतुभय-
 विधोऽप्यस्य प्रजापतेः स पञ्चतत्त्वात्मकः प्राण इत्यर्थः । 'आह-
 वनीयः' चित्त्वात्मकः 'एव' 'द्यौः' दुर्लोकः । 'अथ' 'आहवनीये'

अधिकरणे 'यः अग्निः' अतिप्रणीतः स्थापितः , तौ सूर्याचन्द्रमसौ
दुर्लभोऽधिष्ठातृत्वेन स्थितौ । 'स एवः' आहवनीयादिः चन्द्रान्तः
'अस्य' 'आत्मैव' मध्यदेह एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ .

तस्य प्रजापतेराधिव्यक्तिक माध्यात्मिकस्य रूपं प्रतिपिपा-
दयिपुराह— "तस्य शिर इति । 'तस्य' प्रजापतेः 'आह-
वनीयः' चित्वात्मकः 'शिरः' मूर्द्धा । 'अयं' 'यः' तत्र निधीय-
मानः 'अग्निः', 'योऽयं' 'शीर्षेण' शीर्ष्णि 'प्राणः' नासिका-
सञ्चारी , स उभयविधोऽपि 'अस्य' प्रजापतेः 'स एव' शीर्षेण्यः
प्राण एवेत्यर्थः ॥

चित्वात्मकस्याहवनीयस्य , तत्र निधीयमानस्याग्नेय क्रमेण
शीर्षत्वं शीर्षेण्यप्राणत्वञ्च प्रतिपाद्य , तयोरेव पञ्चपुच्छवत्त्वं प्रति-
पादयति— "तद्यत् स इति । 'तत्' तत्र 'यत्' यस्मात् 'सः' चित्वा-
त्मक आहवनीयः 'पञ्चपुच्छवान्' पञ्चाभ्यां पुच्छेन च युक्तोऽस्ति ,
'अयं' 'शीर्षेण' शीर्ष्णि वर्तमानः 'प्राणः' नासिक्य इति यावत् ।
सोऽपि 'पञ्चपुच्छवान्' हि 'पञ्चपुच्छैरन्वितः' खलु । पञ्चपुच्छ-
वत्त्वमेवोपपादयति— "चक्षुः शिर इत्यादिना । 'चक्षुः' सव्य-
दक्षिणात्मकं चक्षुरिन्द्रियम् नासिक्यप्राणस्य 'शिरः' मूर्द्धभूतम् ;
तदुपरि वर्तमानत्वात् । दक्षिणकर्णो दक्षिणपक्षस्थानीयः ;
तस्य दक्षिणपार्श्ववर्तित्वात् । उत्तरकर्णयोः उत्तरपक्षस्थानीयः ;
उत्तरपार्श्ववर्तित्वादेव । 'प्राणः' स एव नासिक्यः । 'मध्यम्'
अन्तर्वर्त्ति 'आत्मा' शरीरम् । वागायमनत्वाद् वाङ् मुखम् ,
तदायतनं रसन मपि वा , तत् पुच्छम् ; पश्चाद्भावित्वात् । सैव
'प्रतिष्ठा' आस्यदम् । प्रतिष्ठात्वमेवोपपादयति— "तद्यदिति ।
'यत्' यस्मात् 'प्राणाः' नासिक्यादयो 'धात्वा' मुखेन 'अयं' 'जम्घा'

भवयित्वा शरीरे 'प्रतितिष्ठन्ति' नोत्क्रामन्ति , 'तस्मात्' हेतोः
प्राणानां 'वाक् पुच्छं' प्रतिष्ठेत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि तस्याधियज्ञिकाध्यात्मिकरूपता मेव प्रति-
पादयति— “अथ यदन्तरेति । आहवनीयगार्हपत्ययोः अन्त-
रालदेग इति 'यत्', 'स आत्मा' शरीरम् । 'आग्नीध्रीये' तदादौ
धिण्यो 'योऽग्निः' निहितः । प्रदर्शनार्थं आग्नीध्रीयग्रहणम् ; उत्तरत्र
“अन्तरिक्षं धिण्याः”—इति बहुवचनोपदेशात् * । योऽयम् अन्त-
रात्मनि 'प्राणः' पञ्चवृत्त्यात्मकः , 'सः' सर्वधिण्यास्य एव 'अस्य'
पञ्चवृत्तिकः प्राण इत्यर्थः । 'गार्हपत्योऽस्य' 'प्रतिष्ठा' पादौ ।
यय तत्रत्यः 'अग्निः' 'सोऽस्य' अवाचोनः 'प्राणः' ; पथा-
वर्त्तित्वात् ॥ १४ ॥

त्रिचितिकी गार्हपत्ययेतस्य इत्येकोयमत सुपन्थस्यति—
“तप् द्वैक इति । 'एके' शाखिनः तं प्रकृतं गार्हपत्यं 'त्रिचितम्'
उपर्युपरि चितित्रयात्मकं 'चिन्वन्ति' । तिसृभिश्चितिभिश्चित-
न्निचितस्तं तथाविधम् । चिन्वता अभिप्राय माह— “त्रयो
वा इमे इति । प्रजननमूत्रपुरीषसर्गवृत्तिभेदेन त्रित्वम् , ततश्च
तिसृभिश्चितिभिस्त्रीप्तेन प्राणायतनानि कल्पितानि भविष्य-
न्तोत्थागयः । वक्ष्यमाणमभ्यसितत्रयातिरेकात्मकदोषाधानेन त
मेतं पक्षं निराचष्टे— “न तथेति । ये शाखिनः तथा त्रिचित-
चयनं कुर्वन्ति , 'ते' 'एकविंशसम्पदं' “ता उभय्य एकविंशतिः
मम्यश्नन्ते”—इत्यादिनोक्त्याम् † । एकविंशतेरिष्टकानां सम्पदम्
'अतिरेचयन्ति' अतिरिक्तां कुर्वन्ति । त्रिचितिके हि बहुतरा

* ५० ए० २१ कञ्जी दृष्ट्या ।

† १६ ब्राह्मणभाष्ये (११ ए० २ पं०) ३३ कञ्जी दृष्ट्या ।

दृष्टकाः स्युः ; तथा , भानुष्टुभेषु “अथातः सम्पदेवैकविंशति
रिष्टकाः”-इत्यादिना ॥ वक्ष्यमाणायास्त्रिविधाया अपि सम्प-
दम् , तथा सेरा हृदयेवः”-इत्यादिना ॥ वक्ष्यमाणाया हृदय्याः
सम्पद मपि अतिरेचयन्तीत्यनुषङ्गः ॥

“अथो वा इमेऽवाचः प्राणाः”-इति यदुक्तम् ॥ , तदप्यङ्गीकृत्य
निराकरोति—“एकं ह्येवेत्यादिना । एतस्य प्राणस्य रूपम् ‘एत
द्रूपम्’ एक मेव खलु ‘यदेतेऽवाच प्राणाः’ प्रजननमूत्रपुरीष
सर्गवृत्तिभेदेन त्रयोऽपि किम्पुनस्तदित्याह— “योनिरिवेति ।
‘योनिः’ स्थानं कारणम् । मूत्रपुरीषरेतसा मेक मेवैतद्रूपं कारण
मनादित्यापि कर्मविवक्षया आह— “प्रजापतिरेवेति । मूत्र-
पुरीषसर्गादना प्रजापतिरेकत्वं मित्यर्थः । तदेवोपपादयति—
“यद्वेति । ‘यन्मूत्रं करोति’, ‘यत्’ च ‘पुरीषं करोति’, ‘तत्
जायत एव’ इति प्रजातिरूपेण ज्ञायता मध्येकत्वं सिद्ध
मेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वं सुपक्षिता भानुष्टुब्धहृत्योः सम्पद साह— “अथातः
सम्पदेवेत्यादिना । ‘वक्ष्यते’-इति शेषः । “अथ सो अग्निः”-
इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपक्षिता अष्टौ पशुभ्यः , लोकम्पुण्यस्त्रयोदशेति
‘एकविंशतिरिष्टका’ । “नव यजूंषोति । अष्टाना मर्द्धहृत्ती-
प्रभृतीना यजुषतीना मष्टौ “अथं सो अग्नि रित्यादीनि ९ , लोक
म्पुणाना मेक “लोक पृथेति ॥ , एवम् नव । ‘तत्’ तत्र ‘त्रिंशत्’

• उत्तरस्यां कलिकायां (५४ ए० ८ प०) दृश्यम् ।

† द्वाविंशी कलौ दृष्ट्या (५६ ए० १० प०) ।

‡ अनुपमं मतं दृश्यं मिथैव (५४ ए० ३ प० , ६६ ए० १ प०) ।

§ वा० सं० १२ ४७-५२ ।

॥ वा० सं० १२ ५४ ।

सङ्गा सम्पद्यते । 'सादनश्च' यजुः "तया देवतयेति ॥ ।
 सूददोहाय "ता अस्थेति ॥ । 'तत्' तेन 'द्वाविंशत्' 'अनुष्टुप्',
 द्वाविंशदक्षरा' 'सैषा' प्रसिद्धा 'अनुष्टुप्' गार्हपत्यचितौ सम्पन्ना
 द्रष्टव्या ॥ १६ ॥

एव मेकं अनुष्टुभं सम्पाद्य अपरे हे अनुष्टुभावेव सम्पादयितु
 माह— "एकविंशतिर्वेति । 'उ, एव'-इति पदच्छेदः । 'परि-
 श्रितः' एकविंशतिसङ्गा एव । यदुक्तं सूत्रकृता— "परिश्रितः
 परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित स्वेति"—इति ॥ । "यजुर्द्वाविंश-
 मिति । परिश्रिता मेवोपधाने विहितं "चितः स्वेति § 'व्युद्-
 ष्टनस्य यजुः' । "अपेत धीतेति ॥ त्रयोविंशम् । 'ऊपाः' तन्निवापे
 विहितं यजुः "सञ्ज्ञान मिति च हे ॥ चतुर्विंशपञ्चविंशे । 'सिक्त-
 ताय' तन्निवापयजुः "अग्नेर्मन्त्रेति ॥ च हे यजुर्विंशसप्तविंशे । 'पुरी-
 यश्च' तन्निवापयजुः "इष्टं विज्ञा इति ॥ हे अष्टाविंशैकोनविंशे ।
 'चतुर्भिः' यजुर्भिः "समित मित्वादिभिः ॥ उच्य मग्निं 'सन्निव-
 पति', तत् सन्निवापस्त्रिंशः । "विमुञ्चति पञ्चमेनेति । "मातेव पुत्र
 मिति § यजुषा विहितः शिष्यादुखाविमोक एकविंशः । अग्नि-
 सन्निवापोखाविमोकयोरुपयुक्तसङ्गातः पातात् तत्सम्यङ्गानि पञ्च
 यजुष्ववशिष्टानीत्यभिप्रेत्य तेषां पञ्चानां सुपयोग माह— "तत-
 स्त्रिभिरिति । 'ततः' तेभ्यः पञ्चभ्यो यजुर्भ्यः 'त्रिभिः' यजुर्भिः

• वा० सं० १२ ५२. ३ ।

; का० श्रौ० सू० १०. १. ७ ।

] वा० सं० १२ ४५ ।

•• वा० सं० १२. ४६. २ ।

;; वा० सं० १२. ५७-६० ।

† वा० सं० १२. ४५ ।

§ वा० सं० १२. ४६. २ ।

¶ वा० सं० १२. ४६. १ ।

|| वा० सं० १२. ५६ ।

|| वा० सं० १२. ६१ ।

एकदेशभूतैरेका द्वाविंशत्तमौ सङ्ग्रा । एवम् 'इयम्' इदानीं
प्रतिपादिता 'द्वाविंशदक्षरानुष्टुप्', सम्पद्यत इति शेषः । 'सैया'
प्रसिद्धा द्वितीया 'अनुष्टुप्' ॥ १० ॥

अथ वायुषां तृतीया मनुष्टुभ माह— "अथैते हे इति ।
पञ्चसु मध्यमानुष्टुभि र्गोष्णपयुक्तानि, 'अथैते' ये चन्तिमे 'हे'
'यलुपी' अवगिच्येते, 'सा' 'तु' पुनर्यलुर्हयात्मिका 'अनुष्टुवेव' । ननु
यलुर्हयात्मिकाया अस्याः कथं मनुष्टुमिति चेत्— "वाग्
वा इति । 'वाक्' खलु 'अनुष्टुप्' ; "वागनुष्टुबित्यग्निरहस्ये श्रुत-
त्वात् ॥ यलुर्हयात्मिकानुष्टुबैकात्म्यप्रतिपादनाय वाचो विरूपता
माह— "तद्यदिदम्यमिति । इयमेव इयात्मकमित्यर्थः । तदेव
हेधा विवृणोति— "दैवचेत्यादिना । 'दैवं' देवसम्बन्धि वाक्यं
संस्कृतम्, 'मानुषं' मनुष्यसम्बन्धि भाषामयं वाक्यञ्च ;— 'उच्चैः'
तारस्वरं वाक्यम्, 'शनैः' मन्दस्वरचेति । 'तदेते हे' इत्युपचित-
निगमनम् । एवं तृतीयानुष्टुप् सम्पद्या ॥ १८ ॥

प्रतिपादितानां तिष्ठणा मनुष्टुभा सुयोगं विधत्ते—
"ता वा एता इति । 'एषः' 'चितः' चित्वा सम्पादितः
'गार्हपत्यः', 'ताः' प्रसिद्धाः 'एतास्तिस्रोऽनुष्टुभः' खलु,
सम्पादितानुष्टुप्त्रयात्मक इत्यर्थः । अनुष्टुप्त्रयसम्पादनस्य गार्ह-
पत्यचितौ लोकत्रयसम्पादनहेतुता माह— "तद्यदेता इति ।
'अथ' गार्हपत्यचितौ यत् 'एतास्तिस्रः अनुष्टुभः' सम्पा-
दयन्ति, वेदवादिन इति शेषः । 'तदा' आहनीयचयनात्
प्रागेवात्रैव गार्हपत्ये इमे सर्वे लोकाः तयोऽपि 'भवन्ति' ।

कारणे कार्यस्यान्तर्गतत्वादुत्तरेऽग्नयोऽपि गार्हपत्ये एवान्तर्गताः ,
 पृथिवीलोके चेतरो लोकावन्तर्गतौ । “सोऽग्निना पृथिवीं
 मियुनष्टं समभवत् तत आण्डष्टं समवर्त्तत”-इति तत एवो-
 त्पत्तिर्युतेः ॥ तासां मेव अनुष्टुभा उपयोगान्तरं भविष्यति—
 “ततोऽन्यतरा मिति । तयोर्द्वाविंशदक्षरयोः अनुष्टुभीर्मध्ये ‘अन्य-
 तराम्’ एकान् द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुभं बुद्ध्या विविच्य आहवनीय
 स्थानं हरन्ति, अनुसन्धानाय हरयुरित्यर्थः । ‘सा’ चाहता
 अनुष्टुप् आहवनीयचितिः , सैव द्युनीकः , तदेव चित्वाग्निरु-
 पस्य प्रजापतेः ‘शिरः’ भवति । ‘इह’ अग्निं गार्हपत्य-
 स्थाने ‘अन्यतरा’ एका द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप् ‘प्रतिश्रियते’, ‘सः’
 एव ‘गार्हपत्यः’ अग्निरिति । चित्वाग्निरुपस्य च विंशे । नः ‘सा’
 एव ‘प्रतिष्ठा’ पादौ । ‘सः’ एव ‘अयं लोकः’ असमविंशे । ‘तृका-
 पीत्यर्थः ॥ १८ ॥

द्वारविंशैकोनचिं

द्विसहस्रयोगाद् गौणी या तृतीया अनुष्टुप् अग्निं ‘सन्तिरि-
 चादिरूपता माह—“अथ ये एते इति” इति । “मातेवंपत्य-
 चित्वाभीर्मध्ये यदस्ति स्थानं माग्नीध्रीयाख्यम् , तत्र द्विंशः । बुद्ध्या-
 मिका अनुष्टुप् , ‘तदेवान्तरिक्षम्’ तृतीयानुष्टुप् तत्सम्बद्धानि मन्त-
 रिक्षलोक इत्यर्थः । सैव आनुष्टुभस्य चित्वाग्निं माह— जापतेः
 ‘आत्मा’ मध्यदेहः । द्वाविंशदक्षराभ्यां पूर्वा विभिः यद्व्यभ्यां
 द्विसहस्रयोगिन्यास्तृतीयस्या अनुष्टुभोऽप्युच्यते । तत्र तयो-
 क्तानां मन्त्रपरिमाणत्वं माह— “तद्यत् ते द्वे १२० ५५ आदिना ।
 यस्मात् तृतीया अनुष्टुप् द्विसहस्रयोगिनी , तस्मात् तदात्मकं

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं 'तनोयः' तनुतरम्, अल्पपरिमाण
मेव भवति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'एषां नोकानां' मध्ये
'अन्तरिक्षलोकः' 'तनिष्ठः' सूक्ष्मतमो भवति ॥ २० ॥

“सैषा त्रेधा विहितेत्यादि । द्विप्रकारेण विहिता 'सैषा
अनुष्टुप्' 'वाक्' एव । 'ता' 'एषः' उच्यः 'अग्निः' 'प्राणो
भूत्वा अनुसञ्चरति' आहवनीयगार्हपत्याग्नीध्रोयास्त्रेषु स्थानेषु
क्रमेण व्याप्नोति । तत्स्थानगतेऽग्नौ प्राणोदानव्यान्वहत्यात्मना
सूर्यादिभेदेन तस्य व्याप्तिं भाष्ये — “य आहवनीयेऽग्नि-
रिति । आहवनीये आहवनीयस्थाने निहितो 'य अग्निः',
'सः' 'प्राणः' प्राणात्मकः, 'मोऽसावादित्यः' आदित्यात्मकः ।
'आग्नीध्रीयै' निहितस्तु ध्यानात्मकः, वायात्मकः । गार्हपत्ये
निहितस्तु उदानात्मकः, पार्थिवान्गिरूपः । आहवनीयादीनां
द्युलोकादिरूपत्वस्य प्रतिपादिनत्वात् ऊर्ध्वमध्याधोदेशसम्बन्धेन
प्राणादीनां तत्तद्व्यात्मकता अवगन्तव्या ।

प्रतिपादितं मयं विदुषः फलं माह — “एवंविदिति ।
अन्याद्यधिष्ठिताकत्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वम्, गार्हपत्यचितौ
सम्मादितास्तनुष्टुप्सु वदीरितरोत्या जानन् कृत्स्नां 'वाचम्'
कृत्स्नम् 'प्राणम्', एतैरेव सर्वैः सम्पूर्णम् 'आत्मानम्' अग्निशरीरं
'संस्तुरते' उत्पादयति ॥ २१ ॥

“अथो हृद्यतीसम्पद मिति * प्राक्सूचितां सम्पत्तिं माह
— “सैषेति । 'सैषा' गार्हपत्यचिति 'हृद्यत्येव' सम्पद्यते इति
शेषः । ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति — “ये वा इति । 'ये खलु

पूर्वं मुक्ते द्वात्रिंशदक्षरे अनुष्टुभौ, तदुभयं मिन्नित्वा द्वा-
त्रिंशदेवात्र सम्पद्यते । अवशिष्टे 'इ यजुषी', 'अग्निरेव'
'पञ्चत्रिंशः' पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याधूरकः ॥

ननु पट्त्रिंशदक्षरा बृहतीति श्रुतेः इतः परं मध्येकेन
भवितव्यं मित्यत आह— "नाक्षरादिति । न चैकस्मादक्षरा-
दविद्यमानात् 'छन्दः' 'व्येति' विगच्छति, अन्यथा भवति ।
'न' च 'दाभ्याम्' अक्षराभ्याम् । एकेन दाभ्यां वा न्यूनं
छन्दी न वैकल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा चैषां पञ्चत्रिंशत्-
सङ्ख्यापि ० बृहत्वेवेति तत्सम्पत्तिरविद्वद्वा । सङ्ख्यापूर्तिं नपि
दर्शयति— "स उ इक्षर इति । यः पञ्चत्रिंशोऽग्निः स
खल्वक्षरद्वयवाच्यः, ततस्ताभ्यां अग्निरित्यक्षराभ्यां सह पञ्च-
त्रिंशत् सङ्ख्या सम्पद्यते; तथा च पट्त्रिंशदक्षरा बृहती
सम्पद्या । अपि च 'एषः' आहवनीयस्थाने 'सञ्चितः'
अग्निरपि 'बृहती मभिमम्यद्यते' । तत्र गार्हपत्यचिते-
र्बृहतीसम्पत्तिरेव कारणं मित्याह— "यादृग् वा इति ।
'योनी' गर्भागये यादृगाकारविशिष्टं 'रितः' 'सिध्यति' तादृ-
धूप एषोत्पत्तिसमये 'जायते'; यथैव लोके, 'तत्' तथैवा-
त्रापि । योनिरूपायां गार्हपत्यचितौ 'यद्' यस्मात् 'एतां बृहतीं
करोति', 'तस्मात्' इतः उत्पद्यमानः 'एषः सञ्चितः' अथ आह-
वनीयोऽग्निरपि '१' 'बृहती मभिमम्यद्यते' । तां सम्पत्तिं यजुष-
तोनां पट्युक्षरत्रिंशत्सङ्ख्यायां दग बृहत्त्वः सम्पद्यत इति दगम-
काण्डे दर्शयिष्यामः ॥ २२ ॥

० 'पञ्चत्रिंशदक्षरायां मपि'—इति ज ।

१ 'एष सञ्चितः' महापिरपि—इति ज ।

गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षद्युलो-
कात्मकत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्याशङ्क्य व्युत्क्र-
मानुष्ठानमुपपादयति— “तदाहुरित्यादिना । “अन्तरिक्षं
धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालवर्तिन आग्नीध्रीया-
दयोऽधिष्ण्याः, ते अन्तरिक्षलोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्ह-
पत्यचयनानन्तर्यम् आहवनीयचित्तेराक्षिपति— “अन्तरिक्षं लोक
इति । ‘अस्माद् लोकात्’ ‘अन्तरिक्षलोकः’ ‘अनन्तर्हितः’
प्रत्यासन्नः । तथा च गार्हपत्यचयनानन्तरं धिष्णानिय-
मनं मङ्गत्वा ‘अथ कस्मात्’ हेतोराहवनीयचयनमेव क्रियते ।
‘अथ’ अनन्तरमेव ‘धिष्णान्’ चिनोतीत्यनुपपद्यते । इत्यनु-
ष्ठाने कारणं वक्तुमाह— “सहैवेमा मिति । ‘अथे’ पुरा
‘इमौ’ भूस्वर्गाख्यौ ‘लोकौ’ ‘सङ्घासतुः’ । ‘तयोः’ ‘वियतोः’ विविधं
गच्छतोः वियुज्यमानयो ‘यः’ मध्ये ‘आकाशः’ अवकाशः ‘आ-
सोत्’, ‘तदन्तरिक्षं भवत्’ । ‘ततः पुरा’ आवापृथिव्योर्विगमनात्
पूर्वम् ‘इक्षम्’ इति आकाशस्य ‘नाम’ ; आवापृथिव्योर्विगमे
सति ‘अन्तरा’ तयोर्मध्ये खलु ‘इदं मीचं भवत्’ । इति
हेतौ ; यस्मादेवं तस्मादिदं आकाशं अन्तरिक्षनामकं सम्पन्नं
मित्यर्थः ॥

“तद् यद् गार्हपत्यं मित्यादि ।” एवमन्तरिक्षनिष्ठते-
र्लोकद्वयानन्तरभावित्वाद् गार्हपत्यचयनानन्तरं अन्तरिक्षसन्तु-
तान् धिष्णानतिक्रम्य ‘आहवनीय’ ‘चिनोति’ चयनेन संस्कारो-
तोति । ‘यत्’ यस्मात् तौ भूस्वर्गलोकौ ‘अथे’ खलु सह

‘असृज्येतां’ सृष्टावभवताम्, ‘अथ’ आहवनीयचयनानन्तरं ‘प्रत्येत्य’
 प्रतिनिवृत्त्य सदसि ‘धिष्णान्’ ‘निवपति’ निर्मिमीते । अत्र
 प्रयोजन माह— “कर्मण एवेति । तत्र धिष्णानां निवपनं
 कर्मणः क्रियाकलापस्य ‘अनन्तरयाय’ अविच्छेदायैव भवति ।
 न खनेन किञ्चित् संस्कर्तव्यं मस्तीत्याह— “अथो इति ।
 अपि च उभयोः ‘अतयोः’ आहवनीयगार्हपत्ययोश्चयनेन ‘संस्क्रिय-
 माणयोः’ ‘मध्यम्’ अपि स्थलं ‘संस्क्रियते’, तेनैव संस्कारेण संस्कृत
 मेष भवति ; तस्माद् गार्हपत्यचयनानन्तरं माहवनीयस्यैव चयनम्,
 पथाधिष्णाना मिति क्रमः सिद्ध इति भावः ॥ २१ ॥ २ ॥

इति त्रयोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्तार्थीन् पञ्चसोरोस्त्रिदशतत्त्वताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोत्सां हव्यवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिद्धिपार्यो ,
 व्यग्राणोद्दिश्वत्क्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजम्भा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

भान्योत्थं प्राज्यजग्मा लवणज मन्त्रणः शर्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मक्तत मुदा पात्रसाक्षिद्वयार्थः ॥

इति यौमद्राजाधिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

यौहरिहरमहाराजसाम्बाभ्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपद्यव्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अधातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्दे देवा गार्ह-
पत्यं चित्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्य इमं
मेव तं लोकं संस्कृत्य समारोहंस्ते तम एवा-
नतिदृश्य मपश्यन् ॥ १ ॥

ते ऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पा-
प्मान मपह्नुनामहा ऽइति तेऽब्रुवंत्येतयध्व मिति
चित्ति निष्कृतेति ध्वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं तमः
पाप्मान मपह्नुनामहा ऽइति ॥ २ ॥

ते चिंतयमानाः । एता इष्टका अपश्यन्
नैर्ऋतीस्ता उपादधत ताभिस्तत्तमः पाप्मान मपा-
हत पाप्मा वै निर्ऋतिस्तदादेताभिः पाप्मानं नि-
र्ऋति मपागत तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

तदा ऽप्यतत् क्रिधते । यदेवा अकुर्वन्निदं नु
तत् तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्त्वेतत् करो-
ति यदेवा अकुर्वन्तत् करवाणीत्यथो य एव

पाप्माया निर्वृतिस्तु मेताभिरुपहते तद्यदेताभिः
पाप्मानं निर्वृति मपहते तस्मादेता नैर्वृत्यः ॥ ४ ॥

यद्वैवेता नैर्वृतीर्हन्ति । प्रजापतिं विस्रस्तं
यत्र देवाः समस्कुर्वन्तु मुखायां योनौ रेतो
भूतमसिञ्चन्त्योनिव्यां ऽउखा तस्मा ऽएताः सवत्सरे
प्रतिष्ठाः समस्कुर्वन्निम मेव लोके मयं वै लोको
गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयन्तस्य यः पाप्मा यः
श्रेष्ठा यदुत्वं यज्जरायु तदस्यैताभिरुपाध्वंस्तद्यदस्यै-
ताभिः पाप्मानं निर्वृति मपाध्वंस्तस्मादेता नै-
र्वृत्यः ॥ ५ ॥

तथैवैतद्यजमानः । आत्मानं मुखायां योनौ
रेतो भूतः सिञ्चति योनिव्यां ऽउखा तस्मा ऽएताः
संवत्सरे प्रतिष्ठाः संस्करोतीम मेव लोके मयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयति तस्य यः
पाप्मा यः श्रेष्ठा यदुत्वं यज्जरायु तदस्यैताभिरुप-
हन्ति तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्वृति मपहन्ति
तस्मादेता नैर्वृत्यः ॥ ६ ॥

पादमात्यो भयन्ति । अधम्यद् मेव तत्

पाप्मानं निःकृतिं कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै
 नास्ति तदलक्षणा मसन्त मेव तत् पाप्मानं नि-
 कृतिं कुरुते तुपपक्वा भवन्ति नैकृता वै तुषा
 नैकृतैरेव तन्नैकृतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति
 कृष्णः हि तत्तम आसीदुयो कृष्णा वै नि-
 कृतिः ॥ ७ ॥

ताभिरेतां दिशं यन्ति । एषा वै नैकृती
 दिङ् नैकृत्या मेव तद्दिशि निःकृतिं दधाति स
 यत्र सुकृतं वैरिणः शत्रुभ्रप्रदरो वा स्यात्तदेना
 उपदध्याद्यत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्यते यत्र वास्या
 ऽओपधयो न जायन्ते निःकृतिर्हास्यै तद् गृह्णाति
 नैकृतः ऽएव तद्गुमेर्निःकृतिं दधाति ताः पराची-
 लोक्तभाजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

अमुन्वन्त मयजमान मिच्छेति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निःकृतिर्कच्छति स्तेन-
 स्येत्या मन्विहि तस्करस्येति स्तेनस्य चेत्या मन्वि-
 हि तस्करस्य चेत्येतदुयो यथा स्तेनस्तस्करः प्र-
 लाय मेत्येवं प्रलाय मिहीत्यन्य मस्मादिच्छ सा त.

ऽद्रत्येत्यनित्यं विद्वांस मिच्छेत्येतन्नमो देवि नि-
र्ऋते तुभ्य मस्त्विति नमस्कारेणैवैना मपहते ॥ ८ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज इति । तिग्म-
तेजा वै निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्कारोत्ययस्मयं
विवृता वन्ध मेत मित्ययस्मयेन ह वै तं वन्धेन
निर्ऋतिर्वध्नाति यं वध्नाति यमेन त्वं यस्या
संविदानेत्यग्निर्वै यम इयं यस्याभ्याः ह्रीदः
सुर्व्वं यत् माभ्यां त्वः संविदानेत्येतदुत्तमे नाक्
ऽधि रोहयेन मिति स्वर्गो वै लोको नाक् स्वर्गो
लोको यजमान मधिरोहयेत्येतत् * ॥ १० ॥

यस्यास्ते घोर ऽथासन् जुहोमीति । घोरा
वै निर्ऋतिस्तस्या एतदासन् जुहोति यत् तदे-
वत्यं कर्म करोत्येषां बन्धाना मवसुर्ज्जनायेति यै-
र्वन्धैर्वधो भवति यां त्वा जुनो भूमिरिति प्र-
मन्दत ऽद्भुतीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति यो
भवति निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वत इति
निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद सर्व्वत इत्येतदियं

वै निर्ऋतिरियं वै तं निरर्पयति यो निर्ऋच्छति
तद्यथा वै ब्रूयादसावामुध्यायणोऽसि व्वेद त्वा
मा मा हिंसीरित्येव मेतदाह नतराण् हि वि-
दित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत् पाप्मना
स्पर्शना ऽङ्गति न सादयति प्रतिष्ठा वै सा-
दनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधि-
वदति प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्मानं प्राणेन
सन्तनवानि सन्दधानीति ॥ १२ ॥

ता हैके परस्तादव्वाचीरुपदधाति । पाप्मा
वै निर्ऋतिर्नेत् पाप्मानं निर्ऋति मन्वधायामेति न
तथा कुर्यात् पराचीरेषीपदध्यात् पराञ्च मेव तत्
पाप्मानं निर्ऋति मपहते ॥ १३ ॥

तिस्र इष्टका उपदधाति । विदुदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्वस्य मावा तावतैव तत् पाप्मानं नि-
र्ऋति मपहते ॥ १४ ॥

अघासन्दोऽग्निव्यष्टि । एकपाशु मिगड्ढे तत्

पराद्धे न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशा-
 देव तत् प्रमुच्यते यं ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध
 पाशं ग्रीवास्त्रविचृत्य मित्यनेवंविदुपा हाविचृत्यस्तुं
 ते विष्ट्यास्यायुषो न मध्यादित्यग्निर्वा ऽत्रायुस्तस्यै-
 तन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय-
 स्तस्माद्यदि युवान्निं चिनुते यदि स्थविर आयुषो
 न मध्यादित्येवाहायैतं पितुमहि प्रसूत इत्यन्नं
 वै पितुरयैतदुन्नमहि प्रमुक्त इत्येतत् विष्टुर्वभि-
 र्वृजो वै विष्टुर्वृज्येणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति
 मपहते ॥ १५ ॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दौ शिष्यए
 रुक्मपाश इण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्री-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत् पा-
 प्मानं निर्ऋति मपहते ॥ १६ ॥

अयान्तरेणोदचमसं निनयति । वृजो वा
 ऽपुषो वृज्येणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति मन्तर्हते
 नमो भूत्यै यद्धं चकारेत्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा
 ऽएतदुये देवाः कर्माकुर्वन्त तस्या ऽएतन्नमोऽकु-

र्वन् भूत्या ऽउ एवाय मेतत् कर्म कुरुते तस्या
 ऽएतन्नमस्करोत्युप्रतीक्ष मायन्त्युप्रतीक्ष मेव तत् पा-
 प्मानं निर्वर्त्तिं वहति ॥ १७ ॥

प्रत्येत्याग्निं सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतद्व्यथा-
 ययं करोति यदग्नौ सामिचित्वा ऽएतां दिशं मेति
 तस्मा ऽएवैतन्निष्ठुतेऽहिंसायै ॥ १८ ॥

यद्देवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः
 प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य इयं सु वै प्रतिष्ठायैतदुपय-
 मिवैति यदेतां दिशं मेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमा
 मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्येत्यस्या मेवैतत् प्रति-
 ष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूना मिति । निवे-
 शनो ह्ययं लोकः सङ्गमनो वसूनां विप्रवा
 रूपाभिचष्टे शुचीभिरिति सुव्वाणि रूपाण्यभिचष्टे
 शुचीभिरित्येतद्देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो
 न तस्यौ समरे पथीना मिति यथैव यजुस्तथा
 वन्धुः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२, १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथाख्यायिकया प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋतीना मिष्ट-
काना सुपधानं विधिमुक्तासां हरणं सहृद्देण प्रतिजातीते—
“यथात इति । ‘यथ’ गार्हपत्यचयनानन्तरम् ‘यतः’ अस्मात्
स्थानात् निर्ऋतिदेवताकाः इष्टकाः ‘हरन्ति’, नैर्ऋत्यां
दिशि निरस्येयुरित्यर्थः । तासा सुपधानस्य प्रयोजन माख्या-
यिकयाचष्टे— “एतद्वा इति । ‘एतद्’ एतस्मिन् खलु
गार्हपत्यचयनानन्तरकाले ‘देवाः’ ‘समारोहन्’ सम्प्राप्नुवन् ।
एतदेव विवृणोति— “अयं वा इति । “ते तम एवेति । चय-
नेन संस्कृतं भूलोक मारुटाः ‘ते’ ‘अनतिदृश्यम्’ दृश्यमतिक्रम्य
द्रष्टुं मशक्यं सर्वव्याख्यादकम् पापरूपं ‘तम एव’ सर्वत्र
अपश्यन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

“तेऽब्रुवन्विति । “उप तज्जानीतेति । उपेत्य तत् तमोऽपहन्तु
मुपायं विचारयतेत्यर्थः । “तमः पाप्मान मिति । तमोरूपं पाप्मानं
चेतयध्व मितौच्छार्थे णिजिति & व्याचष्टे— “चिति मिच्छतेतीति ।
चितिं पापहननसाधन मिष्टकानां चयन मिच्छतेत्यर्थः । “तदि-
च्छतेति । हे देवा । ‘तत्’ चयनम् ‘इच्छत’, ‘यथा’ येन चयनेन
‘इदं’ तमोरूपं पापं नाशयेमेत्यर्थः ॥ २ ॥

“ते चेतयमाना इति । चिति मिच्छन्त इत्यर्थः ।
“पाप्मा वै निर्ऋतिरिति । दक्षिणापरदिगधिदेवता सा ‘पाप्मा

वे' पापरूपैव । एतच्चादौष्ण्यं मुपजीष्य पापापइतिहेतुभूताना
मिष्टकानां 'नैर्ऋतः'—इति नाम निर्वृत्तम् । "तद्यदेताभिरिति ।
'अपाघ्नत' अनागयन् ॥ ३ ॥

'इत्य माख्यायिकया नैर्ऋतीनामप्रधानस्य पापरूपतमोनिह-
स्यर्घतां प्रतिपाद्य, इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि तदर्थता भाव—
"तद्वा एतत् क्रियत इति । 'तत्' खलु 'एतत्' इदानीं यज-
मानेन 'क्रियते', 'यद्देवाः' पुरा 'अकुर्वन्' । यथा 'देवैः' 'अप-
हतः' नाग्निः तमोरूपः 'स पाप्मा', इदानीं मध्यनुष्ठानेन
निवर्त्तते । "यत्नेतदिति । 'यत्' खलु 'एतद्' यजमानः
अनुतिष्ठति, देवैर्यत् कृतम्, 'तत्' अहं मयि 'करवाणि',
'इति' अनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठेयत इत्यर्थः । न केवलं भगु-
करणमात्रं तथाविधफलसाधनं मपीत्याह— "अथो इति । उक्तं
मर्थं मनूय नैर्ऋतोना मिष्टकानां मपहन्तृत्वद्वारा नाम निर्वृते
—"तद्यदेताभिरिति ॥ ४ ॥

प्रयोजनान्तरं यत्तु नैर्ऋतीनां हरणं भगुषदति— "यद्दे-
वेता इति । 'यत्' उ 'एव' यस्मादेव प्रयोजनान्तरात् 'एता
नैर्ऋतोः' इष्टकाः 'हरन्ति', तदुच्यत इति शेषः । आख्या-
यिकया तत् प्रतिपादयति— "प्रजापतिं विस्मस्त मिति । यदा
खलु 'देवाः' 'विस्मस्तं' विस्मिष्टावयवं 'प्रजापतिं' 'समस्कुर्वन्'
पुनरजनयन्, तदा 'तम्' प्रजापतिम्, उखालक्षणायां 'योनी'
उख्याग्निरूपेण 'रितोभूतम्' असिञ्चन् । "योनिर्वा उखेति ।
उख्याग्नेस्तत उत्पत्तेः । "तस्मा एता मिति । 'तस्मै' प्रजा-
पतये 'संवक्षरे' उख्याग्निभरणेन नीते सति 'एतां प्रतिष्ठां'
प्रतिष्ठित्वर्जनेति पादद्वयं प्रतिष्ठा ; भूलोकात्मकं पादद्वयं

मजनयद्वित्यर्थः । ननु संवत्सरे अतिक्रान्ते गार्हपत्य एव
 चोच्यते, न भूलोकस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तयोक्तादात्मा माह—
 “अथ वै लोक इति । “तस्मिन्नेन मिति । ‘तस्मिन्’ भूलोकात्मके
 गार्हपत्ये ‘एने’ प्रतिहारूपं प्रजापत्यवयवं ‘प्राजनयन्’ उदपा-
 दयन् । ‘तस्य’ प्रजायमानस्य ‘यः पाप्मा’ शरीरे लिप्तः, ‘यः श्लेष्मा’,
 ‘यत्’ च ‘उल्लवं’ गर्भवेष्टनम्, ‘यत्’ च जराव्यास्यं गर्भस्य बाह्य-
 वेष्टनम्, ‘तत्’ सर्वं पापरूपम् ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘एताभिः’
 इष्टकाभिः ‘अपाघ्नन्’ अपहतवन्तः । अत्रापि पूर्ववक्षामनिर्वचनं
 करोति— “तद्यदस्येति ॥ ५ ॥

इतिहाससिद्धं मयं दृष्टान्तीकृत्य दाष्टान्तिके योजयति—
 “तथैवैतदिति । यथा प्रजापति सुदीरितरीत्या देवाः समस्तु-
 र्वन्, तथैवेदानीं यजमानोऽपि प्रजापतिरूपमात्मानम् “उखाया
 मित्यादि पूर्ववद् योज्यम् * ॥ ६ ॥

इत्थं पापरूपस्य तमसः, गर्भसम्बन्धिश्लेष्मादिरूपस्य च
 पाप्मनो निर्झरणहेतुत्वेन नैर्ऋतीरिष्टकाः प्रशस्य, तासां
 लक्षणं माह— “पादमात्रा इति । विंशत्यधिकशताङ्गुलि-
 परिमितः पुरुषः, तस्य दशमोऽंशः पादः, स प्रमाणं यासां
 ताः ‘पादमात्राः’ । तदुक्तं कात्यायनेन— “पञ्चारविंशदशवित-
 क्षिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुषः, तस्य दशमेन पादमात्रो भवति”
 -इति † । तत् परिमाणं प्रशंसति— “अधस्यदं मेवेति ।
 ‘एतत्’ एतेन नैर्ऋतीनां पादमात्रपरिमाणकरणेन ‘अधस्यदं’
 पादस्याधस्तादेव निर्ऋतिरूपम् ‘पाप्मानं’ कृतवान् भवतोत्यर्थः ।

* एतत्पूर्वस्या मेव कलिकायां (८३ पृ०) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ८. २१ ।

एतेन पादमात्रा इत्यत्र ॥ पादशब्दोऽङ्घ्रिपर्यायः, न तु चतुर्थ्यां-
वाचक इति व्याख्यातं भवति । धर्मविशेषं विधत्ते — “अलक्षणा
भवन्तीति । आलिखितादिकं लक्षणम्, तद्गहिता भवेयुरित्यर्थः ।
एतदुपपादयति — “यद्वै नास्तीति । ‘यत्’ खल्वभावप्रतियोगि,
‘तत्’ निस्वरूपत्वाद् ‘अनक्षणं’ व्यावर्त्तकचिह्नरहितम् ; अतोऽत्रा-
लक्षणकरणेन ‘निर्ऋतिं’ पाप्मानम् ‘असन्तम्’ अभावप्रतियोगिन
मेव करोति । ननु पाके सतोऽष्टकान्तरलक्षणवत्त्व मासा भवर्ज-
नीय मित्याशङ्क्य, तासां पाकप्रकार माह — “तुपपक्षा भव-
न्तीति । तुपै. पक्षाः ‘तुपपक्षाः’ । पचेः कर्मणि क्तः, “पचो वः” —
इति ११ मिठातकारस्य वत्वम् । तत् प्रशंसति — “नैर्ऋता वा
इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे “अथ तुपान् प्रहस्यपहतप् रक्ष इति” —
इति ६ रक्ष.सम्बन्धस्य समान्वातत्वात् तुपाणां नैर्ऋतत्वम् । तासां
कारणां विधत्ते — “कृष्णा भवन्तीति १ । ताः तिस्र इष्टकाः कृष्ण-
वर्णाः । तत्र कारण माह — “कृष्णा ह्येति । अपहस्तस्य तमसः
कृष्णवर्णत्वात् तदभिमानिन्याः निर्ऋतिदेवतायाश्च तादृग्वर्ण-
त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तासां उपधानार्थं दिग्विशेष मभिनयेन दर्शयति — “ताभि-
रेता मिति । ‘एतां’ दक्षिणापरा दिशं ‘ताभिः’ सह
‘यन्ति’ मध्येयुः । ‘एषा’ खलु ‘नैर्ऋतीः’ निर्ऋतिदेवताधिष्ठिता
‘दिक्’ । तथा सति स्वकोयदिश्येवैतां ‘निर्ऋतिं’ ‘दधाति’

* ‘पादमात्र इत्यत्र’ — इति च, ख ।

† पा० सू० ८. २. ५२ ।

‡ अत० वा० १ ४ २१ (१ भा० ७६ पृ० ६ पं०) ।

§ का० यौ० सू० १७. १. २२ ।

स्थापयति । तत्रापि देशविशेष माह—“स यत्रेति । ‘सः’ अध्वर्युः
 नैर्ऋत्यां दिशि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने ‘स्वकृतं’ स्वय मेव
 सञ्ज्ञातम् ‘इरिणं’ निस्तृणम्, ऊपरस्थानं वा भवति †, ‘श्वभ्र-
 प्रदरो वा’, श्वभ्राकारेण प्रदीर्णः प्रदेशो भवेत्, ‘तत्’ तस्मिन्
 स्थाने ‘एनाः’ नैर्ऋतीः ‘उपदध्यात्’ । तादृक्स्थानस्य निर्ऋति-
 देवताधिष्ठितत्वं माह—“यत्र वा इति । ‘यत्र’ खल्वस्याः
 पृथिव्याः सम्बन्धिनि स्थाने चाम्ना ‘भवदीर्यते’ भिद्यते,
 ‘यत्र वा’ ऊपरस्थाने ‘ओषधयो न जायन्ते’, तदेतत् स्थानद्वयं
 निर्ऋतिगृहीतम् ; तथा च निर्ऋतिसम्बन्धे स्थाने एव
 नैर्ऋतीनां सुपधानेन निर्ऋतिं स्थापितवान् भवति । धर्म-
 विशेषं विधत्ते—“ताः पराचीरिति ‡ । पराचनाः स्वस्नानभि-
 सुखा यथा भवन्ति तथा ‘लोकभाजः’ स्थानभाजः ‘कृत्वा’ ‘ताः’
 इष्टका उपदध्यात् । एतच्च पराङ्ग मये प्रतिपादयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्र तिसृणा मिष्टकानां त्रयो मन्त्राः, तान् क्रमिण प्रदर्शयन्
 व्याचष्टे—“असुन्वन्त मयजमान मित्वादिना § । “यो वै न
 भुनोतीति । ‘यः’ पुरुषः सोमाभिषवं न करोति, यय दर्श-
 पूर्णभासादिभिर्हविर्यज्ञैः ‘न यजते’, ‘तं’ ‘निर्ऋतिः’ पापदेवता
 ‘वृच्छति’ प्राप्नोति । तस्मान्निर्ऋतिं सम्बोध्य “असुन्वन्त मयज-
 मान मिच्छेति § मन्त्रपाठो युक्त इत्यर्थः ।

“स्तेनस्य चेत्या मिति । प्रच्छन्नचोरस्तेनः, प्रत्यक्षं परेषां

• ‘इरिणं निस्तृणं सुपरस्थानम्’—इत्येव ज-पुस्तके ।

† का० अ० ख० १७. २. १ ।

‡ वा० सं० १२. ६२, ६३, ६४ ।

§ वा० सं० १२. ६२ ।

धनं सपहरति यः स तस्करः ; धनयोः परस्परविलक्षणत्वात्
अविद्यमानं सपि 'च'-गन्धं मध्याह्न्यं योजयति । स्तेनस्य-
तस्करस्य च या 'इत्या' गतिः , "सञ्ज्ञायां समर्जित्यादिना #
"इण् गती"-इत्यस्माद् 'त' भावे क्वप् । तां गतिं हे निऋते !
त्वम् 'अन्विहि' अनुगच्छ । एतदेव विवृणोति—"अथो इति ।
अपि च यथा स्तेनः तस्करस्य, 'प्रलायं' प्रलीय चटस्थो भूत्वा
'एति' गच्छति । प्रलाय मिति णमुसन्तः कृ । 'एवं' निऋते !
तव मपि प्रलयनं मदर्शनम् 'इहि' गच्छेति मन्त्रभागस्या-
भिप्रायः । "अनित्यं विद्वांस मिति । 'इत्यम्' अनेन प्रकारेणोक्तं
मर्थं यो न वेत्ति, सोऽनित्यं विद्वान् अत्रान्यशब्देन विवक्षित
इत्यर्थः । हे निऋते ! अस्मत्तः 'अन्यं' स्वतृप्स्वरूपानभिज्ञम् 'इच्छ' ।
सा तादृशो अविद्वद्विषयेव खलु 'ते' तव 'इत्या' गतिरिति मन्त्र-
भागस्यार्थः । "नमस्कारेणैवेति । "नमो देवि निऋते"-इत्यन्तिम-
पादे नमस्कारप्रतिपादनात् तेनैव नमस्कारेण 'एनां' निऋतिम्
'अपहते' अपवाधते अपसारयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

"नमः सु ते इति । द्वितीयो मन्त्रभागः । तत्र तिग्म-
तेज इति विशेषणस्य प्रसिद्धिं साह— "तिग्मतेजा वै इति ।
तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः , हे तिग्मतेजो
निऋते ! 'ते' तुभ्यं जमोऽस्त्विति तस्यार्थः । द्वितीयपाद-
मनूय आचष्टे— "अयस्येनेति । अयसा लोहेन निर्मितो
वन्मोऽयस्ययः । विकारार्थं मयट् § तादृशेन खलु वन्मेन

* प्रा० सू० ३. ४. १ ।

† अथवा य० ४० ध० १ ।

‡ प्रा० सू० ३. ४. २२ इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ प्रा० सू० ४. ३. १४३ ।

‘निर्कर्तस्त्वं’ बध्नाति’ यं बन्धनीयं मन्यते । हे निर्कर्त !
 ‘अयस्मय मेतं बन्धं विचृत’ विमुञ्चेति प्रार्थना युक्ता । यम-
 यमोशब्दयोर्विवक्षितं मर्थं माह— “अग्निर्वै यम इति । अन्त-
 प्रविष्टः सन् कृतस्रजगन्धियमनाद् ‘अग्निर्यमः’ ; तदधिष्ठित-
 त्वात् ‘इयं’ पृथिव्येव ‘यमो’ ; इयं सपि हि आश्रितं सर्वं जगन्धिय-
 ष्छति । तथा ‘आभ्यां’ यमेनाग्निना , यस्या पृथिव्या च ‘संवि-
 दाना सञ्जानाना ‘त्वम्’ । इति तृतीयभागस्यार्थः ।

चतुर्थं पादं मनूय व्याचष्टे— “उत्तमे नाक इति । कं
 सुखम्, न कम् अदः दुःखम्, तदस्मिन् नास्तीति ‘नाकः’
 स्वर्गोऽख्यो लोकाः । उक्तं हि—

“यत्र दुःखेन सन्निधं न च यस्त मनस्तरम् ।

अभिलाषीयनोतं च तत् सुखं स्वःपदाभिधम्”—इति ।

सिद्धं मन्यत् ॥ १० ॥

“यस्यास्त इति । तृतीयो मन्त्रः * । तत्र प्रथमपादस्य
 तात्पर्यं माह— “घोरा वा इति । ‘निर्कर्तः’ पापदेवतात्वात्
 पापस्य च दुःखहेतुत्वाद् ‘घोरा’ तीव्रा दुःसहा । तथा च
 ‘तद्देवस्य मेतत् कर्म करोति’ इति यत्, ‘एतत्’ एतेन
 ‘तस्याः’ निर्कर्तः ‘आसन्’ आस्ये ‘बुहोति’ प्रक्षिपति । एवञ्च
 प्रथमपादस्यायं मर्थः— हे घोरे निर्कर्त ! यस्याः तव आस्ये
 बुहोमि , तान्वा मित्युपरि सखन्धः ।

द्वितीयपादं मनूय एषा मिति इदंशब्दनिर्देश्य माह—
 “यैर्वन्धेरिति । शिखपाशकमसूत्रादिभिर्नैः बन्धनैः दुःखहेतुभिः

‘बहो भवति’ यजमानः, ‘एषां बन्धानां’ निर्ऋतिबन्ध-
हेतुभूतानां घापानाम् ‘अवसर्जनाय’ विघ्नेपणाय जुहोमीति
सम्यग्भ्यः ।

तृतीयपाद मनूय, सच भूमिरिति विशेषणस्य तात्पर्यं
माह—“यो त्वेति । हे निर्ऋते ! ‘जन.’ लोकाः ‘यान्त्वां’ ‘भूमिः’
भवनहेतुः समृद्धिहेतुर्वा ‘इति’ ‘प्रसन्दते’ स्तौतीति तस्य पाद-
स्यार्थः । “इयं वा इत्यादि । ‘इयं’ खलु पृथिवी निर्ऋतिरूपा
‘भूः’ भवनहेतुः । कुत एतदित्याह— “अस्यां वा इति । ‘यो
भवति’ उत्पद्यते, समृध्यते वा, ‘सः’ ‘अस्यां’ पृथिव्या माधार-
भूतायां खलु ‘भवति’ । तच्चाह भवनाधिकरणत्वाद् भूमिरिति-
नान्ना त्वं स्तूयस इत्यर्थः ।

जनवाद् सुपन्यस्य, सस्य विशेषणतां चतुर्थपादेनाह—
“निर्ऋतिं त्वेति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय एव, न
तु जगद्वाचीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “निर्ऋतिरिति । अय-
मर्थः,— तृतीयपादे भूमिशब्दादुत्तरत्वेन पठितः ‘इति’-शब्दो-
च्चानुपपद्यते । ‘अहं’ पुनः ‘त्वां’ ‘निर्ऋतिः’ सर्वतो निरर्पण-
हेतुः आर्त्तिकारणम् * ‘इति’ ‘परिवेद’ परितो जानामि ।
एवं निर्ऋतिं त्वेति द्वितीयान्तं निर्ऋतिपद मितिशब्दा-
नुपपन्नेन व्याख्यायेतदुपपादयति— “इयं वा इति । यो
नि.शेषेण ‘कृच्छति’ आर्त्तिं प्राप्नोति, ‘तं’ पुरुषम् ‘इयम्’ एव

* “निर्ऋतिः लक्ष्मापत्तिः स्वादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः (व्यम० को०,
१. २ १६)”—इत्यभिधानात्. भूमिर्वा निर्ऋतिः, दिग्भिमानिनी
देवता वा, ‘असन्नां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निर्ऋतदे’—इति
कोशात्—इति महोदरः ।

देवता 'निरर्पयति' निर्वर्तितं प्रयुङ्क्ते । निरूपयदात् ऋच्छतेः
प्रयोजकव्यापारे णिचि ः "अर्त्तिहोत्यादिना" पुक् । अतो
निरर्पणादिय मेव पृथिवी निर्वर्तितिरित्युच्यते । अतो भवत्याः
स्वरूपं सम्यगहं जानामीत्यर्थः ।

एतज्ज्ञानस्य सदृष्टान्तं प्रयोजन माह— "तद्यथेति ।
'तत्' तत्र अरण्यादौ चोरादिष्वागतेषु , असौ त्व मेतन्नामासि,
अमुष्य यन्नदत्तस्य पुत्रोऽसि , अतस्त्वा महं जानामि , मां
'मा हिंसोः' मा वधिष्ठाः 'इति' आगतं प्रति यथोच्यते ,
एव 'मेव खल्वेत' "निर्वर्तितं त्वाह मित्यादिना निर्वर्तितेः
स्वरूपप्रतिपादनम् । नामयङ्णस्य फल माह— "नतरा मिति ।
'विदितः' ज्ञातो नामगोत्रादिना , 'आमन्वितः' आहृतः ,
चोरादिः आम्नोयत्वेनाह्वातारं युर्यं 'नतराम्' अतिशयेन नैव
'हिमस्ति' बाधते ; एव मेव निर्वर्तितानामयङ्णदेनं यजमानं
निर्वर्तितं बाधत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उपसर्जनसादनसूददोहसा मिष्टकान्तरवदासु प्रसक्तानां ऽ
निषेधं करोति— "नोपसृशतीत्यादिना" § । उपहिताया इष्ट-
कायाः प्रथम उपसर्जनं कर्त्तव्यम् , पश्चात् "तथा देवतयेति ॥
सादनम् , ततः "ता अस्येति मन्त्रेण सूददोहसाधिवदनम् ¶ ;

* पा० सू० १. ४. ५५ ।

† पा० सू० ७. ३. ६५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. १. २३ ।

§ का० श्रौ० सू० १०. २. ३ ।

॥ वा० सं० १२. ५३. १ ।

¶ वा० सं० १२. ५५ ।

तदेतत् वितय मत्र न कर्त्तव्यम् । 'पापसंसर्गो मां भृदित्य-
भिप्रायः । सन्तनवानीत्यस्य विवरणं सन्दधानीति । अन्यत्रि-
गदसिद्धम् ॥ १२ ॥

तासां सुपधाने प्रकारद्वयं भाह— "ता द्वेक इत्या-
दिना § । 'एके ग्राखिनः 'ताः' नैर्ऋतीटकाः 'परस्माद्' वि-
प्रकृष्टादेयादारभ्य 'अर्वाचोः' आत्माभिमुखं मुत्तरोत्तरं मात्मा-
भिमुखोः 'उपपद्यते' । तेषां समिप्रायं भाह— "पाप्मा
इति । समीपदेयादारभ्योत्तरोत्तरं विप्रकर्षेणोपधाने हि पूर्वी-
पहिता मिटका मतिक्रम्य गमनात्यायसंसर्गः स्यात्, तादृशेषां
'निर्ऋतिम्' नैव अन्वयव्ययानि नैव परस्परानि 'इति' अनेना-
भिप्रायेणेत्यर्थः ॥

द्वितोयं पक्षं विधातुं नैतन्निषेधति— "न तथेति । तं
पक्षं भाह— "पराचीरेवेति † । 'पराचीः' उत्तरोत्तरं विप्र-
कृष्टाः, ता एवोपदध्यात् । तथा च निर्ऋतिरूपं 'पाप्मानं'
'पराक्षम्' आत्माऽनभिमुखं विप्रकृष्टम् 'एव' प्रेरयित्वा 'उपपद्यते'
हिनस्ति ॥ १३ ॥

तासां नैर्ऋतीनां सङ्ख्या मनुष्य, स्वीति— "तिस्र इति ‡ ।
"त्रिहृदग्निरिति । असकृदुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

आसन्त्यादीनां तत्र आसनं विधत्ते— "अथेति § । 'अथ'
समिदाधानानन्तरम्, या उक्त्यादिधारणार्था 'आसन्दो', यच्च

* का० श्रौ० सू० १७. २. २ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

भरणसमये चख्यधारणार्थं 'शिक्षम्' यद्य सीवर्णस्य रुक्मस्य
प्रतिभोचनार्थं 'पाश' सूत्रम्, ये च इष्टे' अग्निसहि
ताया उखाया उभयतो धारणाय छणमयी पिण्डी । 'तत्'
सर्वं नैर्ऋतीनां पराङ्गे' पञ्चादभागे 'न्यस्यति क्षिपेत् ।
"यन्ते देवीति * तस्य मन्त्रः । तथा च कात्यायन — "दक्षिणा
सुखोऽनुपसृगश्चसुवन्त मिति प्रत्युच पराचीरव्याक मेवे
नित्याभाव शिक्षद्वयपाशेष्व्वासन्तौ परेणास्यति यन्त इति'—
इति † । आसन्त्यादीनां सुख्याग्निना तप्तत्वात् प्रासनीयत्व
स्यट मित्यभिप्रेत्य दक्षपाशस्य प्रासनीयत्व सुपपादयति—
"नैर्ऋतो वा इति । निगदक्षिणीऽयं ।

मन्त्रस्य पूर्वार्द्धे "अविचृत्य मितिपदस्याभिप्राय माह—
"अनेवविदुषा इति । उक्तार्थज्ञानरहित 'अनेवविद्वान्, तेन
'अविचृत्य' । "धृती हि साग्रन्यनयो' ‡ । अर्चितु विज्ञेययितु
शक्यो न । अथ अर्थ, — हे यजमान । 'ते तव 'प्रीवासु'
'अविचृत्य' विमोक्तुं प्रशक्य य 'पाश' 'निर्ऋति' देवता 'आव
वन्ध आदहवतो, "त ते विद्यामीत्युत्तरत्र सम्बन्ध । तत्र
त्यस्यायु शब्दस्य विदधित मर्थं माह— "अग्निर्वा आयु
रिति । आयुषो दाढत्वादग्निरेवायु शब्देनोच्यते । "तस्यैतन्मध्य
मित्यादि । 'तस्य' चीयमानस्यायुशब्दाभिधेयस्याग्ने एतत्
'मध्य' मध्यमशरीर 'यद् गार्हपत्यचयनादूर्ध्वं माहवनीयचय
नात् प्राचीन कर्म, तदत्र मन्त्रगतेन मध्यमशब्देनोच्यते

* वा० च० १२ ६५ ।

† का० मौ० छ० १७ १ १५-१७ २ ३ ।

‡ तु० प० २४ धा० ।

इत्यर्थः । फलित माह— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ आयुः-
 शब्दस्य चीयमानाग्निपरत्वात् यूनुः स्यविरस्य च यजमानस्य
 प्रयोगे “आयुषो मध्यात्”—इति मन्त्रभागस्य पाठो न विर-
 द्यते ; यदि ह्यायुःशब्देन यजमानस्य जीवनकालो विवक्षितः
 स्यात्, तदा यूनुः प्रयोगे आयुषश्चादेरिति विपरिणमयितव्यम्,
 स्यविरस्य प्रयोगे आयुषोऽन्तादिति । ‘मध्यादित्येवाह’ इत्येव-
 कारेणैद्विधपरिणामो व्यावर्त्यते । तथा च छतीयपाद-
 स्याय मये.— “हे यजमान ! ‘ते’ तव घोवास्त्राचवं तं शिष्य-
 पात्रं रुक्मपात्रं च ‘विद्यामि’ । “स्यतिरुपसृष्टो विमोचने”—इति #
 यास्क । ‘आयुवः’ चीयमानस्याग्नेः मध्यात् गार्हपत्यचयना-
 दूर्ध्वभाविनः, कर्मकलापात् न विमुञ्चामोति । चतुर्थपाद मनुद्य
 व्याचष्टे— “अयैत मिति । पितृशब्दोऽन्वयाच्ची । ‘अय’ पात्र-
 विमोचनानन्तरम्, ‘एतं पितुम्’ अग्निचयनफलभूत मन्त्रं ‘प्रसूतः’
 निष्कृतिदेवतयानुज्ञातः सन्, हे यजमान ! त्वम् ‘अहि’ अशा-
 नेत्यर्थः । “प्रसूत इत्येतदिति, प्रसूत इति मन्त्रपदेन प्रयोजनं
 विवक्षित मिति भावः ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “विष्टुर्भिरिति । “वञ्जी वै
 विष्टुविति । विष्टुभ इन्द्रेण सहीत्यश्रत्वाद् १, वञ्जस्य च तदायु-
 धत्वात् विष्टुभस्तत्तादात्म्यम् ॥ १५ ॥

इष्टकादोन् सभूय, अनूद्य, सङ्गरादारेण प्रशंसति—
 “तिस्र इति ॥ १६ ॥

उदकस्य निनयनं विधत्ते— “अथान्तरेणेति । ‘अय’

आसन्धादीनां प्रासनानन्तरम्, 'अन्तरेण' स्वात्मन इष्टकानाञ्च मध्ये उदकपूर्णं चमसं 'निनयति' निप्रिञ्चति ॥ 'तदेतत् प्रशंसन्ति— "वज्रो वा इति । नैर्ऋत्यो हि ता इष्टकाः, तासां मात्मनश्च मध्ये वज्रसंस्तुतानां मपां निनयनेन पापरूपां 'निर्ऋतिम्' अन्तर्दत्ते' व्यवदधाति, तत्संसर्गपरिहारायैत्यर्थः ॥

निषेचनामन्तरं सुपोत्थानं समन्त्रकं विधत्ते— "नमो भूत्या इति † । भूतिलक्षणा देवता 'इदं' नैर्ऋतेष्टकोपधानरूपं कर्म 'चकार' कृतवती । तस्यै 'भूत्यै' श्रियै नमोऽस्त्विति मन्त्रार्थः । तत्रोदकनिनयनपूर्वकं सुपोत्थानं कात्थायनः सूत्रितवान्— "उदपात्रं निषिद्यान्तरात्मेष्टकं मुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति"—इति ‡ ।

पुरावृत्तन्यायेन भूत्यर्थतां कर्मणः प्रदर्शयन् तन्ममस्कारपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे— "भूत्यै वा इति । 'भूत्यै' भवनाय ऐश्वर्याय खलु 'एतत् कर्म' 'देवाः प्राक्' 'अकुर्वन्त' कृतवन्तः । 'तस्यै' एव भूत्यै 'एतन्नमः' 'अकुर्वन्', तद्देव 'अयं यजमानोऽपि भूत्यर्थं मेव 'एतत् कर्म' कुरुते', 'तस्यै एतन्नमस्करोति' इति ॥

उपोत्थानानन्तरं शालां प्रत्यागमनं धर्मविशिष्टं विधाय स्तौति— "अप्रतोच मायन्तीति § । प्रतिनिवृत्य नैर्ऋतस्थानस्येक्षणां मत्वा 'आयन्ति' शालां मागच्छन्ति, 'तत्' तेनाप्रतीक्षणेन

* का० श्रौ० सू० १७. २. ५ क ।

† वा० सं० १२. ६५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. २. ५ क, ख ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. ६ क ।

निर्ऋतिरूपं 'पाप्मानम्' 'अप्रतीक्ष मेव' प्रतीक्ष्य मज्जत्येव
'जहति' त्यजन्ति । "ओ हाक् त्यागी"—इति ॐ धातुः ॥ १७ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— "प्रत्येत्येति । 'प्रत्येत्य' नैऋत-
स्थानात् प्रतिनिवृत्त्य, गार्हपत्यम् 'अग्निं सुपतिष्ठते' । तदुक्तं
सूत्रज्ञता— "अनपेक्ष मेत्य शालाहार्योपस्थानं निवेशन इति"—
इति १ । उपस्थानस्य प्रयोजनं माह— "एतदा इति । 'एतद्'
एतस्मिन् समये खलु 'एतदयथाययम्' अयथास्य मन्याम्य' करोति
किं पुनरेतदिति, तदाह— "यदन्नाविति । 'अग्नौ' गार्हपत्य-
चितिरूपे शालाहार्ये, 'सामिचिते' अर्धचिते 'एतां दिशं'
नैऋतीम् 'एति' गच्छति । 'अहिंसायै' हिंसापरिहाराय 'तस्मै'
गार्हपत्यचितिरूपायान्नये 'एतत्' निज्जुते एव अयथाययकरण-
अनितापराधं समयत्येव ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युपस्थानस्य कर्तव्यता माह— "यद्देवेति । अयं
वा इति । 'गार्हपत्यः' दृधिवोलीकात्मकः खलु, प्रतिष्ठात्मकश्च
सः । 'इयम् उ वै' दृधिव्यपि खलु 'प्रतिष्ठा' आश्रयम् । 'अयैतत्
इदानीम् 'अपय मिचेति' अभागैश्चैव प्रतिपद्यते, 'यदेतां' नैऋतीं
'दिशम्' 'एति' गच्छति । उपस्थानस्य प्रतिष्ठितिहेतुतां प्रति-
पादयति— "तस्यदिति । 'एतत्' एतेनोपस्थानेन 'इमां' प्रतिष्ठा-
रूपां दृधिवो मेव 'अभिप्रत्येति' सांख्येन प्रतिपन्नो भवति,
'प्रतिष्ठायाम्' अस्यां 'प्रतितिष्ठति' च, चिरं स्थितिं लभत
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अथ प्रायणीयं निर्व्वपति । तस्य हविष्कृता
व्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य स्तम्बयजुर्ह-
रति स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्व्वेण परिग्रहेण परिगृह्य
लिखित्वा ह हर त्रिरिति हरति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन
प्रचर्य सौरं युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः
पुरस्तादन्नेन समर्द्धयंस्तुष्टैवेन मय मेतत् संस्क-
रिष्यन् पुरस्तादन्नेन समर्द्धयति सौरं भवति सौर
हेतयात् सौर मिरा मेवास्मिन्नेतद्बधाति ॥ २ ॥

श्रौदुम्बरं भवति । जग्बे रस उदुम्बर जुर्जे-
वेन मेतद्रुसेन समर्द्धयति मौञ्जं परिसौर्यं त्रिहत्
तस्योक्तो बन्धुः * ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्हविष्णाए श्रोणिम् । जघनैन तिष्ठन्नु-
त्तरस्थाऽसस्य पुरस्ताद्युज्यमान मभिमन्त्रयते सौरा
युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथगिति ये व्वि-

द्वाऽसस्ते कवयस्ते सौरं च युञ्जन्ति युगानि
 च वितन्वते पृथग्धोरा देवेषु सुम्रयेति यज्ञो
 वै सुम्रं धोरा देवेषु यज्ञं तन्वाना द्रव्ये-
 त्तत् ॥ ४ ॥

युनक्त सौरा वि युगा तनुध्व मिति । यु-
 ञ्जन्ति हि सौरं वि युगानि तन्वन्ति कृते योनौ
 व्यपतेह व्यीज मिति व्यीजाय वा ऽएषा योनि-
 ष्क्रियते यत् सौता यथा ह वा ऽअयोनौ रेतः
 सिद्धेदेवं तद्यदकृष्टे व्यपसि गिरा च श्रुष्टिः स-
 भरा असन्न इति व्याग्वै गौरन्न ए श्रुष्टिर्नेदीय
 इत्सुग्न्यः पक्त मेयादिति यदा वा ऽअन्नं पच्यते-
 ऽय तुरष्टण्योपचरन्ति द्वाभ्यां युनक्ति गायत्र्या च
 विष्टुभा च तस्योक्ती बन्धुः ॥ ५ ॥

सु दक्षिण मेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्य मेवं
 देवचेतरया मानुषे पङ्कवं भवति द्वादशगवं वा
 चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सर मेवाभिसम्प-
 दम् ॥ ६ ॥

अथैनं विवृणोति । अन्नं वै कृपिरेतद्वा

ऽअस्मिन् देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नं मदधु-
स्तुयैवास्मिन्नयं मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तादन्नं
दधाति ० ॥ ७ ॥

स वा ऽआत्मानं मेव विक्षपति । न पक्ष-
पुच्छान्यात्मसदृशं दधाति यदु वा ऽआत्मन्नं
धीयते तदात्मानं भवति तत् पक्षपुच्छान्ययं यत्
पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मानं भवति न पक्ष-
पुच्छानि ॥ ८ ॥

सु दक्षिणार्धेनानिः † । अन्तरेण परिश्रितः प्रा-
चीं प्रयमाष्ट सौतां कृपति शुनष्ट सु फाला
विक्षपन्तु भूमिष्ट शुनं कीनाशा अभियन्तु ध्वा-
हैरिति शुनष्ट शुन मिति यद्वै समृद्धं तच्छुनष्ट
समृद्धयत्येवैना मेतत् ‡ ॥ ९ ॥

अथ जघनार्धेनोदीचीम् । घृतेन सौता मधुना
समज्यता मिति यद्यैव यजुस्तथा वसुर्विश्वैर्देवै-
रनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै देवा मरुतश्च

* 'दधाति'—इति व ।

† 'दक्षिणार्धेनायः'—इति ग, घ ।

‡ 'मेतत्'—इति ग, घ ।

वर्षस्येशतऽर्जुर्जस्वती पयसा पिन्वमानेति रसो
 वै पयः ऊर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येतद्-
 स्मान्त्सीति पयसाभ्यावद्वत्स्वेत्यस्मान्त्सीति रसेनाभ्या-
 वद्वत्स्वेत्येतत् * ॥ १० ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राचीम् । साङ्गलं पृथीरवदिति
 साङ्गलं रयिमदित्येतत् सुशिवं सोमपितृसर्वि-
 त्यन्नं वै सोमस्तदुद् वपति गा भुवि प्रफुल्लं च
 पृथीरौ प्रस्थावद्रथवाहन मित्येतद्धि सुर्वं सौ-
 तोद्वपति ॥ ११ ॥

अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणाम् † । कामं कामदुघं
 धुक्ष मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्विभ्यां
 पूषो प्रजाभ्य ओषधीभ्य इति सर्वदेवता वै
 कृपिरेताभ्यो देवताभ्यः सुर्वान् कामाभ्युत्थेत्ये-
 तदित्युक्ते कृपत्येति अधेत्येति तद्दक्षिणावत्तद्धि
 देवता ‡ ॥ १२ ॥

* 'येतत्'—इति ग, घ ।

† 'दक्षिणाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'देवता'—इति ग, घ ।

चतस्रः सौता यजुषा कृपति । तद्यच्चतसृषु
दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतदधाति तद्वै यजुषाद्वा वै तद्य-
यजुरहो तद्यदिमा दिशः * ॥ १३ ॥

अथात्मानं विवृणुषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं
तदस्मिन्नेतदधाति तूष्णीं मनिरुक्तं वै तद्यत् तूष्णीं
सर्व्वं वा ऽअनिरुक्तं सर्व्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधा-
तौत्यग्ने कृपत्ययेति अथेत्ययेति तद्वच्चिणावृत्तद्वि
देवता ॥ १४ ॥

तिस्रस्तिस्रः सौताः कृपति । त्रिवृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं द-
धाति ॥ १५ ॥

द्वादश सौतास्तूष्णीं कृपति । द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

ता उभयः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मित मेवास्मिन्ने-
तदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मासम्मित मन्नं तद-

वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तदात् कुनीयो
न तदवति ॥ १७ ॥

यद्देवेनं व्विक्रपति । एतद्वा ऽश्मिन् देवाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नय-
मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तात् प्राणान् दधाति लेखा .
भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः * ॥ १८ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्य ऽद्भमे
शीर्षंश्चत्वारो निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधाति
तद्वै यजुषाद्वा वै तद्यद्यजुरहो तद्यदिमे शीर्षन्
प्राणाः † ॥ १९ ॥

यद्देवात्मानं व्विक्रपति । यऽएवेमेऽन्तरात्मन्
प्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधाति तूष्णीं को हि तद् वेद
यावन्त इमेऽन्तरात्मन् प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

अथैनान् विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं यस्मै
कामायैनान्युङ्क्ते विमुच्यन्ते ममगा इत्यमगा हिते
देवता देवयाना इति दैवप् छोभिः कर्म करो-
त्यगन्तु तमसस्पारु मस्येत्यगनाया वै तमोऽगन्मास्या

ऽअशनायायै पार मिलेतज्ज्योतिरापामेति ज्योति-
 द्वांप्रोति यो देवान्यो यज्ञं मथैनानुदीचः प्राचः
 प्रमृजति तस्योक्तो बभ्रुस्तानध्वर्यवे ददाति स
 हि तैः करोति तांस्तु दृक्षिणानां कालेऽनु-
 दिशेत् ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२, २,] ॥

अथ शालादारीपस्थान सभिधाय प्रायणीयेष्टिं विधत्ते—“अथ
 प्रायणीय मिति । शालादारीपस्थानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः ।
 ‘प्रायणीयम्’ प्राप्तं ज्योतिष्टोमिकम् अदित्यै चरुं निर्वपति ॥
 अथै सौरयोजनं विधातुं प्रायणीयेष्टेः काचित् पदार्थाननुवदति—
 “तस्य हविष्कृतेत्यादिना । ‘तस्य’ प्रायणीयस्य ‘हविष्कृता’
 हविष्कृच्छ्रेण सह हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गं कुर्यात् ।
 हविरावापानस्तरं वा हविष्कृदाह्वानकाले वा वाग्विसर्गो विक-
 स्पितः, तत्र नियमार्थोऽयं अनुवादः । ‘स्तम्बयज्ञः’-इति
 पुरोपहरणकर्मणो नामधेयम् १ । यद्वा, स्तम्बस्य यज्ञरूपा “वृषिवि
 देवयजनोत्यादिना पुरोपं भ्रम्यते, तत् पुरोपं हरति । तदनु
 ‘पूर्वेण परिपहेण’ वेदिं ‘परिच्छद्य’, ततो ‘निश्चित्वा’ स्तेन
 प्राचोन्मिस्रो सेष्ठाः कृत्वा भ्राम्नीधं प्रत्यध्वर्युः ‘थाह’ ब्रूते । कि

• से० मा० १ प्र० २ अ० १ उ० दृष्टम् । आ० यो० सू०

४. १. १८; ३. १. । का० यो० सू० ७. ५. १३ ।

† १ का० २ प्र० २ मा० १८-२१ क० द्रव्यमादौ दृष्टम् ।

येवाया माह— “हर विरिति । हे आग्नीध्र ! त्वं कृता
 आः त्रिवारं हरेति प्रैषार्थः । प्रेषितेनाग्नीध्रेण कर्त्तव्यं माह—
 रति विरिति ॥ १ ॥

विहितस्य प्रायणीयद्विषः प्रचारं विधत्ते— “प्रत्ये-
 ते ॥ । ‘प्रत्येत्य’ महावेदेः प्रत्यागत्य ‘प्रायणीयेन’ हविषा-
 रेत् । प्रत्येत्येतिवचनादेव पूर्वं सुक्तं स्तम्बयजुर्हरणादिकं
 तावेद्या मेव कर्त्तव्यम्, न तु प्रायणीयवेद्या मिति प्रती-
 तः । प्रायणीयान्ते शंयुन्ते प्राक्शोमनिवपनात् सौरयोजनं
 धत्ते— “प्रायणीयेन प्रचर्य सौरं युनक्त्येति १ । ‘प्रायणीयेन’
 यणीयशेषेण प्रचारं कृत्वा, ‘सौरं’ ह्यसं ‘युनक्ति’ युञ्जयात् ।
 हिते सौरयोजने प्रजापतेः सौरलक्षणेनाग्नेन समर्द्धनद्वारा
 कर्त्तुं संस्कारं प्रतिपादयति— “एतद्वा एन मिति । ‘एतत्’
 तर्हि एतद्विषयसरे खलु ‘एनं’ पितरं प्रजापतिं विस्रस्ता-
 यवं चयनेन संस्करिष्यन्तो ‘देवाः’ पुरस्तात् ततः प्रागेव सौर-
 लक्षणेनाग्नेन समृद्धं भकुर्वन् । एव मेव अयं यजमानोऽपि
 [नं] प्रजापतिं वित्वाग्निरूपेण संस्करिष्यन् ततः प्रागेव
 ऐरलक्षणेनाग्नेन समर्द्धयति । नामनिर्वचनेन तस्यान्नरूपता
 ताविष्करोति— “सौरं भवतीत्यादिना । इत्या अग्नेन सह
 र्त्त इति सेरम्, एतदेव पारोक्ष्येण सौरं मित्युच्यते । अतः
 तर्पणसाधनत्वेन सौरस्य विधानात् । ‘इराम्’ अथम् एव
 अस्मिन् संस्क्रियमाग्ने वित्वाग्निरूपे प्रजापतो ‘एतत्’ एतर्हि
 दधाति’ स्थापयति ॥ २ ॥

सीरोपादानभूतं वृक्षविशेषं विधाय स्तौति— “श्रीदुम्बर”
 भवतीति ॥ ४ ॥ उदुम्बरस्य विकार श्रीदुम्बरः । “ऊर्ध्वं रस
 उदुम्बर इति । ‘ऊर्कं’ बलकर मयम्, तदात्मको रस
 एव उदुम्बरहस्तात्मना परिणतः । अत एव श्रूयते— “देवा
 वा ऊर्जं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति ॥” “ऊर्जैवेन
 मित्यादि । ऊर्ध्वेष्व रवेनेत्यर्थः । सीरयोजनायार्थानां रज्जुनां
 प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते— “मौञ्ज मिति ॥ ५ ॥ ‘परिसीर्य’ परितः
 सीरस्य योजनायोपयुज्यमानं दाम ‘मौञ्जम्’ मुञ्जवृक्षैर्निर्मितं
 ‘विह्वत्’ विगुणश्च कर्त्तव्यम् । “तस्योक्तो बभ्रुरिति । ‘तस्य’
 मौञ्जस्य च विह्वलस्य च स्तावकं “सैषा योनिरग्नेर्यन्मुञ्जः”—
 इत्यादिकम् ॥ ६ ॥ “विह्वदग्निर्यावानग्निः”—इत्यादि ॥ च वाक्यं
 प्रागाध्यातम्, अत्रातुसन्धेय मित्यर्थः ॥ ६ ॥

युज्यमानस्य सीरस्य स्नानविशेषविशिष्ट मभिमन्त्रणं विधत्ते—
 “सोऽन्नेरिति ॥ ७ ॥ चेष्यमाणस्याग्नेर्यावान् भूभागः शीत्त्वेन मानेन
 चतुरशीकृतः, तस्य ‘दक्षिणां श्रोणिं जघज्जेन’ दक्षिणापरकोणस्य
 पश्चात् ॥ ८ ॥ ‘तिष्ठन्’, ‘उत्तरांसस्य’ अग्निचेष्टसम्प्रन्धिन उत्तरपूर्वको-
 णस्य ‘पुरस्तात्’ ‘युज्यमानं’ सीरं युगवलीवर्हादिभिः सह रज्ज्वा

० का० श्रौ० सू० १०. १. ८ ख ।

१ पुरस्तात् २ का० १ प्र० ५ भा० २२ का० भा० (ते. सं०) ।

३ का० श्रौ० सू० १०. १. ८ ।

४ शत० ब्रा० ६ का० १ प्र० १ भा० १६ क० ।

५ शत० भा० ६ का० १ प्र० १ भा० १६ क० ।

६ का० श्रौ० सू० १०. १. ११ ।

०० ‘दक्षिणापरेव तस्य पश्चात्’—इति च ।

वध्यमानं “सीरा युञ्जन्ति”—इतिमन्त्रद्वयेन † ‘अभिमन्त्रयते’ ।
अभिमन्त्रणं नाम मन्त्रेण स्मर्यमाणस्वार्थस्येक्षणपूर्वकं मनुसंस्था-
नम् । उक्तं हि—

“मन्त्रं सुचारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संपरित् ।

स्येक्षणं तत्त्वना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

एतदेवाभिमन्त्रणलक्षणस्येक्षणावधि”—इति ।

अथ च सीरयोजनस्य तदभिमन्त्रणस्य च भिन्नदेशकर्तृव्यतया ‡
योग्यत्वाय कर्तृभेदोऽवस्यते । तथाभिमन्त्रणस्य संस्कार्यतया
प्रधानत्वात् सीरयोजनं मध्यः कुर्यात्, तत्संस्कारात्मकं
अभिमन्त्रणं द्वितीयः § प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । उक्तं हि
सूत्रभाष्यज्ञता कर्कोपाध्यायेन— “प्रतिप्रस्थाताभिमन्त्रयते
सीरा युञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण, योजने तु प्रधानत्वादध्यु-
रिति § ॥

तत्र “सीरा युञ्जन्तीति गायत्री प्रथमो मन्त्रः॥, तस्याः पूर्वाहं
मनुष्यं ध्यावष्टे— “सीरा युञ्जन्तीति । “ये विद्वान्सस्ये कवयः
इति । मन्त्रगतेन कविग्रन्थेन सीरयोजनप्रकारं सम्पक् जानामा-
स्तदभिज्ञा विवक्षिता इत्यर्थः । “सीरचेति । “सुपां सुलुगिति वा
मन्त्रे सीरशब्दात् परस्य अतः धाकारः । “युगानि चेति । “श्रेष्ठ-

• वा० मं० १२. ६७, ६८ ।

† ‘भिन्नदेशकर्तृव्यतया’—इति च ।

‡ ‘तद्वितीयः’—इति च ।

§ वा० मं० १८. ९. ११ छ० ४० ।

॥ वा० मं० १२. ६७ ।

१ वा० छ० ७. १. ११ ।

न्दसि बहुल मिति * युगशब्दात् परस्य शैर्मन्त्रे लीप इत्यर्थः ।
 उन्नरार्धं मनूय ध्याचष्टे— “धीरा देवेष्विति । सुम्नशब्दात् परस्य
 द्वितीयेकवचनस्य याजादेशः † । सुखहेतुत्वात् यज्ञः खलु सुम्न-
 शब्दाभिधेयः ‡ । “वितन्वत इति । प्रकृतस्य कर्मणोऽनुपङ्ग
 माह— “तत्त्वाना इत्येतदिति ॥

तदयं मन्त्रार्थः,— ‘कवयः’ तदभिज्ञाः सौरं च
 ‘युञ्जन्ति’ कर्मणो योग्यं वध्नन्ति षट्त्वादशादिसङ्ख्यानां मन-
 लुङां योजनाय ‘पृथक्’ भेदेन ‘युगानि च’ ‘वितन्वते’ विस्तार-
 यन्ति । किं कुर्वन्तः ? ‘देवेषु’ ‘सुम्नम्’ अग्निचयनलक्षणं यज्ञं
 ‘तत्त्वानाः’ विस्तारयन्त इति । अत एव ‘धीराः’ तदुपायभूतया
 धिया युक्ताः ‘इति’ ॥ ४ ॥

“युनक्तेति विष्टुप् । तद्वितीयोऽभिमन्त्रणमन्त्रः § । पुरा
 पटीचवदुक्तोऽत एवास्य मन्त्रस्य पादेन प्रत्यक्षवदुच्यते । हे
 यजमानपुरुषाः ! ‘सौरा’ पूर्ववदाकारः ॥, सौरं ‘युनक्त’ वध्नीत ।
 युजिः ¶ लोटि मध्यमपुरुषे बहुवचनस्य “तत्तनत्तनयनाद्य”—इति **
 तदादेशः । अत एव त्रसोऽस्त्रीषाभावः । ‘युगा’ पूर्ववच्छे-
 लीपः ††, ‘युगानि’ च ‘वितनुहुं’ विस्तारयतेति । प्रत्यक्षवदुक्तार्थं

* पा० सू० ६ १. ०० ।

† पा० सू० ७. १. ३१ ।

‡ ‘सुखशब्दाभिधेयः’—इति ख ।

§ वा० मं० १२. ६८ ।

॥ एतत्पूर्वस्थां कक्षां (१००८० १८५०) दद्वयम् ।

¶ यथा० उभ० ६ पा० ।

** पा० सू० ७. १. ३१ ।

†† पूर्वस्थां कक्षां (१ प्र०) दद्वयम् ।

श्रुतिः स्वयं परोचवद् व्याचष्टे— “युञ्जन्ति हीति । सीरं युञ्जन्ति , युगानि च वितन्वते , कवय इति शेषः ।

द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे— “बीजाय वा इति । बीजवपनाय सीतारूपा योनिर्विधीयते । विपचे दीप शुद्धावयति— “यथा ह वा इति । ‘पकष्टे’ पलिखिते ‘यत्’ यदि ‘वपति’, तर्हि ‘अयोनी’ गर्भागयादन्यत्र यथा रेतःसैकक्षया व्यर्थो भवेदित्यर्थः ।

तृतीयपाद मनुष्य तत्त्वयोगीःश्रुतिशब्दयोः क्रमेण वागवधार्यता माह— “वाग्वै गौरव’ श्रुतिरिति ।

चतुर्थपाद मनुष्य तत्तात्पर्यं माह— “यदा वा इति । ‘यदा’ खलु समये ‘असं’ ब्रौह्मिवादि स्वयं पक्षं भवति । ‘अथ’ तदानीं ‘सृष्ट्या’ दात्रेण ‘उपचरन्ति’ लुप्तन्तीत्यर्थः ॥

मन्त्रार्थेषु,— ई यजमानपुरुषाः । ‘सीरा’ सीरं हनं ‘युनक्त’ योजयत , ‘युगा’ युगानि ‘वितनुहुं’ विगेष्य योक्तप्रभृतिभिर्विस्तारयत । ‘इह’ चेत्ते ‘योनी’ स्थाने ‘कृते’ संसृजते सति ‘बीजं’ ब्रीह्यादि ‘वपत’ निक्षिपतेत्यर्थः । केन साधनेनेत्यपेक्षाया माह— “गिरा चेति । ‘गिरा’ वाचा “या श्रोत्रधीरित्वादिवच्यमाणमन्त्ररूपया & च-शब्दाद्यमसेनापि , वपतेति सम्बन्धः । ‘श्रुतिः’ ब्रीह्यादिकावजातिः , ‘सभराः’ फलकृतेन भरसा-भरणेन सह वसन्त इति सभराः , अमितफलेति यावत् । तादृशी ‘नः’ अस्माकं यथा ‘अमत्’ भवेत् । इष्टशब्दोऽनर्थकः १ । ‘सृष्ट्या’ षडुगाकारस्य लवनसाधनस्य दात्रस्य ‘निदीयः’ अस्तिकतमं ‘पक्षं’ ब्रीह्याद्यस्य यथा ‘या इयात्’

अगच्छेत्, तथा वपतेति' सम्बन्धः । "सृष्टिरद्भुतो भवति, सर्षात्"—इति * हि यास्कः ॥

तच्च युज्यमानाभिमन्त्रणं द्वाभ्यां गायत्रीत्रिष्टुब्भ्यां कुर्यादित्याह— "द्वाभ्या मिति । तस्य द्विसङ्ख्यायोगस्यार्घ्यवादी "द्वाभ्यां प्रवृणक्ति द्विपाद्यजमान इत्यादिना षष्ठकाण्डे † प्रागान्नात इत्याह— "तस्मोक्त इति ॥ ५ ॥

विहिते सौरयोजने दक्षिणसव्ययोर्धूर्ययोः पौर्वापर्यं विधत्ते— "स दक्षिण मेवाग्र इति ‡ । 'सः' सधूर्युः दक्षिण मेव धूर्यं प्रथमं युञ्जतात्, तदनु 'सव्यं' वामं धूर्यं मित्यर्थः । 'एवम्' उक्तकरणम् 'देवता' देवेषु कृतं स्यात्; मनुष्यस्यवहारे तु 'इतरया' सव्यः पूर्वो दक्षिणः प्रथमादिति भेदः ॥

सौरयोजने अनङ्गुली वैकल्पिकं सङ्ख्याविततयं विधत्ते— "पङ्गव मित्यादिना । षड् भावः समाह्वताः पङ्गवम् । "तद्वितार्योत्तरपदसमाहारे च"—इति § समाहारे तत्पुरुषैकदेशो द्विगुः । ततो "गौरतद्वितलुकि"—इति ॥ समासान्तः । तथा 'द्वादशगवम्', 'चतुर्विंशतिगव' चेति पक्षौ । तत्रापि पक्षद्वये तथैव समासः, समासान्तश्च । "षट्, द्वादश, चतुर्विंशतिं वा पूर्वेषोत्तरांशम्"—इति ¶ हि सूत्रम् । सङ्ख्याविततयेऽप्युपपत्ति माह— "संव-

* निरु० ५. ॥ १० ।

† इ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ० क० ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. २. १३ ।

§ पा० सू० १. १. ५१ ।

॥ पा० सू० ५. ४. ८१ ।

¶ का० श्रौ० सू० १०. २. १० ।

त्तर मेवेति । सम्पद्यत इति सम्पत् । षडृतु-द्वादशमास-चतुर्विंश-
त्यर्द्धमाससम्पत्त्यात्मको यस्तु तादृशं संवत्सर मभिलक्ष्य त्रयो-
ऽप्येते षट्वा उपयन्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ चित्वाग्निचेष्टमध्ये विकर्षणं विधत्ते— “अथैन मिति ॥
‘एनम्’ आत्मानम् । तद्देव कर्षणं मन्त्रात्मना स्तौति— “अन्नं
वा इति । ‘अन्नं’ खलु ‘क्षयिः’ ; तद्देतुत्वात् । क्षटे एव हि
सम्पन्नं पच्यते । कर्षणं मेव तद्देवकर्तृकान्नाधानतया स्तौति—
“एतद्वा इति । ‘पुरस्तात्’ चयनात् प्रागेव ‘देवाः’ संस्कारं
करिष्यन्तः ‘अन्नम्’ आत्मानि ‘एतत्’ एतेन कर्षणेन ‘अन्नम्’ एव
स्थापितवन्तः, तथैवायं यजमानोऽपीति ॥ ७ ॥

अथ पक्षपुच्छानि विहायात्मन्येव कर्षणं विधत्ते— “स वा आ-
त्मान मिति ॥ “आत्मंस्तदिति । ‘तत्’ येन विकर्षणेन ‘आत्मन्’
आत्मानि ‘अन्नम्’ एव स्थापितवान् भवति । अथात्मन्यन्नाधानं
स्तौति— “यदु वा इति । ‘आत्मन्’ आत्मानि यद्देव ‘अन्नं’ ‘धीयते’
स्थाप्यते, ‘तत्’ एवात्र पक्षपुच्छसहितम् ‘आत्मानं’ रक्षति ।
पक्षपुच्छेवन्नाधानं त्वकिञ्चित्कर मित्याह— “अथ यदि-
त्यादिना ॥ ८ ॥

अथ परित्यक्तां समीपे आत्मनो दक्षिणभागेऽन्तरतः प्रागायतां
सीतां विधत्ते— “स दक्षिणाह्नेनेति ॥ “परित्यक्तोऽन्तरेण’ तत्-
संलग्नं मेव चित्वाग्नेः आत्मनो ‘दक्षिणाह्नेन’ दक्षिणपार्श्वे
प्रागपवर्गा ‘प्रथमा’ ‘सीता’ लाङ्गलपद्धतिं कुर्यात् । “अन्तरान्तरेण

० का० श्रौ० सू० १०. २. १२ क ।

† का० श्रौ० सू० १०. २. १२ ख ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. २. १३ ।

युक्ते"—इति ॥ परिशिच्छब्दे द्वितीया । तत्र पूर्वार्द्धोपादानेन मन्त्रं विधाय तत्रत्यशुनशब्दस्य समुद्धार्यवाचकतया प्रथमसीतायाः समर्पेण माह— "शुनं सुफाला इत्यादिना १ ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— शुन मिति सुखनाम ३ । तच्च क्रिया-विशेषणम् । सुशोभनाः फाला लाङ्गलाग्रस्थिताः कुशीभेदाः ४ 'शुनं' सुखं यथा स्यात् तथा 'भूमिं' 'विकल्पन्तु' विलिखन्तु । 'फाला'—इति "जि फला विशरणे"—इति धातुः ॥ फालयन्ति भूमिं विदारयन्ति ते फालाः । 'कीनाशाः' कर्पकाः 'बाह्वेः' अनडुद्धिः सहिताः 'शुनं' सुखम् 'अभियन्तु' अभिगच्छन्तु । "कीनाशसु कदये स्याद्राक्षसे कर्पुके यमे"—इत्यनेकार्थतिलकः ५ । 'शुनासीरा' द्विवचनस्य "सुपां सुसुगिति डादेशः ६, वाय्वादित्यावित्यर्थः । तौ 'हविषा' उदकेन 'तोशमाना' भूमिं निघ्नन्तौ । तोशतिर्वध-कर्मा ७ । 'अस्मे' अस्मभ्यम् 'ओषधोः' औष्यादिकान्यन्नानि 'सुपिप्यलाः' शोभनफलोपेताः 'कर्त्तन' कुरुतम् । "शुनो वायुः, य एत्यन्तरिक्षे ; सीर आदित्यः, सरणात्"—इति ३३ द्वि यास्तः ।

३ पा० सू० २. ३. ४ ।

४ वा० सं० १२. ६६—७२ ।

५ निघ० ३. ६. ११

६ 'लोहविशेषाः'—इति महीधरः ।

७ भा० प० ५१६ था० ।

१ " 'कीनाशः कर्पके शुद्धे लताप्लोषाशुषातिनोभोः"—इति कीशः—इति महीधरः ।

८ पा० सू० ७. १. ४६ ।

९ निघ० २. १६. ७६ । तोशते नेदलो-धातुः ।

१० निघ० ६. ४. ४ ।

हवि गन्धः उदकनामसु “कम्, चक्षुः, हविः”-इति पठितः ॥
 “कर्ममेति, “तप्तनप्तनयमाय”-इति ॥ तनप् । द्वित्रे बहुवचनं
 आह्वयम् ॥ ८ ॥

ततो दक्षिणयोगेनारभ्योदगपर्वगौ पश्चिमपार्श्वे द्वितीयां सीतां
 विधत्ते— “अथ जघनाहनेति ॥ । तत्र मन्त्रं विधत्ते— “हृते-
 नेति ॥ । तत्र तु प्रथमवादे निगदध्यास्यात् इत्याह— “यथैव यशु-
 रिति । द्वितीयवादेऽनुमतेतिगन्धस्य विग्रहदेवानां मरुताश्च हृष्टेरी-
 गित्वं प्रयोजक मिति व्याचष्टे— “विश्वे च वै देवा इति । ‘वर्षस्य’
 हृष्टेः ‘हृगते’ प्रयोजका भवन्ति । “अधोगच्छन्ति कर्मणि षष्ठी ॥ ।
 तृतीयवादे पयःगन्धस्य रमोऽर्थ इति व्याचष्टे— “रमो वै पय
 इति । तत्रैव ‘विश्वमाना’- इति पद मध्याह्नत्याग्रपदेनान्वेतोति
 व्याचष्टे— “अथैन विश्वमानेत्येतदिति । चतुर्थेऽपि पयःगन्धो
 रमवचन एव ॥

मन्त्रध्याय सर्वः,— भीता पश्चिमत उदोचो क्रियमाणा
 प्लाङ्गलपद्धतिः ‘मधुना हृतेन’ मधुरेणोदकेन ‘ममभ्यता’ मंसि-
 व्यताम् । “हृत मित्युदकनाम, जिघत्तैः सिञ्चितिकर्मणः”-इति न
 हि यावत् । ‘विश्वेर्देवैः हृष्टेरीगानेः’ मरुद्विष’ गणदेवैः ‘अनुमता’
 अन्त्यनुज्ञाता, तथा ‘पयसा’ रमेन लज्जेभ्यतो’ वनकररमोपेता,

० निष० १. १०. ६। १

१ प्रा० ५५. ० १. ८८।

२ का० शी० ५०. १०. १ ॥ १॥

३ प्रा० ५०. ११. ८०।

४ प्रा० ५०. ११. ८१।

५ निष० ६. २. १।

तथा 'पिबमाना' सेचनं कुर्वतो, अवेनेति शेषः । तथा श्रुतिरेव व्याचष्टे— "अन्नेन पिबमानेत्येतदिति । एवं स्मृते हे सीते ! त्वम् 'अस्मान्' 'अभ्याववत्स्व' अतिशयेनाभिमुख माहता भवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अयोत्तरपाश्वे प्रागपवर्गा' तृतीयां सीतां विधत्ते— "अयोत्तरार्द्धेनेति * । "प्रज्ञाया साधुः"—इतिवत् तृतीया सप्तम्यर्थे † । तत्र मन्त्रं विधत्ते— "लाङ्गल मिति ‡ । तत्र प्रथमपादे भूमेः स्वननेन यीरुपावनिष्पादनद्वारा फालस्य साधनत्वात् सप्तम्या पवीरवद्रयिमदिति व्याचष्टे— "लाङ्गल" रयिमदिति । द्वितीये पादे 'सोमपितृरु'-इतिपदेकदेशभूतस्य सोमशब्दस्यात्र मयं इत्याह— "अव" वे सोम इति । उत्तरार्द्धपरिष्ठितस्य पदार्थं जातस्य सीतैवोद्गमयित्रीत्याह— "एतद्वि सर्वं सीतोदपतीति । 'उदपति' उद्गमयतीत्यर्थः ॥

मन्त्रार्थसु,— 'लाङ्गल' 'हल' 'पवीरवत्' पविः धारा, मा अस्यास्तीति पवीरं फालः । रो मत्वर्थे, दैर्घन्तु छान्दसम् ; तत् पवीर मस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवत्, फालसंयुक्तमित्यर्थः । शिव मिति सुखनाम § । सुष्ठु शोभनं शेषयति सुखम्, तत् 'सुशेवम्' । सोमं पिबतीति 'सोमपाः' यजमानः, तस्मिन् 'सोमपि' यजमाने 'स्वरति' पापादिकं नाशयतीति 'सोमपितृरुः' । यदा, सोम मयं पाति रक्षति स सोमपाः,

* का० श्रौ० सू० १०. १. १५ ।

† पा० १. ३. १८ सू० १ वा० ।

‡ वा० शं० १९. ७१ ।

§ निष० ॥ ६ १० ।

तस्मिन् वर्षमानम् अग्न्याया दुःखं स्वरति नाशयतीति
 तथा ; अतएवभिमत मेतः व्याख्यानम् । सोमपीत्यत्र सप्तम्या
 अत्रुक् छान्दसः ॥ । यदित्यभूतं लाङ्गलम्, 'तत्' कर्तुं गवादि-
 रथवाहनात्मन् 'उदपति' उद्गमयति । 'गां' गोजातिम् । 'अवि'
 मैषजातिम् । 'प्रफर्ष्यं' प्रथमयुवति तरुणी मित्यर्थः । फर्षतिर्गति-
 कर्मा । प्रकर्षेण कर्ष्या गम्या, ताम् ; छान्दसो ऋत्विक् । कौटु-
 म्भी ताम् ? 'पीवरीं' उद्यतस्तनकपोलाम्, 'प्रस्था' प्रस्थानम्
 तद्वा उत्तमजघोपेतम्, 'रथवाहनम्' अश्वम्, रथं वहतीति
 या तम् ॥ ११ ॥

अथ पूर्वपात्रे दक्षिणापवर्गा चतुर्थी सीता विधत्ते—
 “अथ पूर्वार्धेनेति ॥ । तत्र मन्त्रः— “काम कामदुचे इति ॥ ।
 मन्त्रस्याय मन्त्रः,— हे 'कामदुचे कामानां प्रपूरये । हे सीते ।
 'मित्राय वरुणाय च' तथा 'इन्द्राय', 'अग्निभ्यां' युष्मदेवाभ्यां
 'पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यश्च' 'कामं' काम्यमानं फलं 'धुष्य'
 प्रपूरय । 'इति'—मन्त्रो मन्त्रममाप्तिद्योतकः । ऊचेः सर्व-
 देवतासम्यग्वाहारा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः कामप्रपूरणं मायास्य
 मिति मन्त्रतात्पर्यं माह— “सर्वदेवत्या वै ऊपिरिति । इत्थं
 दक्षिणादिष्वतस्यु दिक्षु प्रादक्षिण्येन कृतं कर्षणं मभिजयेन

• 'हलन्तात् सप्तम्याः (पा० सू० ६ ३ ८.)'—इति विभक्ति
 रलुक्, 'आतो धातोः (पा० सू० ६ ३ १३०.)'—इति आ लोपे हलन्त-
 म्वात् । अथा. सोमः पीयतेनेनेति सोमपिचमनः, तस्य त्वद
 निष्पादकम्, च हि लाङ्गलकर्म विना भोगचमनाः स्मृः—इति
 महीधरः ।

१ का० श्री० सू० १३ ० ११

निर्दिश्य स्तौति— “इत्यथ इति । ‘अथे’ प्रथमम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “स दक्षिणाह्नेनेत्युक्तलक्षणेन * दक्षिणतः प्राचीं सीतां कृपति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथ जघनाह्नेनेत्युक्तलक्षणेन † पश्चिमतः उदोचीं कृपति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथोत्तराह्नेनेत्युक्तलक्षणेन ‡ उत्तरतः प्राचीं कृपति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथ पूर्वाह्नेनेत्युक्तलक्षणेन § पूर्वस्थां दिव्युदग्दक्षिणायतां सीतां कृपति । ‘तत्’ एवं सति ‘दक्षिणाहत्’ प्रादक्षिण्येनाहृतिर्भवति । ‘तत्’ खलु ‘देवता’ देवसम्बन्धिनि कर्मणि योग्यम् । तदुक्तमापस्तम्बेन — “यज्ञोपवीतो प्रदक्षिणं देवानि कर्माणि करोति” — इति ॥ १२ ॥

उक्तं कर्पणं समन्वयक ममूय स्तौति— “चतस्र इति । “स दक्षिणाह्नेनेत्यादिना चतस्रषु दिक्षु क्रमेण प्रोक्ताः चतस्रः सीताः “शुनं” सुफाला विजयन्तु भूमि मित्यादिना ¶ ‘यज्ञपा’ यज्ञवैदपठितमन्त्रेणत्यर्थः । “चतस्रषु दिक्षित्यादि । प्रागादिषु दिक्षु ‘यत्’ प्रसिद्धं कृष्टपथं ब्रह्मियवादिकम् ‘अवम्’ अग्नि, ‘तत्’ ‘अग्निन्’ अग्नौ यजमाने वा ‘एतत्’ एतेन कर्पणेन ‘दधाति’ स्थापयति ॥

* इहैव श्रुता त्रयो कक्षी दृष्ट्या (१०० ए० ६ पं०) ।

† इहैव श्रुता दशमी कक्षी दृष्ट्या (१०० ए० १४ पं०) ।

‡ इहैव श्रुता एकादशी कक्षी दृष्ट्या (१०१ ए० ५ पं०) ।

§ इहैव श्रुतं द्वादशी कक्षी दृष्ट्या (१०१ ए० १० पं०) ।

¶ व्याप० का० श्रौ० सू० २४ २. १५ ।

१ वा० भं १० ६६—०२ ।

यजुर्मन्त्रेण कर्षणं प्रकारान्तरेण स्तौति— “तद्वा इति ।
 ‘तत्’ खलु कर्षणं ‘यजुषा’ क्रियते, यजुरिति यदस्ति, ‘तत्
 अद्वा वै’ अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् प्रत्यक्षतो विस्मष्टम्, ‘इमाः’
 प्रागाद्याः ‘दिशः’ च प्रत्यक्षत्वाद् विस्मष्टतराः ; अती यजुषो
 दिशाश्चाहात्वसाम्याद् दिष्टु यजुषा कर्षणं युक्ततर मिति
 भावः ॥ १३ ॥

अमन्त्रकं द्वादशसङ्ख्याकानां सीतानां कर्षणं विधाय
 स्तौति— “अथात्मानं मित्यादिना । “यदेव संवत्सर इति ।
 सीतानां संवत्सरसम्बन्धिनां मासानां (च ७) द्वादशसङ्ख्यासाम्यात्
 कर्षणे संवत्सरे यदेव प्रौढियवादिकं मन्त्रं पठ्यते, ‘तत्’
 सर्वम् ‘अस्मिन्’ अग्नौ ‘एतत्’ एतेन द्वादशसीताकर्षणेन दधाति
 स्थापयतीत्यर्थः ॥

अमन्त्रकत्वं मनूय स्तौति— “तूष्णीं मिति । ‘तूष्णीम्’
 अमन्त्रं कृपेत् । तूष्णीं मिति यदस्ति, तत् ‘अनिरुक्तं वै’ मन्त्र-
 वाक्येन कस्यचिदर्थस्य निष्कृष्यानभिधानात् । अत एव तद-
 अनिरुक्तं सर्वात्मकम्, अतः ‘सर्वेणैव’ साधनेन ‘अस्मिन्’ अग्नौ
 ‘अन्नं’ स्थापितं भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वद्वद्वाद्यभिनयेन कर्षणप्रकारं निर्दिश्य स्तौति— “इत्यथ
 इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘अथे’ प्रथमं सात्मनो दक्षिणार्धं
 मारभ्य उत्तरार्धपर्यन्तं ‘कृषति’ कर्षणं कुर्यात् । ‘अथ’ अनन्तरम्,
 ‘इति’ अनेन प्रकारेण दक्षिणां योषि मारभ्य उत्तरार्धपर्यन्तं
 मत्स्या विकृपेत् । ‘अथ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण

पथाद्वाग सारभ्य पूर्वार्धपर्यन्तं विहृयेत् । एतदन्तरम्, 'इति'
अनेन प्रकारेणोत्तरां ओषि सारभ्य दक्षिणां सपर्यन्तं विहृ-
येत् इमं मेवार्थं सभिप्रेत्य सूत्रितम्—“तूष्णीं तिस्रस्तिस्रः
प्रदक्षिणं तिर्यगनूक्तेऽक्षया ओष्णं सयोरनूक्ते ओष्णंसयो”-इति ५ ।
'तत्' तथा उक्तप्रकारेण कर्षणे सति प्रदक्षिणावर्त्तनं सिध्यति ।
तच्च 'देवत्रा' देवेषु योज्यम् । “देवसमुपेत्यादिना सप्तम्यर्थे
त्रा-प्रत्ययः † ॥ १४ ॥

विहितानां समस्तकाणां अतच्छृणां सीतानां प्रत्येकं त्रित्वं
विधाय स्तौति—“तिस्रस्तिस्रइति । “विहृदन्निरित्यादि ।
स्तौत्रियमवकाशको हि विभुः प्रभोः ‡, अग्नेरपि रुद्रादि-
नामाटकाभिधेयेरुद्राभिरन्निरूप्ये स्वात्मना च नवसङ्गोपेतत्वात्
विहृत्त्वम् । तथाहि—“त मत्रवोद्गुह्योऽसौत्वारभ्य ताम्येतान्यष्टा-
वन्निरूपाणि कुमारी नवमः, सैवान्नेज्जिह्वतेति पष्ठे समा-
न्नातम् § । एव च 'यावान्' यथरिमाणविगिष्टोऽग्निः, 'अस्य
अग्नेः' यावतो यथरिमाणविगिष्टा 'मात्रा' चरयवः, 'तावता'
तादृक्प्रमाणविगिष्टेन तावन्नेन चान्निरूपेण अग्निन्' शीघ्र-
मग्निः यजमाने वा 'एतत् एतेन विसङ्गायुक्तेन कर्ष-
णेन 'चरं' धारयति । एवं सर्वत्र विहृदन्निरिति वाक्ययोगो
प्याख्येयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमन्त्रकसीतामङ्गां सम्भूय प्रशंसति—“ता उभय्य इति ।

• का० यौ० सू० १० पृ० १५-१६ ।

† प्रा० सू० ५ उ ५६ ।

‡ भा० शि० ता० मा० ३ १, २ ३ ।

§ इ ६ का० १ सू० २ ब्रा० १०-१८ सू० १ ब्रा० ३ ३३ पृ० ।

‘उभय’ उभयविधा , समस्तकामन्त्रकमेदेन द्विविधा सम्भूय
 षोडशसङ्ख्याका भवन्ति । षोडशकल षोडशावयवसमुदायो
 हि स्थूलशरीराभिमानी विराडात्मक प्रजापतिरभिधेयते ।
 तथाहि ,— तस्य शानेन्द्रियाणि पञ्च तथा कर्मेन्द्रियाणि मन
 एकम् पञ्चभिर्भूतेषां प्राणेषां सह षोडशकला । गत मन्यत् ।
 ‘आत्मसन्धित मिति । आत्मना शरीरेण समान मितम् , न तु
 न्यून अधिक वेत्यर्थः । आत्मसन्धिता तस्य दृष्टिहितुता साह—
 ‘यदु वा इति । यत् खलु आत्मसन्धित सवम् , तद् भोक्तृन्
 ‘भवति रक्षति । अत एतदत्र सारम्य सत् न दिनस्ति न
 बाधते । अधिकन्यूनयोरुक्तदेपरीत्य क्तमिवाह— ‘यदुय इति ।
 ‘भूय बहुनतर मात्मनोऽधिकम् , कनोय’ अल्पतर मात्मनो
 ऽपर्याप्त मित्यर्थः ॥ १७ ॥

विश्वर्षेण प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— ‘यदेतेन
 मिति । पुरा खलु पितर प्रजापति सस्करिष्यन्ती देवा’
 पुरस्तात्’ अथनक्षत्रणात् सस्कारात् पूर्वम् अस्मिन् प्रजापतौ
 एतत् एतेन विश्वर्षेण ‘अदधु अधारयन् ‘तथैव’ ‘अथ
 यजमानोऽपि सस्करिष्यन् अस्मिन् वेध्यमाणेऽग्निलक्षणे प्रजा
 पतौ पूर्वं प्राणान् स्थापयति । कथं मितदित्यत आह— “लेखा
 भवन्तीति । हि’ यस्मात् लोके चक्षुरादिगोलकात्मिकासु
 ‘लेखासु’ रेखासु द्वा प्राणा चक्षुरादीन्द्रियाणि वर्तन्ते , अत
 स्तोषा मत्र स्थाप्यमानानां सञ्चरणार्थं कषणेन रेखाकरणं युक्त
 मिति भावः ॥ १८ ॥

समन्त्रक कर्षण मनुय सङ्ख्यादारा स्तोति— “वतस्त
 इति । ‘शीर्षेण शीर्षि’ शिरशि ये इमे चत्वारो निरुक्ता’

चक्षुः श्रोत्रं नासिका मुख मिति निःशेषोक्ताः प्रकाश-
मानाः 'प्राणाः', 'तान्' 'अस्मिन्' अग्नौ एतेन सयजुष्केण सीता-
चतुष्टयेन स्थापितवान् भवति । एतदेव विदुषोति— "तदे
यजुषेति । "अदेत्यादि । प्रागुक्तार्थः ॥ १८ ॥

अमन्यकं कर्षणं मनूय स्तौति— "यदेवात्मान मिति ।
'अन्तरात्मन्' आत्मनि देहे अन्तर्मध्ये 'य एवेमे' 'प्राणाः'
प्राणवृत्तयः प्राणापानादिलक्षणाः, मनोबुद्धादिरूपा अन्तः-
करणवृत्तयश्च, 'तान्' 'अस्मिन्' अग्नौ 'एतत्' एतेनामन्त्रकाकर्षणेन
'दधाति' स्थापयति । एतदेव विदुषोति— "तूष्णीं मिति ।
'यावन्तः' यत्परिमाणविशिष्टाः 'इमे' अन्तरात्मन्यवस्थिताः
'प्राणाः' इति, 'को नाम तदेद' ? तेषां मानक्यात् ; किन्तु
न कथिदपि वेत्तुं शक्नोति । तस्मादनिरुक्तानां तेषां सद्वृत्तय
तूष्णीं मात्मनो द्वादशसीताकर्षणं युक्तं मित्यर्थः ॥ २० ॥

कर्षणानन्तरं मनोबुद्ध्यां विमोचनं विधत्ते— "अथैना-
निति १ । "अग्रेत्यादि । 'यस्मै' खलु प्रयोजनाय 'एनान्'
पूर्वे युक्तवान्, 'तं' कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् 'आम्ना' लब्ध्वा
तेषां विमोचनं युक्तं मिति शेषः ॥

विमोचने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "विमुच्यध्व मिति ३ ।
"अग्न्या"—इति गोनाम ५ । 'एते' स्वस्वनद्धाहो 'देवता' देवेषु
'अग्न्याः' अहन्तव्याः, देवसम्बन्धिनो गाव इत्यर्थः । "देवप्-

* चयोदशकश्रीशाख्यानं दृष्टव्यम् ११७ ए० ३ प०)

† का० श्रौ० सू० १७ २. २१ ।

‡ वा सं० १२. ७६ ।

§ निघ० २. ११. १ ।

श्रेभिरिति । 'एभिः' अत्रदुहिः 'देवं' देवसम्बन्धि कर्षणलक्षणं
'कर्म करोति' । तस्मादेवान् याति प्राप्नोत्येभिरिति व्युत्पत्त्या
'देवयानाः'—इत्यत्रदुहिशेषणं युक्तमिति भावः ॥

द्वितीयं पादं भनूय तत्रत्यतमःशब्दस्य विवक्षितं मयं
माह— "अगमेति । अग्नयेष्टा 'अगनाया' क्षुत्पीडा ।
स्यष्ट मन्थत् । "ज्योतिर्हीत्यादि । यो हि हविःप्रदातृ-
त्वेन यज्ञं, तत्रत्यान् देवांश्च प्राप्नोति, एष हि 'ज्योतिः'
ज्योतिर्मयं स्वर्गादिभोगयोग्यं शरीरम् 'प्राप्नोति' । अत एव
तैत्तिरीये समान्नायते— "सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यद-
चचाणि"—इति * । अतोऽत्र मन्त्रे "ज्योतिरायाम्"—इति ज्योति-
रातिप्रतिपादनं युक्ततरमित्यर्थः ॥

उत्तरपूर्वस्थां दिशि तेषां मनहुषां प्रस्थापनं विधत्ते—
"अथैनानुदीच इति † । 'अथ' विमोचनानन्तरं नैव अत्रदुहः
'उदीचः' उदङ्मुखान् 'प्राचः' प्राङ्मुखान् कृत्वा 'प्रसृजति'
प्रस्थापयति । प्रागुदङ्मुखं स्थावकं प्रागाख्यातं वाक्यमेव
मतिदिशति— "तस्योक्त इति । "एषा होभयेषां देवमनु-
ष्याणां दिव्यदुदीची-प्राचीत्यादि ‡ ॥

तेषां दक्षिणाकाले दानं विधत्ते— "तामध्वर्यव इति । अत
एव सूत्रितम्— "दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति"—इति § । अन्या
नृत्विजो विद्यायाध्वर्योरेव सम्प्रदानत्वे कारणमाह— "स

* ते० सं० ५. ३. १. ७ ।

† का० श्रौ० सू० (१०. २. १९ क) १६. ३. १५ दृश्यम् ।

‡ पुरस्तात् ६ का० ३ प्र० ३ भा० ३ क० दृश्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. २० ख ।

होति । 'हि' यस्मात् 'सः' चध्वर्युः 'तैः' अनडुहि ! कर्षणं
 'करोति', तस्मादध्वर्यवे दानं युक्तमिति भावः ॥ तस्मिन्
 दाने कान्तवियेयं विधत्ते — "तांस्त्विति । ऋत्विक्परिक्रयहेतवो
 दातव्या गावो दक्षिणाः, तासां यः कालो माध्यन्दिनसव-
 नात्मकः, तस्मिन्, 'तान्' अनडुहि ! 'अनुदिशेत्' दद्यादिति
 यावत् ॥ २१ ॥ ४ [२. २.] ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथ दर्भस्तम्बं सुपदधाति । एतद् वै देवा
 ओषधीरुपादधत्त स्यैवेतद् यजमान ओषधीरुप-
 धत्ते ॥ १ ॥

यद्वेव दर्भस्तम्बं सुपदधाति । जायत ऽएष
 एतद्यच्चौयते स एष सर्वस्मा ऽचन्नाय जायत
 उभयस्वेतदुन्नं यदुर्भा आपश्च ह्येता ओषधयश्च
 या वै हवाक्षीभत्वमाना आपो धन्व हभन्त्य उदा-
 यंस्ते दर्भा अभवन्त्यद् हभन्त्य उदायंस्तस्माद्दर्भास्ता
 हेताः शुद्धा मेध्या आपो हवाभिप्रचरिता *
 यदुर्भा यद्दर्भास्तेनौषधय उभयेनैवेन मेतदुन्नं न
 प्रीणाति ॥ २ ॥

सीतासमरे * । व्याग्वे सीतासमरः प्राणा
 वै सीतास्तासा मयत् समयो व्याचि वै प्राणेभ्यो-
 ऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं
 दधाति तूष्णीं मुनिरुक्तां वै तद्यत्तूष्णीं सुर्वं वा
 ऽभ्युनिरुक्तां सुर्वेणैवास्मिन्नेतदन्ने दधाति ॥ ३ ॥

अथैन मभिवृजोति । जायत ऽएष एतद्यच्चै-
 यते स एष सुर्वस्मा ऽभ्यन्नाय जायते सुर्वस्यो
 ऽभ्यस्यैष रसो यदाज्य मयां च क्षोष क्षोषधीनां च
 रसो ऽस्यैवैन मेतत् सुर्वस्य रसेन प्रीणाति या-
 वानु वै रसस्तावानात्मानिनेवैन मेतत् सुर्वेण प्री-
 णाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता
 तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति † ॥ ४ ॥

यद्देवैन मभिवृजोति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा
 ऋषयो ऽये ऽग्निं समस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्
 भागं मुकुर्वन्त तस्मात् पुरस्ताद् भागास्तद्यदभि

* 'सीतासमरे'—इति ग, घ ।

† 'प्रीणाति'—इति क ।

जुहोति यऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः पुरस्ताद्
भागं मकुर्वन्त तान्नेषेतत् प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो वन्धुः ॥ ५ ॥

यद्वेवैनं मभिजुहोति । एतद्वै यान्येतस्मिन्नग्नौ
रूपाण्यपधास्यन् भवति यानस्तोमान्यानि पृष्ठानि
यानि छन्दांसि तेभ्य एतं पुरस्ताद् भागं
करोति तान्नेषेतत् प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥

यद्वेवैनं मभिजुहोति । एतद्वै देवा अवि-
भयुर्दोषं वा ऽद्वदं कर्मा यद्वै न इमं मिह रुक्षाण-
सि नाद्रा न हन्युरिति तऽएता मेतस्य कर्मणः
पुरस्तात् सऽष्ट्या मपश्यस्त मन्त्रैव सर्व्वं समस्थाप-
यन्नवाचिन्वन्त्यैवैनं मय मेतदन्त्रैव सर्व्वं सऽ-
स्थापयत्यत्र चिनोति * ॥ ७ ॥

सजूरुद् इति चितिः । अयवोभिरिति पुरी-
षः सजूरुपा इति चितिरक्षणीभिरिति पुरीषः
सजोपसावश्विमेति चितिर्द्विष्टोभिरिति पुरीषः

सज्जः सूर इति चित्तिरेतश्चेनेति पुरीषः सज्ज-
 व्यंखानर इति चित्तिरिडयेति पुरीषं घृतेनेति
 चित्तिः स्वेति पुरीषः हेति चित्तिः ॥ ८ ॥

त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश
 मांसाः संञ्चत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चित्तिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य माता तावन्त मेवैन मेतश्चिनोत्याग्नेन
 जुहोत्यग्निरेष यदाज्य मग्नि मेवैतश्चिनोति पञ्च-
 गृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संञ्चत्सरः
 संञ्चत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावन्त
 मेवैन मेतश्चिनोत्यूर्द्धा मुद्गच्छन् जुहोत्यूर्द्धं तदग्निं
 चित्तिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२, ३.] ॥

अथ कुशस्तम्बोपधानं विधत्ते— “अथ दर्भस्तम्ब मिति ।
 एकमूलोऽनेकशाखः स्तम्ब इत्युच्यते , दर्भाणां स्तम्बो दर्भस्तम्बः ;
 तम् आत्ममध्ये तूष्णीम् ‘उपदधाति’ स्थापयेदित्यर्थः । तदु-
 पधानं देवकर्तृकौषध्युपधानद्वारा स्तौति— “एतदा इति ।
 ‘उपादधत’ उपहितवन्तः । “तथैवैतेदिति, प्रकृते योजनम् ॥ १ ॥

तदेव प्रकारान्तरेणापि स्तौति—“यद्देवेति । ‘स एषः’ आह-
 वनीयोऽग्निः ‘धीयते’ चयनेन सम्पाद्यते , ‘एषः’ ‘जायते’ उत्पद्यत

एव । 'स एष' जायमानोऽग्निः 'सर्वस्मै' कृत्स्नाय 'अवाय' तदुपभोक्तुं जायते । दर्भाणां नामनिर्वचनद्वारा उभयविधा-
 अत्र माह— "उभयमेतदिति । उभयं किं सित्यत आह—
 "यद्दर्भा इति । उभयविधत्वं मेव विवृणोति— "या वै वृक्षादिति ।
 "वृक्षो ह वा इदं सर्वं वृत्त्वा शिश्ये"—इत्युपक्रम्य, "तस्माद् वृक्षा
 आपो बीभत्साचक्षिरे"—इत्यादिना प्रथमकाण्डे अपां दर्भभाव-
 प्रत्ययादिति * । 'याः' आपः वृक्षासुराद् 'बीभत्समानाः' जुगुप्स-
 मानाः जुगुप्साययत्वादि कुर्वाणा इत्यर्थः । 'धन्व' अन्तरिक्षं
 'दृभक्ष्यः' शुम्भनं कुर्वन्त्यः आपः 'उदायन्' उद्गतवत्यः । "धन्वान्त-
 रिक्षम् ; धन्वन्त्यस्मादापः"—इति † हि यास्तः । दृभक्ष्य इति,
 तौदादिकात् "दृभौ शुम्भने"—इति ‡ धातोः अतस्ति "ऋन्नेभ्यो
 ङीप्" § । 'ते दर्भा अभवन्' आप एव दर्भत्वं गता इत्यर्थः । ते इति
 पुनर्निर्देशं दर्भापेक्षम् । दर्भनाम निर्वक्ति— "यद्दृभक्ष्य इति । 'यत्'
 यस्माद् दृभक्ष्यो शुम्भनं कुर्वन्त्य आप उद्गतवत्यः, 'तस्माद्'
 दर्भणादापो 'दर्भाः' दर्भशब्दवाच्या इत्यर्थः । दर्भभूतास्ता अपः
 प्रशंसन्ति— "ता हैता इति । ये दर्भाः 'ताः' एता आपः
 'वृक्षाः' वृक्षसाधनभूताः, तथा 'मिध्याः' मिधार्हाः । तदेव विस्म-
 रयति— "आपोऽवृक्षाभिप्रक्षरिता इति । न वृक्षात् 'अभिप्रक्ष-
 रिताः' अभिप्रसृता 'उ' पुनः 'यत्' यस्माद् 'दर्भाः', 'तेन' कारणेन
 'शोषधयः' । दर्भाणां शोषधित्वं भन्वन्नाप्याग्रायते— "शोष-

* १ का० २ प्र० ३ भा० ४, ५ क० (१ भा० ६० पृ०) ।

† निख० ५. १. ६ ।

‡ तु० प० ४३ भा० ।

§ पा० छ० ४ १. ५ ।

घयो वहिरिति । उभयविधत्वं मययोगप्रतिपादनेनोपसंहरति—
 “उभयेनेवेन मिति । ‘एनं’ चित्वाग्निम् ‘एतत्’ एतेनोभयविधेन
 अग्नेन ‘प्रीणाति’ ॥ २ ॥

तदुपधानं चेत्ते विधाय स्तौति— “सीतासमर इति ।
 छटाः सीताः ‘समृच्छन्ते’ सङ्गच्छन्ते यत्रासौ ‘सीतासमरः’
 चैवमध्यपदेशः, तत्रोपदध्यादिति शेषः । आधियज्ञिकस्य
 सीतासमरस्याध्यात्मं सुखरूपता माह— “वाग्वा इति ।
 वरगायतनत्वाद् ‘वाक्’ सुखं खलु ‘सीतासमरः’ । कथं मित्य-
 पिज्ञायां तदुपपादयति— “प्राणा वा इति । ‘प्राणाः’ खलु
 ‘सीताः’ नाभ्यः तत्त्वचारित्वात् । ‘तासां’ नाडीरूपाणां सीतानाम्
 ‘अयं’ सुखलक्षणः ‘समयः’ सङ्गमः, सम्यगयन्ते सङ्गच्छन्ते
 यत्र सोऽयं समयः, सुखे हि सर्वाः प्राणा नाभ्यः सङ्ग-
 च्छन्ते । ततः किं मित्याकाङ्क्षाया माह— “वाचि वा इति ।
 ‘वाचि वै’ सुखे एव ‘प्राणैभ्यः’ अर्थे ‘अन्नं’ ‘धीयते’ स्याप्यते;
 सुखेनैव हि जग्धेऽन्ने प्राणाना माप्यायनस्य सद्भावात् । सीता-
 समरेऽपि मध्यदेशे उपदध्यादित्वाह— “मध्यत इति । सप्त-
 म्यर्थे तच्चिन्तयम् । ‘अस्मिन्’ चित्वाग्नौ मध्ये एव ‘एतत्’ एतेन अन्नं
 स्यापितवान् भवति । उपधाने मन्त्राभावं विधत्ते— “तूष्णी
 मिति । तदेवोपपादयति । “अनिरुक्तं वा इति । अष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥
 अभिहोमं विधत्ते— “अथैनं ममीति । ‘एनं’ दर्भस्तम्बम् ।
 “जायत एव इत्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् * । अभिहोमे आल्यं
 द्रव्यं विधातुं स्तौति— “सर्वस्यो ऽपस्यैव इति ‘यत्’ आल्यं’ सर्पिः

‘एषः’ ‘अस्य’ ‘सर्वस्य’ विश्वस्य ‘रसः’ । रसत्वं मेवीर्षपादयति—
 “अपां च हीति । अपा मोपघीनाश्च गोभिः पानाद् भक्षणाच्च
 द्वाज्यं सुत्पद्यते । रसत्वोपपादनस्य प्रयोजनं माह— “अस्यैवेन
 मिति । ‘एनं’ चित्वाग्निं ‘प्रीणाति’ तर्पयति । सर्वरसत्वकथने
 कारणं माह— “यावानु वा इति । ‘रसः’ ‘यावान्’ यत्परिमाण-
 विशिष्टः, ‘आत्मा’ देहोऽपि ‘तावान्’ तत्परिमाणविशिष्ट एव ;
 देहस्य रसोपजीवनत्वात् । “अनेनेति । ‘सर्वेण’ रसेनेत्यर्थः ।

आज्यस्य पञ्चगृहीतत्वं विधत्ते— “पञ्चगृहीतेनेति ॥ । पञ्च-
 गृहीतत्वं स्तौति— “पञ्चचितिकोऽग्निरित्यादिना । ‘पञ्चर्त्तवः’
 पञ्चर्त्तात्मकः ‘संवत्सरः’; हेमन्तशिशिरयो समासेन † । “संवत्सरो-
 ऽग्निः इत्यादि मतार्थम् ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाभिहोमं स्तौति— “यदेवेन मिति । ‘एतद्दे’
 कारणं खलु ‘यच्च’ यदा ‘प्राणाः’ एव ‘ऋषयः’ ‘अये’ प्रपञ्च-
 छष्टेः पुरा ‘एनम्’ अग्निं चित्वाश्यं संस्तुतवन्तः, ‘तत्’ तदा
 ‘अग्निन्’ अग्नी ‘एतम्’ अभिहोमलक्षणं ‘पुरस्ताद्’ भागम् अय-
 नात् प्रागेव भजनीयं मंत्रम् ‘अकुर्वत’ सम्पादितवन्तः, ‘तस्मात्’ ते
 ऋषयः ‘पुरस्ताद्भागाः’ पुरस्तादादौ भागो भजनीयोऽथो येषां ते
 पुरस्ताद्भागाः, प्रथमपूज्या इत्यर्थः । “तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र
 यत्कारणात् ‘अभिज्ञुहोति’, इदानीन्तनो यज्ञभाग इति शेषः ।
 ‘ये’ पुरस्ताद् भागकर्त्तारः प्राणरूपा ऋषयः, ‘तानेव’ ‘एतत्’

* का० श्रौ० सू० १०. २. २ ।

† ऐ० भा० १. १. १ दृश्यम् ।

‡ १भा० ३६८०, इह च पुरस्तात् १०२ ए० १६ क० ।

एतेनाभिहोमेन तर्पयतीति तत्कारणमित्यर्थः । “भान्येनेत्यादि । व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण त मेवाभिहोमं स्तौति— “यद्देवेति । ‘एतस्मिन् अग्नौ’ चित्वात्मके ‘यानि रूपाणि’ गार्हपत्यचिति-धिष्ण्यलक्षणानि, तथा ‘यान् सोमान्’ स्तोत्रियसमूहान् चिह्न-त्पञ्चदशादीन्, ‘यानि एष्टानि’ बृहद्रथस्तरादीनि, ‘यानि च हन्दांसि’ गायत्र्यादीनि, ‘उपधास्यन्’ एतेषा मुपधानं करि-ष्यन् ‘भवति’, ‘तेभ्यः’ रूपादिभ्य ‘एतम्’ अभिहोमलक्षणं ‘पुरस्ताद् भागं’ सम्पादयति । ‘तान्येव’ रूपादीनि ‘एतत्’ एतेन तर्पयति । “भान्येनेत्यादि । पूर्ववत् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यभिहोम मिव स्तौति— “यद्देवेति । ‘एतत्’ एतेन हेतुना ‘देवाः’ ‘अविभयुः’ भौतवन्तः । भयस्वरूप मिव विभययति— “दोषं वा इत्यादिना । ‘इदं’ चयनलक्षणं ‘कर्म’, ‘दोषं’ विस्तृतं खलु । अस्तु पुनर्द्राघीयः, तावता को भयहेतुरित्यत आह— “यद्दे न इति । ‘नः’ अन्माकम् ‘इदं’ दोषं कर्मणि ‘इमम्’ अग्निं ‘नाष्टा रक्षांसि’ ‘न हन्युः’ हिंस्युरिति । अयं सम्भावने लिङ् ३, ‘इति’-शब्दो देवाभिप्रायसमाप्ती । भौति-निवृत्तिप्रकारं दृष्टवन्त इत्याह— “त एता मिति । ‘ते’ देवा ‘एतस्य’ दोषस्य चयनाख्यकर्मणः ‘पुरस्तात्’ चयनात् प्रागेव ‘एवेताम्’ अभिहोमलक्षणा ‘संस्थां’ समाप्तिम् ‘अपश्यन्’ ददृशुः । दृष्ट्वा चानुष्ठितवन्त इत्याह— “त मत्रैवेति । ‘अत्रैव’ चयनात्

•, † इदं पुरस्तात् ४ क० ११६ ए० ८ प० दृष्टवन्तः ।

‡ ६ पा० ४० ७ १ १६१ ।

प्रागवसरे एव 'सं' चित्वात्मक मग्निं सर्वं निरवशेषं 'सम-
स्थापयन्' समापितवन्तः, अत्रादावित्यर्थः । 'अचिन्वन्' चित-
यन्त इति भाविनि भूतवदुपचारः । उक्तं मयं प्रकृते योज-
यति— "तथैवेन मिति ॥ ७ ॥

१. अभिहोमे मन्त्रं विधाय व्याहृतिरूपेण त्रयोदशधा विभज्य
चित्तिपुरीषात्मना स्वीति— "सजूरब्द इति चित्तिरित्यादिना * ।
मन्त्रार्थस्तु,— 'अब्दः' संवत्सरः 'अयवोभिः' मासैरर्हमासैश्च
'सजूः' समानजोपणः । यथा अयवायार्हमासा मासाश्चोच्यन्ते ;
अर्हमासा एव वा , "पूर्वपक्षा वै यथा अपरपक्षा अयवाः"—इति
श्रुतेः † । 'उपाः' रात्रेरपरः कालः । 'अरुणीभिः' अरुणवर्णाभि-
र्गोभिः 'सजूः' समानजोपणः । "अरुण्यो गाव उपसः"—इति
निघण्टुः ‡ । 'अग्निना' नासत्प्री देवो 'द' सोभिः कर्मभिः
सजोपसौ समानजोपणौ । 'सूरः' सूर्यः 'एतयेन' इदित्वर्षेणा-
ग्नेन 'सजूः' । 'वैश्वानरः' विश्वनरनेता अग्निः 'इडया' अनाया
हृतेन 'आन्येन' इविधा च 'सजूः' 'खाद्या' इद माज्यं सुहुत
मस्तु ॥ ८ ॥

त्रयोदशधा विभक्ता मन्त्रावयवा व्याहृतिरूपाः स्मृतित्याह—
"त्रयोदशैता इति । व्याहृत्यन्त एति 'व्याहृतयः' । 'एताः' इति
स्त्रीलिङ्गत्वं व्याहृतिशब्दापेक्षम् । व्याहृतिगतां त्रयोदशसङ्ख्यां
प्रशंसति— "त्रयोदश मासा इति । संसर्षाहस्यतिसञ्ज्ञको-

* वा च० १२. ७४ ।

† श्रुत० ब्रा० ८ का० २ अ० ५ ब्रा० ११ क० ।

‡ १ अ० १५ ख० ७ प० ।

अधिमासस्त्रयोदशः ‡ ; “अस्ति त्रयोदशो मासः”—इति श्रुतेः † ।
 “त्रयोदशान्नेरिति । चित्वास्यान्नेदितयः पुरीषाणि च मिलित्वा
 त्रयोदश सम्पद्यन्ते । तथाहि—आदितयतस्त्रयितयः, पुरीषनिषप-
 नान्ताः, स्तोमभागान्ता पञ्चमी चितिः, तदनन्तरभावि पुरीष
 मेकम्, माकसत्पेष्टतिपुरीषनिषपनान्ता षष्ठो चित्तिरिति द्वे, ततो
 विकर्णस्त्रियमात्स्त्रयोदशपधानं हिरण्यगकलैः प्रोक्षणं सन्त्य-
 भ्याधानं चेति सप्तमो चितिः । सा त्रयोदशीत्यादिर्विभाग ऊह्यः ।
 “यावानग्निदित्यादि । असकृद् गतम् ॥

आज्यस्य होमसाधनत्वं सन्तुष्टं प्रशंसति— “आज्येनेत्या-
 दिना । आज्यस्याग्नित्वम् “तेजो वै हृतम्”—इति श्रुतेः, ‡ । “पञ्च-
 गृहीतेनेत्यादि । व्याख्यातचरम् । तत्राभिहोमे सुच उद्गृहीतत्वं
 विधाय प्रशंसति— “ऊर्ध्वं मिति । ‘उद्गृह्णन्’ सुच मूर्ध्ना हवर्षन्
 उद्गृहीतोत्यर्थः । ‘तत्’ तेन सुच ऊर्ध्वं करधेन ‘अग्निं’ प्रकृतं
 ‘चित्तिमिः’ ऊर्ध्वं चित्तवान् भवति । “पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्मि-
 उद्गृहीति सजूर्यद् इति”—इति सूत्रम् § ॥ ८ ॥ [२. ३.] ॥

इति श्रोतायशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये दशोऽर्थं ब्राह्मणम् ॥

* अथ भागे ३६ पृ० ६ पं० दृष्टया ।

† शत० ब्रा० ॥ २. ५. ५ ।

‡ ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ । त्रि० सं० २. ५. २. ७ ।

§ का० औ० सू० १०. ३. २ । या० सं० १२. ७४ ।

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

अथोदचमसान्निनयति । एतद्दे॒वा * अ॒ब्रुव॑न्-
 चेत॒यद्वा॒ मिति॒ चिति॒ मिच्छ॑तेति॒ व्याव॒ तद्ब्रु॑वस्ते
 चेत॒यमा॑ना वृ॒ष्टि॒ मेव॒ चिति॒ मप॑श्यं॒स्ता म॒स्मिन्न॑-
 दधु॒स्तुयै॑वास्मिन्न॒य मेत॒ दधा॑ति ॥ १ ॥

उदचमसा भवन्ति * । आपो वै वृष्टिर्वृष्टि
 मेवास्मिन्नेतद्दधात्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो वम्बु-
 श्चतु सक्तिना चतस्रो वै दिशः सुव्याभ्य एवा-
 स्मिन्नेतद्दिग्मो वृष्टि दधाति ॥ २ ॥

त्रौखौनुदचमसान्निनयति । त्रिष्टु॒ग्निर्या॑वा-
 न॒ग्निर्या॑वत्यस्य॒ मात्रा॒ ताव॑तैवास्मिन्नेतद् वृष्टिं
 दधाति ॥ ३ ॥

द्वादशीदचमसान् कृष्टे निनयति । द्वा॒दश॒
 मा॒सा स॒व्यत्स॑रः स॒व्यत्स॑रोऽग्निर्या॑वान॒ग्निर्या॑वत्यस्य॒
 मात्रा॒ ताव॑तैवास्मिन्नेतद् वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥

स वै कृष्टे निनयति । तस्मात् कृष्टाय
 व्यर्षति स यत् कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव

वर्षेन्नाकृष्टाय यदकृष्ट एव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टा-
यैव वर्षेन्ना कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे च निनयति
तस्मात् कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥

त्रीन् कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतद्
दधि दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेदोदचमसान्ननिनयति । एतद्वा ऽभस्मिन्
देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नय
मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनुदचमसान्ननिनयति । त्रिवृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतदपो द-
धाति ॥ ८ ॥

द्वादशोदचमसान् कृष्टे निनयति । द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मावा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति
स यत् कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे प्राणेष्वेवापः
सुनेतरस्मिन्नात्मन्नाय यदकृष्ट एव निनयेन्न कृष्टे

ऽथात्मन्नेवापः स्युर्न * प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च
निनयति तुस्मादिमा उभयवापः प्राणेषु चा-
त्मंश्च ॥ १० ॥

द्वौन् कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । तिवृद्धनि-
र्वाणान्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो
दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै व्यञ्ज
एतेनैवास्यैतत् पञ्चदशेन व्यञ्जेण सर्व्वं पाप्मान
मुपहन्ति † ॥ १२ ॥

अथ सर्व्वौषधं व्यपति । एतद्दे देवा ऽश्नु-
वञ्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्याव तद-
नुवन्ते चेतयमाना अन्न मेव चितिमपश्यंस्तु म-
स्मिन्नदधुस्तयैवास्मिन्नय मेतदधाति ॥ १३ ॥

सर्व्वौषधं भवति । सर्व्व मेव तदन्नं यत्
सर्व्वौषध ए सर्व्व मेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषा
मेकमन्न मुद्धरेत्तस्य नाग्रीयाद्यावज्जीव मौदुम्बरेण

* 'स्युर्न'—इति क ।

† 'मुपहन्ति'—इति क ।

चमसेन तस्योक्तो वभुः श्रुतुः सक्तिना चतस्रो वै
 दिशः सव्याभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नं दधा-
 त्यनुष्टुप्भिर्व्वपति व्यावाऽथनुष्टुप् वाचो वा
 ऽथन्न मद्यते ॥ १४ ॥

तिष्ठुभिस्तिष्ठभिश्चग्निर्व्वपति । त्रिवृदग्निर्या-
 वानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं द-
 धाति ॥ १५ ॥

द्वादशभिर्कृद्भिः कृष्टे व्यपति । द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मावा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

स वै कृष्टे व्यपति । तस्मात् कृष्टेऽन्नं पच्यते
 यत् कृष्टुएव व्यपेन्नाकृष्टे कृष्टुएवान्नं पच्येत ना-
 कृष्टेऽथ यदकृष्टुएव व्यपेन्न कृष्टेऽकृष्टुएवान्नं
 पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च व्यपति तस्मात्
 कृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥

तिष्ठुभिः कृष्टे चाकृष्टे च व्यपति । त्रिवृ-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं
 दधाति ॥ १८ ॥

यद्वेव सञ्चर्षिषधं व्यपति । एतद्वा ऽएन देवाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् सर्वेण भेषजेनाभिषज्य-
स्तुयैवेन मय मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तात् सर्वेण
भेषजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥

सञ्चर्षिषधं भवति । सर्वं मेतद् भेषजं यत्
सञ्चर्षिषधं सर्वेणैवेन मेतद् भेषजेन भिष-
ज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्हग्निर्व्वपति । त्रिष्टुदग्नि-
युवानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतद् भिष-
ज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्हग्निः कृष्टे व्यपति । द्वादश मासाः
सञ्चत्वरः सञ्चत्वरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवेन मेतद् भिषज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे व्यपति । प्राणांस्तु द्विषज्यति स
यम् कृष्ट ऽएव व्यपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्येन्ने-
तर मात्मान मय यदकृष्टऽएव व्यपेन्न कृष्ट ऽआत्मान
नेव भिषज्येन्न प्राणान् कृष्टेचाकृष्टे च व्यपति
प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च व्यपति । चिह्न-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सावा तावतैवैन मेतद्
भिषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनुयति । पञ्चदशभिर्ऋग्भि-
र्व्यपति तृक्षिंशुक्षिंशुदक्षरा विराड्विराडु क्तरस्त्र
मुन्नं सर्वं मेवास्मिन्नेतत् क्तरस्त्रमुन्नं दधाति ॥ २५ ॥

या औपधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते
व्यसन्ता प्राष्टपि शरदि मुनै नु वभूणा मह मिति
सोमो वै वभुः सौम्या ऽऔपधय औपधः पुरुषः
शतं धामानीति यदिद्ं शतायुः शतार्घ्यः शत-
वीर्यं ऽएतानि हास्य तानि शतं धामानि सप्त
चेति यु ऽएवेमे सप्त गीर्ष्यन्प्राणान्तानेतदाह ॥ २६ ॥

शतं वो ऽचम्य धामानि । सहस्रं मुत वो
रुह इति यदिद्ं शतधा च सहस्रधा च विरुढा
अधा शतक्रत्वो यूय मिमं मे ऽअगदं कृतेति यु मिमं
भिषज्यामीत्येतत् * ॥ २७ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथैत
मेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता अनुष्टुभो भवन्ति व्याग्रा
ऽनुष्टुप् व्यागु सर्व्वं भेषजं सर्व्वेणैवैन मेतद् भेष-
जेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

अथातो निरुक्तानिरुक्ताना मेव * । यजुषा द्वावन-
द्वाहौ युनक्ति तूष्णीं मितरान्यजुषा चतस्रः सीताः
क्षपति तूष्णीं मितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब मुपदधाति
यजुषाभिजुहोति तूष्णीं मुदचमसात्रिनयति यजुषा
व्यपति ॥ २९ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्य-
जुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपं
तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्त
मुपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा
ऽएतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं
व्विद्वानेतदेवं करोति वाच्यानि रूपाणि निरुक्तानि
भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्

पथोवांद्धानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्य-
निरुक्तानि ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ छठे चेत्रे कर्मण्यक्रमेणोदचमसकरणक मपात्रियनं
विधत्ते— “अथोदचमसाविनयतीति । उदकपूर्णाचमसा उद-
चमसास्नानासिञ्चेदित्यर्थः । “एतद्वै देवा इत्याद्यसकृद् गतम् ॥
“वृष्टि मेवेति । कर्मण्यरूपां चिति मित्यर्थः ॥ १ ॥

उदकमिनयने चमसकरणता विधाय वृद्ध्यात्मना स्तौति—
“उदचमसा भवन्तीति । ‘वृष्टिरापः खनु’ अपां वृष्टिजन्य-
त्वात् । चमसस्य उदुम्बरविकारत्वं विधत्ते— “ओदुम्बरेणेति ।
“तस्योक्त इति । उदुम्बरविकारत्वस्यार्थवादः । “तदेतत् सर्वं मयं
यदुदुम्बरः, सर्वं वनस्पतय इत्यादिना पठकाण्डे, प्रपञ्चित
इत्यर्थः १ । चमसस्य चतुष्कोणत्वं विधाय प्रशंसति—चतुःस्रस्ति-
नेति । “सर्वाभ्य इति । चतसृभ्योऽपि दिग्भ्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

चतस्र्यु चतस्र्यु सौतासु त्रयाणां त्रयाणां मुदचमसानां निमयनं
विधाय प्रशंसति— “त्र्योस्तोमिति ॥ “नित्यवीषयोः”—इति ॥
द्विचमम् । “त्रिवृदग्निरित्याद्यसकृदुच्चार्यम् ॥ ३ ॥

* पुरस्ताद्वै १५५ ए० दृश्यम् ।

† १ अ० ३ ब्रा० ३ क० (१ भा० १३८ ए०) ।

‡ का० थो० ख० १७ ३. ३ ।

§ पा० ख० ८ १. ३ ।

॥ इति १ प्र० ३ भा० १५ कण्ठोपाख्या दृष्टम् (१३८ ए०) ।

‘‘कृष्टप्रदेशे द्वादशभिरुदकमसैर्निनयनं विधाय स्तौति—

“द्वादशोदकमसानिति । “द्वादशभासा इत्यादेः स्यष्टीर्ष्यः ॥ ४ ॥

तस्योदकनिनयनस्य कृष्टदेवाधिकरणत्वं मनूय स्तौति—

“स वै कृष्टे इति । यस्मात् कृष्टप्रदेशे उदकनिनयनं क्रियते, तस्मादेव कारणाजोके ‘कृष्टाय’ कर्षणसंस्कारसंस्त्रताय भूमिभागार्थं ‘वर्षति’ वृष्टिर्भवति । “स यत् कृष्ट एवेत्यादिना कृष्टा-कृष्टस्यैव उदकनिनयनायैकैकत्र निनयननिन्दा प्रतिपाद्यते ; अर्थस्तु निगदसिद्धः ॥ ५ ॥

कृष्टाकृष्टात्मके यदुदकनिनयनं विहितम्, तत् कारणचमसानां मपि त्रिसहस्रां मुपजीव्य स्तौति— “त्रीन् कृष्टे चेति † । “त्रिह-दग्निरित्याद्यसकृद् गतम् ॥ ६ ॥

उत्तोष्ये पुराहृतं भवतारयति— “यदेवेत्यादिना । ‘पुर-स्तात्’ चयनात् प्रागेव ‘अपः’ उदकानि स्थापितवन्तः । शिष्टं स्रष्टम् ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनित्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥ ८ ॥

द्वादशोदकमसानित्यादि च ॥ ९ ॥

कृष्टप्रदेशे उदकनिनयनस्य प्राणाधिकरणनिनयनरूपता साह-
—“स वै कृष्ट इति । कृष्टाकृष्टयोरुभयत्रोदकनिनयने प्राणशब्दा-
भिधेयेषु चक्षुरादिषु तदाश्रयभूते ‘आत्मनि’ शरीरे चापां निनयनं
कृतं भवतीत्ययं स यत् कृष्ट एवेत्यादेस्तात्पर्यार्थः ‡ ॥ १० ॥

कृष्टाकृष्टयोरुदकनिनयनचमसगतं त्रित्वं मनूय तस्याप्यपां

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ४ ।

† इत्याद्या तृतीयकक्षीटोप्यनी दृष्ट्या (१४० पृ० ‘४’) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. ५ ।

निधानहेतुता साह— “चौन् कृष्टे चेति । अर्थसु पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पृथग्विहिता मुदचमससङ्गां सम्भूय प्रशंसति—“पञ्चदशोदचम-
सानिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य च
सह प्रजापतिबाहुसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धी वज्रोऽपि पञ्च-
दशस्तोमात्मकः * , तादृशेनैतेन वक्षेणास्य यजमानस्य सर्वं मपि
प्राप्तानं अपहृतवान् भवति ॥ १२ ॥

अथ प्रकृत औदुम्बरचमसे सर्वधान्यावापं विधत्ते— “अथ
सर्वोपधं वपतीति । अथ मेव धान्यरूपा मेव चिति मित्यर्थः ।
गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

सर्वत्वं मनूय स्तौति— “सर्वोपधं भवतीति । ओपधीनां
समूहः ओपधम् । “तस्य समूहः”—इत्यण् । ओपधयथाच ग्राम्या-
रण्यादिवीजात्मिका द्रष्टव्याः † । यत्सर्वोपधम् , एतत् सर्वं निरव-
शेषं मन्त्रम् । “सर्वं मेवेति । ‘एतत्’ एतेन सर्वोपधावापेन ‘अस्मिन्’
अग्नीं सर्वं मेवाहं निहितवान् भवति । तत्रोक्तानां प्रकृतामा
मन्त्रानां मध्ये एकस्य ओपधिरूपस्य बीजस्य वर्जनं विधत्ते—“तेषां
मेव मिति । ‘तेषाम्’ ओपधिविकाराणां मन्त्रानां मध्ये ‘एक
मन्त्रं मुहुरेत्’ इत्यक् कुर्यात् , न आवेदित्यर्थः । तत्र च धर्मविशेषं
विधत्ते— “तस्य नाग्रीयादिति । ‘तस्य’ उद्धृतस्यावस्य ‘यावज्जीवं’
नाग्रीयात् । अतएवोक्तं कात्यायनेन— “तस्मिन्सर्वोपधं माव-
पत्येकवर्जं भोजनं तस्योच्छामात्”—इति ‡ ।

* ते० सं० ७ १. १. ३. दृश्यम् ।

† पा० छ० ३. २. ३० ।

‡ ते० सं० ५. ३. ६. १ दृश्यम् ।

§ का० श्री० छ० १०. ३. ६. ७ ।

उदकनिनयन इव बीजावपनेऽपि चतुरथ मीदुम्बरं चमसे करण-
त्वेन विधत्ते—“मीदुम्बरेण चमसेनेति । व्याख्यातं प्राक् चैतत् * ।
“सर्वाभ्य एवास्मिन्नित्यादि । ‘सर्वाभ्यः’ प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भाः
सकाशात् ‘एतेन’ चतुःस्त्रिचमसकरणकेन बीजावापेन ‘अस्मिन्’
अग्नौ ‘अन्नं’ ‘दधाति’ स्यापयति । बीजावपनं मन्वाणां छन्दोद्वारेण
प्रशंसति—“अनुष्टुप्भिरिति । “या चोपधीरित्याद्याः † अनुष्टुप्-
छन्दस्कादाभिर्वपेदित्यर्थः । “वाग्वा अनुष्टुप्”—इत्यादि । सा तु
“चतुर्वत्तराणि छन्दांस्यसृजत”—इत्युक्तेः सर्वच्छन्दोरूपत्वादनुष्टुभो
प्राक्तम् ‡ अत्र अपि वाचैवाद्यमान मित्यन्तात्मकस्यौपधिवापस्य
यावदनुष्टुपानुष्टुप्करणकत्वं युक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशामको ज्ञानुवाकस्तत्र सर्वत्र क्रमेण दृष्टरेवौपधिवापः
कर्त्तव्य इति विधाय त्रित्वसङ्गां प्रशंसति—“तिसृभिस्त्रिसृभि-
रिति § । “नित्यवौषयोः”—इति ॥ द्विर्वचनम् । “त्रित्वदग्नि-
रित्यादि व्याख्यातम् ¶ ॥ १५ ॥

छष्टप्रदेशे द्वादशभिर्द्विर्वचनं विधाय स्मृति—“द्वादशभि-
रिति । चतसृषु सोतास्त्रैकैकस्यां तिसृभिर्वपने सति द्वादशर्चः
सम्पद्यन्ते, सैव द्वादशसङ्गा धानूय स्तूयते । निगदसिद्ध
मन्यत् ॥ १६ ॥

* इत्येव द्वितीयकक्षीयाख्या द्रष्टव्या (१४० पृ०) ।

† वा० सं० १२. ७५—८८ ।

‡ शत० ब्रा० ३३० १५० ४३० २१—२३० (३भा० ४८, ४९ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० १७. ३ ८ ।

¶ पा० सू० ८. १. ४ ।

¶ तृतीयकक्षीटीयनी (१४० पृ० '४') द्रष्टव्या ।

तस्य बीजावापस्य कृष्टक्षेत्राधिकरणत्वं मनूय, स्तौति—
 “स वै कृष्ट इति । यस्मात् कृष्टप्रदेशे बीजावापः क्रियते, तस्मा-
 देव कारणात् लोके कृष्टकर्षणसंस्कारसंस्कृते भूमिभागे व्रीहि-
 यवादिलक्षणम् ‘यत्नं पश्यते’ फलमिति । “यत् कृष्ट एवेत्या-
 दिना कृष्टाकृष्टक्षेत्रे वपनायैकैकत्र बीजावापमिन्दा प्रतिपाद्यते ।
 निगदसिद्धोऽर्थः । कृष्टाकृष्टात्मके यद्बीजावपनं विहितम्, तत्
 कारणमन्वाणा मपि ॥ १० ॥

निसङ्गः सुपजीव्य स्तौति— “तिष्ठभिः कृष्टे चेति ॥ १८ ॥

एव मन्त्रवितिरूपेण बीजावापं संस्कृत्य भेषजरूपेणापि स्तौति
 — “यद्देवेत्यादिना । पुराहृतकथनम् । सर्वा ह्यौषधयो यावदक्ष-
 मूनफनकन्दादिरूपेण भेषजानि भवन्ति, तथा सति सर्वौषधि-
 सम्यग्भिर्बीजावपनेन सर्वेणैव भेषजेन ‘देवाः’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘अभि-
 पञ्चन्’ अचिकित्सन् । “भिषजं चिकित्सायाम्”—इति धातुः ॥
 तद्देव ययं यजमानोऽपि ‘एनम्’ अग्निं ‘संस्करिष्यन्’ ततः प्रागेव
 सर्वौषधिबीजावापेन सर्वेणैव भेषजेन ‘भिषज्यति’ चिकित्सति ।
 यथा करिष्यमाणययनसंस्कारो वित्तयो न भवेत्, तथैनं भिषज्ये-
 दित्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वत्वं मनूय स्तौति— “सर्वौषधं भवतीति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ॥ २० ॥

दृष्टकरणकं बीजावपनं मनूयैतदपि भेषजहेतुत्वेन स्तौति—
 “तिष्ठभिर्दृष्टमिरिति ॥ २१ ॥

अतस्तु सीतास्तु करणमन्त्राणां द्वादशसङ्ख्या मनूय भिषज
हेतुत्वेन स्तोति— द्वादशभिर्जग्निरिति ॥ २२ ॥

कष्टप्रदेशे वपनस्य प्राणभेषज्यरूपता माह— “स यत्
कष्टं एवेत्यादि । अकष्टप्रदेशस्य शरीरस्य च साम्यं गर्त्तराहित्यं
कष्टाकष्टयोर्भयं बीजावापेन प्राणशब्दाभिधेयांश्चुरादीन्,
तदाश्रयभूतम् ‘आत्मानं’ शरीरम्, एतेन भिषज्येदित्यर्थः ॥ २३ ॥

बीजवपने च * मन्त्रगतं चित्तं मनूय, तस्यापि भिषजहेतुता
माह— “तिस्रभिः कष्टे चाकष्टे चेति ॥ २४ ॥

उदचमससङ्ख्यां बीजावापमन्त्रसङ्ख्यां चानूय सभूय प्रशं-
सति— “पञ्चदशोदचमसमिति । “विष्णुदक्षरा विराडिति ।
द्वाभ्यां सक्षराभ्यां मनुष्टुभौ न्यूनत्वात् त्रिंशदक्षरा ऋक् विराट्-
छन्दस्का भवति । “जनाधिकेनैकेन निचृशुरिजौ, द्वाभ्यां विराट्-
क्षराजौ”-इति † हि तल्लक्षणम् । सा च ‘विराट्’ ‘कुत्स मन्त्रम्’;
भूरूपा हि तादृशी विराट् । अत एव न्यूयते— “इयं वै विरा-
डिति ‡ । सा च स्वेक्षितप्रीहियवादि सर्वधा न्योत्पत्तिहेतुत्वात्
सर्वान्वरूपा । तथा च विराट्सम्पत्त्या ‘अस्मिन्’ अस्मिन्निष्ठे ‘सर्वं
मेवात्रम् एतत्’ ‘कृत्स्नं’ निरवशेषं ‘दधाति’ स्थापयति ॥ २५ ॥

अथ बीजावापमन्त्रपदानां मनुवादपूर्वकं सभिप्रायं व्याचष्टे—
“या ओषधीरित्यादिना § । देवेभ्यस्त्रिसुगं पुरेत्यस्य मन्त्रभागस्या-
भिप्राय माह— “ऋतवो वै देवा इति । ‘याः’ ‘ओषधीः’ ओषधयः

* “कष्टाकष्टबीजवपने च”-इति छ ।

† पि० छ० ४ ख०, क० प्रा० ४ पटले का० सर्वांगु० १ क० का० च दृश्यम् ।

‡ प्रात० प्रा० १ का० ४ प० ३ प्रा० २० का० (१ भा० ३४६ पृ०) दृश्यम् ।

§ वा० मं० १२ ७५-८६ ।

सृष्ट्यादावुत्पन्नास्ताः 'दिवेभ्यः' ऋतुभ्यो वसन्तादिभ्यः 'पुरा' पूर्वं
वसन्तप्रावृट्शरदा मादिषु संवत्सरमध्ये 'त्रियुगे' त्रिकालं जायन्ते
इत्यर्थः ॥

उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे— "मनै नु बभूवुः मिति ।
अमृतरूपेण सर्वेषां भरणेन 'बभूवुः' सोमः, ओषधयोऽपि
सोमदेवताकत्वात् । तदत्र बभूवुश्चाभिधेयास्तादृगोषधिपरि-
णामविशेष एव 'पुरुषः' मनुष्यशरीर मिति तत्तादात्म्यम् ।
अथ मयि,— 'बभूवुः' सौम्यानां ओषधीनां सम्बन्धानि वक्ष्य-
माणानि, 'अहं' 'तु' अथ 'मनै' मन्त्रे जानामि । कानि पुन-
स्तानि मन्त्राणीत्याशङ्क्य चतुर्थपादं व्याचष्टे— "शतं धामा-
नीतीति । ओषधिपरिणामस्य पुरुषस्य शरीरस्य यदिदं शत-
संवत्सरं जीवनम्, एवं शतसङ्ख्याका अर्थाः प्रयोजनानि, यानि
च तन्निष्पादकानि शतसङ्ख्याकानि वीर्याणि सामर्थ्यानि, 'एतानि'
खल्वस्य ओषधिविकारस्य शरीरस्य 'तानि' मन्त्रोक्तानि शत-
सङ्ख्याकानि 'धामानि' । धामशब्दस्य त्रयोऽर्थाः यास्केनोक्ताः,—
"धामानि त्रयाणि भवन्ति,— स्थानानि, नामानि, जन्मानि ॥ ।
"सप्त चेति । 'य एवेमै' 'सप्त' सप्तसङ्ख्याकाः 'शीर्षन्' शीर्षा
सम्बद्धाश्चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः 'प्राणाः' सप्त चेत्येतत्, तानि च
'प्राणान्' प्रतिपादयतीत्यर्थः । उदीरितलक्षणानि शतसङ्ख्याकानि
धामानि, सप्तशीर्षस्थान् प्राणांश्च ओषधीनां सम्बन्धित्वेन जान-
मीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनूय व्याचष्टे— "शतं वो अस्मेति ।

‘इदम्’ इदानीं ‘गतधा’ गतप्रकारेण ‘सहस्रधा’ सहस्रप्रकारेण च ‘विरुढाः’ ‘उत्पन्नाः’ ओपधयो दृश्यन्त इति ‘यत्’, ‘एतत्’ एतेनार्थेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ‘अथ’ हे मातः ! ओपधयः ‘नः’ युष्माकं ‘धामानि’ स्थानानि ‘गतं’ गतसहस्रगाकानि । ‘उत्तं’ शब्दोऽप्यर्थः । तथा ‘वः’ युष्माकं ‘रुहः’ प्ररोहाः अङ्कुरा अपि ‘सहस्रं’ सहस्रसहस्रगाका इति ।

द्वितीयाहं मनूय तात्पर्यं माह— “अधा गतक्रत्व इति । ‘अध’-शब्दो हेतौ । हे ‘गतक्रत्वः’ गतकर्माण ओपधयः ! ‘यूयं’ मदीयम् ‘इमं’ पुरुषं ‘अगदं’ व्याधिरहितं ‘ज्ञतं’ कुरुत । ‘यम्’ इमम् आतुर मिदानीम् अहं ‘भियज्यामि’, त मेव कुरुतेत्येतदस्य वाक्यस्य तात्पर्यं मित्यर्थः । “भियज् चिकित्साया मिति धातुः ॥ कण्डादिः ॥ २७ ॥

एव सूदृश्यं व्याख्याय उत्तराभा मध्येव मेव व्याख्यान मित्वतिदिगति— “ता एता एकव्याख्याना इति । ‘ता एताः’ बीजावपनार्या ऋचः ‘एकव्याख्यानाः’ समानव्याख्यानाः, अतो न पुत्रताया व्याख्यायन्त इत्यर्थः ।

अतिदिष्टे व्याख्यानं योजयति— “एत मेवाभीति । “इमं मे अगदं ज्ञतेति । योऽयं पुरुषोऽनुक्रान्तः, एत मेवाभिलक्ष्य उत्तरा ऋचोऽप्यास्त्राताः, तासाञ्चायं तात्पर्यगम्योऽर्थः,— ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘एत मेव’ पुरुषं चिकित्सको ‘भियज्येत्’ भेषजैर्युक्तं कुर्यात्, तेन च भेषज्येन ‘एतं’ व्याधिप्रस्तं ‘पारयेत्’ पार मारोग्यं प्रापयेत्, हे ओपधयः । तथा कुरुतेति शेषः ॥

तासां हृद्दोदारेण मेपजहेतुता माह— “तां चनुष्टुभो भवन्तीति । “वागु सर्व मेपज मिति । वाक् खलु सर्वं मेपजम् ; तहेतुत्वात् । एवं मति ‘एनं’ पुरुषविधं चेष्यमाण मग्निं ‘एतत्’ एतेनानुष्टुप्कृन्दसः प्रयोगेण ‘सर्वेणैव मेपजेन’ ‘भिपज्यति’ मेपजं कृतवान् भवतोत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ विहिताना मनडुद्योजनादीना मोपधिविवापान्तानां कर्मणां समन्वकामन्वकत्वं सम्भूय स्तोति— “अथातो निरुक्ता-निरुक्ताना मेवेति * । ‘अथ’ अगस्त्यर यतः समन्वकामन्वक-भेदेन द्विविधानि विहितानि कर्माणि , अतः कारणात् तेषां ‘निरुक्तानिरुक्तानां समन्वकामन्वकाणां विहिताना मेव कर्मणां स्तुतिः कियत इति श्रेयः । निरुक्तानिरुक्तानि कर्माणि क्लमे-षानुक्रामति— ‘यशुषा’ मन्त्रेण “ओरा युञ्जन्ति”—इत्यादिकेन † ‘हौ धुर्यावनङ्गाहौ युनक्ति’, ‘इतरान्’ चनुष्टुप्दोष्ये बध्यमानान् तूष्णीं युनक्ति । तथा ‘चतस्रः सोताः’ पुरुषो मन्त्रेण ‘कपति’ । ‘इतराः’ द्वादश सोताः ‘तूष्णीं’ कपति । तूष्णीं दर्भस्तम्ब मित्याद्येवं व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

एवं निरुक्तानिरुक्तभेदेन विहितानि कर्माण्यनूद्य चित्वाग्नि-रूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तात्मना परिमितापरिमिता-त्मना च हेरुप्य माह— “प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘यः’ अय मग्निः ‘एयः’ एव ‘प्रजापतिः’ । यदेतन्निरुक्तानिरुक्तात्मक सुभय-विधं जगत्, असावेव स प्रजापतिः । अतो निरुक्तानिरुक्तजग-त्तादात्म्यात् प्रजापतिरपि ‘निरुक्तय’ ईदृगाकार इति निःशेषे-

* का० थौ० १७. २ ११ ।

† वा सं० १२. ६७, ६८ ।

योक्तव्यं, अनिरुक्तः तद्विपरीतः 'च' अत एव 'परिमितः' परि-
च्छिन्नश्च, 'अपरिमितश्च' अपरिच्छिन्नश्च भवति ॥

इत्थं प्रजापतिरूपस्यापि निरुक्तानिरुक्तमेदेन द्वैविध्यं सुक्ता,
समन्वयेन निरुक्तेनानुद्योजनादिकर्मणा निरुक्तभागस्य, इतरेणे-
तरभागस्य च संस्कारं विभज्य योजयति--"तद्यद्यनुष्ठाप्य करोतीत्या-
दिना । विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति--"स ह वा इति । 'कार्त्तुं' सर्वावयव-
सहितम्, 'सर्वे' निरवशेषम् ; अतो न पौनरुक्त्यम् । बाह्याभ्यन्तर-
भावेन निरुक्तानिरुक्तधर्मयोगात् चित्वाग्नेः पशुरूपता मापाद्य
सूतीति--"बाह्यानि रूपाण्येति । याग्येतानि निरुक्तानि कर्माण्यनु-
क्तान्तानि, तान्वाग्नेः 'बाह्यानि रूपाणि' । अनिरुक्तानि 'अन्तराणि'
अभ्यन्तरवर्त्तीनि भवन्ति । ईदृशो यदयं मग्निः, एषः 'पशुः'
एष, 'तस्मात्' एव कारणात् लोके 'पशोः' 'बाह्यानि' बहिर्ववस्थि-
तानि 'रूपाणि' रोमादीनि निरुक्तानि, 'अन्तराणि' अस्त्रगादीनि
'अनिरुक्तानि' च दृश्यन्ते ॥ २० ॥ २ [२. ४.] ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदृशं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्तदगतकृत्ताभेतुसौवर्णभूमीः ।

रक्षोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो ,
 व्ययाणोद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिनमव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्थः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 चान्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शर्करं चार्कतेजाः ,
 रक्षाव्यो रक्षरूपं गिरि सकृत् सुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्बान्धधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

प्राध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

चितो गार्हपत्यो भवति * । अचित आहवनीयो-
ऽथ राजानं क्रीणात्खयं वै लोको गार्हपत्यो द्यौरा-
हवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवत ऽएष सोम एतं
तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष इमौ
लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥

यद्वेव चिते गार्हपत्ये † । अचित ऽआहवनीये‡-
ऽथ राजानं क्रीणात्खात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम
आत्मस्तत् प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादय मात्मन्
प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

यद्वेव चिते गार्हपत्ये § । अचित ऽआहवनीये-
ऽथ राजानं क्रीणात्खात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम
आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादय मान्ते मेवात्मा
रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥

* 'भवति'—इति ग. घ ।

†, § 'गार्हपत्ये'—इति क, ख ।

‡ 'आहवनीये'—इति ख ।

राजानं क्रीत्वा पर्युच्छु * । अथात्मा ऽऽतिध्युः
हविर्निर्व्वपति तस्य हविष्कृता व्याचं व्विसृजतेऽथ
वा ऽएतद्गतिपजत्यध्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः
समानुतायै समानु मिदं कर्मांसदिति ॥ ४ ॥

युद्देव व्यतिपुजति । आत्मा वा ऽअग्निः प्राणो
ऽध्वर आत्मंस्तुत् प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादय
मात्मन् प्राणो मध्यत, † ॥ ५ ॥

युद्देव व्यतिपुजति । आत्मा वा ऽअग्नी रुसो
ऽध्वर आत्मानं तद्रुसेनानुपजति तस्मादयमान्तमेवा-
त्मा रुसेनानुपक्तोऽथाहवनीयस्यार्धं मेति ॥ ६ ॥

तद्देके । उभयत्रैव पलाशशाखया व्युदूहन्त्यु-
भयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति व्याव
गार्हपत्येनोर्ध्वं एवाहनीयेन रोहति तस्मात्तथा न
कुर्यात् ॥ ७ ॥

अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्निवपति ‡ । नाहवनीयेऽयं

* पर्युच्छु—इति ख । 'पर्युच्छ'—इति ग, घ ।

† 'मध्यत.' इति ग, घ ।

‡ 'तिवपति'—इति ग, घ ।

वै-लोकी गार्हपत्यः पशुव कृषा अस्मिंस्तलोके पशून्
दधाति तस्मादिमेऽस्मिंस्तलोके पशवः ॥ ८ ॥

अथाहवनीय एव पुष्करपर्णं मुपदधाति । न
गार्हपत्येऽचापो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि
तदपो दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै
सिकता उभयत्र वै विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि
विक्रियाता ऽइति ॥ ९ ॥

ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको
वै गार्हपत्यो देवलोक आहवनीयो नानो वा ऽएत-
द्यद्देवं च मानुषं च द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये नि-
वपति ऋसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो हि देवायुषः
ऋसीयो मनुष्यायुषः स पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्ह-
पत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता अस्मा-
द्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ता ऽइति ॥ १० ॥

तदाहुः । यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकता
अथ पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निव-
पति कथं मस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवती-

त्युल्वं वा ऽक्षुषास्तद्यद्रूपान् पूर्वान्निवपत्येतेनो हास्यै-
तदुल्वेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवत्युदाहव-
नीये परिश्रितो ऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुर्य सि-
क्ता निवपति रेतो वै सिक्ता एतयो ऽपस्यै-
तद्योन्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति० ॥ ११ ॥

अथाहवनीय ऽएवाप्यानवतीभ्या ः मभिमृशति ।
न गार्हपत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोक
आहवनीयोऽहो वा ऽअयं मस्मिंल्लोके जातो यजमानः
स्वर्गं ऽएव लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीय
ऽएवाप्यानवतीभ्या ः मभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गं
ऽएवैनं तल्लोके प्रजनयति § ॥ १२ ॥

अथ लोकेष्टका ॥ उपदधाति । इमे वै लोका
एषो ऽग्निर्दिशो लोकेष्टका ॥ एषु तल्लोकेषु दिशो
दधाति तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

वाक्षेनाग्नि माहरति । आप्ता वा ऽअस्य ता

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† : 'प्यायनवतीभ्याम्'—इति सायणसम्मत इति डा० वेवरः ।

§ 'प्रजनयति'—इति ग, घ ।

॥ 'लोकेष्टका'—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेवरः ।

दिशो या एषु लोकेष्वथ या इमांलोकान् परेण
दिशस्ता अस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १४ ॥

बहिर्व्वेदेरियं वै वेदिः । आतो वा ऽअस्य
तां दिशो या अस्या मथ या इमां परेण दिशस्ता
अस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १५ ॥

यद्वै लोकेष्टका उपद्वधाति । प्रजापतेर्व्विस्त-
स्तस्य सुर्वा दिशो रसोऽनु व्यवरत् तं युत्र देवाः
समस्कुर्व्वस्तदस्मिन्नेताभिर्लोकेष्टकाभिस्तथ रस मदधु-
स्तयैवास्मिन्नय मेतद्वधाति ॥ १६ ॥

वाच्चेनाग्नि माहरति । आतो वा ऽअस्य स
रसो य एषु लोकेष्वथ य इमांलोकान् पराङ्मुखो-
ऽत्यक्षरत्त मस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १७ ॥

बहिर्व्वेदेरियं वै वेदिः । आतो वा ऽअस्य
स रसो योऽस्या मथ य इमां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्त
मस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १८ ॥

स्म्येनाहरति । वृजो वै स्फुरो वीर्ये वै व्यञ्जो
व्युत्तिरियं वीर्येण वै व्युत्तिं व्विन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । मा मा हिंसीज्जनिरा यः

पृथिव्या इति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा
 हिंसीत् प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवः सत्यधर्मा
 व्यानडिति यो वा दिवः सत्यधर्मासृजतेत्येतद्यश्वा-
 पद्यन्द्वाः प्रथमो जजानेति मनुष्या वा ऽप्रापद्यन्द्वा
 यो मनुष्यान् प्रथमो ऽसृजतेत्येतत् कस्मै देवाय
 हविषा ब्विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा
 ब्विधेमेत्येतत् ता माहृत्यान्तरेण परिश्रित आत्मन्नु-
 पदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्यक्षत् त
 मस्मिन्नेतदधात्यथो प्राची मेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥
 ॥ २० ॥

अथ दक्षिणातः । अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन
 पुयसा सहिति युयैव यजुस्तया बभुर्व्वपां ते ऽअग्नि-
 रपितो ऽअरोहदिति यद्वै किं चास्याः सास्यै
 ब्वपा ता मग्निरपित उपादीसो रोहति ता माह-
 त्यान्तरेण पचसन्धि सास्यन्नुपदधाति स यो दक्षि-
 नायां दिशि रसो ऽत्यक्षत् मस्मिन्नेतदधात्यथो
 दक्षिणा मेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २१ ॥

अथ पश्चात् ० । अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्
 पूतं यच्च यज्ञिय मित्तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह
 तद्देवेभ्यो भरामसीति तदस्मै देवाय कर्मणे
 हराम इत्येतत्ता माहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धि मात्मद्रु-
 पदधाति स यः प्रतीच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत् त
 मस्मिन्नेतद्वधात्यथो प्रतीची मेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
 स न सम्प्रति पश्चादाहरेर्द्नेद्यज्ञपथाद्रस माहुराणी-
 तीत् इवाहरति † ॥ २२ ॥

अथोत्तरतः ‡ । इय मूर्जं मह मित आद मित्ती-
 य मूर्जं मह मित आदद ऽइत्येतद्वतस्य योनि मिति
 सत्यं वा ऽकृतं सत्यस्य योनि मित्येतन् महिषस्य
 धारा मित्यग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्त-
 सञ्च मैयादा मा गोषु त्रिंशत्त्वा तनूष्वित्यात्मा वै
 तनूरा मा गोषु चात्मनि च त्रिंशत्त्रित्येतज्जहामि
 सेदि मनिग ममीवा मिति सिकताः प्रहृणसयति

* पश्चात् - इति ग, घ ।

† 'इवाहरति' इति ग, घ ।

‡ 'अथोत्तरतः' - इति ग, घ ।

तद्यैव सेदियांनिरा यामौवा ता मेतुस्यां दिशि
 दधाति तस्मादेतस्यां दिशि प्रजा अशनायुकास्ता
 माहृत्यान्तरेण पक्षसन्धि मात्मन्नुपदधाति स ये
 उदौच्यां दिशि रसो ऽत्युचरत्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथो
 ऽउदौचौ मेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥

ता एता दिशः । ताः सर्व्वत उपदधाति
 सर्व्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात् सर्व्वतो दिशः
 सर्व्वतः समौचीः ० सर्व्वतस्तुत् समौचीर्द्दिशो दधाति
 तस्मात् सर्व्वतः समौच्यो दिशस्ता नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना
 हि दिगस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो
 तिष्ठन्वै व्यीर्य्यवत्तरः ॥ २४ ॥

ता एता यजुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्ने-
 वोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मन् ह्येव यजुष्मत्य इष्टका
 उपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तुदाहुः । कथं सम्यैताः पक्ताः शृता उपहिता
 भवन्तीति रसो वा ऽएताः स्वयण्युत् उ वै रसो-

ते यद्दे किं चैत मग्निं व्यैश्वानरं . मुपनि-
 ष्कति तत् एव तत् पक्वञ् अतः . मुपहितं
 वति * ॥ २६ ॥

अथोत्तरव्येदिं निवपति । इयं वै व्येदि-
 र्निस्तरवेदिर्दिशो लोकेष्टकास्तद्यदन्तरेण व्येदिं
 तेत्तरवेदिं च लोकेष्टका उपदधातीमौ तल्लोका-
 न्तरेण दिशो दधाति तस्मादिमौ लोकावन्ता-
 ण दिशस्तां युगमात्रीं वा सर्व्वतः करोति च-
 त्त्वारिंशत्पदां वा यतरथा कामयेताथ सिकता
 निवपति तस्योक्तो वृक्षः ॥ २७ ॥

ता उत्तरवेदौ निवपति । योनिर्व्यां ऽउत्तर-
 वेदिर्योनौ तद्वेतः सिञ्चति यद्दे योनौ रेतः सिञ्चते
 तस्मज्जनिषु भवति ताभिः सर्व्वं मात्मानं प्रुच्छा-
 दयति सर्व्वं स्मिंस्तदात्मन्वेतो दधाति तस्मात् सर्व्व-
 स्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति † ॥ २८ ॥

अग्ने तव श्रवो व्यय इति । धूमो वा ऽअस्य

* 'भवति'—इति ब, घ ।

† 'सम्भवति'—इति क, 'सम्भवति'—इति ख ।

श्रुवो व्ययः स ह्येन ममुष्मिंल्लोके श्रावयति महि
 भाजन्ते अर्च्यो विभावसविति महतो भाजन्ते-
 ऽर्च्यः प्रभूवसवित्येतद् बृहद्भानो श्रुवसा व्याज
 सुक्थ्य मिति बलं वै श्रुवो बृहद्भानो बलेनान्न
 सुक्थ्य मित्येतद्धासि दाशुषे कव ऽद्वुति यज-
 मानो वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽद्वुत्ये-
 तत् ॥ २९ ॥

पावकवर्चाः शक्रवर्चा इति । पावकवर्चा
 ह्येष शक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि मानुनेत्य-
 नूनवर्चा उद्दीप्यसे मानुनेत्येतत् पुत्रो मातुरा
 विचरद्भुपावसीति पुत्रो ह्येष मातुरा विचरद्भु-
 पावति पृणक्षि रोदसी ऽउभे ऽद्वुतीमे वै द्यावा-
 पृथिवी रोदसी ते ऽएष उभे पृणक्षि धूमेनामूं
 वृष्ट्येमाम् ॥ ३० ॥

ऊर्ज्जीनपाज्जातवेदः सुगस्तिभिरिति + । ऊर्ज्जी-
 नपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतन् मन्दस्व धीतिभि-

• 'इष्टोक्तम्'—इति ग घ ।

• † 'सुगस्तिभिरिति'—इति क, 'सुगस्तिभिरिति'—इति ग, घ ।

र्हित इति दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत्त्वे ऽद्वयः
 सुन्दधुर्भुविर्वर्षस इति त्वे ऽद्वयः सुन्दधुर्वहुवर्षस ॥
 इत्येतच्चित्तोत्तयो व्वामजाता इति यथैव यजु-
 स्तया वन्धुः ॥ ३१ ॥

इरज्यजग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या
 वै जन्तवो दीप्यमानो ऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येत-
 दस्मै रायो ऽपमर्त्येयस्यो रयिं दधदमर्त्येतत् स
 दर्शतस्य व्वपुषो व्विराजसीति दर्शतस्य ह्येष व्वपुषो
 व्विराजति पृणक्षि सानसिं क्रतु मिति पृणक्षि
 सनातनं क्रतु मित्येतत् ॥ ३२ ॥

इष्कृत्तारमहुरस्य प्रचेतस मिति । अङ्घरो वै
 यज्ञः प्रकल्पयितारं यज्ञस्य प्रचेतस मित्येतत्
 क्षयन्तए राधसो मह इति क्षयन्तए राधसि
 महतीत्येतद्रातिं व्वामस्य सुभुगां मही मिष मिति
 रातिं व्वामस्य सुभुगां महती मिष मित्येतद्दधासि
 सानसिर् रयि मिति द्दधासि सनातनए रयि
 मित्येतत् ॥ ३३ ॥

अतावान मिति । सत्यावान मित्येतन् म-
हिष मित्यग्निर्वै महिषो विश्वदर्शत मिति विश्व-
दर्शतो ह्येषोऽग्निर् सुम्नाय दधिरे पुरो जुना
इति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय वा ऽएतं पुरो
दधते शुल्कर्णं सप्रयस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा
युगेत्याश्वत्थन्तं सप्रयस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या
हवामह ऽद्व्येतत् * ॥ ३४ ॥

स एषोऽग्निरेव वैश्वानरः । एतत् षड्वच
मारम्भायैवेमाः सिकता न्युप्यन्तेऽग्नि मेवास्मिन्ने-
तु वैश्वानर ए रेतो भूत ए सिञ्चति षड्वचेन षड्वचः
संव्वत्सरः संव्वत्सरो वैश्वानरः † ॥ ३५ ॥

तदाहुः । यद्रेतः सिकता उच्यन्ते कि मा-
सा ए रेतो रूप मिति ‡ शुक्ला इति ब्रूयाच्छुक्ल ए
हि रेतोऽथो पृथग्र इति पृथग्रीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

तदाहुः । यदार्द्र ए रेतः शुष्काः सिकता

* 'ऽद्व्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ ।

‡ 'रेतो रूप मिति'—इति क, घ ।

निवृपति कथं मस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति
 रसो वै कुन्दाण्यार्द्र उ वै रसस्तद्यदेनाम्बुन्दी-
 भिर्निवृपत्येव सु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति
 ॥ ३७ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैता अहोरात्राभ्या सुप-
 हिता भवन्तीति । हे वा अहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं
 च हे सिकते शुक्लं च कृष्णं चैव सु हास्यैता
 अहोरात्राभ्या सुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैता अहोरात्रैः सम्यग्ना
 अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
 वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता एव सु हास्यैता
 अहोरात्रैः सम्यग्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता
 भवन्त्यथ कुष्मात् समुद्रियं कुन्द इत्यनन्तो वै स-
 मुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तत् समुद्रियं कुन्दः ॥ ३९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भि-
 रुपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं मनो
 यजुः सर्वाः सिकता अनुविभवत्येव सु हास्यैताः
 पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैताः सर्व्वेऽश्वत्थोभिरुप-
हिता भवन्तीति यदेवैना एतेन षडृचेन निवपति
यावन्ति हि सप्तानां कुन्दसा मचराणि तावन्त्ये-
तस्य षडृचस्याचराण्येव सु हास्यैताः सर्व्वेऽश्वत्थो-
भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

यदेव सिकता निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः
सुर्व्वं सु ब्रह्मा प्रजापतिस्तद्वैतद् ब्राह्मण उत्सन्ने *
यत् सिकता अथ यदनुत्सन्नं मिदं तद्योऽयं मग्नि-
श्चोयते तद्यत् सिकता निवपति यदेव तद् ब्राह्मण +
उत्सन्नं तदस्मिन्नेतद्व्यतिदधाति ता असङ्गता
अपरिमिता निवपति को हि तदेदं यावत् तद्
ब्रह्मण ‡ उत्सन्नं सु ह वा ऽएतत् सुर्व्वं कृत्स्नं
प्रजापतिं संस्मरोति य एवं विद्वान्सिकता
निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः § । कैतासा मुसङ्गतातानां सङ्गोति
हे ऽद्विती ब्रूयाद् हे हि सिकते शुक्ला च कृष्णा चाथो

* , † , § 'माद्यव'—इति क, घ ।

§ 'तु'—इति ग घ ।

आप्यायस्व सुमेतु ते । विश्वतः सोम
 वृष्णा मिति रेतो वै वृष्णा आप्यायस्व सु मेतु
 ते सर्व्वतः सोम रेत इत्येतद् भवा व्वानस्य सङ्गथ
 ऽइत्युन्ने वै व्वानो भवानस्य सङ्गथ ऽइत्येतत् सं
 ते पयाऽसि सु सु यन्ति व्वाना इति रसो वै
 पयोऽन्ने व्वानाः सं ते रसाः सु सु यन्त्वन्नानीत्ये-
 रात्वं व्वृष्णागान्यभि मातिषाह इति सऽ रेटाऽ-
 सि पाप्मसह इत्येतदाप्यायमानो ऽथमृताय सो-
 मेति प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात् प्रजाति-
 रमृता दिवि शुवाऽस्तुतमानि धिष्वेति चन्द्रमा
 वा ऽथद्य दिवि शुव उत्तमऽ सु ह्येन समुप्पिह्नीके
 श्रावयति दाभ्या आप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा
 च तस्योक्तो वसुः ॥ ४६ ॥

अथातः सम्प्रदेव ० । चतस्रो लोकेष्टका उप-
 दधाति यदृचेन निवपति दाभ्या आप्याययति
 तद् दादग दादग मासाः संवत्सरः संवत्सरो-

ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सात्रा तावत् तेष्टु भव-
ति ॥ ४७ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३, १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममि , त महं वन्दे विद्यातीर्यमहेम्बरम् ॥ १ ॥

अथ साग्निचित्ये क्रतौ सोमक्रयणस्य कानं विधाय स्तौति—

“चित्तो गार्हपत्य इति । गार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्यकाले
चोदकप्रातः सोमक्रयः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सोमस्य गार्हपत्या-
हवनीययोर्मध्येऽवस्थानं भोक्तव्यरूपेणोपपादयति— “अयं वै
लोक इति । भूलोकस्त्वर्लोक आत्मलोकौ गार्हपत्याहवनीयौ । ‘यो-
ऽयं वायुः पवते’, ‘एषः’ एव क्रोयमाणः ‘सोमः’ ; तत्-
क्रयस्य गार्हपत्यचयनादुहं माहवनीयचयनात् पूर्वं मितप्तिन्
समयेऽनुष्ठानात् । ‘एतं सोमात्मकं वायुं ‘इमौ भोकावस्तरेण’
अनयोर्नोक्तयोर्मध्ये ‘दधाति’ स्वापयति । “अस्तरान्तरदेति ०
द्वितीया । यस्मादेवं वायुसंश्रुतः सोमो मध्ये क्रोयते, तस्मा-
देव दृश्यमानो ‘वायुः’ ‘इमौ भोको’ भूलोकस्त्वर्लोकौ ‘अस्तरेण’
‘पवते’ परिवर्तते ॥ १ ॥

इत्थं सोमक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानं मधिलोकं श्रुत्वा पध्यान्व
मपि स्तौति— “यदेवेति । “आका या अग्निरिति । गार्ह-

पत्याहवनीयचित्यात्मकः 'अग्निः' 'आत्मा' विस्त्रप्ताययवस्य प्रजा-
पते. शरीरम् । तन्मध्यवर्ती प्राणवायुः 'सोमः'; अतस्तस्य
गार्हपत्याहवनीयवयनयोर्मध्ये क्रियमाणत्वात् 'आत्मन्' आत्मनि
शरीरे 'प्राण मेव मन्वतो दधाति' धारयति । 'तज्ज्ञात्' एव
कारणात् पञ्चदश्यात्मकः 'अयम् प्राणः' सर्वप्राणिनां 'आत्मन्'
आत्मनि शरीरे 'मध्यतः' दृश्यते ॥ २ ॥

राजकृतस्य मध्येऽनुष्ठानं मनुष्यं कारुण्यरीरे रसानुपपन्नहेतुत्वेनापि
क्षीति— "यद्वेवेति, "रस. सोम इति । अभिषवादिसंस्कृतो
हि सोमः सुधादिवशे रसात्मको भवति ; शरीरसंस्तुतयोर्गार्हपत्या-
हवनीयनयोर्मध्ये रसात्मकस्य तस्यानुप्रवेशात् । 'आत्मानं' शरीरम्
आप्यायनहेतुना 'रसेन' 'अनुपजति' अनुपपन्नं मनुष्यत्वं करोति ।
'तज्ज्ञात्' एव कारणात् 'अथ मात्मा' देहः 'आन्तं गिरःप्रभृति
पादपर्यन्तं 'रसेन' 'अनुपपन्नः' व्याप्नोति दृश्यते ॥ ३ ॥

आतिथ्यहविष्कृदन्ते आहवनीयचितिसंस्कारं विधितुः, ततः
प्रातः कालं चोदकप्राप्तं प्रयोगजातं मनुक्रामति— "राजानं क्रीत्वेति ।
प्रातःकालं, शीतस्य परिवहणं कृत्वापि अनन्तरम्, 'अग्ने'
सोमाय 'आतिथ्यं पूजार्हं' 'हविः' प्रकृतिवत् 'निर्वपति'; 'तस्य'
कर्मणः सप्रश्विना 'हविष्कृता' "हविष्कृदेहोति मन्त्रेण * प्राङ्-
नियमितां 'वाचं' 'विष्टजते' † । अस्मिन् समये आहवनीयचिति-
संस्कारं विधितुस्तदुपोद्घातत्वेन सौमिकान्निकयोः कर्मणोः
परस्परं व्यतिपन्नं विधत्ते— "अथ वा इति । 'अथ' खलु 'एतत्'
एवं कुर्वन्नहव्युः 'व्यतिपजति' व्यतिपन्नं परस्परं भङ्गत्वं

* वा० मं० १ १५ ३ ।

† शत० ब्रा० १ १ ४ ११ (१ भा० ७४ ए०) 'दृश्यम् ।

करोति । “पूज सङ्गे ॥” इत्यस्मात्तु “दंशसञ्ज्ञस्वप्नां शपि” इत्यनुनासिकलोपः ॥ । किन्तुदिति तदाह—“अध्वरेति । व्यतिपद्मस्य प्रयोजनमाह—“कर्मण इति । सौमिकान्निकभेदेन द्विविधस्य कर्मणः ‘समानताये’ एकोभवमार्थम् । ननु व्यतिपद्ममात्रात् कथं मनयोरेक्यसिद्धिः, तत्राह—“समानमिदमिति । ‘इदम्’ अनुष्ठेयमानं सौमिकं मान्निकं च ‘कर्म’ ‘समानम्’ एकम् ‘असत्’ भवेत् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण तदुभयं व्यतिपजति; न खलु व्यतिपद्मं मन्तरिणामनयोरेक्यसिद्धिरिति भावः ॥ ४ ॥

, एतद्व्यतिपजनं समूह्य स्तौति—“यदेवेति । “प्राणोऽहुर इति । ‘अहुरः’ सोमयागः प्राणस्थानीयः, ‘आत्मन्’ आत्मानि ‘मध्यतः’ मध्ये ‘तत्’ ‘प्राणं’ स्थापयति । ‘तस्मादयं प्राणः’ शरीरमध्ये वर्तत इति शेषः ॥

तथा—“रसोऽहुर इति । ‘अहुरः’ सोमयागो रसस्थानीयः; सर्वप्रकृतित्वात् । गतं मन्थत् । याग्विसर्जनानन्तरमाह—वनीयसमोपदेशगमनं विधत्ते—“अथाहवनीयस्याहं मैतोति । अर्धशब्दो देशवाचो । ‘आहवनीयस्य’ अग्नेः यत् स्थानं कर्पणादिसंस्कारसंस्कृतं हविष्कृदाह्वानानन्तरम्, तत् स्थानं मागच्छेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थानस्यापि पलाशशाखया व्युद्धनं मेकोयमतेनोपन्यस्य दूषयति—“तदेक इति ॥ । ‘तत्’ तत्र समयमेव, गार्हपत्ये आहवनीये च ‘एके’ शाखिनः ‘पलाश-

शास्त्रया व्युद्घनं कुर्वन्ति । 'उभयत्र' खलु 'चिनोति' इति तत्र हेतुः । व्युद्घनस्य चयनार्थत्वात् आहवनीयचितावपि तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तदेतन्निराकरोति— "न तथेति । प्रतिज्ञातं मयं सुप-
पादयति— "अवस्यति यावेति । गार्हपत्यचयनेन हि यं प्रदेशं
मव्यवस्यति अव्यवसानसमये भूशोधनार्थं व्युद्घनं मपेक्षितम्,
अथ पुनरारोहणसमये आहवनीयचयनेनाव्युद्घंः समारोहति,
'तस्मात्' 'तत्र' कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यचितिवत् प्रसक्तं भूपाणां निवपनं मपि तत्रैव
कर्त्तव्यमिति निगमयति— "अथ गार्हपत्य एवेति । एव-
कारव्यवच्छेदं भाह— "आहवनीये इति । अत्र हेतुं भाह—
"अयं वै लोक इति । भूरिति व्याहृत्या आहितत्वाद् गार्ह-
पत्यो भूलोकात्मकः ; "भूरिति गार्हपत्यं मादधाति"—इति हि
ब्राह्मणम् । ऊपरप्रदेशस्य पशुभिर्लेह्यमानत्वात् ऊषाणां पश्ना-
त्मकत्वम् ॥ ८ ॥

अथाहवनीये प्रतिनियतं विधास्यमानं पुष्करपर्णोपधानं
मनूय प्रतिनियतफलप्रतिपादनेन स्वीति— "अथाहवनीय
एवेति । अवधारणफलं भाह— "न गार्हपत्य इति । अत्र हेतुं
भाह— "आपो वा इति । पुष्करपर्णस्यापु जननात् तदव्यात्मक-
मित्यर्थः । "अथ आहवनीय इति । सुवरिति व्याहृत्या आहित-
त्वाद् आहवनीयो द्युलोकात्मकः । 'तत्' तत्र पुष्करपर्णोपधानेन
द्युलोके 'अपः' उदकानि हव्युपादानत्वेन स्थापयतीत्यर्थः ॥

गार्हपत्यवदाहवनीयेऽपि सिकतानिवपनं कर्त्तव्यमिति
विधत्ते— "उभयत्रेति । तदेतदुपपादयति— "रेतो या इति ।

सितभास्वरत्वादिरूपसाम्यात् सिकतानां रेतस्त्वम्, 'उभयत्र' गार्हपत्यस्थाने आहवनीयस्थाने च चितिरूपेण चित्योऽग्निः 'विक्रियते विशिष्टरूपवान् क्रियते । विक्रियमाणस्यासौ 'तस्मात्' सिकतालक्षणात् 'रेतसः' 'अग्नि' उपरि 'विक्रियाते' विक्रियेत, विक्रितिं भजेत् । 'इति' अग्नेनाभिप्रायेण उभयत्र सिकतानां निवपनम् ॥ ८ ॥

उभयत्र मन्त्रभेदं विधाय श्रुति — "ता नामा मन्त्राभ्या मिति । 'ताः' सिकताः भिन्नमन्त्राभ्यामित्यर्थः । "अग्नेर्भक्षासीति ॥ हि मन्त्रेण गार्हपत्ये सिकतानिवपनं विहितम् ॥"; "अग्ने तव श्रवो वय ॥ इत्याहवनीये सिकतानिवपनस्य मन्त्रो विधास्यते ॥ । एवं नामामन्त्रत्वं मनुष्यं स्तूयते — गार्हपत्याहवनीययोर्भूलोकस्वर्गलोककालक्रमेण प्रतिपादितम्, "नानो वा एतदिति । 'दैवं' देवसम्बन्धि, 'मानुष्यं' मनुष्यसम्बन्धि च यदेतत् स्थानद्वयम्, तदेतन्नानैव खलु विभिन्नं भवेत् । मन्त्रं दीर्घं ऋक्सत्वाभ्यां स्तुति — "द्राघीयसेति । "अग्ने तव श्रव इति" मन्त्रः, "अग्नेर्भक्षासीति मन्त्रापेक्षया 'द्राघीयान्' अतिशयेन दीर्घः; तेन 'मन्त्रेण' आहवनीये सिकता निवपति । 'ऋषीयसा' ऋक्सतरेण 'अग्नेर्भक्षासीति मन्त्रेण । मन्त्रगतं द्राघीयत्वं ऋसोयत्वं च प्रतिपादयति — "द्राघीयो होति । दीर्घतमं हि 'देवायुषं' देवानां मायुर्जीवितम्, 'ऋसोयः' ऋक्सतमं स्वल्पं हि

• वा० मं० १२. ४६ २ ।

† पुरस्तात् १ प्र० १ ब्रा० ६ क० (४, २१८०) दृश्यम् । ।

‡ वा० मं० १२. १०६ ।

§ पुरस्तादिदमेव ६ कल्कितायां (१५६ ४०) दृश्यम् ।

‘मनुष्यायुषं’ मनुष्यजीवितम् ; अतो देवलोकमनुष्यलोकसंस्तु-
तयोराहवनीयगार्हपत्ययोस्तादृक् मन्वसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

गार्हपत्यचयने सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वभावित्व
मनुष्य स्तीति — “स पूर्वा इति । तथा निवयने’ कारण
माह — “रेतो वै सिकता इति । ‘अस्मात्’ सिकतारूपात्
‘रेतसः’ ‘अधि’ उपरि ‘इमाः’ परिश्रितो ‘विक्रियान्तै’ विशिष्ट-
रूपाः कृता भवेयुः । अन्यथा हि निरुपादानत्वात् परिश्रितां
विक्रिया न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वत्वे दोषं दर्शयति —
“तदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र विषये ‘आहुः’ चोदयन्ति ब्रह्म-
यादिनः । योनौ हि रेतः सिच्यते, परिश्रितश्च योनिसंस्तुताः ;
तथा सति ‘अस्य’ अग्नेः ‘एतत्’ सिकतारूपं ‘रेतः’ ‘अपरासिक्तं’
आधारादन्यत्र सिक्तम् ; परिश्रिद्रूपयोन्यभावात् कथं परिगृहीतं
परिवेष्टितं भवतीत्यस्य चोदयस्य परिहार माह — “उल्य’ वा
ऊपा इति । गर्भस्यान्तर्वेष्टनं मुख्यं, तत्संस्तुता ऊपाः ; तेषां
पूर्वनिवपनात् तदनन्तरम् न्युप्तं सिकतारूपं ‘रेतः’ ; तनोत्वेन
‘अपरासिक्तं’ गर्भाशयादन्यत्र सिक्तं ‘परिगृहीतं’ परिवेष्टितं
च ‘भवति’ ।

आहवनीयचितौ तु सिकतानिवपनात् पूर्वं परिश्रिद्धिः
परिथयणं भूमिप्रेत्य तदभिमन्त्रणं विधत्ते — “अथाहवनीय इति ॥
गार्हपत्यचयनादाहवनीयचित्तैर्न चण्योतकः ‘अय’-शब्दः । आह-
वनीयचितौ सिकतानिवपनात् पूर्वं परिश्रितवृत्तकान् शर्करा-

परपर्यायान् शुद्धपाषाण मभिमन्त्रयते— “चितः स्येति * मन्त्रेण ।
 सूत्रितं हि — “आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितः स्येत्येति† ।
 परिशिद्धिधियेष मर्यादादवाक्यं प्रागान्नातम् ‡— “योनिर्वै परि-
 यित्-इत्यादिक मतिदिशति— “तस्योक्त इति । ‘तस्य’ परि-
 श्रयणस्य विधिगेष उक्तः ।

सिक्ततानिवपने विधाय स्तौति— “अथ सिक्ततानिवपतौति ।
 ‘अथ’ परिश्रयणानन्तरम् । “रेतो वा इत्याद्युक्तार्थः § ॥ ११ ॥

श्रुतानां सिक्तानां समन्वयक मभिमर्शनं विधत्ते—
 “अथाहवनीय इति ॥ । आहवनीयस्थाने श्रुतानां नैव सिक्तता-
 नाम् ‘आप्यायनवतोभ्यां’ आप्यायतिधातुनिष्पन्नम्यदुक्ताभ्याम्,
 “आप्यायस्वसन्ते ॥’-इत्येताभ्यां शृङ्भ्या मभिमर्शनं कर्त्तव्य-
 मित्यर्थः । अवधारणफलमाह— “न गार्हपत्य इति । एतदेवो-
 पपादयति— “अयं वा इत्यादिना । ‘अस्मिंस्लोके जातः’ ‘अयम्’
 ‘यजमानः’-इत्ययं मर्यादः । ‘अर्धः’ मत्स्यसिद्धः, न यज्ञसम्पाद्य ।
 ‘स्वर्गे लोके एव’ हि ‘प्रजिजनयिषितव्यः’ प्रजनयितुं प्रकर्षणीत्या-
 दयितुं मिष्टः, अतः स्वर्गलोकसंश्रुते ‘गार्हपत्ये’ तत्र स्वभाषत एव
 जातत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

* वा० सं० १२. ४६ १ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ६ ख ।

‡ पुरस्तात् १५३ पृ० १५ पं० दृश्यम् ।

§ पूर्वमेवेव ८-कठोपाख्यं दृश्यम् (१७० पृ०) ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ३. १६ ।

१ वा० सं० १२ ११२, ११३ ।

अथ लोकेष्टकानां सुपधानं विधत्ते— “अथेति ॥ तदेतत् प्रशंसति— “इमे वै लोका इति । ‘इमे’ खलु पृथिव्यादयस्त्रयो ‘लोकाः’ । ‘एषः’ एव खलु ‘अग्निः’ । लोकसंस्तुताभिस्त्रिष्टभिः स्वयमात्मनाभिर्युक्तत्वात् लोकत एव सिद्धाः लोष्ट्ररूपा इष्टका ‘लोकेष्टकाः’, परोक्ष ‘लोगेष्टका इत्युच्यन्ते ॥’ । तथाविधत्वं च तैत्तिरीये ब्राह्मणायते— “दिग्भ्यो लोष्ट्रान् समस्यति, दिशा मिव वीर्यं सवहस्यै”—इति ॥ लोकसम्बन्धिन्यः प्राच्यादिदिशः ता लोकेष्टकाः । अतस्तदुपधानेन ‘एषु’ एव लोकेषु ता एव ‘दिशः’ स्थापयति । ‘तस्मात्’ एव कारणात् ‘इमाः’ प्राच्यादि-‘दिशः’ ‘एषु लोकेषु’ दृश्यन्ते ॥ ११ ॥

वेदेर्वाद्यदेशेनेष्टकानां बाह्वरणं विधाय स्मृति— “बाह्ये-
नाग्निमिति । अग्निबाह्येन अग्निचेष्टादाह्वयेनेता इष्टकाः
‘आहरति । “आप्ता वा इत्यादि । ‘अस्य’ अग्ने, यजमानस्य
वा ‘ता दिशः’ ‘आप्ता.’ प्राप्ताः । ‘याः’ इमाः ‘एषु’ लोकेषु
दृश्यन्ते । ‘अथ’ या ‘दिशः’ ‘इमान् लोकान्’ परेण एभ्यो लोकेभ्यो
बहिर्वर्त्तन्ते, ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘एतत्’ एतेन बाह्यदेमादाहरणेन
‘दधाति’ धारयति ॥ १४ ॥

आहरणस्याग्निचेष्टापेक्षया बहिर्देगसम्बन्धः, वेद्यपेक्षयापि
तथात्वं विधत्ते— “बहिर्वेदेरिति § । अग्नेर्नौकत्रयात्मकत्वात् ततो
बहिराहरणम्, लोकत्रयाद् बहिरवभ्यितानां दिशा मातिहेतु-

* का० श्रौ० सू० १७ ३ ११ ।

† ‘लोगेष्टकाः षट्श्रवणाग्निः’—इति कर्काचार्यः ।

‡ ते० मं० ५ २ ५ २० दृश्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७ ३ १२ ।

रित्युक्तम् ; इदानीं तु वेदेर्भूमिरूपत्वात् अस्या बहिरवस्थिताः
यावत्यो दिगः , तासां प्रात्यर्थं वेदिवाह्यदेशादाहरणं मित्यभिप्रे-
तोऽर्थः । “अथ या इमां परेणेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘परेण’
परस्ताद् , बहिरित्यर्थः । “एनवन्तरस्याम्”—इति * परशब्दा-
देनपू , “एनपा द्वितीया” † ॥ १५ ॥

विहितं लोकेष्टकोपधानं मनूय प्रकारान्तरेण स्तौति—
“यद्देवेति । ‘विस्त्रस्तस्य’ विस्त्रस्तावयवस्येत्यर्थः । ‘सर्वाः’ प्राच्यादि-
‘दिगः’ अनु लक्ष्य तदीयो ‘रसः’ ‘व्यचरत्’ विविधं मचरत् , ‘यत्र’
यस्मिन् देशे तं तथाविधं प्रजापतिं ‘देवाः’ ‘समस्तुर्वन्’ चित्वा-
निरूपेण संस्कृतवन्तः । “अडभ्यासव्यवायेऽपीति ‡ कात् पूर्वः
सुद् तत्र ‘अस्मिन्’ अग्न्यात्मके प्रजापतौ ‘एतामिर्लोकैष्टकाभिः’
तं रसम् ‘अदधुः’ स्थापितवन्तः । एव मेव ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘अयं’
यजमानोऽपि ‘एतद्’ रसं ‘दधाति’ धारयति , लोकेष्टकोपधा-
नेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आहरणस्याग्निवाह्यत्वं मनूय स्तौति— “वाह्येनेति ।
पूर्वपदेनपू § , अत एव ‘अग्निम्’ इति द्वितीया ॥ ; अग्नेर्वाह्यदेशे-
नेत्यर्थः । “आतो वा अस्मेत्यादि । “आमा वा अस्म्य ता दिश
इत्यादिवद् ¶ व्याख्येयः । “इमान् लोकान् पराङ् रस इति ।
‘इमान्’ पृथिव्यादिलोकान् विहाय परागतो रस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

* प्रा० सू० ५. ३. ३५ ।

† प्रा० सू० २. ३. ३१ ।

‡ प्रा० सू० ६. १. १४० सू० १ वा० ।

§. १ इहेव पूर्वत्र (०. १) टीप्पन्नी द्रष्टव्ये ।

¶ इहेव पूर्वत्र १०४ पृ० द्रष्टव्यम् ।

बहिर्वेदेरित्येतदपि अनूद्य पृथिवीसकाशाद् बहिर्भूतरस-
स्थापनं हेतुत्वेन स्तोति — “बहिर्वेदेरिति । आहरतीति शेषः ।
एतदपि पूर्ववद् व्याख्यातप्रायम् * । “इमां पराङ् इति ।
इमा मत्तिकम्य परागतो रसः इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्य स्तोकेष्टकानां भाहरणि अग्नेर्वेदेय बाह्यो दिशो विहितः ,
अथ तत्र साधनं विधाय स्तोति — “स्कोनेति । “वज्रो वै स्फा
इति, त्रेधा भग्नस्य वज्रस्यांशत्वात् स्फाभ्य वज्रात्मकता । तथाहि
तैत्तिरीयकम् — “इन्द्रो हव्याय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्,
स्फाभ्युतोयः रयस्तुतोयं यूपस्तुतोय मिति † । हव्यासुरवधहेतुत्वात्
स वज्रो घोर्यात्मकः । ‘इय वेदिमन्त्रा भूमिः ‘वित्ति,’ लब्धव्या
धनरूपा, तथा च स्फेनाहरन् वज्ररूपेण ‘वोर्येण’ एव ‘वित्ति’
लब्धव्या भूमि ‘विन्दते’ लभते ॥ १९ ॥

अथ पूर्वस्यादिग्भागादाहरणं समन्वयकं विधत्ते — “स पुरस्ता-
दाहरतीति ‡ । पुरस्तात् पूर्वस्याः दिशः सकाशास्तोकेष्टकां स्फेनं
‘प्राहरति’ । पञ्च ययं अस्तातिः § । “मा मा हिंसीदिति ॥ तन्मन्त्रः ।
‘यः पृथिव्याः’ ‘जनिता’ जनयिता ‘स मा’ ‘मा हिंसीत्’ मा
वधिष्ट । य इति सर्वनाम्ना कृत्स्नजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धः प्रजापति-
रेव प्रतिपाद्यते इत्याह — “प्रजापतिर्वा इति । ‘पृथिव्यै’-इति ।
पट्ययं चतुर्थी ¶ । ‘जनिता’ जनयिता “जनिता मन्ये”-

* इहेव पुरस्तात् १५ क० भाष्यं (१७४ ए०) प्रत्ययम् ।

† ते० भं० ५ २ ६ ३१ ।

‡ का० श्री० ख० १७ ३ ११ ।

§ पा० ख० ५ ३ २० ।

¶ या० भं० १९ १०० ।

‡ पा० ख० १ ३ ६२ ख० १०० ।

इति ॥ निपातनाद्विलोपः । उक्तं मर्थं योजयति — “मा मा हिंसीत् प्रजापतिरित्येतदिति ।

द्वितीयपाद मनुष्य तत्र ध्यानडिति क्रियापदस्यार्थं माह — “यो वा दिव मिति । ‘सत्यधर्मा’ सत्य मवितथं धर्मं साधारण-
शक्तिर्यस्य तादृशो ‘यः’ ‘दिवं’ ‘ध्यानद्’ व्याप्नोत् । व्यापन मत्र
सर्जनं निवेत्याह — “असृजतेत्येतदिति । “मनुष्या वा इत्यादि ।
‘चन्द्राः’ ‘आह्लादिका’, ‘आपः’ रेतोरूपाः । अग्नेन च कारणं
वाचिशब्देन कार्यभूता मनुष्या एषोच्यन्त इत्यर्थः । अत एव
छान्दोग्ये समाज्जातम् — “पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति १ । पर्यवसितं मर्थं माह — “मनुष्यान् प्रथम इति ।
सर्वप्राणिभ्यः पूर्वं सुप्तमत्वात् प्रजापतिरेव प्रथमः । अत एवा-
ज्जातम् — “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम इति २ ।

चतुर्थपाद मनुष्य तत्र ‘किं’-शब्दस्यार्थं माह — “प्रजापतिर्वै
क इति । निरुक्तानिरुक्तरूपत्वेनानिर्धारितस्वरूपत्वात् किं-
शब्दः प्रजापतिर्वाचक इत्यर्थः । एवभूतो यः ‘तस्मै देवाय’
“क्रियापदस्य मपि कर्त्तव्य मिति ३ कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
तं देवं ‘हविषा’ ‘विधेम’ परिचरेमेति , विदधातिः परिचरण्यार्थः ॥

एव माहताया इष्टकायाः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते —
“ता माहृत्येति । परिशिक्षज्ज्ञाना सुपहितानां शर्कराणां
मभ्यन्तरदेशे आत्मनि ता सुपदध्यात् स्थापयेत् । तस्य प्रयोजनं

* पा० ६ ४ ५३ सू० ।

† इति उप० १ १ १ २३३५ ।

‡ वा० सं० १३ ४ ।

§ पा० १ ४ ३० सू० १ वा० ।

माह— “स य इति । ‘स यः’ प्रसिद्धो यो ‘रसः’ विस्तृतात् प्रजापतिगरीरात् ‘प्राच्यां दिशि’ ‘अत्यक्षरत्’ अतिक्रम्य सृतीभ-
वत्, एतेनोपधानेन, ‘तम्’ एव रसम् ‘अस्मिन्’ प्रजापतिरूपे-
ऽनौ पुनः स्थापयति । ‘अथो’ अपि च ‘प्राची’ दिक्त्वम्भात्ता
मेव दिग्म् ‘अस्मिन्’ स्थापितवान् भवति ॥ २० ॥

दक्षिणस्या दिग् आहरणं समन्तकं विधत्ते— “अथ दक्षि-
णत इति । पञ्चम्यर्थे तसिः ८ । आहरतीति शेषः । अथ वा
पूर्वदिग्भागात् यत् आहरणम्, तदन्तरं दक्षिणस्या दिग्ः
सकाशात् लोकेटका माहरतीत्यर्थः । “अभ्यावर्त्तस्तेति १
तन्मन्त्रः । पूर्वार्द्धस्य निगदव्याख्यातत्वं माह— “यथैव यजु-
स्तापा वञ्चुरिति । यजुर्व्याकं यथैव श्रूयते, तादृगेव तद्व्या-
ख्यायकं ब्राह्मणवाक्यम् ; अतः स्पष्टार्थत्वात् पृथग् व्याख्यायत
इत्यर्थः ।

उत्तरार्द्धे मनूय तत्र वपाशब्दस्यार्थं माह— “यद्दे किञ्चेति ।
अस्यां पृथिव्यां यदेव किञ्चिद् वस्तु तरुगुल्मादिकं दृश्यते, सा
एव ‘अस्यै’ ‘वपा’ विधेया । चेति नपुंसकलिङ्गाद्यौ निर्देशः ॥
पष्ठार्धे चतुर्थी ५ । अथ मयः— हे पृथिवि ! ‘यज्ञेन’ यागसाधनेन
‘पयसा’ पयोनक्षत्रेण ‘रक्षेन’ सह अन्नदभिमुखं मावर्त्तस्व । ‘इदि-
तः’ प्रेरितो दोतोऽयं मग्निः त्वदीयं तरुगुल्मादिरूपम् ‘आरोहति’
अधितिष्ठति । आहृतायास्तस्याः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते—

• पा० अ० ५ ३. ० ।

† वा० सं १५. १०५ ।

‡ ‘चेति नपुंसकलिङ्गाद्यौ निर्देशः’— इति ज-पाठः ।

§ पा० २. ३ ॥ १२ अ० वा० ।

“ता माहृत्येति । ‘तां’ लोकेष्टकां दक्षिणदिग्भागाद् बहिर्वदेः
‘आहृत्य’ पञ्चसन्धि मन्तरेण दक्षिणपक्षस्य आत्मभागस्य च यः
सन्धिप्रदेशः, तस्माभ्यन्तरे आत्मभागे स्थापयेदित्यर्थः । अनेनापि
पूर्ववद्दसस्यापनं दिक्स्थापनञ्चात्र कृतं भवतोल्याह— “स यो
दक्षिणाया मिति ॥ २१ ॥

प्रतोच्यां दिशि समस्त्रकं लोकेष्टकाया आहरणं विधत्ते—
“अथ पथादिति * । ‘अथ’ अनन्तरं प्रतोच्याः दिशः सकाशात्
स्तेन लोकेष्टका आहरतीति शेषः । तत्रान्वः— “अग्ने यत्त
इति † । अत्राग्निशब्देन तदधिष्ठिता भूमिरेव अग्निदोषवारे-
णीयत इत्याह— “इयं वा अग्निरिति । ‘असौ’ पृथिव्यै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । पूर्वार्धेन प्रार्थनं पृथिव्यर्थं मित्यर्थः । तृतीय
पाद मनुज देवशब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— “तदसौ देवा
येति । एतदग्निचयनाख्यं कर्मैवात्र देवशब्दस्यार्थः । चिति-
रूपावयवभेदापेक्षया बहुवचन मित्यभिप्रायः ॥ •

अर्थस्तु— हे पृथिवि । त्वदोयं यत् ‘शुक्रं’ रसवदन्नम्, यच्च
‘चन्द्रम्’ आह्लादकरम्, तथा ‘पूतं’ शुद्धम्, ‘यन्नियं’ यन्नाहं च
यदस्ति, ‘तत्’ ‘असौ’ अग्न्याख्याय देवाय ‘कर्मणे’ आहराम
इति । ‘तां’ लोकेष्टकाम् ‘आहृत्य’ इत्यादि पूर्ववत् ‡ । “पुच्छ-
सन्धि मिति । पक्षाकारस्य चित्याग्नेः पुच्छस्यात्मभागस्य च यः
सन्धिः, ‘तम्’ अन्तरेण तस्य मध्ये ‘आत्मन्’ आत्मनि । अन्यद्
गतार्थम् ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १२ ।

† वा० सं० १२. १-४ ।

‡ एतत्पूर्वकण्ठीभाष्यं (१ पं०) द्रष्टव्यम् ।

साक्षात्पयादाहरणं निषेधति— “स न सम्प्रतीति । ‘सः’
 षड्युः ‘सम्प्रति’ सुख्या या प्रतीची दिक्, तत्सकाशात्
 ‘नाहरेत्’ । निषेधुरभिप्राय माह— “नेद्यज्ञपयादिति ।
 यज्ञस्य पन्थाः यज्ञपथः, अग्नेः पाथात्थो देशो हविर्वा-
 नादिः ; ततः सकाशात् नैव * रस माह्वराणीति । यदि
 खलु तादृग्विधात्साक्षात्पयादाहमादाहरेत्, तर्हि प्रजापतिसम्ब-
 धिनो विस्तरसस्याद्वतत्वात् तत्र करिष्यमाणो यज्ञो नीरसः
 स्यादित्यभिप्रायः । कथं तर्हि तत्राहरण मित्यत आह— “इत
 इवेति । ‘इतः’ प्रतीच्या दिग् ‘इव’, न तु साक्षात् प्रतीच्या दिग्;
 उत्तरापरस्या दिग् आहरेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—
 “उत्तरापरस्याः पथादिति † ॥ २२ ॥

उत्तरस्या दिग् आहरणं विधत्ते— “अथोत्तरत इति ।
 आहरतीति शेषः । “इय मूर्ज्ज मित्याहरणमन्त्रः ‡ । ‘आदम्’
 -इतिक्रियापदस्यार्थ माह— “आदद इत्येतदिति । मनसा
 ययार्थं महत्पणम् ‘कृतम्’, ययार्थभाषणं ‘सत्यम्’ । अत्र तु
 “कृतस्य योनिम्”—इति § मन्त्रभागे तादृशो मीदो ॥ विवक्षित
 इत्यभिप्रेत्याह— “सत्यं वा कृत मिति । “महिषस्य धारा
 मिति । महिषशब्दस्यार्थ माह— “अग्निर्वै महिष इति । कथं
 मय महिषशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्य तन्निवृत्ते—“स ह्रीदं जात इति ।
 ‘सः’ गुह्यग्निः ‘इदम्’ इदानीं ‘जातः’ जातमात्र एव ‘महान्’

* ‘नेद’—इति च पाठः ।

† का० श्री० अ० १७. १. १२ ।

‡ वा० भं० १२. १०५ ।

§ वा० भं० १२. १०५ ख ।

अतिरिक्तो ० भूत्वा 'सर्वं' जगत् 'ऐष्यात्' व्याप्नोत्, अतो महत्त्वा-
देपिष्टत्वाच्च महिषशब्दाभिधेयः सम्भव इत्यर्थः । "ऐष्यात्"—
इति "इष आभोःशो"—इत्यङ्गाजिङ् १ । तृतीयं पादं मनूय तत्र
तनूगण्डस्यार्थं सभिधाय योजयति— "आ मेति । तनूविति
बहुवचनम् तेन बहुवचनोपेत आका देह उच्यते । गतं मन्यत् ॥

मन्वार्थस्तु—'इषम्' इष्यमाणं मन्त्रम् । 'कर्जं बलकं रसम् ।
'इतः' अथा उदोच्चा दिगः सकाशादङ्गम् 'आददे' । किंविशि-
ष्टम् ? 'कृतस्य' सत्यस्य ययार्थफलस्य यज्ञस्य 'योनि' कारणम्,
'महिषस्य' महतोऽग्नेः 'धारा' धारामवाहभूतां तद्वत्साधिताम् ।
ईदृशी च सा, मा मुदिष्य मदीयास्तु 'गोषु' 'तनूषु' गरीरेषु
'आविशतु'—इति चतुर्थेन पादेन सम्बन्धः ॥

तस्यां दिशि सिक्तानां मध्वस्रमं विधत्ते— "जहामीति ।
अत एवोक्तं कात्यायनेन— "उत्तरस्याः सिक्ताः प्रमार्ष्टि जहामि
सेदि मिति ॥ ।

मन्त्रस्यार्थं माह— "तद्येवेति । 'तत्' तत्र 'यैव' एतत्
'सेदिः' अवसादापरपर्याया हानिः, या च 'अमिरा' इरा
अन्नं तदभावरूपा पीडा, 'या' च 'अमोवा' रोगाक्षिका ।
'ताम्' एतस्याम् उत्तरस्यां 'दिशि' एतद्व्यत्यकरणकेन सिक्ता-
मध्वसनेन स्थापयति । इरादीनां तत् आहतत्वादिति भावः ।
एतच्च तत्कार्यदर्शनादवगम्यत इत्याह— "तस्मादिति । यस्माद्
अवसादादीनि स्थापितानि, तस्मादेतस्या उत्तरस्यां दिशि

* 'अविशेत्'—इति च, च ।

† का० प० ५९ पा० ।

; का० भा० ए० १२ २ ११

सर्वाः 'प्रजाः' 'अगनायुकाः' अगनाया अग्नेच्छा क्षुधा , तथा
पीडिता अदृश्यन्त इत्यर्थः ॥

"ता माहृत्येत्यादि पूर्ववत् ॥ २३ ॥ . . .

अथैताः सम्भूय प्रशंसति— "ता एता दिश इति । 'ताः'
प्राच्यादिदिक्षु क्रमेणोपहिताः 'एताः' इष्टकाः 'दिशः' दिगा-
भिकाः , 'ताः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आहृत्य 'उपदधाति' । तेन
चोपधानेन 'सर्वतः' एव 'दिशः' 'दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्'
एव कारणात् इदानीं सर्वतो दिशो दृश्यन्ते ।

धर्मविशेषं विधाय स्तोति— "सर्वतः समीचीरिति १ ।
सर्वासु दिक्षु 'समीचीः' सङ्गतदिगाभिमुख्यं गता उपदधाति ,
न तु तिर्यक्नेनेत्यर्थः । 'तत्' तेन 'सर्वतः' दिश एव 'समीचीः'
अनुचीनायाः स्थापयति । "तस्मादिति फलनिर्देशः । उप-
धानादोनां पृथगनुष्ठानं विधत्ते— "ता नानोपदधातीति ।
प्रतीष्टकं समन्तकं स्थापनं पृथगेव कर्त्तव्यम् , "तथा देवतयेति
सादनमपि पृथक् , "ता अस्थेति सुददोहमा मन्त्रेणाधिवदन
मपि पृथक् । तत्र कारणमाह— "नाना इति । 'हि' यस्मात्
'दिशः' परस्परं विभिन्नाः , अतो दिक्कंशुताना मव्यासां पृथ-
गुपधानादिकं युक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नुपधाने स्थितिगुणं विधत्ते
— "तिष्ठन्निति । 'तिष्ठन्' न तु भासीन इत्यर्थः । "तिष्ठन्तीव
हि दिग इति । प्राण्यायाः 'दिशः' अपि 'हि' 'तिष्ठन्तीव'
ऊर्ध्वाकारतया दृश्यमानाः स्थितियुक्ता इव लक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

• २१-कळीभाष्यं (१०८ पृ० , १ पं०) दृश्यम् ।

† का० श्री० सू० १७. ३. १४ ।

‘अथो’ अपि च आसीनात् पुरुषात् ‘तिष्ठन्’ खलु ‘वीर्यवत्तरः’ अधिकवीर्यवान् । इतोऽपि तिष्ठता उपधेया इत्यर्थः ॥ २४ ॥

. अयासां समन्त्रकत्वं मनूय अग्निद्योतस्यात्मभागे एवोपधानं प्रतिपादयति— “ता एता इति । “यत्तुभ्य इति । करण-भूतैर्यत्तुर्मन्त्रैर्युक्ता इत्यर्थः । ‘ताः’ ‘आत्मन्’ आत्मनि आत्मभागे एव ‘उपदधाति’ । अवधारणफलं माह— “न पचेति । तत्र कारणं माह— “आत्मन् द्योवेति । आत्मभागे एव हि यत्तु-र्मन्त्रोपधेया वक्ष्यमाणा इष्टका उपधोयन्ते ; अत एवासां सुपधानं नपि समन्त्रकं मित्यात्मन्येवेति नियमसद्वयं सुपपन्नं मित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथैतरेष्टकावदासां उपपन्नाभावादश्रुतत्वं मागद्वयं निरस्यति — “तदाहुरिति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’ लोकीष्टकाः ‘कथं’ केन प्रकारेण ‘पक्ताः श्रुताः’ पाचनसंस्कारसंस्कृताः सुश्रुताः ॥ सत्य उपहिताः ‘भवन्ति’-इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । ‘रसो वा एताः’-इति अस्योत्तरम् । विद्यमानस्य प्रजापतिशरीरस्य रसरूपाः खल्वेता इष्टकाः ‘स्वयं श्रुताः’ खलु , अग्न्यादिपाकानपेक्षः खलु रसः । परिहारान्तरं माह— “अथो इति । ‘अथो’-शब्दः पक्षान्तर-धीतने । एव एव हि चित्तोऽग्निः जीव्योऽभूत्वा विग्वनरसम्यग्वी-वर्त्तते , ‘यत्’ किञ्चिदप्यामद्रव्यम् ‘एतं मग्निं वैश्वानरं’ प्राप्नोति , ‘तत एव’ तस्मादेव संसर्गात् ‘तत्’ सर्वं ‘पक्वं श्रुतं’ पाकेन संस्कृतं सुश्रुतं ‘तत्’ तत्र ‘उपहितं भवति’ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

चोदकप्राप्त सुत्तरवेदिनिवपनं यस्मिन् काले कर्त्तव्य मिति विधत्ते— “अथेति । लोकेष्टकोपधानानन्तर्यं मयशब्दार्थः । एतदुपपादयति— “इयं वा इत्यादिना । ‘इयं’ भूमिरेव महावेदिः, उत्तरवेदिषु द्युलोकात्मिका, लोकेष्टकात्मिका दिग्ः । एवं च येद्युत्तरवेद्योर्मध्ये लोकेष्टकोपधानं द्यावापृथिव्योर्मध्ये दिग्मा स्थापनाय भवति । ‘तस्मात्’ कारणादिदानीं मनयोर्नीकयोर्मध्ये दिग्मोऽन्यस्यन्त इत्यर्थः । उत्तरवेदेः परिमाणं विधत्ते— “तां युगमात्रो मिति । षड्गोत्राङ्गुलपरिमितं युगम् ; उक्तं व्यापस्तम्भेन— “अष्टाशीतिशत मीपातिर्यगक्षत्तु.शतम्, षड्शीतिर्युगं वास्येति । ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु तावन्मात्रो सुत्तरवेदि कुर्यादित्येकं परिमाणम्, ‘चत्वारिंशत्पदा’ वेति परिमाणास्तरम् । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणं मस्याः सा तद्योक्ता । अनयोः प्रमाणायोर्मध्ये ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘कामयेत’ तथा कुर्यादित्यर्थः ॥

सिकतानिवपनं विधत्ते— “अथेति * । उत्तरवेदिनिवपनानन्तर्यं मयशब्दार्थः । “तस्योक्त इति । ‘तस्य’ सिकतानिवपनस्य स्थावको वाक्यशेषः “अग्नेरेतद् वैखानरस्य भस्म यत् सिकताः” इत्यादिः † प्रागाग्रात इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्य निवपनस्य स्थानविशेषं विधाय स्तौति— “ता उत्तरवेदाविति । अग्निवपनक्षेत्रे युगमात्रोत्थादिलक्षणं योत्तरवेदिर्नियुक्ता, तस्या सिकता निवपति । “योनिर्वा उत्तरवेदिरिति ।

* का० श्री० सू० १७ इ १३ ।

† पुरस्तात् १ प्र० १ ब्रा० ६ क० (७ भा० ४८०) दृश्यम् ।

निखिलयागीत्यक्तिकारणाद्वनीयस्यानत्वात् 'उत्तरवेदिः' अपि 'योनिः' ; अत एवाग्निप्रणयनीयास्त्रात्रायते—“ऊर्णवन्तं प्रथमः सौद योनि मिति † । 'तत्' तेन उत्तरवेदौ सिकतानां निवपनेन 'योनी' एव 'रैतः' सिक्तं भवतीत्यर्थः । 'यत्' खलु 'योनी' गर्भाशये रैतः 'सिच्यते', 'तत्' 'प्रजनिषु' प्रजननशीलम्, उत्पत्तिमद् 'भवति' ॥

। अस्यात्मभागस्य ताभि. प्रच्छादनं विधत्ते—“ताभिः सर्व मिति । 'तत्' तेन प्रच्छादनेन 'सर्वस्मिन्नेव' आत्मनि 'रैतः' 'देधाति' स्थापयति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'सर्वथादेव' हस्तपादादिसर्वावयवसङ्गितात् 'आत्मनः' देहात् 'रैतः' 'सम्भवति' उत्पद्यते । अतएव मन्त्रवर्ण —

“अङ्गादङ्गात् सन्धश्च स हृदयादधिजायसे”-इति ‡ ॥ २८ ॥

अस्मिन्निवपने “अग्ने तवेति घट्टचं सूक्तं § करणत्वेन विधत्ते—“अग्ने तव यवी वय इतीति ॥ । तत्र अथ इति पदस्याभिप्रेत मर्थ माह—“धूमो वा अस्येति । 'अस्य' अग्नेः 'यवः' यवणहेतुः 'प्रयः' स्वरूपं 'धूमो वै' धूमः खलु । एतदुपपादयति—“स ह्येन मिति । 'एनम्' अग्निम् 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' 'सः' खलु धूमः 'आवयति' प्रस्थापयति ; आकाशे धूम इहा यागार्थं मन्त्रय आहिता इति द्युलोकवर्त्तिनो देवा बुध्यन्त इत्यर्थः । अतोऽन्त-

* ऐ० ब्रा० १. ५ २ ।

† अ० सं० ६ १५ १६ (ख) ।

‡ मा० वे० म० ब्रा० १५ ५ख १६म ।

§ वा सं० १२. ३०६-३११ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७ ३ १५ ।

भाविताख्यार्थात् शृणोतेः श्रावयत्यनेनेति करणे अपि सति * प्रत्यये
श्रव इति रूपं भवति ।

द्वितीय पाद मनुष्य तत्तत्त्वं पदद्वयं व्याचष्टे— “महि
भ्राजन्त इति । महत्यातिपदिकस्य अच्छब्दलोपे सति मह्येति
सप्तम्यन्त पदम् । अत्र “सुपा सुलुक्”—इति † व्यत्ययेन पठ्यर्थो
वर्त्तत इति व्याचष्टे— “महतो भ्राजन्त इति । ‘विभा’-
शब्दस्य तेजोवाचकत्वं प्रसिद्धम्, अत्र तु भूयस्त्व मेव तेन गप्देन
विवक्षित मित्याह— “प्रभूवसवित्येतदिति ।

तृतीयपाद मनुष्य शवसेत्यस्य बल मर्थः, ‘वाज’-शब्दस्य
चात्र मर्थ इत्याह— “बलं वै श्रव इति ।

चतुर्थपाद मनुष्य दाशुप इति पदस्यार्थ माह— “यजमानो
वै दाश्वानिति । “दाशु दाने”—इत्यस्मात् ‡ कसौ “दाश्वान्
साध्वान्”—इति § निपातनाद् दत्तवानित्यर्थो भवति । स चात्र
प्रकरणाद् यजमान एवेत्यभिप्रायः ॥

ऋगर्थस्तु,— हे ‘अग्ने ।’ ‘तव’ सम्बन्धो ‘श्रवः’ धूमः आहुति-
परिणामरूपत्वाद् ‘वयः’ देवाना मन्त्रम् । हे ‘विभावसो’ प्रभूत-
धनान्ते । ‘महि’ महत्तत्त्व ‘अर्चय’ अर्चयिषि ‘भ्राजन्ते’ दीप्यन्ते ।
किञ्च हे ‘हृहृद्गानो’ महादोते । हे ‘कवे’ क्रान्तदर्शिन् !
‘श्रवसा’ बलेन सहितम् ‘उक्तव्यम्’ उक्त्यार्हं प्रशस्यं ‘वाजम्’ अत्र
‘दाशुपे’ दत्तवन्ते यजमानाय ‘दधासि’ प्रयच्छसीति ॥ २८ ॥

* “ऋदोरप”—पा० सू० ३ ३ ५७ ।

† पा० सू० ७ १ ३६ ।

‡ भा० उ० ८८२ धा० ।

§ पा० सू० ६ १० १२ ।

॥ वा० सं १२० १०६ ।

द्वितीया सूच मध्येव मेव * पादशो व्याचष्टे— “पावकवर्चा इति” । ‘एषः’ अग्निः ‘पावकवर्चाः’ शोधकदीप्तिः, ‘शुक्लवर्चाः’ शुक्लवर्णतेजस्क इत्येतदुभयं प्रसिद्धम् ; अतो न पृथग् व्याख्येयमिति ‘हि’-शब्दार्थः । उदियर्थित्वस्यार्थं माह— “उद्दीप्यस इति । अग्नेरुद्गमनं नामोर्ध्वज्वलनम्, अत उद्दीप्यस इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः । तृतीयपादार्योऽपि प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देनेव व्याचष्टे— “पुचो ह्येष इति । अतुर्थपाद मनुष्यव्याचष्टे— “इमे वा इति । ‘इमे’ खलु ‘द्यावापृथिव्यो’ ‘रोदसी’-शब्देन वाच्ये * ‘एषः’ अग्निस्ते ‘उमे’ ‘पृणत्ति’ संयुक्ते करोति । केन किमिति तदाह— “धूमेनेति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानोऽयमग्निः ‘धूमेन’ उद्गच्छता ‘अमूं’ दिवं पृणत्ति ; आहुति-धारा जनितया ‘हव्या’ च ‘इमां’ पृथिवीं संयोजयति ॥

मन्वार्थलु— ‘पावकवर्चाः’ शोधकदीप्तिः, ‘शुक्लवर्चाः’ निर्मलदीप्तिः, ‘अनूजवर्चाः’ न्यूनतारहिततेजस्तय सन्, हि अग्ने । त्वं ‘भानुना’ तेजसा ‘उदियर्थि’ उद्गच्छसि, उद्दीप्यसे, द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये जातत्वात् तयोः ‘पुचः’ भूत्वा ‘मातरौ’ सकल-भूतानां निर्मातारौ द्यावापृथिव्यौ ‘विचरन् उपावसि’ समीपगता रक्षसि । यथा लौकिकः पुचो माहसमीपे सञ्चरन् तां रक्षति, तद्वत् । रक्षणप्रकारोऽभिधीयते— ‘उमे’ ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ कृमात् धूमेन हव्या च ‘पृणत्ति’ संयोजयति । “पुचो सम्पदं”— इति ५ धातुः ॥ १० ॥

* ‘स्य मनुष्य ता मेव’—इति क-पाठः ।

† वा० अ० १२ १०० ।

‡ निघ० १. ३०. ४ ।

§ व० प० १५ धा०

तृतीया मृचं व्याचष्टे—“ऊर्जोऽनपादित्वादिना ॥ सुशस्तिभि-
रिति पदं व्याचष्टे—“सुष्टुतिभिरित्येतदिति । द्वितीयतृतीययोः
पादयोः ‘मन्दस्व’-‘भूरि’-शब्दावतुषादेन व्याख्यातो । चतुर्थ-
पादसु निगदसिद्ध इत्याह—“यथैव यत्नुरिति ॥

ऋग्यसु— हे ‘जातवेदः’ जातानां वेदितः ! हे ‘ऊर्जोऽ-
नपात्’ बलकरस्य अमरस्य न पातयितः !, धौत्र ! वा ;
‘सुशस्तिभिः’ सुष्टुतिभिः अक्षययुक्ताभिः हृष्टो भूत्वा ‘हितः’
निहितस्त्वं ‘धीतिभिः’ कर्मभिः, प्रभाभिर्वा ‘मन्दस्व’ दीप्यस्व ।
‘स्वे’ त्वयि खलु ‘इषः’ इष्यमाणान्यत्रानि ‘सन्दधुः’ संहितानि
बभूवुः । इषो विशेष्यन्ते—‘भूरिर्वर्षसः’-इति । “वर्षः”-इति
रूपनाम ॥ । बहुरूपाः, ‘विचोतयः’ विचित्ररक्षणोपिताः, ‘वाम-
जाताः’ प्रथस्तजनोपिताः ॥ २१ ॥

चतुर्थी मृच मनुष्य व्याचष्टे—“इरण्यमग्न इति ॥ । “मनुष्या
यै जन्तय इति । जायन्ते पुरुषार्योपयोगित्वेनोत्पद्यन्त इति
जन्तवोऽत्र मनुष्याः ; न तु क्रिमिकीटादय इत्यर्थः । “इरण्यतिः ॥”
कण्टादिर्दीप्तिकर्मत्वभिप्रेत्याह—“दीप्यमान इति । द्वितीयपादे
‘रिः ॥’-शब्द-स्यार्थ माह—“रयिं दधदिति । तृतीयपादार्थः प्रसिद्ध
इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे—“दधंतस्य श्रेय इति । चतुर्थपादे

* वा० सं० १२. १०८ ।

† निघ० ३. ७. ३ ।

‡ वा० सं० १२. १०८ ।

§ कण्टा० ८ घा० ।

॥ ‘रायः’-इति ङ-पाठः, ‘रयि’-इति क्-पाठः ।

‘राधसि’ धने विषये ‘क्षयन्तं’ । “क्षयतिरैष्यैकर्मा” * । ईश्वर-
त्वेन सन्तम्, ममेति श्रेयः । स त्वं ‘वामस्य’ वननीयस्य धनस्य
‘रातिं’ दानं ‘सुभगां’ शोभनां ‘महीं’ महतीम् ‘इषम्’ इष्य-
माण मन्त्रं च ‘सानसि’ सनातनं चिरन्तनं गवाश्चादिपशुरूपं ‘रयि’
च यजमानाय ‘दधासि’ धारयसीति ॥ ३३ ॥

पष्ठौ मृच मनूय पादशो व्याचष्टे— “ऋतावान मिति † ।
यद्यपि ऋतसत्ययोर्मानसवाचिकयथार्थसद्व्युत्पन्नतद्वापणरूपत्वाद्
भेदोऽस्ति, तथाप्यत्र तादृशो भेदो न विवक्षित इत्याह—“सत्यावान
मित्येतदिति । “अग्निर्वै महिष इति । “स ह्रीदं जातो महा-
न्तर्व मैश्वरादिति ‡ तन्नामनिर्वचनस्य प्रायश्चात्तत्वादिति भावः ।
सर्वदर्शनीयत्वं मस्य प्रसिद्धं मतो न मृचम् व्याख्यातव्य मित्यभिप्रे-
त्याह— “विश्वदर्शतो ह्येष इति । “यज्ञो वै सुन्न मिति ।
यद्यपि सुखवाची ‘सुन्न’-शब्दः §, तथाप्यत्र प्रकरणात्तत्साधनो
यज्ञ एव तत्सार्थः । उत्तरार्धे मनूय युक्कर्णपदं व्याचष्टे—
“धान्यवृक्ष मिति । श्वणशीलकर्णोपेतम्, आ समन्तात्
शृणुस्त मिति यावत् । ‘गिरा’-इतिविशिष्टसाधनयवणात्
योम्यक्रियाध्याहारेण वाक्यं पूरयति— “मनुष्या इवामह इत्येत-
दिति ॥

ऋतार्थसु— सत्यवन्तं, महान्तं, सर्वेषां दर्शनीयम्, एव-
भूतं भग्निम्, ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ‘जनाः’ ‘सुन्नय’ सुखसाध-

* निघ० २ २१. ३ ।

† वा० सं० १२ १११ ।

‡ पुराणात् १५७ पृ० १२ पं०, ततः १८० पृ० १७ पं० ।

§ निघ० ३ ६ १६ ।

नाय यज्ञाय 'पुरो दधिरे' पुरस्कृवन्ति, वय मपि 'शुक्लर्णम्'
 अभिमतफलप्रार्थनं सम्पक् शृण्वन्तं, 'सप्रयस्तमम्' अतिशयित-
 कीर्त्तिवन्तं, 'दैव्यं' स्वार्थिकस्तद्धितः, देवं 'त्वा' त्वां 'गिरा'
 सुतिरूपया वाचा 'हवामहे' आह्वयामः । कर्त्तारो विशे-
 ष्यन्ते— "मानुषेति । 'मानुषाणि' मनोः सम्बन्धीनि 'युगा'
 युगानि, युगस्तानि भूत्वा, जायापत्यात्मना युगलभूता मनुष्या
 इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

इत्थं सिकतानिवपने करणभूतं षडृचं व्याख्याय तस्य वैश्वान-
 नराग्न्यात्मकतां प्रतिपादयन् स्तौति— "स एव इति । यत्
 'एतत् षडृचं' सूक्तम्, 'एव' साक्षात् 'वैश्वानरोऽग्निरेव', तथा-
 विधस्याग्नेः 'आरभ्याय' उत्पादनाय 'एव' हि 'इमाः सिकता
 न्युप्यन्ते'; तस्माद्वैश्वानरात्मकेन सूक्तेन तन्निवपनात् 'वैश्वानरं'
 तम् अग्निं 'रितोभूतं' रितोरूपेणावस्थितम्, एतस्मिन्नेव्यमाणि अग्नीं
 'सिञ्चति' प्रक्षिपति । षडृचकरणकत्वं मनूय तत् सङ्गा-
 दारणं स्तौति— "षडृचेति * । न्युप्यत इति शेषः । "संवत्सरो
 वैश्वानर इति । संवत्सरधारणेन जायमानत्वात् वैश्वानराग्नेः
 संवत्सररामकता ॥ १५ ॥

सिकतानां रेतस्त्वे तस्मात्स्य मवश्यं वर्धनीय मिति प्रश्न-
 पूर्वकं तदाह— "तदाहुरिति । यदीमाः सिकता रेतःसंस्तुताः,
 तत्रावश्यं तस्मादधर्म्यं वक्तव्यम्,— "किं" तदासां सिकतानां सम्बन्धि
 'रितोरूपं' रेतःसम्बन्धी धर्मविशेष इति प्रश्नार्थः । "शक्ता इत्या-
 युत्तरम् । शैक्ल मासां रेतस्य तादाकरहेतुः साधारणो धर्मः ;

अथ मेकस्तादात्म्यहेतुः । 'अथो' अपि च 'पृथग्यः' सूक्ष्मपरिमाण-
विन्दुरूपा हि सिकताः, 'रेतोऽपि हि' 'पृथग्वि' सिकतोपमैः
सूक्ष्मपरिमाणविन्दुभिर्युक्त मिव भवति ; अथ सपरस्तादात्म्य-
हेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नत्वाद्रे रेतः, शुष्काः सिकताः, कथं मासा भार्द्रत्वलक्षणं
रेतोदपं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं तत् प्रतिपादयति— "तदाङ्गुरिति ।
"कथं मस्यैता इति । 'अस्य' वैश्वानरस्याग्नेः 'एताः' सिकताः
'कथं माद्रीः' सत्यो 'रेतोदपं' रेतसः सम्बन्धि भार्द्रत्वलक्षणं
स्वरूपं 'भवन्तीति' प्रश्नः । "रसो वा इत्याद्युत्तरम् । गायत्र्या-
दीनि हि 'हृन्दांसि' 'रसः' ; सारवत्त्वात् । रसस्य चार्द्रत्वं मन्थन
प्रसिद्धं मित्याह— "आर्द्रं च वा इति । ततः किं मित्याह
— "तद्यदेना इति । अक्षिन् षड्रुचे गायत्र्यादीनां सप्तानां
हृन्दासा मन्तर्भावोऽग्रे प्रतिपादयिष्यते * ; 'तत्' तथा सति 'यत्'
यस्माद् 'एनाः' † सिकताः शब्दरसात्मकैः 'हृन्दोभिर्निवपति',
ततः 'एवम्' अनेन प्रकारेण खलु 'अस्य' सम्बन्धिन्यः सिकताः
'माद्रीः' सत्यः रेतःस्वरूपं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ सिकतानां शुक्लकण्ठरूपद्वयं स्तोतुं पृच्छति— "तदाङ्गु-
रिति । ननु चित्त्योऽग्निः संवत्सरात्मकः, संवत्सरश्चाक्षोरात्रा-
त्मकः, तत्समुदायरूपत्वात् ; अतः सिकतोपधानं मध्यक्षो-
रात्राभ्यां करणभूताभ्यां निष्पादनीयम्, तत् कथं सुपपद्यत
इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । "हे वा इति परिहारः । 'हे' एव हि

* इदमेव परस्तात् ४१ कक्षी (मूलम्—१६४८० १५०) दृश्यम् ।

† 'एनाः'—इति सर्वटीकापुस्तकपाठः, मूलपुस्तके तु मद्दृष्टेयं
मर्ध्वेव 'एनाः'—इति ।

‘अहोरात्रे’ पर्यावर्त्तमाने, तत्र ‘शुक्लम्’ अह, ‘कृष्णं’ रात्रिः ;
सिकता अपि शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधाः ; अतस्तद्वर्णयोगादेतासां
मुपधानम् ‘अहोरात्राभ्याम्’ एव कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इत्थं वर्णतोऽहोरात्रसाम्यं मुक्तम्, अथ सङ्ग्राहसम्पत्तिरपि
कथं मित्याशङ्कापूर्वकं प्रतिपादयति— “तदाङ्कुरिति । संवत्सर-
सम्बन्धिभिः ‘अहोरात्रैः’ समानसङ्ग्राहाः, न्यूनाधिकसङ्ग्राहरहिताः ।
कथम् ‘उपहिता भवन्तीति’ प्रश्नः । “अनन्तानि वा”—इत्युत्तरम् ।
संवत्सराणां मानस्यात् तद्वयवा अहोरात्रा अप्यनन्ताः ।
यद्यपि “रात्राङ्गाहाः पुंसि”—इति ७ पुल्लिङ्गेन भवितव्यम्, तथापि
“ह्येकमन्तशिथिरावहोरात्रे च षष्ठ्यसि”—इति ११ निपातनासिद्धाद्
बहुवचनान्तस्यापि नपुंसकलिङ्गता । “एष सु हास्येत्यादि षष्ठम् ॥

अथैतदुपधानकरणस्य षष्ठ्यस्य षष्ठ्यस्य समुद्रिय मिति
नाम कस्मान्नमित्तादिति पृच्छति— “अथ कस्मादिति । तन्नि-
मित्त माह—“अनन्तो वा इति । “अनन्तः” अन्तरहितः ; समाप्ति-
रहितः खल्वयम् समुद्रो जलनिधिः, सिकताद्यानन्ताः ; परि-
गणनानर्हत्वात् । अतस्सासां मुपधानमन्त्रसम्बन्धिनश्छन्दसोऽपि
अन्तराहित्यात् समुद्रसाम्यात् समुद्रे भवं समुद्रिय मिति व्युत्पत्त्या
तन्नामधेयतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मन्त्रमन्त्राणां सिकतानां मुपधानम् पृथक् पृथक् कथं
समन्त्रकं स्यादिति पृच्छति— “तदाङ्कुरिति । “मनो वा
इत्याद्युत्तरम् । मन एव हि सर्वासां सिकतानां साधारणं
यजुः ; तदुच्चारणहेतुत्वात् मनसो यजुष्टम् । ‘तदिदं’ मनो-

रूपं 'यजुः' सर्वाः सिकताः 'अनु'-लक्ष्य 'विभवति' प्रत्येकं व्याप्तुं शक्नोति । अनेनैव हि प्रकारेण 'अस्य' चित्यस्याग्नेः 'एताः' सर्वाः सिकताः 'पृथक् नाना' 'यजुभिः' विभिन्नैः यजुर्मन्त्रैः 'उपहिता भवन्ति' ॥ ४० ॥

अपि एतस्मिन् षड्रुचे समानां छन्दसा मन्त्रभावाप्रदर्शनाय स्वीति— "तदाहुरित्यादिना । 'एताः' सिकताः 'सर्वैः' गायत्र्यादिभिः सप्तभिः 'छन्दोभिः' 'कथं उपहिता भवन्ति' । "अग्ने तव न्यवः"—इत्यादीनां षष्ठा ऋचां * प्रतिनियतैकच्छन्दोरूपत्वादित्यभिप्रायेण प्रश्नः । "यदेवैना इत्युत्तरम् । 'यत्' यत एव कारणात् 'एताः' 'एतेन' षड्रुचेन सूक्तेन 'निवपति', तेनैताः सर्वे छन्दोभि-रुपहिता भवन्ति' ।

कथं मिति चेत्, उच्यते— गायत्र्यादीनां जगत्पन्तानां समानां छन्दसां यावन्त्यक्षराणि मिलित्वा सम्पद्यन्ते, तावन्त्येतस्य षड्रुचस्याक्षराणि भवन्ति । तथाहि,— गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, उष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुभो द्वाविंशदक्षराणि, वृहत्याः षड्विंशदक्षराणि, पङ्केचत्वारिंशत्, चतुस्रत्वारिंशत् त्रिष्टुभः, अष्टाचत्वारिंशजगत्याः ; तानि च सम्भूय द्विपञ्चाशदधिकशतद्वयसहस्राकानि भवन्ति ।

अस्मिन् षड्रुचे प्रथमा चत्वारिंशदक्षरा, द्वितीया एकचत्वारिंशत्, तृतीया चतुर्थी च चत्वारिंशदक्षरा, पञ्चमी षष्ठोः द्विचत्वारिंशदक्षराणि ; एवं पञ्चचत्वारिंशदधिकशतद्वयसहस्राकानि भवन्ति । अन्यानि समाक्षराणि चैवप्रसंयोगविभागेन

द्रष्टव्यानि । एवं सप्तच्छन्दांस्यक्षरसङ्ख्याद्वारेणास्मिन् षड्रुचे अन्त-
र्भवन्ति । “एव सु हास्येति , प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४१ ॥

उत्सवयज्ञभागस्य पुनराक्षरणार्थत्वेन सिकतानिवपनं स्तौति—
“यदेवेति । ‘एषः’ चित्योऽग्निः विराडात्मकः ‘प्रजापतिः’ । ‘सर्वं’
निरवगेषं मेव कृत्स्नं ‘ब्रह्म’ मन्त्रजातम् , स ‘प्रजापतिः’ । ‘तत्’
तथा सति तस्य ब्रह्मणो यदेतत् ‘उत्सवं’ विशोर्णं स्वरूपम् ,
तत् सिकतात्मना परिणतम् । ‘अथ ‘यत्’ तु ‘अनुत्सवम्’ अवि-
नष्टं ब्रह्मणो रूपं चीयमानात्मिरूपम् । ‘तत्’ ततोऽनेन सिक-
तानिवपनेन ‘ब्रह्मण उत्सवम्’ एव रूपं पुनः अस्मिन् प्रजापत्या-
त्मकेऽग्नौ सन्ध्यातीति ॥

तासां अपरिमितत्वं मनूय स्तौति— “ता असङ्गता इति ।
‘तद्ब्रह्मण उत्सवं’ रूपम् , यत् परिमाणविशिष्टं मिति , तत् की-
नाम जानीयात् ? अनङ्गतासां अपरिमितत्वं ; अपरिमित-
स्योत्सवरूपस्य प्राप्ती सम्भवति इत्यर्थः ॥

विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति— “स ह वा इति । ‘सर्वं’ निरवगेषम् ,
‘कृत्स्नं’ सर्वावयवसहितम् । स्पष्टं मन्त्रम् ॥ ४२ ॥

अपरिमितानां मध्येनासां सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन श्रुतिधिकी-
र्षिता , तदर्थं पृच्छति— “तदाहुरिति । ‘असङ्गतानाम्’
अपरिमितानाम् ‘आसां’ सम्बन्धिनी सङ्ख्या कीदृशीति प्रश्नः ।
चतुर्धा सङ्गासङ्गात्वं प्रशंसति— “द्वे इत्यादिना । शुक्लकृष्णात्मना
द्वैराख्यादपरिमितानां सिकतानां द्वित्वम् । “सप्तविंशतिशतानीति ।
सिकतानां महीरात्ररूपता प्राशुता च । संवत्सरमभ्यन्धिना

मङ्गा रात्रीणाञ्च परिगणने सति विंशत्यधिकानि सप्तगतानि भवन्ति, अतस्तदात्मिकानां सिकताना अपि सैव सङ्ग भवतीत्यर्थः । “द्वे द्वापञ्चाग्रे गते इति । द्विपञ्चागदधिकद्विगत-सङ्ख्या सङ्ख्याः सिकता इति ब्रूयात् । तदुपधानमन्तस्य षडृचस्य तावत्सङ्ख्याकाक्षरोपेतत्वात् तेषां सचराणां सिकतानाञ्च तादात्म्य मित्यर्थः ।

“अथो पञ्चविंशतिरिति । पञ्चविंशतिसङ्ख्या सङ्ख्याः सिकताः कुत इत्यत आह — “पञ्चविंशं हीति । शरीरं हि प्रकृतिमहदादि-चतुर्विंशतितत्त्वात्मकम्, तत उत्पन्नं ‘रेतः’ पञ्चविंशं पञ्चविंशति-सङ्ख्यापूरकम् *, रेतःसंस्तुताश्च सिकताः ; अतः पञ्चविंशति-सङ्ख्याकत्वं तासां प्रतिपत्तव्य मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

लोकैष्टकावत् सिकताना मध्यात्मभागे एवोपधानं विधत्ते — “ता एता इति । इदं अपि लोकैष्टकाप्रकरणस्यवाक्य-वद् व्याख्येयम् † । सिकताना मण्डिकात्वादितरेष्टकास्त्रिव प्रसक्तं सादनं निषेधति — “न सादयतोति । “तया देवतयेति ‡ मन्त्रेण स्थापनं सादनम्, तच्च कर्त्तव्यम् । निषेधकारणमाह — “नेद्रेत इति । प्रजोत्पत्तिकारणं ‘रेतः’ शुक्रम्, नैव क्वचिदेव ‘स्थाप-यानि’ ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण ; सादने हि तत् क्वचिदेव प्रतिष्ठितं स्यात्, न तु चलितं सत् गर्भाशये प्रविशेदिति भावः ॥ ४४ ॥

अथ समन्तक मेतामा मभिमर्शनं विधत्ते — “अथैता

* शरीरनिष्ठादेतदन्तं नानाऽशुद्धपाठममन्वित मिदं वाक्यं ज कुल्लते ।

† पुरस्तादिष्टैव २२-कण्ठीभाष्य भारभ्य दष्टवम् (१७६ पृ०) । का० श्री० छ० १७. ३ ११, १२ दष्टये ।

‡ पा० सं० १२ २ । का० श्री० छ० १७ १. १२ ।

इति । 'आप्यायनवतीभ्यां' आप्यायनक्रियाप्रतिपादकः 'शब्दः ,
 आप्यायनम् , चषचारात् ; तदतीभ्यां "आप्यायस्"—"सन्ते"—
 इत्येताभ्याम् ७ । "इद मेवैतदिति । 'इद मेवैतत्' सिकतात्मकं
 रूपं 'सितं रेतः' 'आप्यायति' धातुयुक्तमन्त्रकरणकाभिमर्ग-
 नेनाप्यायति प्रवर्धयति । यत् एवैव यज्ञे , तस्मादेव स्त्रीणां
 'योनी' पुरुषैः 'सितं रेतः' 'आप्यायति' शरीराकारेण परिणतं
 सङ्गते । मन्त्रसम्बन्धिदेवतादारेण प्रगंसति— "सोमीभ्या मिति ।
 सोमोऽनयोद्वेता "सास्य देवतेत्यर्थे सोमात् चण् १ "टिङ्गाण-
 जिति ॥ डीप् । ऋगूभ्या मभिश्रयतीति शेषः ५ ॥

"प्राणो वै सोम इति । प्राणस्य तावदुदकमयत्वं प्रसिद्धम् ;
 "प्रापोमयः प्राणः"—इति श्रुतेः॥ । तथाच सोमोऽपि अमृतमयरमा-
 लकतया प्राणोपादानत्वात् प्राण एव । 'तत्' तेन सोमीभ्या मभि-
 मर्गनेन सिकतात्मके सिते रेतसि सोमात्मकं प्राण मेव स्थापयति ।
 "तस्मात्"—इत्यादिना लोकास्थितिनिर्णयम् । यस्मादेदिके कर्मणि
 रेतसि प्राणः स्थापितः , तस्मादेव कारणात् प्राण मभिमन्य
 प्राणसहित मेव गर्भागये 'सितं रेतः' 'सम्भवति' शरीराकारेण
 परिणमते । यस्तु प्राणादृते रेतः सिध्यते , तत् पूयेदेव , न शरीरा-
 कारेण सम्पद्यत इत्यर्थः । एवं मेवैतरेयकैषाग्रातम्— "न ह वा

० वा० मं० १२- ११२, ११३ ।

१ पा० ४८० ४ २ ५४ ।

२ का० यो० ४८० ४ १६ ।

३ पा० ४८० ४ १ १४ ।

४ वा० ३५० ४ १ ।

ऋते प्राणाद्रेतः सिध्यते , यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिध्यते , पूयेन सम्भवेदिति ।

अस्याभिमर्शनस्य सूददोहसाधिवदनकार्यकरत्वात् तदात्मकता साह— “एवो हेवात्रेति । यत् सोमोभ्या मभिमर्शनम् , ‘एषा’ वा ‘अथ’ सिकतोपधाने ‘सूददोहा.’ “ता अस्य सूददोहस इति * मन्त्रकरणक मधिवदनम् ॥

। कथं मन्त्रस्यान्यात्मतेत्यत आह— “प्राणो वा इति । अभिमर्शनमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सोमस्य सूददोहसय प्राणात्मकत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रथमा ऋच मनुष्याप्रसिद्धार्थं पदं व्याचष्टे— “प्राप्यायस्वेति । “रेतो वै हृण्य मिति । हृषा सेचनसमर्थो युवा , तत्र भवं हृण्य मिति व्युत्पत्तेः हृण्यशब्देन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं सुक्ता वाक्यार्थं योजयति— “सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । “अन्नं वै वाज इति । वाजशब्दस्य “वज ब्रज गतौ” †—इत्यस्माद् व्युत्पन्नस्य गत्यर्थत्वात् अत्र च तन्प्रतिपादकत्वायोगात् हृण्या वाजशब्देनात्र सुच्यत इत्यर्थः । अत एव वाजशब्दोऽन्ननामसु पठ्यते— “अन्नः वाजः पय”-इति ‡ । हे सोम ! त्वम् ‘प्राप्यायस्व’ वर्हस्व , अस्मान् वर्हय वा । त्वदीयं ‘हृण्यं’ हृषमन्वन्धि ‘रेतः’ इमं मग्निं ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘समेतु’ प्राप्नोतु । अन्नस्य सङ्गमनाय त्वं मस्माकं भवेति मन्त्रार्थः ॥

* वा० सं० १२ ५५ । का० थौ० ख० १६ ७. १४ ।

† भा० प० २५२, २५३ वा० ।

‡ निघ० २ ७. २ ।

द्वितीया माध्यायनवर्ती मनुष्याप्रमिहार्थानि पदानि व्याचष्टे—
 “मन्ते पर्यामीति ० । अथ पर्यःशब्दो रसपरः, वाजशब्दोऽश्वपरः,
 तथा घाय मर्ष इत्याह— “मन्ते रसा इति । द्वितीयाह ‘अभि-
 माति’-शब्देन व्याप्नोष्यत इत्याह— “व्याप्नोष्य इत्येतदिति ।
 यतोयवादे ‘अमृत’-शब्दस्याभिप्राय माह— “प्रजात्या मिति ।
 पुत्रपौत्रादिरूपेण येन प्रजातिनचना प्रजोत्पत्तिरुपा क्रिया
 ‘अमृता’, “व्याप्यायमान इत्यनेन मन्त्रभागेन तस्या प्रजा-
 त्या ममृतत्वं स्थापयति । यथादेवं ‘तस्मात्’ ‘प्रजातिः’
 प्रजोत्पत्तिः ‘अमृता’ भरणरहिता अविविष्टा भावकामिकी
 वर्तते इत्यर्थः । चतुर्थपादे ‘श्वः’-शब्दस्यार्थं माह— “चन्द्र-
 मा वा अथ दिवि श्व इति । ‘अथ’ (अथियत् १) अता-
 रूपेण वर्तमानस्य सोमस्य ‘दिवि’ द्युलोके ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं
 ‘श्वः’ नाम चन्द्रमा एवोच्यते । कथं मध्य श्वःशब्दाभिधेयतैति
 तत् प्रतिपादयति— “न होन मिति । ‘अमुष्मिन्’ गर्भे लोके
 ‘मः’ तस्य ‘चन्द्रमाः’ ‘एतं’ सोमम् अमृतात्मना पोषमानः सन्
 ‘श्रावयति’ प्रख्यापयति, अतः श्रावयितव्यान् श्वःशब्देन न
 उच्यत इत्यर्थः ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं हन्तोविभेदघानूय ‘तस्य’ स्तोत्रको वाक्यमेव;
 प्रागाग्रात इत्याह— “राभ्या मिति । ‘द्विषाचक्रमान इत्यादि
 द्वित्वमहारागुतिः ॥ ४६ ॥

लोकेष्टकादिभङ्गा मन्त्रेण स्तोत्रेति— “अथान्तः शब्ददेवेति । अतो

ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , पूयेच सन्नवेदिति ।

अस्याभिमर्गनस्य सूददोहसाधिवदनकार्यकरत्वात् तदात्मकता साह— “एवो हेवात्रेति । यत् सोमोभ्या मभिमर्गनम् , ‘एपा’ वा ‘यय’ सिकतोपधाने ‘सूददोहा.’ “ता अस्य सूददोहस इति ॥ मन्त्रकरणक मधिवदनम् ॥

। कथं मन्यस्यान्यात्मतेत्यत आह— “प्राणो वा इति । अभिमर्गनमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सोमस्य सूददोहसस्य प्राणात्मकत्वमाम्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रथमा ऋच मनुद्याप्रसिद्धार्थं पदं व्याचष्टे— “प्राप्यायस्वेति । “रेतो वै हृण्य मिति । हृपा सेचनसमर्थो युवा , तत्र भवं हृण्य मिति व्युत्पत्तेः हृण्यशब्देन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

‘पदार्थं मुक्ता वाक्यार्थं योजयति— “सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । “अन्नं वै वाज इति । वाजशब्दस्य “वज व्रज गतौ” * -इत्यस्माद् व्युत्पन्नस्य गत्यर्थत्वात् अत्र च तत्प्रतिपादकत्वायोगात् कृष्या वाजशब्देनात्र मुख्यत इत्यर्थः । अत एव वाजशब्दोऽन्ननामसु पठ्यते— “अन्धः वाजः पय”-इति ‡ । हे सोम ! त्वम् ‘प्राप्यायस्व’ वर्हस्व , अन्नान् वर्हय वा । त्वदीयं ‘हृण्यं’ हृपसम्बन्धि ‘रेतः’ इमं मग्निं ‘विश्रतः’ सर्वतः ‘समेतु’ प्राप्नोतु । अत्रस्य सङ्गमनाय त्वं मध्याकं भवेति मन्त्रार्थः ॥

* वा० सं० १२. ५५ । का० औ० सू० १६. ७. १४ ।

† भा० प० २५२, २५३ वा० ।

‡ निघ० २. ७. २ ।

: ' द्वितीया माध्यायनवती मनूयाप्रसिद्धार्थानि पदानि व्याचष्टे—
 “सन्ते पयांसीति * । अत्र पयःशब्दो रसपरः , वाजशब्दोऽन्नपरः ,
 तथा चाय मयं इत्याह— “सन्ते रसा इति । द्वितीयाहं ‘अभि-
 माति’-शब्देन पापोच्यत इत्याह— “पाप्मसह इत्येतदिति ।
 तृतीयपादे ‘अमृता’-शब्दस्याभिप्रायः साह— “प्रजात्या मिति ।
 पुत्रपौत्रादिरूपेण यैव प्रजातिलक्षणा प्रजोत्पत्तिरूपा क्रिया
 ‘अमृता’ , “माध्यायमान इत्यनेन मन्त्रभागेन तस्यां प्रजा-
 त्या ममृतत्वं स्थापयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ ‘प्रजातिः’
 प्रजोत्पत्तिः ‘अमृता’ मरणरहिता अविच्छिन्ना सार्वकालिकी
 वर्तते इत्यर्थः । चतुर्थपादे ‘अवः’-शब्दस्यार्थः साह— “चन्द्र-
 मा वा अस्य दिवि अव इति । ‘अस्य’ (अधियज्ञं †) सता-
 रूपेण वर्त्तमानस्य सोमस्य ‘दिवि’ व्युत्थिते ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं
 ‘अवः’ नाम चन्द्रमा एवोच्यते । कथं मस्य अवःशब्दाभिधेयतेति
 तत् प्रतिपादयति— “स ज्ञेय मिति । ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गे लोके
 ‘सः’ खलु ‘चन्द्रमाः’ ‘एनं’ सोमम् अमृतात्मना पीयमानः सन्
 ‘आवयति’ प्रस्थापयति , अतः आवयितृत्वात् अवःशब्देन स
 उच्यत इत्यर्थः ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं छन्दोविशेषज्ञानूय ‘तस्य’ स्तावको वाक्यशेषः
 प्रागान्नात इत्याह— “हाभ्या मिति । “दिपाद्यजमान इत्यादि-
 द्वित्वसङ्गरासुतिः ॥ ४६ ॥

लोकेष्टकादिसङ्गरां सम्भूय स्वीति—“अथातः सम्पदेवेति । स्पष्टो-

ऽयं । “यावानग्निरित्यादि । प्रागुक्तोऽयं ॥ ४७ ॥ ३ [३.१.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

आयानवतीभ्या मभिमृश्य । प्रत्येत्यातिथ्येन
प्रचरत्यातिथ्येन प्रचर्य प्रवर्ग्योपसृज्यां प्रचरति
प्रवर्ग्योपसृज्यां प्रचर्यायेतां चूर्मणि चितिं समवश-
मयन्ति तद्यच्चूर्मणि चूर्म वै रूपं रूपाणा मुपाप्मा
लोमतो लोम वै रूपं रूपाणा मुपाप्मा रोहिते
रोहिते ह सूर्वाणि रूपाणि सूर्वेपां रूपाणा
मुपाप्मा ऽग्नान्दुहे ऽग्निरेव यद्वनङ्गानग्निरूपाणा
मुपाप्मा प्राचीनयीवे तद्वि देवता † ॥ १ ॥

तदुपेण गार्हपत्यम् । अन्तर्ज्वद्युत्तरलोम प्रा-
चीनयीव मुपस्तृणाति तदेतां चितिं समवशम-

* पुरस्तात् ११८ पृ० दृश्यम् ।

† 'देवता'—इति ग, घ ।

यन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत् प्रोक्षति शुद्धं मेवैतन्मेध्यं करो-
 त्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यं मथो ऽअनभ्यारोहाय न
 हि किञ्चनान्यद्विराज्येन प्रोक्षन्ति तूष्णीं मुनि-
 रुक्तां वै तद्यत् तूष्णीं स्रुजं वा ऽअनिरुक्तां स्रुजं-
 नैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनभ्यारोहाय न हि
 किञ्चनान्यद्विरुक्तां प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वै प्रोक्षति । हविर्वा ऽएतत् तदेतदभि-
 चारयति यद्वै हविरभ्यक्तं यदभिचारितं तज्जुष्टं
 तन्मेध्यं माज्येनाज्येन हि हविरभिचारयन्ति तूष्णीं
 तूष्णीं हि हविरभिचारयन्ति दमस्ते हि शुद्धा
 मेध्या अग्नौरयं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः । यत् प्रथमा मेव चित्तिं प्रोक्षति
 कथं मुखैष स्रुजोऽग्निः प्रोक्षितो भवति कथं चूर्मणि
 प्रणीतः कथं मृश्वप्रणीत इति युदेवात्र स्रुजांसां
 चित्तीना मिष्टकाः प्रोक्षत्येव मु हास्यैष स्रुजोऽग्निः
 प्रोक्षितो भवत्येवं चूर्मणि प्रणीत एव मृश्वप्रणीत
 उद्यच्छत्येतां चित्तिम् ॥ ४ ॥

अथाहाग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै

देवानुपप्रेष्यत् एतं यज्ञं तत्स्थमानान् रुचाप्सिं
 नाष्टु अनिघाप्सन्न * यक्ष्यध्वे नु यज्ञं तत्स्थध्व
 ऽद्विति तेभ्य एतानगनीनेता इष्टका व्वज्जान् चुर-
 पवीन् कृत्वा प्राहरंस्तैरेनानस्तृणवत् तानस्तत्त्वाभये
 ऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं मतन्वत ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् क्रियते । यदेवा अकुर्वन्निदं
 नु तानि रुचाप्सिं देवैरेवोपहतानि † यत् स्वेतत्
 करोति यदेवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्यथो यदेव रुधो
 यः पाप्मा तेभ्य एतानगनीनेता इष्टका व्वज्जान्
 चुरपवीन् कृत्वा प्रहरति तैरेनानस्तृणते ता-
 नस्तत्त्वाभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति । वहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
 ताश्चितयोऽथ यत् प्रजियमाणेभ्य इति प्र हि
 ष्रति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः । पुरोप्यासो ऽश्चानयः प्राव-
 येभिः सजोपस इति प्रायणरूपं न तथा कुर्या-

* 'यानिघाप्सन्न'—इति क ।

† 'देवैरेवोपहतानि'—इति क, ख ।

दाग्नेयोरिव गायत्रीः कामवतीरनुब्रूयाद् ता व्वत्सो
मनो यमत्तुभ्यं ता अद्भिस्तमाग्निः प्रियेषु धाम-
स्विति ॥ ८ ॥

अग्नेयोरन्वाह । अग्निरूपाणा मुपाप्ल्यै काम-
वतीः कामाना मुपाप्ल्यै गायत्रीर्गायत्रीऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतः
सिञ्चति तिस्रस्त्रिष्टुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतद्रेतो भूतः सिञ्चति ताः सप्त सम्प-
द्यन्ते सह त्विरनूक्ताभ्याः सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्त-
ऽर्त्तवः संवत्सुरः सवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत् तद् भवत्युपाः श्रुन्वाह रेतो वा
ऽअत्र यज्ञ उपाः शु वै रेतः सिञ्चति पश्चादनु-
ब्रुवन्नन्वेति छन्दोभिरेवैतदज्ञं पश्चादभिरुचन्नेति
॥ ९ ॥

अथाश्वः शुक्रं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्दे देवा
अविभयुर्यद्दे न इह रक्षाः सन्ति नाष्टा न हन्यु-
रिति त एतं वृज सपश्यन्न मु मेवादित्य मसौ वा
ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त एतेन वृजेण पुरस्ताद्

रुचाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति सुमा-
 भुवत तद्यैवैतद्यजमान एतेन वृज्जेण पुरस्ताद्रु-
 रुचाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति सुमश्रुत
 ऽआगच्छन्त्यग्निं दक्षिणतः पुच्छस्य चिति सुपनिद-
 धत्युत्तरतोऽश्व माक्रमयन्ति ॥ १० ॥

तु मुत्तरार्द्धेनाग्नेः * । अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं
 नयन्ति तत् प्राच्यै दिशः पाप्मान मपहन्ति तं
 दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मान मपहन्ति तं
 प्रत्यञ्चं तत् प्रत्यूच्यै दिशः पाप्मान मपहन्ति त
 मुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मान मपहन्ति सर्वाभ्य
 एवैतद्दिग्भ्यो रुचाऽसि नाष्टा अपहृत्याग्नेन मुदञ्चं
 प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्ती बन्धुः ॥ ११ ॥

तं प्रत्यञ्चं यन्तम् । एतां चिति मवघ्रापयत्यसौ
 वा ऽआदित्य एषोऽश्व इमा उ सर्वाः प्रजा या
 इमा ब्रह्मकास्तद्यदवघ्रापयत्यसावेव तदादित्य इमाः
 प्रजा अभिजिघ्रति तस्मादु हैतत् सर्वाऽस्मीति
 मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत् प्रत्यञ्चं यन्त मवघ्रा-

पुयति प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सुव्याः प्रजा अभि-
जिघ्रति ॥ १२ ॥

यद्देवावघ्रापयति । असौ वा ऽथादित्य एषो-
ऽश्व इमं ऽउ लोका एताः स्वयमावृत्त्यास्तद्यदव-
घ्रापयत्यसावेव तदादित्य इमांल्लोकान्तसूत्रे समाव-
यते तद्यत् तत् सूत्रं सुपरि तस्य वन्धुः ॥ १३ ॥

यद्देवावघ्रापयति । अग्निर्देवेभ्य * उदक्तामत्सो-
ऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापति मनुर्वस्त्वमिमं मन्विच्छ
स तुभ्यः स्वाय पित्र ऽथाविर्भविष्यतीति तं मुश्वः
शुक्रो भूत्वान्वेच्छत् मगा उपोदास्य मं पुष्करपर्णे
विवेद तं मभ्यवेद्यास्यको स हैन मुदुवोष तस्मा-
दश्वः शुक्र उदुष्ट मुख इवाधो ह दुरक्षो भावुकस्त
सु वा ऽकृत्वैव हिंसित्वैव मेने तं होवाच व्वरं
ते ददामीति ॥ १४ ॥

स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्विच्छादिन्दा-
देव त्वा स इति स यो हैन मेतेन रूपेणान्विच्छति
व्विन्दति हैनं व्वित्त्वा हैवैन चिनुते ॥ १५ ॥

स शुक्लः स्यात् । तच्चेत्तस्य रूपं य एष तपति
यदि शुक्लं न विन्देदप्यशुक्लः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्य-
द्युक्लं न विन्देदप्यनङ्गानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनङ्गा-
नग्निरु सर्वेषां पाप्मना मपहन्ता * ॥ १६ ॥

अथातोऽधिरोहणस्यैव † । त ए हि के पुरस्तात्
प्रत्यञ्च मधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं न तथा कुर्यात्
पशुरेष यदग्निर्यो वै पशुं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मधि-
रोहति विषाणाभ्यां त ए ह न्यथ यः पश्चात् प्राञ्चं
पश्चां त मात्मनैवैन मारोहेद्यं वा ऽआत्मना पशु-
मारोहन्ति स पारयति ‡ स न हिनस्युत्तरतो य ए
हि कुञ्च पशुमारोहन्त्युत्तरत् एवैन मारोहन्त्या-
रुद्धाग्नि मौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्नग्निं गृह्णीत
ऽआत्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्य ए साम गायति पुष्कर-
पर्णं मुपदधाति तस्यातः § ॥ १७ ॥

अथैत ए साये भूतेऽश्वं पृग्णिथन्ति । एतद्वै

* 'मपहन्ता'—इति ग, घ ।

† 'अथातोऽधिरोहणस्यैव'—इति ग, घ ।

‡ 'पारयति'—इति क ।

§ 'तस्यात्'—इति क । 'तस्यात्'—इति ग, घ ।

देवा अविभयुर्यद्वा न इमं मिह रुचाप्सि नाप्रा
 न हन्युरिति तस्मा एतं ब्रुञ्च मभिगोप्तारं मकु-
 र्व्वन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽद्यादित्य एषोऽश्वस्तुथै-
 वास्मा ऽचय मेत ब्रुञ्च मभिगोप्तारं करोति ॥ १८ ॥

तं वा ऽजुपास्तमय मादित्यस्य परिणयति । एष
 वा ऽचस्य प्रत्यर्चं दिवा गोप्ता भवति रात्रि सा
 च यान्यु वै रुचाप्सि रात्या एवास्मा एतं ब्रुञ्च
 मभिगोप्तारं करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वत
 एवास्मा एतं ब्रुञ्च मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्यः
 परिणयति त्रिष्टुत मेवास्मा एतं ब्रुञ्च मभिगोप्तारं
 करोत्यथैन मुदच्च प्राञ्च प्रमृजति तस्योक्तो वृश्चुर्य
 स पुनर्व्विपुल्ययते तस्योपरि वृश्चुः ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३, २] ॥

एव माहवनीयदेशस्य संस्कारसमनन्तरं कर्त्तव्यं ब्राह्मणं
 प्रयोगजातं मनुक्रामयितुं प्रागुक्तयोः • आग्निकसौक्तिकयोः
 कर्मणोर्ध्वतिपद्मं दर्शयति †— “आध्यानवतीभ्यामित्यादिना ।
 ‘प्रत्येत्य’ उत्तरवेदिदेशात् प्राग्वंशम् प्रत्यागत्येत्यर्थः । अन्यत्

• ‘प्रागुक्त’—इति क, ह, च ।

† ‘दर्शयितुं’—इति क, ह, च ।

निगदव्याख्यातम् । प्रथमं प्रथमोपसदान्तं कर्त्तव्यं मिति समुदायार्थः ॥

अनन्तर भाग्निकस्य कर्मणः प्रवेशं दर्शयति— “अथैता मिति । ‘अथ’-शब्दः प्रथमोपसदान्तार्थः । आनडुहे , लोहिते ‘चर्मणि’ ‘एतां’ प्रथमां ‘चिति’ प्रथमचित्वर्थं मिष्टकासमूहं ‘समव-
शमयन्ति’ सम्यग् दृताबोचणेन तस्मान्ना मिष्टकानां शमनं कुर्युरित्यर्थः । तस्य चर्मधिकारणतां स्तौति— “तद्यच्चर्मणि चर्म वै रूप मिति । चर्मसम्बन्धिनां * स्तोत्रां नानावर्णोपेतत्वाद् अष्टगादीनां मान्तरधातूनां त्वचाच्छादने सति रूपकरणत्वेन चर्मणो रूपात्मकता , अतश्च तस्मिन्मिष्टकानिधानं सर्वेषां रूपाणां प्राप्तौ सम्पद्यत इत्यर्थः । तच्च लोमप्रदेशे कर्त्तव्य मिति विधाय स्तौति— “लोमत इति । ‘चिति’ समवश-
मयन्ति’-इत्यनुपद्वः । लोहित्यगुणं चर्मणो विधाय स्तौति †— “रोहित इति । एतत् सर्वं कात्यायनेनापि सूत्रितम्— “प्रातिपक्षेपाद्योपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यनडुहेऽन्तःपात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचित्तरिति ‡ । लोहितवर्णेषु लोमसु मूलमध्यागमिदेन शक्तादीनि सर्वाणि रूपाणि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥

चर्मणोऽनडुहिकारतां विधाय स्तौति— “आनडुह इति । अनी बहोत्यनङ्गान् , तथाविधस्य वनीवर्दस्याग्निरूपत्वं प्रागाम्नातम्

* ‘चर्मसम्बन्धिनां’-इति छ ।

† लोमत इत्यारभ्य स्तौतोव्येतदन्तः पाठो न दृश्यते छ-प्रसक्तान्तरम् ।

‡ का० शौ० सू० १०. २. १० ।

प्रकर्षेण सिद्धतिः ॥ तदेतदनूद्य स्तौति— “तद्यदिति । तस्मिन् प्रोक्षणे द्रव्यं विधत्ते— “आज्येनेति । प्रोक्षतीत्यनुपद्वः । “तद्वि शब्द मिति । ‘तत्’ खल्वान्यं शब्दम् ; “तेजो वै घृत मित्यादि श्रुत्या † तस्य तेजोरूपत्वप्रतिपादनात् पुरोडाशादिहविःशुद्धि- हेतुत्वाच्च । अत एव ‘मेध्यं’ मेघार्हम् । ‘अयो’ अपि च ‘अनभ्या- रोहाय’ अभ्यारोहण मतिक्रमणम् , आज्येन प्रोक्षण मनति- क्रमणाय श्रैष्ठ्याय सम्पद्यते । एतदेव दर्शयति— “न हीति । दृष्टकाभ्योऽन्यत् चरुपुरोडाशादिकं किं मपि हविर्न हि आज्य- कारणकेन प्रोक्षणेन संस्क्रियते ; उदकेनैव हि तस्य प्रोक्ष- णम् ; अव्विलक्षणेन तेजोरूपेणाज्येनेष्टकानां प्रोक्षणम् , चित्तेः पादसंस्पर्शविरहकृपाभ्यारोहणाय भवतीत्यर्थः । प्रोक्षणस्या- मन्त्रकत्वं विधाय स्तौति— “तूष्णीं मिति । “अनिरुक्तं वा इत्यादि शतम् ‡ । न हि अन्यत्र तूष्णीं प्रोक्षण मस्ति , अतस्तद्वै- लक्षणेनेष्टकाप्रोक्षणस्य सर्वात्मकानिरुक्तत्वसम्पादनं तस्य चित्या- भेरनतिक्रमणीयत्वाय कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतत् प्रोक्षण मन्त्रं हविःसम्पादनद्वारा स्तौति— “यदे- वेति । “हविर्वा इत्यादि यत् , तदिष्टकारूपं हविः खलु हविरिव देवानां तृप्तिकरम् ; अतस्तदेतदिष्टकारूपं हविः आज्यप्रोक्षणेन ‘अभिधारयति’ अभितो घृतधारया सिद्धति । तस्य प्रयोजन माह —“यदा इति । ‘यत्’ खलु पुरोडाशादिकं ‘हविः’ अभितः सर्वतः

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २० क ।

† ते० मं० २. २. ८. ७ ।

‡ पुरस्तान् १२४ पृ० श्रु० (७. २. १. ३) दृष्टव्यम् ।

आज्येन 'अक्षं' सिक्तं 'यत्' च 'अभिघारितम्' उपरि छतधारया संस्कृतम्, 'तत्' 'क्षुष्टं' देवेः सेवितं योग्यम्, अत एव 'तत्' 'मेध्यम्' यथाहम् । आज्यकरणकत्वं मनूय स्तौति—“आज्येनेति । इविषां पाकसमये सुगृह्यस्वे सति आज्येन खल्वभिघारणं क्रियते, अतोऽन्नाप्याज्येन प्रोक्षणं युक्तमिति । अमन्यकृत्यताः मनूय स्तौति—“तूष्णीं मिति । आन्यप्रोक्षणे करणविशिष्टं विधाय स्तौति—“दर्भैरिति । दर्भः करणभूतैराज्याभ्यगैस्तत् प्रोक्षणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “ते हि शुद्धा इति । “ता हैता चनापूयिता आयो यद्दर्भा इति ० न्युतेस्तेषां शुद्धत्वं । तत्राप्ययभागेः कर्त्तव्यमिति विधायोपपादयति—“अग्नैरिति । “अयं हीति । दर्भेषु अयमभागे देवामां सम्यन्धी ; अत एवान्यद्वान्नातम्—“यत् पदपि दिनं तद्देवानां, यदन्तरा तन्नगुप्याणां, यत् समूर्ने तत् पितॄणां मिति १ ॥ २ ॥

प्रथमचितिप्रोक्षणसमये द्वितीयतृतीयादिवित्वर्थान्न सिद्ध-
कामां प्रोक्षणं विधित्तम् ॥ ब्रह्मवादिनां प्रश्नं भवतारयति—
“तदाहु रिति । प्रथमा सेवेत्येवकारेण प्रोक्षणस्यान्ययोगव्यावृत्तिः
सूच्यते । एवं प्रथमचितिरेव प्रोक्षणात् सप्तविन्यात्मक एषो-
ऽग्निरस्य यजमानस्य कार्यं प्रोक्षितो भवति ? न ह्येकदेग-
प्रोक्षणे क्षास्त्रोऽग्निः प्रोक्षणसंस्कारसंस्ततो भवतीत्यर्थः ; तथा
प्रागुक्तानङ्गुर्धर्मणि द्वितीयादिवित्तीनां प्रश्नयनं कथम् ? अथ-

• १ का० १ प्र० १ भा० ५ क० (१भा० ६० ए०) दृष्टव्यम् ।

† ने० भा० १. ६ ८ ६. ० ।

; विप्रमुः—इति च पाठः ।

सहितं प्रणयनञ्च कथं सिध्यति ? इति त्रयः प्रश्नाः । अस्योत्तर-
माह— “यदेवात्रेति । ‘अग्नौ’ अग्निं समये ‘सर्वासां चित्तीनां’
सम्बन्धिनोः ‘इष्टकाः’ आज्येन दर्भाभिः ‘प्रोक्षति’ इति यदस्ति,
‘एवम्’ एव अनेन प्रकारेणैव खलु ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः सर्वः’
सप्तचितिकः ‘अग्निः’ ‘प्रोक्षितो भवति’ । एव मेव चर्माधि-
करणकप्रणयनं मन्त्रसहितप्रणयनं चास्मादेव प्रोक्षणात् सिध्य-
तीत्यर्थः । अथ चर्मस्थवस्थितानां प्रथमचित्यर्थानां मिष्टकानां
सुदृग्दृष्टं विधत्ते— “उद्यच्छन्तोति । चर्मणः सकाशादिष्टका
उदृष्टल्लन्ति यजमानपरिचारकाः ॥ ३ ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति निनयनं विधितुस्तदर्थं होतार
सुदिश्याध्योः सम्प्रैषवचनं विधत्ते— “अयाहेति । “अग्निभ्यः
‘प्रक्षिपमाणेभ्योऽनुब्रूहि”—इति सम्प्रैष मध्ययुर्ब्रूयात् । बहुवचनान्ते-
नानिश्चयेनाग्न्यवयवायितयो विधत्ताः ॥ । आहवनीयदेशं प्रति
प्राचीनं क्षिपमाणेभ्य इष्टकारूपेभ्योऽग्न्यवयवेभ्यः “हे होतरनु-
ब्रूहि”—इति प्रैषार्थः १ । तच्चानुवचनं होतुराग्न्यायनेन दर्श-
नम्— “प्रेषितः पुरीषसहितयेन्वाहेति प्रक्षम्य पुरीषासौ
अग्नय इति ३ विरूपांश्च सप्रणवा मिति । एतच्चाग्रे एकैय-
मतत्वेनोपन्यस्य पश्चात्तर मय्याग्रास्यते— “आग्नेयोरन्वाहेति ५ ।
सम्प्रैषान्तरम् प्रथमचित्यर्थानां मिष्टकानां पूर्वस्थां दिशि हरणं

* का० श्रौ० सू० १० ३. २१ ।

† ‘सम्प्रैषार्थः’—इति च-पाठ ।

‡ वा० सं १५ ५. ।

§ पुरसादिहैः २०३ ए० ४ पं० दृश्यम् ।

विधितुस्तदाख्यायिकया श्रौति— “एतद्दे देवानिति । ‘एतद्’
 एतस्मिन् समये ‘रक्षांसि’ रक्षीकृयाः ‘माद्राः’ नाशकारिणः प्रजाः
 ‘देवान्’ ‘अजिघांसन्’ हन्तुं मैच्छन् । कथम्भूतान् ? ‘मैष्यतः’
 प्राचीन माहवनीयं देवं गन्तुं सुद्युक्तान् । ‘एतम्’ अग्निचयना-
 त्मकं ‘यज्ञं’ ‘तंश्यमानान्’ विस्तारयिष्यमाणान् ० । जिघांसुना
 मभिप्राय माह — “न यद्यध्व इत्यादि । हे देवाः ! यूयं न
 ‘यद्यध्वे’ यार्गं न करिष्यथ, तथा ‘यज्ञं’ ‘न तंश्यध्वे’ न विस्तार-
 यिष्यथ १ ‘इति’ अग्निनाभिप्रायेण एवं दृष्टाभिप्रायेभ्यः ‘तेभ्यः’
 रक्षीभ्यः ‘एतान्’ चितिरूपान् ‘अग्नीन्’ ‘एताः’ तदवयवभूताः
 ‘इष्टकाः’, द्वितीयावद्भवचम मेतत्, ‘सुरपवीन्’ सुरपतीक्षणधारोपे-
 तान् वक्ष्यान् ‘कृत्वा’ ‘माहरन्’ पूर्वादितिगवस्थितानि तानि रक्षांसि
 लक्ष्यीकृत्य प्रहृतवन्तः । ‘तैः’ इष्टकारूपैर्वक्ष्ये ‘एनान्’ असुरान्
 ‘अस्तुष्यत’ अहिंसन् । ‘तान्’ ‘कृत्वा’, ‘अभये’ भयरहिते ‘अनाद्रे’
 नागरहिते ॥ ‘एतं यज्ञम्’ ‘अतन्वत’ विस्तारितवन्तः ॥ ५ ॥

एव माख्यायिकया इष्टकाहरणस्य रक्षीनिरसनहेतुता
 सुज्ञा प्रकृते योजयति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ खलु ‘एतद्’
 वैः कृत मिष्टकानां प्रहरणं मत्त ‘क्रियते’ यज्ञमानैरनुष्ठीयते ।
 किं पुनस्तदेतदित्याह— “यदेवा इति । देवैरेव रक्षमां
 निरस्तत्वादिदानीमानयज्ञमानकर्तृक मिष्टकानां प्रहरणं केवम्
 तदनुकरणार्थं मित्याह— “इदं मित्यादिना । ‘इदं’ तु ‘इदानीं’

१ विस्तारयिष्यमाणान्—इति च पाठः ।

† ‘निराहरणं’—इति च पाठः ।

॥ ‘नागरहिते’—इति च पाठः ।

खलु यन्नविरोधीनि 'तानि रक्षामि' 'देवैरेव' 'अपहतानि' *
वाधितानि । अतो 'यद्' 'देवाः' 'पूर्वम् अकुर्वन्' 'तत्' इदानीं मह
मपि 'करवाणीति' तदनुकरणं मेवेदानोन्तनेष्टकाग्रहरणस्य
प्रयोजनं मित्यर्थः ॥

निरक्षसजातीनां रक्षसां पाप्मनाश्च विद्यमानत्वात्तन्निरसन-
हेतुत्वं मपि सम्भवतीति पचान्तरमाह— "अयो यदेवेति ।
पचान्तरद्योतकोऽद्योशब्दः । 'यदेव रक्षो यः पाप्मा' इति च
जातावेकवचनम् ; "तेभ्य इति प्रतिनिर्देशबहुत्वस्य श्रुतत्वात् ।
"तेभ्य एतानित्यादि , पूर्ववत् योज्यम् ।

अस्माच्चार्यवादादिष्टकाः पुरस्ताद्वरेदिति विधिरुचेतव्यः † ॥ ६ ॥

स प्रथं व्याचष्टे— "तद्यदग्निभ्य इति । ननु एक एव
चित्योऽग्निः , कथं मस्य बहुत्व मित्याशङ्काह— "बहवो होति ।
सप्तचित्यभिप्रायेण बहुवचनम् । तासां मन्वेकदेशत्वादग्निशब्दा-
भिधेयता ॥

"अथ यत् प्रक्रियमाणेभ्य."—इति । पदं मनूय निर्वक्ति—
"प्र होति । 'हि' यस्मादध्वर्युरिमा इष्टकाः 'ग्रहरति' पुरस्तादा-
हवनीयदेशं प्रापयति , अतः प्राचीनं क्रियन्त इति प्रक्रिय-
माणास्तेऽग्नय उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ -

तत्र होत्रानुवक्ताभ्यां भृशं मेकीयमतेनोपन्यस्य व्याचष्टे— "त-
च्चैक इति ‡ । 'तत्' तत्र खलु 'एके' केचन ऋक्शाखाध्यायिनः

* 'अपहतानि'—इति च बहुमूलपुस्तकपाठः ।

† का० श्रौ० सू० १७ ३ २३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ ३, २४ ।

“पुरीथासो अन्नय इत्येता मृच मन्वाहुः ॥, तत्र पुरीषशब्दस्य पशुपर्यायत्वात् पुरीथास इत्यस्य पशव्यास इति ध्यास्यानम् ; पशुभ्यो हिता इत्यर्थः । “प्रावणेभिरिति । प्र शब्दोपेतं पदं सूचकं रूपमित्यर्थः ॥

एतदेकीयं मतं प्रतिषिध्य स्वमतमाह— “न तथा कुर्यादिति । ‘आग्नेयीः’ अग्निदेवताकाः, ‘कामवतीः’ कामशब्दोपेताः, ‘गायत्रीः’ गायत्रीच्छन्दस्ता एव ऋचः ‘अनुब्रूयात् । काः पुनस्ता इति ता आह— “आ ते वस्त इत्यादिना ॥ ८ ॥

आग्नेयीत्यादिधर्मानवयुत्थानूय स्तीति— “आग्नेयीरन्वा-
हेति । देवतारूपेणाग्निना तत्त्वमग्निनां सर्वेषां रूपानां
सुपाप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा तासां मृचां कामशब्दोपेत-
त्वात् सर्वकामोपाप्तिरपि भवति । “रतोभूतं सिञ्चतीति ।
अस्या मवस्थायां रतःसंसृतानां सिकतानां निवपमात्
रतीरूपापन्नः खल्वयं चित्थोऽग्निस्तादृशं ‘सिञ्चति’ अङ्ग-
प्रत्यङ्गयुक्तं संस्कारोतीत्यर्थः । ऋचां चित्त्वमनूय स्तीति—
“तिस्र इति । निगदसिद्धमेतत् । “ताः सतेत्यादि ।
‘ताः’ तिस्र ऋचः ‘सप्त’ सङ्ख्याकाः ‘सम्पद्यन्ते’ । सम्पत्तिप्रकार-
माह— “सहेति । ‘त्रि’ त्रिवारमुक्ताभ्यामाधोऽससाभ्यां
‘सह’ ‘सप्त’ सङ्ख्यासम्पद्यत इत्यर्थः । “सप्तर्त्तवः संवत्सर इति ।
वसन्ताद्याः षट्, संसर्प्याहस्यतिलक्षणः सप्तमः ऋतुः ॥ ९

* ऋ० मं० ३ २२. ४, वा० मं० १२, ५० ।

† वा० मं० १२. ११५, ११६, ११७ ।

‡ “मंसर्पोऽस्यं दस्यत्वाय जा” इति तै० मं० १ ४ १४ १ ।

अनुवचने उपांशस्वरं विधाय स्तौति— “उपांशन्वाहेति । यथा पाख्यस्या जना न शृण्वन्ति , तथागुगूयादित्यर्थः । ‘अत्र’ अस्मिन् समये रेतोरूपः खलु ‘यज्ञः’, रेतःशेचनस्त्रोपांशत्वं परैरज्ञायमानतयाकस्तेष्वत्वं लोके प्रसिद्धम् , तस्मादनुवचनमुपांशु कर्त्तव्यमित्यर्थः । अनुवचनसमये होतुरनुगमनं विधत्ते— “अनुवचन्वेतीति । अनुवचनं कुर्वन् होता स्वयं मपीष्टकाः ‘अन्वेति’ अनुगच्छति । सर्वेषु छन्दःसु गायत्र्या अन्तर्भावात्तदन्तर्भूतैः ‘छन्दोभिरिव’ ‘एतत्’ एतेनानुगमनेन ‘यज्ञं’ ‘पथात्’ पृष्ठतः ‘अभिरक्षन्’ अभितः ‘पथात्’ सर्वतो रक्षःप्रभृतिभ्यो गोपायन् ‘एति’ ॥ ८ ॥

इष्टकाहरणसमये ज्ञेतस्याश्वस्य पुरतो नयनं विधत्ते— “अथाश्व मिति ॥ । अश्वस्यादित्यरूपवद्यात्मकत्वं कथयन् तस्य पुरस्ताच्चयनं यज्ञविघातकरघोर्निर्हरणहेतुत्वेन स्तौति— “एतद्वा इत्यादिना । “यद्वै न इति । ‘नः’ अस्मानित्यर्थः । “असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । विड् रूपस्य प्रजापतेरश्वस्यै हि वक्षुषी , अश्वस्य तदीयाश्चक्षुष उत्पन्नः । तथा च श्रूयते— “प्रजापतेरश्वस्यै तत्परापतत् ततोऽश्वः समभवदिति ॥ । अत एव तैत्तिरीयेऽपि श्रूयते— “अमु मादित्य मश्वं ज्ञेतं भूतं

“ममर्षोऽश्वं दक्षताय त्वित्याहस्ति तयोदशो मास इत्याहुः”—इति तदुनाक्षणम् । तै० मं० ६. ५. ३. १० । अ० सं० १. २५. ८ । य० वा० मं० २२ ३०, ३१ । “व्यमदक्रान्ति दिसङ्क्रान्ती संसर्पादक्षती ममौ”—इति च नारदसंहितायाम् (ज्यो०) ।

• का० श्रौ० सू० १७ ३. २० सू० ।

† तै० मं० ५ ३. १२. १ ।

दक्षिणा मनयन्निति । “स्वस्ति समाश्रवतेति । ‘स्वस्ति’
अविनाशरूपं क्षेमं सम्यगाप्नुवन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ अन्यद् व्याख्यात-
प्रायम् । अग्निहोत्रसमीपगमनं विधत्ते — “आगच्छत्यग्निं मिति ।
अश्वप्रमुखास्ते ऋत्विग्यजमाना इष्टकाभिः सह अग्निसमीप
मागच्छेयुः, आगत्य च अग्निपुच्छस्य दक्षिणभागे चर्मणा-
हृतां ‘चितिम्’ ‘उपनिदधति’ चित्यर्थं मागता इष्टकाः स्थाप-
यन्तीत्यर्थः । ॥ १० ॥

“त मुत्तराहोमेति । तस्याग्निपुच्छस्योत्तरभागेन परिधिदाह्याः
शर्कराः ‘अन्तरेण’ परिधिता मन्त्रेण मध्यप्रदेशे ‘प्राचं’ प्राप्नुवन्
‘नयन्ति’ । ‘तत्’ तेन ‘प्राचं’ पठार्यं चतुर्थी । प्राचोदिकस्त्वग्नि
‘पाप्मानम्’ आदित्यात्मकाग्निलक्षणेन वज्रेण ‘अपहन्ति’ हिनस्ति ।
पुनः ‘तम्’ अश्वं पूर्वस्या दिशि अग्नेः परिधितां च मध्ये ‘दक्षिणां’
दक्षिणतो निहितमुखं मित्यर्थः । “दक्षिणादाच्” ॥ ११ ॥ गतं मन्यत् ।
“त प्रत्यक्षं मित्यादावेवं योज्यम् । यथं चतसृषु दिक्षाक्रामणेन
‘सर्वाभ्य एव दिग्भ्यः’ ‘इक्षाभिः’ विनाशानन्तरम् ‘एनम्’ अश्वम्
‘उदधन्माच्च’ प्रागुदक्षुखं मित्यर्थः । ‘प्रसृजति’ विमुञ्चति ।
‘तस्य’ प्रागुदक्षस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागाच्चात इत्यति-
दिशति — “तस्योक्त इति । एवं हि प्रागाच्चातम् — “एषा
होमयेषा देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राचीत्यादि ॥ ११ ॥

तस्याश्वस्य प्रत्यक्षुखनयनसमये चितेरवघ्रापणं विधत्ते — “तं

* ‘सम्यगाप्नुवन्नित्यर्थः’ — इति च पाठः ।

† का० थौ० सू० १० ३ २० ।

‡ पा० भू० ५ ३ २६ । § इका० ४३० ४३० ३० ।

प्रत्यक्ष मिति * । पुच्छस्य दक्षिणतो निहिताम् 'एतां चितिं' 'प्रत्यक्षं'
 प्रत्यक्षुखं 'यन्तं' गच्छन्तं 'तम्' अश्वम् 'अवघ्रापयति' यथा सोऽश्व-
 चिति मयजिघ्रति , तथा तं प्रेरयेदित्यर्थः । "वा गन्धोपादयने" †
 -इत्यध्यायिचि "अतिष्ठौत्यादिना ‡ पुक् । तदेतदिष्टकाना
 मादित्येवघ्रापणं प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन स्तीति—
 "असौ वा आदित्य इत्यादिना । अश्वस्यादित्यात्मकत्वं युक्तम् § ।
 'इमाः' परिदृश्यमाना देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः 'सर्वाः प्रजाः'
 ईदृक्प्रजारूपाः 'इष्टकाः' बहुत्वसाम्यात् । "असावेवेत्यादि ।
 'तत्' तेनाश्वकर्तृकेष्टकावघ्रापणेन 'असौ' सुलोकस्य आदित्यः
 'एव' 'इमाः प्रजाः' प्राणात्मकैः स्वरश्मिभिः 'अवजिघ्रति' ॥
 अवघ्राणं करोति । तस्मादेव कारणात् 'एतद्' इदानीं 'सर्वः'
 जनेः 'अस्मिन्' लब्धात्मको भवामि 'इति' 'मन्यते' स्वात्मसत्ता
 मवगच्छति । "प्रत्यङ् श्रोत्रेय इति । प्रत्यक्षुख एव 'एयः'
 सूर्यो 'यन्' गच्छन् 'इमाः सर्वाः प्रजाः' स्वरश्मिभिः 'अभिजिघ्रति'
 'हि' यस्मादेवं प्रत्यक्षुखेन गच्छता अश्वेन चितेरवघ्रापणं
 युक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैतदवघ्रापणं लोकत्रयसमावयने हेतुत्वेन स्तीति—"यदे-
 वेत्यादिना । याः 'एताः' उपधास्यमानास्तिस्रः स्वयमाह-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

† धा० भा० प० ८२६ ।

‡ पा० सू० ७. ३. २६ ।

§ पुरस्तादिहैव २१६ पृ० १३ पं० दृश्यम् ।

॥ 'अभिजिघ्रति'—इति सर्वमूलपुस्तकसम्मतः पाठः ।

साध्याः 'शर्कराः' क्षुद्रपापाणाः पृथिव्यादिलोकत्रयात्मिकास्ताः ।
 'तत्' तथा सति अखेन 'अवघ्रापयति' इति 'यद्' अस्ति ; 'तत्'
 तेन 'असावादिष एव' 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकान्' खरन्म्या-
 त्मके * 'सूत्रे' मणिवत् 'समावयते' सम्यक् प्रीतान् करोति ।
 "वेष् तन्तुसन्तानि"—इति † पाठः । यदेतत् सूत्रं , 'तस्य' प्रति-
 पादको वाक्येष उपरिष्ठादान्नास्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैतदेवाश्रकर्तृक मवघ्रापण ममूय अखलक्षणेनैव प्रजा-
 पतिना रूपेण निलीयमानस्याग्नेयेतद्यस्य पुत्रलाभो नाम्नेनेत्या-
 ख्यायिकया स्तोति— "यदैवेत्यादिना ‡ । "स्त्राय पिब इति ।
 शात्याख्यायां वर्त्तमानत्वादस्य ख शब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञा पर्यु-
 दस्ता "ख मन्नातिधनाख्याया मिति § ; अतः सर्वनामकार्यं न
 क्रियते । "त सखः शुक्त इत्यादि । इत्य देवैरभ्यर्थितः प्रजा-
 पतिः 'शुक्तः' शुक्तवर्णः 'अखो भूत्वा' स्वपुत्रं अषु निलीमं तम्
 अग्निम् 'अन्वेष्टत्' अन्विष्टवान् । अन्विष्टं 'तम्' अग्निम्
 'अद्भ्यः' सकाशात् 'उपोदास्रतम्' उपनिष्क्रान्तम् पद्मिनीपत्रे स्थितं
 'विवेष्ट' लेभे । 'तम्' 'अग्नि'-गम्य 'अवेष्टास्रक्रे' ईक्षितवान् । 'सः'
 खल्वग्निः 'एनम्' अखरूपिणं प्रजापतिम् 'उदुषीष' उत्पत्य
 ददाह । "जप दाहे ॥"—इत्यस्मादिति । एवं यस्मादुषीष , 'तस्मात्'

* इह 'खरन्म्यात्मके'—इति च पाठः , 'खरदिभ्यात्मके'—इति
 द्व पाठः । अन्यत्र यस्याभावः ।

† पा० भा० उ० १००० ।

‡ का० श्री० ख० १७ ३ २६ ।

§ पा० ख० १. १ ३५ ।

॥ पा० भा० प० ६८३ ।

वारणात् शुक्लवर्णः 'अश्वः' 'उदुष्ट मुख इव' उत्तिष्ठत्तमुख इव
 लोके दृश्यते । 'अयो' खलु तस्मादेवाग्निशब्दात् सोऽश्वो 'दुरक्षो
 भावुकः' दुष्टे अक्षिणी यस्यासौ दुरक्षः । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षो
 रिति * पच्-समासान्तः । दुष्टाक्षिभ्यां युक्तो भवितुं शील-
 वान् भवतीत्यर्थः । 'तम्' अश्वरूपिण मेव प्रजापतिं 'ऋत्वेव'
 अर्त्ति† गमयित्वेव, 'हिंसित्वेव' हिंसनं कृत्वेव । 'इव'-गन्धो
 वाक्यान्तद्वारे, अर्त्तिहिंसयोरपारमार्थ्यद्योतको वा ; न ह्यश्व-
 सत्त्वन्धिहिंसादिना परमार्थतः प्रजापतेर्हिंसा भवतीत्यभिप्रायः ।
 एव मश्वं दाहेन हिंसित्वा पयान्मदीयः प्रजापतिरेवाय मश्व-
 रूपेण स्थित इति 'मेने' ज्ञातवान् । अथ च भीतः सन् 'तम्'
 अश्वरूपिणं प्रजापतिम् 'उवाच' हे प्रजापते ! 'तुभ्यं वरम्' अभि-
 क्षपित मर्घं 'ददामि' प्रयच्छामोति ॥ १४ ॥

"स होवाचेति । 'सः' खलु 'उवाच' प्रजापतिः । 'अनेन'
 अश्वेन मदीयरूपेण 'यः' यजमानः 'त्वा' त्वाम् 'अन्विच्छात्' । शेट
 पाडागमः‡ । 'सः' यजमानस्त्वां 'विन्दादेव' क्षमेतैव । एतं वर मर्घं
 वृषे इत्यर्थः । "स यो हेन मित्वादिना चास्यायिकासिद्धस्यार्घ्यस्य
 प्रकृते योजनम् । 'एनम्' अग्निम् 'एतेन' अश्वेन 'रूपेण' 'वित्वा'
 लब्धेत्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

तस्याश्वस्य वर्णनियमं विधाय स्तौति—“स शक्तः स्यादिति § ।

* पा० सू० ५. ४. ११३ ।

† 'अर्त्ति'—इति आनिरिक्तेषु पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पा० सू० ३. ४. २४ ।

§ का० श्री० सू० १०. ३. २० ग ।

‘तत्’ खलु गौकाम् ‘एतस्य’ सूर्यस्य ‘रूपम्’, ‘य एषः’ परिदृश्य-
मानः सन् चत्तरिचे रश्मिभिः ‘तपति’, अतस्तस्मात्कथ्याय शुक्ल-
वर्ण एवाग्नौ नेतव्य इत्यर्थः । तदसम्भवे वर्णान्तरविशिष्टोऽपि
स्यादित्याह— “यदि शुक्ल मिति । शुक्लाभावे स्नेहितश्यामा-
दिवर्णविशिष्टो भवेत्, स च तादृगोऽश्वस्त्वैव कर्त्तव्यः ।

अग्न्यासम्भवे पञ्चान्तर मध्याह्न— “यद्यश्व मिति ॥ ।
ननु अनहुहः सूर्यात्मकवत्त्वरूपत्वाभावात् पापहननरूपाश्चकार्य-
करत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह— “आग्नेयो वा इति । अग्नि-
समीपे निर्वापार्थं स्थितस्थानसो घृणादनङ्गानग्निदेवताकः,
‘अग्निः’ अपि ‘सर्वेषां पाप्मनां’ रक्षसाश्च ‘अपहन्ता’ बाधकः,
अतस्तथाविधान्निदेवताकत्वादनङ्गानप्यग्नवत् रक्षांसि पाप्मनस्य
विभागयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निक्षेत्रस्याधिरोहणे प्रकारविशेषं विधिक्षुः प्रसूति—
“अथात इति १ । यतोऽध्वर्युणा आहुतिप्रदानसमयेऽग्निक्षेत्र-
स्याधिरोहणं मपेक्षितम्, अतः कारणात् ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अधि-
रोहणस्यैव’ । अधिरुपर्यर्थः ॥ । अग्निक्षेत्रस्योपरि पादनिधान-
लक्षणं क्रमणं अधिरोहणम्, तस्यैव विचारः कियत इति
शेषः । तत्रैकीयं मतं सुपन्यस्य निरस्यति— “तं द्वैक इति ।
“पुरस्तात् प्रत्यश्च मिति । पूर्वभागे प्रतिमुखं मञ्चस्त माका-
भिमुख्येन स्थित मग्निं मुखप्रदेशे ‘अधिरोहन्ति’-इत्येकः पक्षः ।

• का० घी० ख० १७ ६ २० ग ।

† का० घी० मू० १७ ६ २१ ।

; निर० १ १ ५ ।

‘पशु मारोहन्ति लौकिका , ‘उत्तरत’ वामभागत एवैन मारोहन्ति ॥

धारोहणानन्तरं प्राकृतवैकृतपदार्थानां मनुष्ठाने क्रमविशेष मनुक्रामति— “आरुह्याग्नि मिति । धारोहणानन्तरम् ‘भौत्तर-वेदिकम् उत्तरवेदिसंस्काररूपं यत् कर्मजातं मस्ति , तत् कृत्वेत्यर्थः ॥ तच्च कात्यायनेन विशदं सुलभम्— ‘पशुवदुत्तरवेदि-प्रोक्षणाद्यां सभारनिवपनात् कृत्वेति १ । तदनन्तरम् ‘आत्मन्’ अर्घ्यं स्वात्मनि स्वकीयम् अग्निं ‘गृह्णीते’, यथा बहिर्धित्याग्निप्रदेशे न निष्क्रामति , तथा “मयि गृह्णामि”—इति २ मन्त्रजपेन ३ स्वात्मनि धारयेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— “उत्तरवेदि मन्तरेण ॥ ०—० मयि गृह्णामीति जपतीति ॥ १ अग्निप्रहणानन्तरं यत् सत्यसामेति प्रसिद्धं सामवेदे ॥ तदजं सामी गायेत् ११ ॥

पुष्करपर्णोपधानं विधत्ते— “पुष्करपर्णं सुपदधातीति ११ । ‘तस्यात इति । ‘तस्य’ पुष्करपर्णोपधानस्य ‘अत’ अस्माद् ब्राह्मणादुत्तरस्मिन् ब्राह्मणे (३७० २ब्रा० ७क०) “योनिर्वै पुष्करपर्णं मित्यादिना वाक्यशेषेण स्तुतिं करिष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

० ‘उत्तरवेदिसंस्काररूपं कर्म कृत्वेत्यर्थः—इति च पाठः ।

१ का० श्रौ० सू० १० १ २६ २७ ।

२ वा० म १३ १ । ३ मन्त्रजपेन—इति च-पाठः ।

॥ मन्तरेण—इति का० श्रौ० सू० वाल्मिक् स्तुतिं पाठः ।

१ का० श्रौ० सू० १० १ २७ ।

०० मा० वि० ब्रा० १ १ १ ।

११ का० श्रौ० सू० १० १ २८ । १२ का० श्रौ० सू० १० ४ १ ।

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्दीन् पथसीरींस्त्रिदशतरुलंताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोक्तां रुक्मयाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्यो ,
 व्यय्याणीद्विस्त्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
 धान्याद्रिं धान्यजम्भा तिस्रभय मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् शुडकत मज्जो राजतं राजपूष्यः ।
 आज्योत्थं प्राण्यजम्भा लवणज मट्टणः शर्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाण्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पाचसाक्षिङ्गणार्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्बाज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अथवाष्टीयम्; सप्तमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते दृश्यते ।

† एतस्मात्प्रपाठकसमाप्तिवचनादनन्तरम्— “कण्डिकाः १०५”—

इति क, ख, “कण्डिकासप्तमा १०५”—इति ग, घ । तत्र. १ ब्रा० ६ क०,
 २ ब्रा० ३ क०, ३ ब्रा० ४ क०, ४ ब्रा० १६ क० ; सङ्कलनवात् द्वितीय-
 प्रपाठकीयपठार्थं ब्राह्मणेषु १०५ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ।

अथ

तृतीयप्रापाठकी प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

आत्मन्नग्निं गृह्णीते चेष्ट्यन् । आत्मनो वा
ऽएत मधिजनयति यादृशाहै जायते तादृङ्छेव
भवति स यदात्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान् मनुष्या-
देव मनुष्यं जनयेन्मर्त्यान्मर्त्यं मनपहतपाप्मनोऽनप-
हतपाप्मन मथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति
तद्गग्नेरेवाध्यग्निं जनयत्यमृतादमृत मपहतपाप्मनो-
ऽपहतपाप्मानम् ॥ १ ॥

स गृह्णाति । मयि गृह्णाम्यग्रे ऽअग्नि मिति ।
तदात्मन्नेवाग्रेऽग्निं गृह्णीते * रायस्पोषाय सुप्रजा-

स्त्वाय सुवीर्यायेति तदु सर्वा आशिष आत्मन्
 गृह्णीते मा सु देवताः सचन्ता मिति तदु सर्वान्
 देवानात्मन् गृह्णीते तद्यत् किञ्चात्मनोऽधि जन-
 यिष्यन् भवति तत् सर्वं मात्मन् गृह्णीते स वै
 तिष्ठान्नात्मन्नग्निं गृह्णोत्वानूपविश्य चिनोति पशु-
 रेष यदग्निस्तस्मात् पशुस्तिष्ठन् गर्भं धित्वानूप-
 विश्य विजायते * ॥ २ ॥

अथ सत्यं साम गायति । एतद्वै देवा
 अभ्रुवन्सत्यं मस्य सुखं करवाम ते सत्यं भविष्यामः
 सत्यं नोऽनुवर्त्यति सत्यो नः स कामो भविष्यति
 यत् कामा एतत् करिष्यामह ऽइति ॥ ३ ॥

तु ऽएतत् सत्यं साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
 सत्यं सुखं मकुर्वन्स्ते सत्यं मभवन्सत्यं मेनानन्व-
 वर्तत सत्यं एषां स कामोऽभवद्यत्कामा एतद्-
 कुर्वत ॥ ४ ॥

तथैवैतद्यजमानः । यत् सत्यं साम पुरस्ताद्

गायति तदस्य सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति
सत्य मेन मनुवर्त्तते सत्योऽस्य स कामो भवति यत्-
काम एतत् कुर्वते ॥ ५ ॥

तद्यत् तत् सत्यम् + । आप एव तदापो हि
वै सत्यं तस्माद्येनापो यन्ति तत् सत्यस्य रूप
मित्याहुरप एव तस्य ‡ सर्वस्याय मकुर्वन्तस्मा-
द्यदेवापो यन्त्येदं सर्वं जायते यदिदं
किञ्च § ॥ ६ ॥

अथ पुष्करपर्णं मुपदधाति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनि मेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यदेव पुष्करपर्णं मुपदधाति । आपो वै
पुष्करं तासा मियं पर्णं यथा ह वा ऽद्भुतं पुष्कर-
पर्णं मत्स्रध्याहित मेवमिय मत्स्रध्याहिता सेयं योनि-
रग्नेरियं ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निधीयत ऽद्भुता

* 'कुर्वते'—इति ग, घ ।

† 'सत्यम्'—इति क ।

‡ 'तदस्य'—इति क, ग ।

§ 'किञ्च'—इति ग, घ ।

मेवैतदुपदधाति ता मुनन्तर्हिताः सत्यादुप-
 दधातीमां तत् सत्ये प्रतिष्ठापयति तस्मादियं
 सत्ये प्रतिष्ठिता तस्मादियमेव सत्यं मियं ह्येवैषां
 लोकानां महातमाम् ॥ ८ ॥

अपाम्पृष्ठं मसि योनिरग्नेरिति । अपां
 हीयं पृष्ठं योनिर्हीयं मग्नेः समुद्रं मभितः पिन्व-
 मान मिति समुद्रो हीमा मभितः पिन्वते वर्द्ध-
 मानो महा २॥९ ऽथा च पुष्कर ऽद्भुति वर्द्धमानो
 महीयस्व पुष्कर ऽद्भुत्येतद्विवो मात्रया व्वरिष्णा
 प्रथस्तेत्यनुविमार्ष्टसौ वा ऽथादित्य एषोऽग्निर्नो
 हैतु मन्यो दिवो व्वरिमा युन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैनं
 यच्छेत्तेवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यं अपां
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्तुः
 ॥ ९ ॥

अथ रुक्ममुपदधाति । असौ वा ऽथादित्य
 एष रुक्म एष होमाः सर्वाः ग्रन्था अतिरोचते
 रोचो ह वै तं रुक्म इत्याचक्षते परोऽक्षं परो-
 ऽक्षकामा हि देवा अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति

सु हिरण्मयो भवति परिमण्डल एकविंशति-
निर्वाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्वाध मुपदधाति
रश्मयो वा ऽएतस्य निर्वाधा अवस्तादु वा ऽएतस्य
रश्मयः ॥ १० ॥

तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनावैवैन मेतत् प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यदेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै
पुष्करपर्णं मियं वै पुष्करपर्णं मियं सु वै प्रतिष्ठा यो
वा ऽअस्या मप्रतिष्ठितोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित एव
सु रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

यदेव पुष्कअपर्णं ऽउपदधाति * । इन्द्रो ब्रह्म
हत्वा नासृधीति मन्यमानोऽपः प्राविशत्ता अन्न-
धीहिभेमि वै पुरं मे कुरुतेति सु योऽपाए रस
आसीत्त मूर्ध्नि समुदौहंस्ता मस्मै पुर मकुर्वंस्तद्यदस्मै
पुर मकुर्वंस्तस्मात् पुष्करं पुष्कर + ह वै तत् पुष्कर

* 'उपदधाति'—इति क. ख ।

† 'पुष्करं पुष्कर'—इति घ-पुस्तकपाठः, दृष्टश्च डा० वेबरमहोदयेनापि ।

मित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्त-
द्यत् पुष्करपर्णं ऽक्षपदधाति य मेवास्त्येत मापो रसऽ
समुदोहन्या मस्रौ पुर मकुर्व्वस्तस्मिन्नेवैन मेतत् प्रति-
ष्ठापयति ॥ १३ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वा
ऽप्तादित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते वि सीमतः
सुरुचो ध्वेन आवरिति मध्यं वै सीमेने लोकाः
सुरुचो ऽसावादित्यो ध्वेनो यद्वै प्रजिजनिषमाणो
ऽवेनत्तस्मादेनस्तानेष सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नु-
देति स बुध्या उपमा अस्य विष्ठा इति दिशो
वा ऽस्य बुध्या उपमा विष्ठास्ता ह्येष उपवि-
तिष्ठते सतश्च योनि मसतश्च विवरितीने द्वे
लोकाः सतश्च योनिरसतश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न
तदेभ्य एव लोकेभ्यो जायते तिष्ठभोपदधाति
त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥ १४ ॥

अथ पुरुष मुपदधाति । स प्रजापतिः सो-
ऽग्निः स यजमानः स हिरण्मयो भवति ज्योति-

वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतं हिरण्यममृतमग्निः
पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

यदेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्व्विसस्ता-
द्रस्या तनुर्मध्यतोऽदक्रामत्तस्या मेनमुत्क्रान्तायां
देवा अजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वन्तदस्मिन्नेतां
रम्यां तनुं मध्यतोऽदधुस्तस्या मस्य देवा अरमन्त
तद्यदस्यैतस्यां रम्यायां तन्वां देवा अरमन्त
तस्माद्विरम्यं हिरम्यं ह वै तद्विरम्यमित्या-
चक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मि-
न्नयमेतां रम्यां तनुं मध्यतो दधाति तस्या
मस्य देवा रमन्ते प्राणो वा ऽषस्य सा रम्या
तनुः प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

तं रुक्म उपदधाति । असौ वा ऽपादित्य
एष रुक्मोऽथ य एष पतस्मिन् मण्डले पुरुषः स
एष तमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा अन्वधन् यदि
वा ऽद्रमावर्वाञ्चा उपधास्यामः सर्व्वमेवेदं प्रध-
क्ष्यतो यद्यपराञ्चौ पराञ्चावेव तप्स्यतो यद्यु

सम्यच्चावन्तरैवैतावेतज्जोतिर्भविष्यत्यथो ऽन्योऽन्यं
 हिंसिष्यत ऽइति तेऽर्वाञ्च मन्य मुपादधुः
 पराञ्च मन्यं स एष रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः
 प्राणैरेष ऊर्ध्वः पुरुषः प्राञ्च मुपदधाति प्राङ्
 ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम ऽइति । हिरण्य-
 गर्भो ह्येष समवर्त्ततामे भूतस्य जातः प्रतिरेक
 आसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रति-
 रेक आसीत् दाधार पृथिवीं या मुतेमा मित्येष
 वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्त्यै देवाय
 हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्त्यै हविषा
 विधेमेत्येतत् ॥ १९ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवी मनु या मिति । असौ
 वा ऽथादित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च
 स्कन्दतीत्यमू मित्तीमा मिमं च योनि मनु यश्च पूर्व
 इतीमं च लोक ममं चेत्येतदथो यच्चेद् मेतर्हि
 चोयते यच्चादः पूर्व मचोयतेति समानं योनि
 मनु सञ्चरन्त मिति समानं ह्येष एतं योनि मनु

सञ्चरति द्रष्टुं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा
ऽग्नादित्यो द्रष्टो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं
दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

ह्यभ्या सुपदधाति । द्विपाद्युजमानो यजमानो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन नेतदुप-
दधाति । त्रिष्टुभ्यां चैष्टुभो ह्येप सादयित्वा
सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ २१ ॥

अथ साम गायति । एतद्वै देवा ऽएतं
पुरुषं सुपधाय * त मेतादृश मेवापश्यन्त्यैतच्छुष्यं
फलकम् † ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । उप तुज्जानीत यथास्मिन् पुरुषे
ज्वीर्यं दधामिति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति
मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्मिन् पुरुषे
ज्वीर्यं दधामिति ॥ २३ ॥

ते चेतयमानाः । एतस्मान्मापश्यन्तदगाय-

* 'सुपधाय'—इति क ।

† 'फलकम्'—इति ग, 'पलकम्'—इति घ ।

स्तुदस्मिन् वीर्यं मदधुस्तथैवास्मिन्नयु मेतदुधाति पुरुषे
गायति पुरुषे तद्दीर्यं दधाति चित्रे गायति सुर्व्वणि
हि चित्राण्यग्निस्तु मुपधाय न पुरस्तात् परी-
यान्नेन्माय मग्निर्हि नुसदिति * ॥ २४ ॥

अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत † । ऽद्वमे वै लोकाः
सर्पास्ते हानेन सुर्व्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च सुर्व्वेषा
सु हैष देवाना मात्मा युदग्निस्ते देवा एत मात्मान
मुपधायाविभयुर्यद्वै न द्वमे लोका अनेनात्मना न
सुर्प्युरिति ॥ २५ ॥

तु ऽएतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपतिष्ठन्त
तैरस्मा ऽद्वमौलोका ‡ नस्थापयन्तैरनमयन्त्यदुनमय-
स्तस्मात् सर्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत् सर्प-
नामैरुपतिष्ठत ऽद्वमानेवास्मा ऽएतल्लोकान्स्थापयती-
मौल्लोकान्नमयति तथो हास्येत ऽएतेनात्मना न
सर्पन्ति ॥ २६ ॥

* '०र्हि नुसदिति'—इति ग, घ ।

† '०रुपतिष्ठते'—इति क ख ।

‡ 'ऽद्वमौलोका—इति ग, घ ।

यद्देव सर्पनामैरुपतिष्ठत । ऽद्वमे वै लोकाः
 सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येष्वेव तल्लोकेषु सर्पति
 तद्यत् सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवेषु लोकेषु नाष्ट्रा यो
 व्यहरो या शिमिदा तदैवेतत् सर्व्वं शमयति
 ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो * ये के च पृथिवी मनु ।
 ये ऽपन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति
 य ऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति
 ॥ २८ ॥

या इषवी यातुधानाना मिति । यातुधान-
 प्रेषिता ह्येके दशन्ति ये वा व्वनस्पतीन् ॥ एतन्नु + ये
 व्वावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ये चैव
 व्वनस्पतियु सर्पा ये चावटेषु शिरते तेभ्य एतन्नम-
 स्करोति ॥ २९ ॥

ये व्वामी रोचने दिवो । ये वा सूर्यस्य

* 'सर्पेभ्यः । ये'—इति क. ख ।

† 'वन्स्पतीन् एतन्नु'—इति ख, 'वन्स्पतीन् एतन्नु'—इति ग. घ

एतन्नु एतन्नु'—इति च बटो डा० पेररेण ।

रश्मिषु येषा मप्सु सदस्कातं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम
 इति यत्र-यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो
 नम इति यत्रो वै नमो यस्त्रेनैवेनानेतन्नमस्का-
 रेण नमस्यति तस्मादु ह , नायज्ञियं ब्रूयान्न-
 मस्त ऽइति यया हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्
 तत् ॥ ३० ॥

विभिरुपतिष्ठते । वय इमे लोका अथो विवृ-
 दनिर्यावाननिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएत-
 दिमांल्लोकानस्थापयत्यथो तावतैवैतदिदं सर्वं ए
 शमयति तिष्ठन्नपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका
 अथो तिष्ठन्वै व्यौर्यवत्तरः * ॥ ३१ ॥

अथैन मुपविश्याभिजुहोति † । आज्येन पञ्च-
 गृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्व्वतः परिसर्पं सर्व्वभ्य
 एवैन मेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

यद्वेन मभिजुहोति । एतद्वै देवा एत मा-

* 'व्यौर्यवत्तरः'—इति क ।

† 'जुहोति'—इति क ।

त्मानं सुपधायाविभयुर्यद्वै न इमं मिह रुचांसि
 नाष्टा न हन्युरिति तु ऽएतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरा-
 नपश्यन् कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथी मिति
 राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्तु ऽएतैः प्रतिसरैः सञ्चाभ्यो
 दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्टु ऽएत
 मात्मानं सुमस्कुर्वन्त तथैवैतद्यजमान एतैः प्रति-
 सरैः सञ्चाभ्यो दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहृत्या-
 भयेऽनाष्टु ऽएत मात्मानं संस्कुर्वन्ते ॥ ३३ ॥

प्राज्येन जुहोति । वृज्यो वा ऽप्राज्यं वृज्ये-
 नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति पञ्चगृहीतेन
 पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्स्य मावा तावत्तैवैतद्रुचांसि
 नाष्टा अपहन्त्याग्नेयीभिरग्निवै ज्योती रक्षोहाग्नि-
 नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति त्रिष्टुग्भिर्वृज्यो
 वै त्रिष्टुग् वृज्येनैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति सर्वतः
 परिसर्पं सञ्चाभ्य एवैतदिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा
 अपहन्ति ॥ ३४ ॥

रश्मिषु येषा मप्सु सदस्कातं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम
 इति यत्र-यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो
 नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवेनानेतन्नमस्का-
 रेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयान्न-
 मस्त ऽइति यया हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्
 तत् ॥ ३० ॥

विभिरुपतिष्ठते । वय इमे लोका अथो विह-
 दनिर्यावाननिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएत-
 दिमांलोकानस्थापयत्यथो तावतैवैतदिदं सर्वं ए
 शमयति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका
 अथो तिष्ठन्वै व्यौर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

अथैन मुपविश्याभिजुहोति † । आज्येन पञ्च-
 गृहीतेन तस्योक्तो वृश्चः सर्वतः परिसर्पं सर्वभ्य
 एवैन मेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

यदेवैन मभिजुहोति । एतद्वै देवा एत मा-

• व्यौर्यवत्तरः इति क ।

† 'अजुहोति' इति क ।

त्मानं सुप्रधायाविभयुर्यद्वै न ह्यममिह रुचाऽसि
 नाष्टा न हन्युरिति त एतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरा-
 नपश्यन् कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथी मिति
 राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्त एतैः प्रतिसरैः सुज्वाभ्यो
 दिग्भ्यो रुचाऽसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट एत
 मात्मानं समस्कुर्वन् तथैवैतद्युजमान एतैः प्रति-
 सरैः सुज्वाभ्यो दिग्भ्यो रुचाऽसि नाष्टा अपहृत्या-
 भयेऽनाष्ट एत मात्मानं संस्कुर्वते ॥ ३३ ॥

आज्येन जुहोति । वृज्यो वा ऽआज्यं वृज्ये-
 णैवैतद्रुचाऽसि नाष्टा अपहन्ति पञ्चगृहीतेन
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्तुषः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्रुचाऽसि
 नाष्टा अपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती रक्षोहाग्नि-
 नैवैतद्रुचाऽसि नाष्टा अपहन्ति त्रिष्टुब्धिवृज्यो
 वै त्रिष्टुब्धिवृज्येणैवैतद्रुचाऽसि नाष्टा अपहन्ति सर्वतः
 परिसर्पं सुज्वाभ्य एवैतदिग्भ्यो रुचाऽसि नाष्टा
 अपहन्ति ॥ ३४ ॥

पश्चादग्नेः प्राङ्मासीनः । अथोत्तरतो * दक्षि-
 णाय पुरस्तात् प्रत्यङ्मथ जघनेन परीत्य दक्षि-
 णत उद्दङ्मासीनस्तदक्षिणावृत्तञ्चि देवतायानुपरीत्य
 पश्चात् प्राङ्मासीनस्तथो हास्यैतत् प्रागेव कर्म कृतं
 भवति † ॥ ३५ ॥

अथ सुचा उपदधाति । बाह्व वै सुचौ बाह्व
 एवास्मिन्नेतत् प्रतिदधाति ते यत् सुचौ भवतः
 सुचौ हि बाह्व उद्भूद मेव कपुच्छल ‡ मयं दण्डो हे
 भवतो द्वौ हीमौ बाह्व पार्श्वत उपदधाति पार्श्वतो
 हीमौ बाह्व ॥ ३६ ॥

कार्प्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । एतद्वै
 देवा अविभयुर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रुक्षाएसि
 नाष्टा न हन्युरिति तु एतए रक्षोहृणं व्वनस्पति
 मपश्यन् कार्प्यं तु एतेन व्वनस्पतिना दक्षिणतो

* 'प्राङ्मासीनोऽप्योत्तरतो'—इति ग ।

† 'भवति'—इति क ।

‡ 'कपुच्छल'—इति क, ख । 'कपुच्छल'—इति, 'कपुच्छल'—
 इति च पाठौ मा०-सम्मतौ इत्येव डा०-वैचरेण ।

रुचांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं मत-
 न्वत तथैवैतद्यजमान एतेन व्वनस्पतिना दक्षिणतो
 रुचांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं
 तनुत ऽआज्येन पूर्णा भवति व्वजो वा ऽआज्यं
 व्वज्येणैवैतदक्षिणतो रुचांसि नाष्टा अपहन्ति
 ॥ ३७ ॥

अथौदुम्बरी मुत्तरत उपदधाति । जग्वै रस
 उदुम्बर ऊर्ज मेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा
 भवति रसो वै दधि रस मेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ३८ ॥

यदेव सुचा ऽउपदधाति । प्रजापतेर्व्विस्तस-
 स्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणाकर्षत् सोऽबोदर मद्यत्
 कृष्टोदरमतस्मात् कार्पायीऽथास्येन्द्र ओज आदायो-
 ददुदक्रामत् स उदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥

तावब्रवीत् । उप मेतं प्रति म ऽएतद्वत्तं येन
 मे युव सुदक्रमिष्ट मिति ताभ्यां वै नौ सर्व्वं मुन्नं
 प्रयच्छेति तौ वै मा बाहू भूत्वा प्रपद्येथा मिति
 तथेति ताभ्यां वै सर्व्वं मुन्नं प्रायच्छत्तावेनं बाहू
 भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद् बाहुभ्या मेवान्नं क्रियते

बाहुभ्या मद्यते बाहुभ्याप् हि स सर्वं मुन्नं
प्रायच्छत् ॥ ४० ॥

स कार्ग्यमयी दक्षिणत उपदधाति । अग्नेष्टा
स्तेजसा सादयामीति * यदेवास्य तदग्निस्तेज आदाय
दक्षिणाकर्षत्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधात्यग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुदित्येष उ सोऽग्निर्गायत्या गायत्रोऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैना मेतदुपदधाति
घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवैन + मेतद्
भागेन स्वेन रुसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

अथौदुम्बरी मुत्तरत उपदधाति । इन्द्रस्य
स्तेजसा सादयामीति यदेवास्य तदिन्द्र ओज
आदायोदङ्दुक्रामत्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति भुवो
यज्ञस्य रुजसश्च नेतेत्येष उ स इन्द्रः सा यदाग्ने-
य्यग्निकर्म अथ यत्तिष्ठुप् त्रैष्टुभो होन्द्र ऐन्द्राग्नो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैना मेतदुप-

* 'तेजसादयामीति'—इति अ ।

† 'स्वेनैव'—इति अ ।

दधातीन्द्राग्नी वै सर्व्व देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्नि-
 यावानग्निर्यावत्स्य मात्रा तावतैवैना मेतदुप-
 दधाति दध्ना पूर्णा भवत्येन्द्रं वै दधि स्वेनैवैन
 मेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

तावत्स्यैताविन्द्राग्नी ऽएव वाह् ॥ । तावेन तेजसा
 च ध्वीर्येण च सह प्रपद्येते स समग्रत्युरः पुरुष +
 माकाशय यत्राभ्याप्नोति तदालिख्येन ऽउपदधात्येषु
 हैतयोर्लोकः ‡ ॥ ४३ ॥

ते हैके तिरश्चा ऽउपदधति । तिर्य्यङ्घ्री वा
 ऽद्रमौ वाह् ‡ ऽद्रति न तथा कुर्यात् प्राच्यावेवो-
 पदध्यात् प्राङ् द्यौषोऽग्निश्चीयतेऽयो ऽएव वै वाह्
 ध्वीर्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति
 नाना सूददोऽसाधिवदति नाना हीमौ वाह् ॥
 ॥ ४४ ॥

* । 'वाह्'—इति क , 'वाह्'—इति ग , घ ।

† 'पुर एव'—इति ख ।

‡ 'हेतयोर्लोकः'—इति ग , घ ।

§ 'वाह्'—इति ख ।

तदाहुः * । नैतस्य पुरुषस्य बाहुं कुर्यादेतौ
 वा ऽअस्य बाहु ये ऽएते सुचौ नेदतिरेचयानोति
 स वै कुर्यादेवैतौ वा ऽअस्य बाहु ऽअन्वेते सुचा-
 वयो ऽएतौ पचावयो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युप-
 धास्यन् भवति यानस्तोमान् यानि पृष्ठानि यानि
 छन्दाऽस्येतयोरेव सा संस्क्रातिरेतयोर्वृद्धिस्तस्मादु
 कुर्यादेवैतस्य पुरुषस्य बाहु † ॥ ४५ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४, १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ १ ॥

अग्निप्रहय-सत्यसामगान-पुष्करपर्णोपधामानि पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे
 सहस्रेण विहितानि , इदानीं तानि क्रमेण प्रपश्यति— “आत्म-
 अग्निं गृह्णीते वेद्यमित्यादिना ‡ । ‘वेद्यन्’ अयनं करिष्यन्
 अध्वर्युः ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘अग्निं’ ‘गृह्णीते’ मन्त्रेण धारयेत् ।

* ‘तदाहुः’—इति ख , ‘तदाहुः’—इति ग , घ ।

† ‘बाहु’—इति ख ।

‡ का० धौ० सू० १० १. १० क ।

“आत्मनो वा इत्यादि । अध्वर्युः ‘आत्मनोऽधि’ अधिः पञ्च-
म्यर्थानुवादी ; “अधिपरी घनयन्कौ”—इति * पाणिनिस्मरणात् ।
आत्मनः सकाशात् खल्वध्वर्युः ‘एतं’ चित्वाग्निं ‘जनयति’ ।
‘तथा सति लोकस्थितिरीदृशी , ‘यादृशात्’ यादृक्स्वरूपात् खलु
मनुष्यादिशरीरात् गर्भो ‘जायते’, ‘सः’ ‘तादृक्’ तत्सदृश एव निष्प-
द्यते ; सति ह्यग्निप्रहणे अध्वर्युरग्न्यात्मको भवति , तादृशादध्व-
र्योर्जायमानचित्वाग्निरपि साक्षादग्निरूपो भवति । तस्मादात्म-
न्यग्निप्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

अगृहीत्वा अयमे दोष मुपन्यस्यति—“स यदात्मधिति । ‘सः’
अध्वर्युः ‘यत्’ यदि आत्मन्यग्निप्रहणं मत्तत्वा ‘अग्निं’ चितु-
यात्, तदा देवरूपानापञ्चाश्वानुष्यशरीरमावात् मनुष्यात्मकं नैव
‘जनयेत्’ ; कारणानुरूपत्वात् कार्यस्येति भावः । कारणं हि
शरीरं मनुष्यजातीयम् , अत एव ‘मर्त्यं’ मरणशीलम् अग्नप्रहत-
प्राप्तकं मरणादिहेतुभूतपापसहितम् , तथाविधाज्जायमानोऽग्नि-
रपि तादृग्रूपो भवतीति तात्पर्यार्थः ॥

सति त्वग्निप्रहणेऽभिहितदोषवैपरोक्ष्यं भावः— “अयं यदेति ।
“तदग्नेरेवेत्यादि । अग्निरूपादात्मनः सकाशात्जनयन् ‘अग्निम्’
एव ‘जनयति’ । असृतरूपस्याग्नेर्धारणादध्वर्युरप्यसृतात्मकः । शिष्टं
स्यष्टम् ॥ १ ॥

इत्यग्निप्रहणस्यावश्यककर्त्तव्यता मुपपाद्य समन्वयं तद्
विधत्ते— “स गृह्णातीति । “मंयि गृह्णामीति † प्रहण-

मन्त्रः । तत्र मयोत्पत्त्यवस्थादात्मन्यग्नेर्ग्रहणं निगदसिद्ध
मित्याह— “तदात्मन्नेवेति । ‘अग्ने’ चयनात् प्राक्काले । द्वितीय-
भाग मनुष्य, तस्य तात्पर्यं माह— “रायस्योपायेति । राय-
स्योपो धनसमृद्धिः, सुप्रजास्त्वं शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तत्वम्, शोभन-
वीर्ययोगः सुवीर्यम्, ‘तत्’ तेन मन्त्रभागेनोक्तलक्षणाः ‘सर्वाः’
‘आशिपः’ फलानि प्राप्नुमि स्वीकरोति । तृतीयभाग मनुष्य
व्याचष्टे— “मा सु देवता इति । यच्चमाणदेवताः ‘मा सु’ मा
मेव ‘सचन्ता’ मदीययज्ञं सेवन्ता मिति । एतेन मन्त्रभागेन देव-
तामा मप्यात्मनि ग्रहणं कृतं भवति । “तद्यत्किञ्चेत्यादि ।
‘तत्’ प्रागुक्तं ‘यत्’ किं भविष्यति मन्त्रप्रतिपाद्यं रायस्योपादिक
प्राप्तनो जनयितव्यं मस्ति, तत् सर्वं मनेन मन्त्रेणात्मनि गृहीत
मेव भवतीति ॥

अग्निग्रहणश्च तिष्ठता कर्त्तव्य मिति स्थितिलक्षणं गुणं
विधत्ते— “स वै तिष्ठमिति ॥ । चयनसमये तु उपवेशनम् ॥
तस्य विधत्ते— “अनूपविश्य विनोतीति । यच्च यत्नेष्टका सुप-
दधाति, तं तं देवं गत्वा तज्जमीये ॥ उपविश्य, विनुयादित्यर्थः ।
एतदुभयं स्तीति— “पशुरेव इति । पशुरूपो हि ‘एवः’ अग्निः,
‘तस्मात्’ एव हि कारणात् गवादिनक्षत्राः ‘पशुः’ तिष्ठन्नेव गर्भं
धत्ते, ‘अनूपविश्य’ ‘विजायते’ प्रसूते । अतोऽग्निग्रहणं गर्भधारण-

• का. श्री सू. १० १. २३ सू. ।

† ‘अनूपविश्य’—इति ज पाठः ।

‡ ‘अग्ने’—इति ज पाठः ।

भूतत्वात् तिष्ठतैव कार्यम्, चयनन्तु प्रसवरूपत्वादुपविष्टेनेति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

अथ प्राग्विहितं सत्यसाम्नो गान मनूय स्त्रीति— “अथ सत्य मिति * । ‘एतत्’ एतस्मिन्नन्तरे खलु देवा अनुवन्’, ‘अस्य’ अग्नेः ‘सत्यं’ सत्यफलसाधनं साम ‘मुखं’ करवाम’, तथाकरणाच्च वयं ‘सत्यं’ भविष्यामः’ सत्यभूताः सर्वदा बाधरहिताः स्याम । ‘नः’ अस्मान् ‘सत्यं’ सत्त्वाभिमानिदेवता ‘अनुवर्त्यति’ अनुवर्त्तनं करिष्यति । तथा च ‘नः’ अस्माकं ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ यज्ञफलरूपः ‘सत्यः’ यथार्थो भविष्यति, ‘यत्’ फलं कामयमाना ‘एतद्’ अग्निचयनात्मकं कर्म करिष्यामहे । ‘इति’— शब्दो देवानां कामपरिसमाप्ती ॥ ३ ॥

“त एतदिति । एवं विचार्यते— ‘ते’ देवाः ‘एतत् सत्यं साम’ ‘पुरस्तात्’ अगायन्’ ‘तत्’ तेन सत्यसाम्नो गानेन ‘अस्य’ अग्नेः ‘मुखं’ ‘सत्यं मजुर्वन्’ ततः ‘ते’ देवाः ‘सत्यं मभवन्’ नित्यत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । आस्थातप्राय मन्यत् ॥ ४ ॥

इत्थं परकृति मुपन्यस्य प्रकृति योजयति— “तथैवेति । यथा देवाः, ‘तथैव’ ‘एतद्’ एतर्हि ‘यजमानः’ ‘सत्यं साम’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि ‘गायति’ ‘इति’ ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ तेन ‘अस्य’ चित्यान्तेः मुखं ‘सत्यं’ सर्वदा विद्यमानं ‘करोति’ । ‘सः’ यजमानः स्वयं मपि तथाकरणात् ‘सत्यं’ सत्यात्मको ‘भवति’ । गते मन्यत् ॥ ५ ॥

सत्यपदस्याभिप्रेतं मयं माविष्कुर्वन् प्रगंसति— “तद्यदिति । ‘तत्’ तच्च तदुक्तविधं ‘यत् सत्यम्’, ‘आप एव तत्’ अथ मेव सत्यपदेनोक्तं मित्यर्थः । अपां सत्यरूपतां सुपपादयति— “आपो हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमसृष्टत्वादापः सत्यात्मिकाः, ‘तस्मात्’ ‘येन’ भूप्रदेशेन ताः ‘आपः’ ‘यन्ति’ गच्छन्ति, ‘तत्’ स्थानं ‘सत्यस्य’ उदकात्मकस्य ब्रह्मणो ‘रूपं मिति’ ‘आहुः’ कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । अपां प्रथमसर्गं स्मर्यते— “अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यं मवाकिरत्”—इति १ । “अप एव तस्येत्यादि । अपां सत्यरूपत्वात् ‘तत्’ तेन सत्यसामग्रीऽप्यतीतानेन ‘अस्य’ सर्वस्य जगतः अप एव ‘अयं’ सुखम् ‘अकुर्वन्’ देवा इत्यर्थः । अपा मयत्करणस्य फलं भाव—“तस्मादिति । ‘तस्मात्’ उक्तहेतोः ‘यदेव’ खलु ‘आपः’ वध्युत्पन्नाः ‘यन्ति’ प्रवहन्ति, ‘अयं’ अनन्तरं मेव ‘इदं’ दृश्यमानं मीपधिवनस्तत्पादिरूपं ‘सर्वं’ जगदुत्पद्यते । सर्वशब्दस्य बहुवचनं निराचष्टे— “यदिदं मिति ॥ ६ ॥

पुष्करपर्णोपधानं विधाय स्तौति— “अयं पुष्करपर्णं मिति ७ । ‘अयं’-शब्दः सत्यसामगानानन्तर्यार्थः । “तं मद्वा उपोदासुमं पुष्करपर्णं विवेदेति ४ अग्न्युपलभाधिकरणत्वस्य श्रुतत्वात् पुष्करपर्णस्याग्निर्गोणित्वम् ॥ ७ ॥

* ‘आप्तव्यं मेव’—इति च, छ ।

† म० सं० १५० ८५० । तच्च वीर्यं मवाकिरत्—इति पाठः ।

‡ का० औ० सू० १७ ४. १ ।

§ पुरस्ताद् गतम् (०. ३. २. १४—२०५ ए० १० पं०) ।

॥ ‘पुष्करपर्णस्य गोणित्वम्’—इति च, छ ।

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णस्याग्नियोनित्वं मनुवादपूर्वकं प्रति-
पादयति— “यदेवेति । “आपो वै पुष्कर मित्यादि । “पुष्करं
सर्वतो मुख मित्यादि निगदप्रसिद्धिद्योतको * ‘वै’-शब्दः । ‘तासाम्’
अर्था प्रथमसूटानाम् ‘इयं’ पृथिवी ‘यर्थे’ पर्णस्यानीया ।
एतदेव विगदयति— “यथा ह वा इति । ‘इदं’ ‘पुष्करपर्ण’
पक्षपक्षं ‘यथा’ खलु ‘अप्सु’ ‘अध्याहितम्’ उपर्याग्नितं सत् दृश्यते,
‘एवम्’ ‘इयं’ पृथिवी ‘अप्सु’ उदकेषु ‘अध्याहिता’ उपर्याग्निता
वर्त्तते । अत एवोपरिष्ठात् “तद्यथा शर आसीत्तत्तमहन्यत सा
पृथिव्यभवदित्याज्जासते † । अतः पुष्करपर्णसाम्यात् पृथिव्याः
पुष्करपर्णत्वम् । “क्षेयं योनिरित्यादि । यदिदं पृथिव्यात्मकं पुष्कर-
पर्णं ‘क्षेयं मन्मेयीनिः’ उत्पत्तिकारणम् ; अत एव हि ‘इयं’
पृथिवी कार्यकारणयोरभिदाक्षित्याग्निरूपेण वर्त्तते । एतत् तादात्म्यं
मुपपादयति— “असौ हि सर्वोऽग्नियोयत इति । “वष्टयं
चतुर्थी” ‡ । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धिनीभिः § अन्मयीभिरिष्ट-
काभिः शस्त्रोऽग्निर्यतधीयते ॥ , अतः पृथिव्या अन्मेय तादात्म्यं
मुक्त मित्यर्थः । उदीरितरीत्या यतः पुष्करपर्णं पृथिवी , अत-
स्तदुपधानेन ‘इमा मिव’ पृथिवी मुपहितवान् भवतोत्यर्थः ॥

अथैतस्योपधानस्य सत्यसामानन्तर्यं मनूय स्तौति— “ता

* ‘निषट्प्रसिद्धिद्योतको’—इति च, छ ।

† का० १०, प्र० ४, भा० ८, क० २ दृश्यम् ।

‡ पा० २, ३, ४२ छ० १ वा० ।

§ ‘सजाश्ल’—इति ज-पाठः ।

॥ शस्त्रोऽग्निर्यतधीयते ’—इति ज-पाठः ।

मनन्तर्हिता मिति । 'सत्यात्' सत्यसामगानात् 'अनन्तर्हिताम्' अथवर्हितां 'तां' पुष्करपर्णेष्टका सुपदध्यात्, 'तत्' तेनानन्तर्हितत्वेन 'दमा' पृथिवी 'सत्ये प्रतिष्ठापयति' । 'तस्मान्' एव खलु 'इयं' पृथिवी 'सत्ये' ब्रह्मणि अपूर्वोपाधिके 'प्रतिष्ठिता' दृश्यते । "तस्माद्विय मिति । 'उ'-शब्दोऽवधारणे । यस्मात् सत्ये प्रतिष्ठिता, 'तस्मात्' एव कारणात् अधिकरणाधिकर्तव्ययोरभेदोपचारेण 'इय मेव', पृथिवी 'सत्यम्' । सत्यरूपता सुपदादयति— "इयं हीति । 'एषां' पृथिव्यन्तरिक्षद्युनोक्तानां मध्येऽपि 'इय मेव' खलु पृथिवी 'अहातमाम्' प्रत्यक्षतमाम्, अपारोक्ष्येषावभासमाना * दृश्यते, तस्मादस्याः, सत्यरूपत्वं बोद्धव्यम् । "किमेतिदृश्ययथादिति † आम्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

अथ तस्मिन् पुष्करपर्णोपधाने मन्त्रं ‡ विधाय पदगो व्याचष्टे— "अपाम्पृष्ठमसीति § । "अपाष्ट् हीय मिति । 'इयं' पृथिवी उप-यवस्थानात् 'अपां' पृष्ठवत् 'पृष्ठम्' अतो हे पुष्करपर्ण । त्वम् 'अपाम्' उदकानां 'पृष्ठमसि' पृष्ठभागी भवसि । "योनि-र्हीय मिति । चित्यस्यान्तेः 'योनिः' पृथिवी ; इष्टकोपादा-मत्वात् । हे पुष्करपर्ण । त्वम् 'अन्तेः' तादृशी 'योनिः'

* अपारोक्ष्येषावभासमाना—इति अ-पाठः ।

† मा० सू० ५. ४. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. २३ ।

§ 'अपाम्पृष्ठमसि योनिरमेः मसुद ममितः चिन्वमानम् । वईमानो 'महा' आ च पुष्करे दिवो मत्तया वरिष्ठया प्रपस्व"—इति वा० सं० ११. २६ ।

असीति प्रथमपादार्थः । “समुद्रो होमा मिति । ‘हमां’ पृथि-
 वोम् ‘अभितः’ सर्वतः , पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु ‘समुद्रः’ ‘पित्वते’
 सिञ्चति । “पिबि सेचने”—इति * धातुः । महच्छब्दस्य व्याख्यानं
 ‘महोयस्त्र’—इति । “महोड् हृद्यौ”—इति † धातुः , कण्डादिः ।
 “अतुविमाष्टीति । चतुर्थपादावसाने पुष्करपर्णं सुपदधानः तस्या-
 नुलोभ्येन विमार्जनं कुर्यात् । “असौ वा आदित्य इत्यादि , चतुर्थ-
 पादव्याख्यानम् । “नो ह्येत मन्थ इति । ‘दिवोऽन्य’ द्युलोकव्यति-
 रिक्तोऽन्यः ‘वरिमा’ भाववाचिना तद्वान् लक्ष्यते , उद्वहः पदार्थः ।
 ‘एनम्’ अग्निं ‘नो’ खसु ‘यन्तु मर्हति’ । तथाच “दिवो मात्रया
 वरिष्णा”—इति “इत्यन्भावे हतीया”—इति‡ व्याख्यातं भवति ; अतो-
 ऽय मर्थः सम्यक्त इत्याह—“दीर्भूत्वेति । हे पुष्करपर्ण ! त्वं ‘द्यौः’
 द्युलोको ‘भूत्वा’ ‘एनम्’ अग्निं ‘यच्छ’ यमय ‘इति’ तात्पर्यार्थः ॥

छन्दोदारेणैतत् प्रशंसति—“स्वराजोपदधातीति । उत्तरार्धे
 वैराजपादाभ्यां हे अक्षरे अधिके, तदाधिक्यं स्वराडाख्यस्य छन्दसो
 लक्षणम् ; “द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ”—इति-§-अरणात् । स्वायत्तं
 राजति ईष्टे इति स्वराद् , स्वतन्त्रेस्वरः , तस्य कर्म ‘स्वाराग्यम्’ ;
 ‘अपां’ सम्बन्धि यत् स्वाराग्यं तदेव पुष्करपर्णम् ; अतस्तस्य
 स्वराजोपधानं युक्तं मिति भावः । “आदयित्वेत्यादिकं प्राशु-
 त्तार्थम् ॥ ८ ॥

* धा० भा० प० ५८८ ।

† “महोड्, पूजायाम्”—इति क० व्या० ३३ धा० ।

‡ पा० मू० २ इ० २२ ।

§ पि० छ० सू० १३० ३३० द्रष्टव्यम् ।

प्राकाशात्मना सुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यमण्डला-
त्मना ध्यातव्यस्य रुक्मस्योपधानं विधत्ते— “अथ रुक्म मिति ॥
‘अथ’-शब्दः पुष्करपर्णोपधानानन्तर्यार्थः । रुक्मस्यादित्यात्म-
कत्वं सुपपादयति— “एष होमा इति । ‘एषः’ एव परिदृश्य-
मानः, ‘हि’ ‘असौ’ ‘आदित्यः’ ‘इमाः सर्वा प्रजाः’ ‘अतिरोचते’ ।
अतो रोचत इति व्युत्पत्त्या रुच-धातोः पचाद्यचि रोच इति तस्य
नामधेयं सम्पद्यते, तदेव पारोक्ष्येण रुक्म इति भुवते ; परोक्ष-
प्रियत्वाद्देवानां मित्यर्थः । रुक्मस्य प्रकृतिद्रव्यं माकृतिविशेष-
वच्च दर्शयति— “स हिरण्यमय इति । ‘सः’ रुक्मः सुवर्णमयः
कार्यः । दाण्डिनायनादिच्छे १ निपातनाश्रयटि हिरण्यशब्द-
स्याश्रयकारलोपः । ‘परिमण्डलः’ वर्तुलाकृतिः । ‘एकविंशति-
निर्वाधः’ एकविंशतिसङ्ख्याकैः पुलकैर्युक्तः कार्यः । “तस्योक्त
इति । ‘तस्य’ एकविंशतिसङ्ख्यायोगस्य “द्वादशमासाः पञ्चर्तव
इत्यादिना स्तुतिः प्रागान्त्रातेत्यर्थः ॥ सपधानसमये निर्वाधाना
मधोभागेऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—
“अधस्ताद्विर्वाध मिति ॥ तस्य कारणं भाह— “रश्मयो-वा
यतस्येति । सूर्यमण्डलस्याधस्ताद् भागे हि रश्मयो नि-
घ्नरन्ति, अतो रश्मात्मकानां निर्वाधानां अधस्ताद् भागे कारणं
युक्तं मिति ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २ ।

† पा० सू० ६. ४. १०४ ।

‡ इका० १ १. २ (इभा० ८६८०) दृष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. २३ ।

१० तस्य पुष्करपर्णमध्ये उपधानं विधत्ते—“तं पुष्करपर्णे इति ० ।

पुष्करपर्णस्य योनिरूपत्वं प्राशस्त्यम् ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णे रुक्मोपधानं स्तौति—“यद्देवेति । ‘प्रतिष्ठा’ आस्यदम् । तद्रूपतां पुष्करपर्णस्योपपादयति—“इयं वै पुष्करपर्ण मिति । ‘यो वा अस्या मित्यादि । ‘यः’ खलु ‘अस्यां’ पृथिव्याम् ‘अप्रतिष्ठितः’ प्रतिष्ठितो न भवति, ‘सः’ दूर-
देशे ‘सन्’ वर्त्तमानः ‘अपि’ ‘अप्रतिष्ठितः’ प्रतिष्ठारहितो निरा-
सम्बन्धः ‘एव’ भवति । यद्येव माकाशे वर्त्तमानस्य सूर्यस्य
पृथिव्या मनवस्यानादितेन पुष्करपर्णे उपधानेन ‘यम्’ रुक्मरूप
मादित्यम् ‘एतम्’ ‘अस्यां’ पृथिवीरूपाया मेव ‘प्रतिष्ठायां’
‘प्रतिष्ठापयति’ ॥ १२ ॥

एतदेव रुक्मोपधानस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्वं माध्यायिकया
पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठारूपतां भुवन् स्तौति—“यद्देव
पुष्करपर्ण इत्यादिना । ‘नास्तुषि’ न खल्वह मद्यापि हव
महिंसिप मिति विपर्यस्तमतिः सन्नित्यर्थः । सः ‘इन्द्रः’ अग-
न्तरम् ‘अवः प्राविशत्’ । ‘ताः अत्रवीत्’ अहं हवाद् ‘विभेमि’
विभ्यतो मम ‘पुरम्’ भयरहित भावासस्थानं हे ‘आपः ! यूयं
‘कुरुत’ । आपयैतद्वचः श्रुत्वा ‘यः’ स्वकीयो ‘रसः’ प्रातिस्त्रिकः
‘भासीत्’, ‘त मूर्धं समुदौहन्’ उदक्षिपन् । त मेव रसं पुष्करपर्णा-
त्मना परिणतं निवासस्थानं मकुर्वन् । यस्मादेवं पूः अक्रि-
यत, ‘तस्मात्’ तस्य ‘पूष्करम्’-इति नाम सम्पद्यम् । पूः क्रियते

“यद्वा इति । यस्मात् कारणात् ‘प्रजिजनिषमाणः’ प्रज-
नितुं प्रादुर्भवितुं मुदेतुं मिच्छन्, ‘चवेनत्’ कान्तियुक्तोऽभ-
वत्, ‘तस्मात्’ वेनति दोष्यत इति ‘वेन,’ इति सूर्यस्य नाम सम्प्र-
ज्ञम् । अत एव यास्कोऽप्याह अ— “वेनो वेनतेः कान्ति-
कर्मणः”—इति * ।

इत्थं पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं माह— “तानिप इति ।
‘तान्’ सुरुच्-शब्दाभिधेयान् पृथिव्यादिलोकान् ‘एषः’ सूर्यः
‘सोमतः’ मध्यतो ‘व्यावः’ व्यावृणोत्, उदयेन प्रकाशितवान् ।
हृषोतेर्लुङि “मन्त्रे चवेत्यादिना चूर्लुक् †, “हृन्दस्यपि दृश्यते”—
इत्याडागमः ‡ । एतस्य पदस्योक्तार्थपरतां व्याचष्टे— “विह-
ण्वमुदेतौति । तृतीयपाद मनुष्य व्याचष्टे— “स बुध्ना इति ।
तुभो मूलम्, तत्र भवाः ‘बुभ्या.’ पादाः । ते च ‘अस्य’ सूर्यस्य
दिगात्मकाः; रश्मिप्रसरणहेतुत्वात् । ‘ताः’ बुभ्यशब्दाभिधेया दिशः
‘उप’ समीपे स्वगतिभेदेन निर्मिमोत इति ‘उपमाः’ सूर्यः । तथा
‘ताः’ दिशोऽनुलब्ध ‘वितिष्ठते’ विविधं पूर्वपश्चिमादिदिग्भेदहेतु
स्वेनावतिष्ठत इति । ‘विष्ठा.’ तिष्ठतेः, “आतो मनिचिति §
विच् । एवभूत, सूर्यः ‘सतः’ लोकत्रयात्मकस्य भावरूपस्य,
‘असतः’ अभावात्मकस्य ‘च’ ‘योनिम्’ उत्पत्तिस्थानं ‘विवः’ विह-

* निघ० १० ४ १ ।

† पा० सू० २ ४ ८० ।

‡ पा० सू० ६ ४ ७३ ।

§ पा० सू० ४ २ ७४ ।

ज्योतिः । सदसच्छब्दयोर्भावाभावपरतां व्याचष्टे— “यच्च द्यक्षि यच्च नेति ‡ ।

छन्दोदारेण प्रशंसति— “त्रिष्टुभेति । “त्रैष्टुभो ह्येष इति । “गायत्री वै पृथिवी, त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष मित्यादि-
श्रुतेः । द्वितीयस्थानत्वाच्चान्तरिक्षस्य त्रिष्टुप्सम्बन्धः । तत्र सचरन् । त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रेण सहोत्पत्तेय † इन्द्रात्मक एव सूर्योऽपि ‘त्रैष्टुभः’ । “सादयित्वेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

रूपमध्ये हिरण्यमयपुरुषस्योपधानं विधत्ते— “अथ पुरुष मिति ‡ । “स प्रजापतिरित्यादि । ‘सः’ उपधेयः पुरुषः ‘प्रजापतिः’ सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानिविराडात्मकः, स एवाग्निः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानिहिरण्यगर्भात्मकः, यजमानस्य तद्रूपप्राप्तेः यजमानात्मज्ञोऽपि § स इत्यर्थः । तस्य हिरण्यविकृतित्वं विधाय स्तौति— “स हिरण्यमय इति । “ज्योतिर्वा इति । भास्वरूपोपेतत्वात् ज्योतिरात्मकं हिरण्यम् । तथा अत्यन्ताग्निसंयोगोऽपि समुच्छित्तिविरहात् ‘अमृतं’ अमरणस्वभावं ‘हिरण्यम्’ । पीयमानोऽग्निरपि एतदुभयात्मक इति (तस्य) हिरण्यमयत्वं युक्तमित्यर्थः । पुरुषरूपता मनुष्य प्रतिपादयति— “पुरुषो भवतीति । ‘हि’ यस्माच्चित्वाग्निरूपेण संस्कर्तव्यः प्रजा-

• वा० सं० १३. ३ ।

† ते० सं० १. १. ३ दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. ३ ३ ।

§ यजमानोऽग्निः—इति ऋ-पाठः ।

पतिः पुरुषविधः, तत्प्रतिरूपत्वादिरस्यस्योपधेयस्य पुरुषाकृति-
युक्तित्वर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव पुरुषोपधानं मनूय मनःप्राणाद्यात्मकसूक्ष्मशरीर-
स्थापनरूपेण स्तौति— “यद्देवेति । “प्रजापतेर्विस्वस्तादित्यादि ।
प्रजापतिर्हि पुरा विस्वस्तशरीरोऽभूत्, तथाविधात् तस्मात्
‘रम्या’ रमणीया ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा सूक्ष्मा ‘तनूः’ ‘मध्यतः’
शरीरमध्यात् ‘उदक्रामत्’ उर्ध्वं निरगमत् । ‘तस्याम्’ ऊर्ध्वं
निष्क्रान्तायां सत्याम् ‘एनं’ प्रजापतिं चतुराद्यभिमानिनः ‘देवाः’
आदित्यादयः ‘अजहुः’ अत्यजन् । “ओ हाक् स्वागे”-इति ॥
धातुः । ‘तं’ तथाविधं प्रजापतिं ‘देवाः’ तत्पुत्राः ‘यत्र’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘समस्तुर्वन्’ चित्वाग्निरूपेण संस्कृतवन्तः । “अडभ्यासव्यवा-
येऽपीति १ कात् पूर्वः सुट् । ‘तत्’ तत्र ‘अस्मिन्’ प्रजापती ‘एतां’
निष्क्रान्तां रम्यां तनू ‘मध्यतः’ ‘अदधुः’ स्थापयाचक्रुः । ‘अस्य’
‘प्रजापतेः’ ‘तस्यां’ तन्वां पुरा निष्क्रान्ता इन्द्रियदेवताः ‘अरमन्त’
पुनः प्रविश्यातिष्ठन्नित्यर्थः ॥

उक्तार्थोपजीवनेन हिरण्यनामनिर्वचनं करोति— हितायां
स्थापितायां ज्ञानक्रियाशक्त्युपेतत्वेन रमणीयायां यस्माद् ‘देवा अर-
मन्त’, ‘तस्मात्’ हितेऽस्मिन् रमत इति व्युत्पत्त्या हिरण्य मिति
नाम सम्पन्नम्, तदेव पारोक्ष्येण हिरण्यमित्युच्यते । पृथोदरा-
दित्वात्तद्रूपसिद्धिः । अत एव “हिरण्यं कस्मादिति प्रक्रम्योक्तं
यास्तेन— “हितरमणं भवतीति वा”-इति ॥

एवं पुराकल्प मभिधाय प्रकृते योजयति— “तथैवास्मिन्नि-
त्यादिना । ‘अयं’ यजमानः । शिष्टं स्पष्टम् । का पुनरसी रम्या
तनू रिति ता माह— “प्राणो वा अस्येति । प्राणापानादिपञ्च-
हत्यात्मकः क्रियाशक्तवात्मकः ‘प्राणः’, ‘अस्य’ प्रजापतेरेव ‘रम्या
तनूः’ अतस्तत्स्थापन मेव छतं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तस्य पुरुषोपधानस्याधारविशिष्टं विधाय स्तौति— “तं
रुक्म इति । यो रुक्मः पुष्करपत्रे उपहितः * , तस्य मध्ये ‘तं’
हिरण्यमयं पुरुषं सुपदधात् । आदित्यमण्डलात्मको हि ‘एष
रुक्मः’ आदित्यमण्डलमध्ये यो हिरण्यमयः पुरुष आसीत् ।
अत एव श्रूयते— “य एष अन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
हृद्यते , हिरण्यमयुर्हिरण्यकीर्ण आ प्रणखात् सर्व एष
सुवर्णः”—इति † । एष एवोपधीयमानो हिरण्यमयः पुरुषः ;
रुक्मरूपे आदित्यमण्डले ‘त मेव’ पुरुषं सुपहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्रोपधाने पुरुषस्योपरिमुखत्वं विधत्ते— “उत्तानं सुप-
दधातीति । एतदेवोपरिष्ठात् मुखत्वं मारत्यायिकया प्रति-
पादयति— “एतद्दे देवा इत्यादिना । ‘यदि’ छत्तु ‘इमो’
रुक्मपुरुषो ‘अर्वाधो’ अधोमुखो ‘उपधास्यामः’, उभयोक्तेजसोः
संछटत्वेन प्रवन्नतरी अधोमुखं ‘मूर्धं निवेदं’ जगत् ‘प्रधक्षतः’
प्रदग्धं करिष्यतः ॥

* “रुक्मश्च यः कल्पे प्राग् धृतः”—इति कर्त्तव्यायः । का. श्री.
मू. १६ ५. १ इत्ययम् । इदमपि वल्लभाके ५. १. २ (६भा. ३०१८०) ।
† ह्याप्तोऽयं वा. ३. ६ ६ ।

एतद्दीपपरिहारार्थं 'यदि' खल्वेतौ 'पराधी' पराद्मुखी
 उपधास्यामः, तथा सति 'पराधावेक' पराद्मुख्यावेव सन्ती
 'तत्प्रातः' सूर्यमण्डलात् ये उपरितना लोकाः, तत्रैव सूर्यप्रकाशः
 स्यात्, न स्वधस्तनेषु लोकेष्वित्यर्थः । 'प्रधस्यतः'—इति प्रपूर्वाद्
 दृष्टतेर्लटः सचादेशः * । 'तत्प्रातः'—इति "तप् सन्तापे"—इत्य-
 ञ्चात् † । यदि तर्हि 'सम्यची' परस्परामिमुखी तौ रुक्मपुरुषौ
 उपदध्यात्, तदा एतौ 'अन्तरैव' एतयोर्मध्ये एव तदीयं
 'ज्योतिर्भविष्यति', तथा च व्यवधानादुपरितनानधस्तमांश्च लो-
 कान् न प्रकाशयेताम् ‡ । 'अयो' अपि च 'अन्वोन्मं हिंस्रियतः'
 रुक्मस्य ज्योतिषा पुरुषज्योतिः प्रतिहन्येत । तेन च रुक्म-
 ज्योतिरिति परस्परं हिंसेदित्यर्थः । कथं तर्हि तादुपधेया-
 विति, तथाह— "तेऽर्काश्च मिति । 'ते' देवाः 'अन्म मेकं' सूर्य-
 मण्डलात्मकं रुक्मम् 'अर्वाश्चम्' अधस्तादिर्वाधम् 'उपादधुः' ।
 'अन्म' पुरुषं 'पराधम्' पराद्मुखं उत्तानम् 'उपादधुरित्यनुपद्गः ।
 यस्मादेवं तस्मात् 'एयः' मण्डलात्मकः सूर्यो 'रश्मिभिः' किरणैः
 अर्वाङ् अधोमुखः 'तपति' । स 'एवः' रुक्मात्मकः । 'एयः'
 प्राणात्मको मण्डनान्तर्गर्तौ 'पुरुषः' प्राणिनां 'प्राणैः' सह 'जडः'
 वर्तते । अत एवान्यत्रान्त्रातम्— "योऽसौ तपसुदेति, स सर्वेषां
 भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥

तस्य प्राप्नुषत्वं विधाय स्तीति— "प्राश्च मिति । त

* "दृष्ट भस्मोकरणे"—इति भा० प० ६६१ पा० ।

† भा० प० ६८५ पा० ।

‡ प्रकाशयेत् इति च ।

सुत्तानं पुरुषं 'प्राञ्चं' प्राङ्मुखं सुपदध्यात् । 'हि' यस्मात् 'एवः' प्राङ्मुखः प्राक्शिरस्कः 'चीयते' तस्माद्विरण्मयपुरुषस्यापि तथात्वं युक्तम् । पुष्करपर्णोपधानं प्रसृत्य , एतत् सर्वं कात्यायनोऽप्यसूचयत्— "तस्मिन् रुक्म मधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञान मित्युत्तानं प्राञ्चं द्विरण्मयपुरुषं तस्मिन् द्विरण्मयगर्भं इति"—इति * । द्विरण्मयगर्भो द्रुमयस्कन्देति द्वाभ्यां मृगभ्यां द्विरण्मयपुरुषं सुपदध्यादिति सूचयः ॥ १८ ॥

प्रथमां पादगोऽनूय व्याचष्टे— "द्विरण्मयगर्भं इत्यादिवा † । द्विरण्मयगर्भो ह्येष इति । 'एवः' द्विरण्मयपुरुषः सूर्यमण्डनान्तर्वर्ती 'द्विरण्मयगर्भः' । अपञ्चीकृतभूततत्कार्याभिमानो परमेश्वरो हि द्विरण्मयगर्भः । स च द्विरण्मयाण्डमध्ये गर्भवदवस्थानाद्विरण्मयगर्भं इत्युच्यते ॥

अयं नर्यः— 'अये' सृष्ट्यादौ द्विरण्मयगर्भाख्यः प्रजापतिः, प्रथमं 'प्रावर्त्तत' प्रथमगरीरीं जात इत्यर्थः । अत एवान्यत्र श्रूयते (?)— "स वै गरीरीं प्रथमः , स वै पुरुष उच्यते इति ‡ । "एव ह्यस्येत्यादि । 'एवः' खलु द्विरण्मयगर्भः 'अस्य सर्वस्य' भूतभौतिकात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतः 'जातः' जातावस्य एव सन् 'एकः' असाधारणः 'पतिः' नियता 'आसीत्' । "एव वै दिवश्चेत्यादि । 'एवः' अस्यादित्यात्मको द्विरण्मयगर्भो 'दिवं' दुर्लोकं 'पृथिवीं' भूमिं 'च' प्रकाशनवर्षणादिव्यापारेण 'दाधार' धृतवान् । "कश्चो

* का० श्री० सू० १० ४ २, ३ ।

† वा० मं० १३ ४ ।

‡ मां० पु० १४ ४३ ।

देवायेति । किंशब्दादिह निरुक्तानिरुक्तज्ञातजगदात्मकत्वाद्
इष्टं पूष इति निर्वक्तुं मगध्यः । प्रजापतिरिवोच्यत इत्याह—
“प्रजापतिर्वैक इति ॥ १८ ॥

द्वितीया मृच मनुष्य व्याचष्टे— “द्रुषयस्कन्देति * । “यसौ वा
इत्यादि । द्रवानुदविन्दून् किरणैः स्थाति भक्षयतीति ‘द्रुषोऽसावा-
दित्यः’ । ‘स दिवश्च पृथिवो च’ ‘स्कन्दति’ गच्छति ग्रीपयति वा ।
“स्कन्दिर् गतिशोपणयोः”—इति † धातुः । स्कन्दनप्रकारविशेष
मभिनयेन दर्शयति— “इत्थं मृ मृतीमा मिति । ‘इति’ चनेन
सङ्गमनप्रकारेण ‘यमु’ दिवं व्याप्नोति । ‘इति’ चनेन प्रका-
शेण अधोमुखैः किरणैः प्रकाशनेन ‘इमां’ पृथिवीं व्याप्नो-
तीत्यर्थः । द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे— “इमं च योनि
मिति । ‘इमश्च’ आहवनीयाख्यं योनिम्, ‘यश्च पूर्वः’ चितो
गार्हपत्याख्यः, तदुभयं चावापृथिव्यात्मक मसावादित्यो व्याप्नोति
‘इति’ ‘एतत्’ चर्यपरतां व्याचष्टे । “लोकद्वयरूपता मुक्ता
चित्तिद्वयरूपता भाह— “अथो इति । अपि च ‘एतर्हि’
एतस्मिन् समये ‘यदिदं चोयते’ आहवनीयाख्यं ‡ स्यान्मृ,
‘यश्चादः’ विग्रहणं § गार्हपत्याख्यं स्यान् ‘पूर्वं मचीयत’,
एतदुभयं हिरण्यपुरुषरूपः सूर्यो व्याप्नोतीत्यर्थः । तृतीय
पाद मनुष्य व्याचष्टे— “समानं योनि मिति । “समानं

* वा० भं० १३ ५ ।

† भा० प० ६०६ धा० ।

‡ ‘आहवनीयाख्य’—इति ज पाठः ।

§ नाम्निष्ठेन पद ज-पुञ्जके ।

द्येय इति । 'एषः' सूर्यः 'समानम्' एकविधम् 'एतं'
'योनिं' स्थानम् 'अनु'-लक्ष्य 'सञ्चरति', प्राच्यां दिशि उद्यत्
एकेनैव मार्गेण प्रतिदिवसं सञ्चरतीत्यर्थः । चतुर्थपाद मनुष्य
व्याचष्टे— "द्रष्टुं शृङ्गोमीति । तं सञ्चरन्तं 'द्रष्टुं' प्राच्यां
दिश्युष्यन्तम्, तद्वतिरिक्तासु समस्त दिक्षु 'शृङ्गोमि' प्रतिष्ठाप-
यामि । सञ्चरे चनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् * , "कर्मप्रवचनीययुक्ते"
-इति † 'होवा'-शब्दात् द्वितीया ॥ २० ॥

मन्त्रद्वित्व मनुष्य स्तौति— "हाम्भ्यां मिति ‡ । व्याख्यातचर-
मेतत् ॥

मन्त्रगतच्छन्दोदारेण स्तौति— "त्रिष्टुभ्या मिति । आदि-
त्यस्य त्रैष्टुभत्वं प्राक् प्रतिपादितम् । सादयित्वेत्यादिकं प्रागु-
क्तार्थम् ॥ २१ ॥

पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगानं विधत्ते— "अथ साम-
गायतीति § । 'अथ'-शब्दो हिरण्यपुरुषोपधानानन्तर्ये ।
तस्य सामगानस्य पुरुषगतवीर्योपादानहेतुत्वं साध्यायिकया
प्रतिपादयति— "एतद्वा इत्यादिना । एतच्चिन् खलु संमये
'देवाः' 'पुरुषं' हिरण्यम् 'उपधाय' 'तम्' पुरुषम् 'एतादृशम्'
एवंरूपम् 'एष' 'अपश्यत्' । कौटुम्भ मिति तदाह— "यथे-
तदिति । 'यथा' खलु 'एतत्' 'शुक्लं' नीरसं 'फलकम्' काष्ठ-
मयम्, तदन्विर्वीर्यं मेवापश्यन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

* पा० छ० १. ३ २० ।

† पा० छ० १. २. ८ ।

‡ वा० मं० १३. ३, ५ ।

§ का० यौ० छ० १२. ३. ४ ।

“तेऽमुवचिन्ति । ‘ते’ देवाः अन्योऽन्यम् ‘अब्रुवन्’—
 ‘यथास्मिन्’ पुरुषे ‘वीर्यं’ ग्राणादिलक्षणं ‘दधाम’ स्थापयाम,
 तत्प्रकारं हे देवाः । यूपम् ‘उपजानीत’ । एवं मालोच्य ‘ते’
 देवाः पुनः ‘अब्रुवन्’ उपग्राहेतुत्वेन ‘चेतयध्व मिति’ । एतद्
 वाक्यं श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे— “चिति मिच्छतेति । चितिः
 अत्र ज्ञानविशेषः । किमर्थं चेतयध्व मिति प्रार्थ्यते ? इत्या-
 शङ्क्य तस्य प्रयोजनं सुक्तम्— “तदिच्छतेति । यथा खलु
 अस्मिन् शुष्कफलकवनीरसे पुरुषे वीर्यं स्थापयाम, तं सुपाय
 मिच्छतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

“ते चेतयमाना इति । एवं परस्परं मालोच्य ‘चेतयमानाः’
 मीमांसमानाः ‘ते’ देवाः वीर्याधानार्थम् ‘एतत् सामापयन्’,
 दृष्ट्वा च ‘तत्’ साम ‘अगायन्’, तेन च ‘अस्मिन्’ हिरण्यपुरुषे
 ‘वीर्यम्’ अस्थापयन् ॥

इत्थं सामगानस्य वीर्याधानहेतुता माख्यायिकया प्रति-
 पाद्य, तद्दृष्टान्तेनेदानीं अपि पुरुषे सामगानस्य तद्धेतुतां
 माह— “तयैवास्मिमिति । यथा देवास्तथैव ‘अयं’ यजमानः ।
 सिद्धं मन्यत् ॥

“पुरुषे गायतीति । ‘पुरुषे’ अन्वारब्धे सति तत् साम-
 गातव्यम् । ‘तत्’ तथा सति तस्मिन् हिरण्यपुरुषे सामलक्षणं
 ‘वीर्यं’ स्थापितवान् भवति । “चित्ते गायतीति । चित्रलिङ्गके
 मन्त्रे “चित्रं देवानां मित्वादिके ॥ तदुक्तं कर्कभाष्ये— “पुरुषे

चित्रे साम गायतीति कात्यायनेन पुरुष इति सप्तमोनिर्देशा-
 टालब्धे पुरुषे चित्रे चित्रलिङ्गके = मन्त्रे साम गायति—इति १ ।
 “सर्वाणि होत्यादि । लोके यावन्ति हि ‘चित्राणि’ विचित्र-
 रूपाणि सन्ति, तत् सर्वसमुदायरूपः चित्यः ‘अग्निः’ ; अत-
 यित्रे गानं युक्त मिति । “त उपधायेत्यादि । ‘तं’ हिरण्य-
 पुरुषम् ‘उपधाय’ ‘न पुरस्तात् परीयात्’ पूर्वस्यां दिशि नाति-
 क्रमेत् ॥ । परिगमने हि ‘अयम्’ अग्निः ‘मा’ मां ‘नेत्’ नैव
 ‘हिनसत्’ हिंस्यात्, बाधेत । हिनस्तेलेंटि अडागमः § ॥ २४ ॥

अथ यजमानकर्तृकं पुरुषस्योपस्थानं विधत्ते— “अथ
 सर्पनामैरिति । “नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्याद्याः सर्पनामाख्या
 मन्त्राः ॥ । सूत्रितं हि— “उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्वि-
 तोति ॥ । अथैतत् सर्पनामभिरुपस्थानं लोकत्रयस्थापनहेतुत्वेना-
 प्यायिकया प्रतिपादयति— “इमे वै लोका इत्यादिना ।
 ‘यदिदं’ लोकत्रयवर्त्ति किं मपि प्राणिजात मस्ति, ‘अनेन
 सर्पेण’ सह पृथिव्यादयः ‘ते लोकाः सर्पन्ति’ । तस्मात् सर्पण-
 निमितात् सर्पणशब्दाभिधेया लोका इत्यर्थः । तथा चित्याग्नि-

* ‘चित्रलिङ्गके “कयागश्चित्यः”—इत्याख्याम्—इति च तत्र प्रति; ।

अ च मन्त्रः वा० मं० २० ३६ ।

† का० श्रौ० सू० १० ४ ४ भाष्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १० ४ ५ ।

§ पा० सू० ४ ४ ०, १ १० ४, ४ ४ १०, ४ ४ १६ ।

॥ वा० मं० १३ ६—८ ।

॥ का० श्रौ० सू० १० ४ ६ ।

रिति 'यत्' अस्ति, 'एषः' एव खलु सर्वेषां 'देवानाम्' 'आत्मा';
 अतः 'ते देवाः' 'एत आत्मानं' हिरण्यपुरुषं सुपधाय 'अवि-
 भयुः' भयं प्राप्ताः । "यद्देन इत्यादिना भयस्वरूपप्रतिपादनम् ।
 यदि खलु 'नः' अस्माकम् 'अनेनात्मना' सह 'इमे लोका न सपैयुः'
 (॥२५॥), तर्ह्यस्मदीयस्यात्मनो लोकसम्बन्धविरहादाश्च यो न स्यादि-
 त्येवं भोक्ताः 'ते देवाः' 'एतानि' नमोऽस्त्वित्यादीनि 'सर्पनामानि'
 'अपश्यन्' । दृष्ट्वा च 'तैः' उपस्थानं कृतवन्तः । तेन चीपस्थानेन
 'अस्मै' हिरण्यपुरुषरूपायामनये 'इमान्' पृथिवीत्यादि-'लोकान्'
 'अस्थापयन्', 'तैः' लोकैरेनम् 'अनमयन्' वशीकृतवन्तः । "यद-
 नमयमिति, सर्पनामाख्यानिर्वचनम् । सर्गाणां नमनहेतुत्वाच्च
 सर्पनामाभीत्यर्थः । "तथैवैतदित्यादिना आख्यायिकया सिद्धान-
 र्थस्य दार्ष्टान्तिके योजनम्, तच्च व्याख्यातव्यम् । "तथो
 ज्ञास्येति । सर्पनामभिरुपस्थाने सति 'अस्य' यजमानस्य 'एते'
 लोकाः 'एतेन' चित्वाग्निरूपेण आत्मना 'न सर्पन्ति', किन्त्वव-
 तिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ २५, २६ ॥

सर्पनामभिरुपस्थानं मनूय प्रकारान्तरेण श्रुति— "यद्दे-
 वेति । यदिदं किञ्च स्यावरजद्रमात्मकं प्राणिजातं सति, 'तत्'
 सर्वम् 'एषेव लोकेषु' 'सर्पन्ति' अस्ति । सर्पणाधिकरणत्वात्
 सर्पा लोकाः । 'तत्' तथा सति सर्पनामास्यैर्मन्त्रैः 'उपतिष्ठति'
 इति यदस्ति, 'तत्' तेन 'एषेव लोकेषु' वर्त्तमानं नाष्टादिकं
 प्रमयति । 'नाष्टा' नागकारिणी चासुरी प्रजा, 'व्यहरः' व्यधन-
 यीलो दम्भयुक्तादिः, 'प्रिमिदा' विषहेतुर्नृतावयिकादिः ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं सर्पनाममन्त्रं मनूय तात्पर्यं व्याप्ये—

“नमोऽश्वित्यादिना ॥ “य एवेच्चिति । ‘एषु एव त्रिषु लोकेषु’ ‘ये’ सर्पणशीला दन्दशूकाद्याः प्राणिनः, ‘तेभ्य एतत् नमस्करोति’ इति मन्त्रस्य तात्पर्यार्थः । “पृथिवी मन्विति । मन्त्रे चनोः कर्मप्रवचनोपत्वम् । मन्त्रार्थो निगदसिद्धः ॥ २८ ॥

द्वितीयं मन्त्र मन्त्रव्याचष्टे — “या इषव इति । “यातुधान-
प्रेयिता इति । यातुधानैः राक्षसैः प्रेयिताः खलु ‘एके’ सर्पाः
‘दधन्ति’ खादन्ति । “दंश दंशने” †, “दंशसञ्चलसञ्चानां शयीति ॥
नलोपः । अतस्ते ‘यातुधानानाम्’ ‘इषवः’ वाणाः, ईदृग्विधाश्च
‘ये’ सर्पाः, ‘ये वा वनस्पतोरु’ अगुसस्य वनस्पतिषु वर्तन्ते ।
‘षवटेषु’ विलेपु गिरते ये सर्पाः, ‘तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः’—इत्यनेन
मन्त्रेण नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तृतीयं सर्पनाम मन्त्र मन्त्रव्याचष्टे — “ये
यामोति । सर्वत्र ‘वा’-शब्दार्थः । ‘दिवः’ क्षुल्लोकस्य सम्बन्धिनि
‘रोचने’ रोचमाने स्थाने, ‘ये’ यामो सर्पाः ‘सूर्यस्य रश्मिषु’ च
वर्तन्ते, ‘येषां’ सर्पाणाम् ‘असु’ उदकमन्त्रे ‘सदः’ सदनं स्थानं
‘जतम्’ अस्ति, ‘तेभ्यः सर्वेभ्यो नम इति’ ।

“यत्र-यत्रेत्यादि, मन्त्रव्याचष्टे तात्पर्यकथनम् ‡ । ‘यत्र यत्र’ द्वौ ‘एते’
सर्पन्ति वर्तन्ते, ‘तत्’ तत्रैव ‘एभ्यः’ सर्वेभ्यो नम इति । त्रिष्वपि
मन्त्रेषु पठितानां नमः-शब्दानां सङ्गच्छायां पुनरुक्तिः— ‘नमो

* वा० भं० १३. ६ ।

† ‘न-लोपे मञ्जिष्ठादचर्णाद् भादेरेव यद्वचनम्’—इत्यादिह दीचिगः ।

‡ वा० भं० ६. ४. २५ ।

§ वा० भं० १४. ६—८ ।

नम इति'—इति । पुनःपुनर्नमःशब्दप्रयोगेण 'एतन्नमस्करोति' ।
 नमस्कारं स्तौति— "यन्नो वै नम इति । देवतोद्देशेन
 द्रव्यत्यागो 'यन्नः' । स यथा देवानां प्रीतिकरः, तदन्नमस्का-
 रोऽपीति तस्य यज्ञात्मकता । तथा च यज्ञात्मकेनैव नम-
 स्कारेण 'एनान्' सर्पान् 'नमस्यति' पूजयति । नमसः पूजाया
 प्रथं "नमो वरिव इति ॥ १५७ ॥ प्रासङ्गिकं किञ्चिदाह—
 "तस्मादिति । यच्चादेवं नमस्कारप्रतिपादको नमःशब्दोऽपि
 यज्ञात्मकः प्रयुज्यते, तस्मादेव कारणात् 'अयश्चियं' यज्ञानर्थं
 हे देवदत्त ! नमस्तुभ्य मित्येवं 'न ब्रूयात्' । तस्य वचनस्य
 यश्चियत्वं भाविष्करोति— "यथा हेन मिति । 'यथा' खलु 'एनम्'
 चतियं ब्रूयात् 'यन्नस्ते' कल्पितः 'इति', 'तादृक् तत्' सदस्य
 मेव तत् नमस्त इति वचनम् ॥ १६० ॥

मन्त्रस्य त्रिसहस्रं सुपजीव्य † स्तौति— "विभिन्नपतिष्ठत
 इति ‡ । 'त्रय इमे लोकाः' पृथिव्यादयः, चतसृष्वङ्ग्या
 मन्त्रविश्व मित्यर्थः । "अथो त्रिवृदग्निरित्यादिना मन्त्र-
 विश्वस्य प्रयोजनान्तरप्रतिपादनम् । "त्रिवृदग्निरित्यादि, प्राग्
 व्याख्यातम् । "तावतेवाक्ता इति । 'अथो' हिरण्यपुरुषवाक्य
 'तावता' तस्याग्नेः परिमाणेनैव 'इमान् लोकान्' 'एतत्' एतेनोप-
 स्थानेन 'स्थापयति' । 'अथो' अपि च 'तावता' तत्परिमाणेनैव
 'इदं' 'सर्वं' जगत् तेनोपस्थानेन 'शमयति' ॥

* पा० सू० ३ १. १८ ।

† वा० मं० १३ ६-८ ।

‡ का० श्री० सू० १७ ४ ६ ।

तच्चोपस्थानं तिष्ठता कर्त्तव्य मिति स्थितिगुणं विधाय स्वीति—
 “तिष्ठन्नुपतिष्ठत इति । ऊर्ध्वाकारिणावस्थगतात् ‘तिष्ठन्तीव’ खलु
 ‘एमे लोकाः’, ‘अथो’ अपि च उपविष्टात् पुरुषात् ‘तिष्ठन्’
 खलु पुरुषो ‘वोर्यवत्तरः’ अतिशयितवोर्यवान् । तस्मादुपस्थानस्य
 तिष्ठत्वानुक्तता युक्तेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अभिहोमं विधत्ते— “अथैन मिति । उपस्थानानन्त-
 र्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । ‘एमं’ द्विरण्मयपुरुषम् ‘अभिहोति’
 अभितः सर्वासु दिक्षु उपरि होमेन सञ्कुर्यात् । तद्व्यं
 विधत्ते— “आज्येनेति । आहुतिपञ्चकार्यं पञ्चगृहोत मान्यं
 सुवि गृहीत्वा, तेनाभिषुङ्ग्यादित्यर्थः ॥ “तस्योक्त इति ।
 ‘तस्य’ पञ्चसहस्रायुक्तत्वस्य स्थावको वाक्यशेषः प्रागान्नात
 इत्यर्थः ॥

“सर्वतः परिसर्प मिति । ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘परिसर्प’
 परिरुध्य तां तां दिक्षं परिक्रम्य । “आभीक्ष्ण्य णमुल् च” † । परि-
 सर्पणस्य प्रयोजनं भाह— ‘सर्वाभ्य इति । ‘सर्वाभ्यो दिग्भ्यः’
 सकाशात् ‘एमं’ पुरुषम् । गतं मन्यत् ॥ ३२ ॥

मन्त्रविध्यं मनुवदति— “यद्देवेन मिति । “कण्व
 पात्र इत्याद्यान् ‡ राक्षोघ्नान् पञ्च मन्त्रान् विधातु मास्थ्या-
 यिका भाह— “एतद्दे देवा इति । “यद्दे न इम मिति । ‘नः’

• का० श्रौ० सू० १० ४ ० ।

† पा० सू० ३ ४ २२ ।

‡ शा० सू० १५ ६-१७ ।

अस्माकम् 'इमम्' आत्मानम् 'इह' अग्निसवसरे 'माद्वाः रक्षांसि'
 'यत्' येनोपायेन न हन्युः', स उपायः क इति विचारितवन्त
 'इत्यर्थः । "राक्षोघ्नान् प्रतिसरानिति । राक्षसान् प्रति अस्त्र-
 रूपेण सरन्ति गच्छन्ति इति 'प्रतिसराः' कण्ठञ्च पाज इत्याद्या
 मन्त्राः * । अत एव रक्षोहननसम्बन्धात् 'राक्षोघ्नाः' ; 'वै'-शब्दः
 प्रसिद्धौ । सा च "अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैरित्यादिमन्त्रवर्णा-
 दवसेया †" । "तथैवैतदित्यादिना । उक्तार्थदृष्टान्तमुखेनाभिहीम-
 मन्त्रविधिः । मन्त्रद्वारा रक्षोहननहेतुतां प्रतिपाद्य द्रव्यमुखे-
 नापि तत् प्रतिपादयति— "वक्षो वा इति । "वृत्तं खलु
 वै" देवा वक्ष्यं कृत्वा सोम मन्त्रमिति ‡ तैत्तिरीयके प्रसिद्धं
 वृत्तस्य वक्ष्यरूपत्व मत्र 'वै'-शब्दो द्योतयति । यदा आज्य-
 स्याग्निज्वालाहेतुत्वात् वक्ष्यत्वम् । "पञ्चर्त्तवः संवत्सर इति ।
 हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण § । "तावतैवैतद्रक्षांसोति ।
 यत्परिमाणविशिष्टचित्योऽग्निः , तावत्परिमाणेन 'एतद्' एतेन
 कर्मणा 'माद्वा रक्षांसि' नाशयति । मन्त्रदेवतादारेण प्रशंसति—
 "आग्नेयीभिरिति । अग्निदेवता यासां ता आग्नेय्यः , "अग्ने-
 र्दंक्" ॥ , "टिड्ढाणञ्"-इति ¶ डीप् ॥

* वा० सं० १३ २—१३ ।

† अ० सं० ४ ४. १ ।

‡ ति० सं० ६ २ २ ७ ।

§ ऐ० ब्रा० १. १. १ दृष्टवम् ।

‡ पा० ख० ४. २. ३३ ।

¶ पा० ख० ४ १. १५ ।

छन्दोदारेण स्तौति— “त्रिष्टुब्भिरिति । “वक्षो वै त्रिष्टु-
विति । इष्टेण सहोत्पन्नत्वाद् वीर्योप्रेतात्, प्रजापत्यवयवा-
दुत्पत्तेः त्रिष्टुभो वक्षत्वम् ॥

परिसर्पणप्रकारं विधितुर्विहितं परिसर्पणं मनूय स्तौति—
“सर्वतः सरिसर्पं मिति । उक्तायं मितत् ॥ ३४ ॥

“पश्चादग्नेरित्यादिना परिसर्पणं प्रकारो निरूप्यते । ‘अग्नेः’
प्रथमं ‘पश्चात्’ प्रतोष्या दिशि प्राङ्मुख उपविष्टः सन्, प्रथमेन
मन्त्रेण पुरुषं अभिक्षुहोति । अथोत्तरभागे दक्षिणासुख उप-
विष्टः सन्, द्वितीयेन मन्त्रेणाभिक्षुहोति । ‘अथ पुरस्तात्’
प्राच्यां दिशि प्रत्यङ्मुख उपविष्टः सन्, तृतीयेन मन्त्रेण ।
‘अथ यथेतं प्रतिनिहत्य ‘जघनेन परीत्य’, पुरुषस्य पश्चाद्-
भागेन परिक्रम्य, ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां दिशि उदङ्मुख
उपविष्टः, चतुर्थेन मन्त्रेणाभिक्षुहोति । “तदक्षिणावृद्धिति ॥
एवं क्रियमाणे सति होमस्य प्रादक्षिण्येन हस्तिरुपपन्ना
भवति । ‘तत्’ खलु प्रादक्षिण्यं ‘देवता’ देवसम्बन्धिनि
कर्मणि योग्यम्, ‘अथ अनन्तरम् ‘अनुपरीत्य’ दक्षिणदिक्चका-
शात् प्रतीचीं दिशं गत्वा, तत्र ‘प्राडासीनः’ पश्चमेन मन्त्रे-
णाभिक्षुहोत्यात् ॥ तथैव सति हि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एतत्’
अभिहोमाख्यं ‘कर्म’ प्रागपवर्गे ‘कृतं’ ‘भवति’ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* इष्टेन पुरस्तात् (३५८४- १३ पं०) दृश्यम् ।

† का० श्री० सू० १० ४ ८ ।

‡ का० श्री० सू० १० ४ ८. १० ।

सुचोरुपधानं विधत्ते— “अथ सुचाविति * । तत् प्रशंसति
 — “बाह्व वा इति । “सुहृदक्षिणो हस्तः, उपभृत् सव्यः”
 -इत्यादियुत्यन्तरप्रसिद्धेः † सुचोर्बाहुरूपता । तथा सति
 ‘एतत्’ सुशुपधानेन ‘अस्मिन्’ हिरण्ययपुरुषे ‘बाह्व एव’
 ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति । सुचोर्बाहुरूपताप्रसिद्धि मभिनयेन
 दर्शयति— “इद मेवेति । ‘इद मेव’ हस्ताय प्रसृतिरूपेण ‡
 दृश्यमानं ‘कपुष्पसम्’ § सुगन्धस्याग्रीयम् । ‘अयम्’ एव बाहुः
 ‘दण्डः’ सुहृदण्डः ; अतः सुपूयता अनयोः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः ।
 हित्वा ममूय स्तौति— “हे भवत इति । दक्षिणोत्तरपार्श्वयो-
 र्बाहुपधानं विधत्ते— “पार्श्वत इति । तत्र हेतु माह—
 “पार्श्वतो वीति ॥ १६ ॥

तत्र दक्षिणपार्श्वे उपधेयायाः सुचो वृत्तविशेषं विधत्ते—
 “कार्त्तर्यमयो मिति ॥ । कार्त्तर्यवृत्तेषु निर्मिता सुक् कार्त्तर्य-
 मयो । सुषक्षत्पकृतिता माख्यायिकया प्रतिपादयति— “एतद्वा
 इत्यादिना । “वनसति मपश्यमिति । कार्त्तर्याख्यं वनसति
 मिति सम्यग्धः । सिद्ध मन्वत् । सुष चाज्येन पूरणं विधाय
 स्तौति— “आज्येन पूर्णा भवतीति ॥ १७ ॥

उत्तरपार्श्वे उदुम्बरवृत्तकृतायाः सुष उपधानं विधत्ते—

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† ते० ब्रा० ३. ३. १ ।

‡ ‘सृष्टिरूपेण’—इति च-पाठः ।

§ ‘कपुष्पसम्’—इति च पाठः ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२ ।

“अथौदुम्बरी सुत्तरत इति * । “जग्वा इत्यादि , प्रागुक्तार्थम् ।
उपधानसमये दध्ना तस्याः पूरणं विधाय स्त्रीति— “दध्ना पूर्णा
भवतीति । “रसो ये दधीति । पयस ओषधिसाररसात्मकत्वाद्
दध्नोऽपि रसात्मकत्वम् ॥ ३८ ॥

सुचोऽरुपधान मनूय तयोर्वाङ्मरुपतां वक्तुं तावत् तदुपादा-
नयोर्बृहदयोरुत्पत्ति माह— “यदेवेत्यादिना । विद्विष्टावयवस्य
‘प्रजापतेस्तेजः’ ‘आदाय’ गृह्णीत्वा ‘अग्निः’ दक्षिणतः ‘अकर्षत्’
अनेपोत् । ‘सः’ अग्निः अत्र अग्निन् कार्क्ष्यं हवे ‘उदरमत्’ उक्तं
मरमत् , सुख मवाप्सीदित्यर्थः । “यत् कष्टेत्यादिना कार्क्ष्यं-
नामनिरुक्तिः । कपेर्धातोः रमेह कार्क्ष्यंशब्दनिश्चयतिर्वर्ण-
विकारिण इष्टव्या । ‘अथ’ अग्निगमनानन्तरम् , ‘अथ’ विद्व-
स्तावयवस्य प्रजापतेः सम्बन्धि ‘ओजः’ आन्तरं वीर्यं ‘इन्द्रः’
‘आदाय’ स्त्रीकृत्य ‘उदङ्’ उत्तरामुखः सन् उत्तरमार्गे ‘उद-
क्तामत्’ । उक्तस्य ‘सः’ ‘उदुम्बरः’ हवो जातः ॥ ३९ ॥

“ताम्रवीदिति । ततः ‘तौ’ अग्नीन्द्रो प्रजापतिः ‘अम्रवीत्’ । ‘मा’
उपेतं मा सुपगच्छतम् , ‘एतत्’ मदीय मङ्गं ‘प्रतिघ्नत्’ पुनःसन्धा-
नेन संस्फुरतम् । ‘वेन’ कारणेन ‘ने’ मदीयशरोरात् ‘युव मुदक्रमि-
ष्टम्’ । ‘इति’-शब्दः प्रजापतिवाक्यपरिसमाप्तौ । “ताम्रा मित्यादि,
तयोरग्नौन्द्रयोर्वाक्यम् । “युषदक्षदोः षष्ठीचतुर्थ्याद्वितीयास्ययोः”
-इति † चतुर्थ्यन्तस्यात्र ‘नो’-भावः । हे प्रजापते ! ‘ताम्रा’ खलु

* का० श्री० सू० १७ ब. १३ ।

† पा० सू० ८. १. २० ।

आवाभ्यां 'सर्वं मन्त्रं प्रयच्छे', तर्ह्यावा त्वा सुपगच्छावेति । पुनः प्रजापतिरब्रवीत्— हे अग्नीन्द्रौ । युवां 'वाङ् भूत्वा' मां 'प्रप-
येथां' प्रविशतम् 'इति' । 'तौ' अपि 'तथा' अस्तु 'इति' ब्रूताम् ।
एवं तौ वयोक्तव्य प्रतिज्ञातप्रकारेण 'सर्वं मन्त्रं 'ताभ्यां' प्रजापतिः
'प्रायच्छत्' । 'तौ' अग्न्यग्नीन्द्रौ 'वाङ्' इत्यौ 'भूत्वा', 'एनं'
प्रजापतिं 'प्रापयेतां' प्राप्तवन्तौ । 'हि' यस्मात् प्रजापतिवत्कर्मिण
'सर्वं मन्त्रम् प्रायच्छत्', तस्मादेव कारणादवनिष्ठादन मन्त्रादनश्च
बाहुकरणकं लोके दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इत्थं कार्श्र्यैर्दुस्वरयोस्तत्पत्तिम्, अग्नेरिन्द्रस्य च बाहु-
रूपताञ्च प्रतिपाद्य, तदुपजीवनेन आग्नेयमन्त्रेण कार्श्र्यै-
मया उपधानं विधत्ते— "स कार्श्र्यैर्मयी मिति । यत्
तेज आदाय अग्निर्निरगात्, ते अग्नेः सम्बन्धिना प्रजापति-
यरीरतेजसा त्वां सादयामीति मन्त्रार्थः * । "तदग्निमेतदिति ।
'तत्' तेन मन्त्रेण 'एतत्' तेजः 'अग्निम्' चित्वाग्निरूपे प्रजा-
पतौ 'प्रतिदधाति' सन्दिधाति । अथ तदग्निमेव कार्श्र्यैर्मय्यु-
पधाने मन्त्रान्तरं मपि दर्शयति— "अग्निर्मूर्धेति † । 'एष
च सोऽग्निरिति । 'सः' प्रतिपाद्यो यः 'अग्निः', 'एषः' चित्त्वोऽग्नि-
रित्यर्थः ॥

अस्य मन्त्रस्य छन्दोऽनूद्य स्तौति— "गायत्रेरिति । उप-
दधादिति शेषः । "गायत्रोऽग्निरित्यादि गतम् । छतेन पूरणं
मनूय स्तौति— "छतेन पूरेति । छतस्याग्नेयत्वं प्राशुक्षम् ॥ ४१ ॥

* वा० सं० १३ १३ २ । ।

† वा० सं० १३ १४ ।

एवं दक्षिणभागे कार्श्र्यमय्युपधानं मुक्ता तथैवोत्तर-
भागे औदुम्बर्युपधानं मिन्द्रदेवत्वेन यजुषा कर्त्तव्यं मित्याह—
“औदुम्बरी मिति ॥ निगदसिहोऽर्थः । ‘अग्निन्’ औदु-
म्बर्युपधाने मन्त्रान्तरं विधत्ते— “भुवो यज्ञस्येति ॥” “एव
उ स इन्द्र इति । ‘एवः’ खलु चित्योऽग्निः ‘सः’ प्रसिद्धो
मन्त्रप्रतिपाद्यः ‘इन्द्रः’ । “सा यदित्यादि । ‘सा’ भुवो यज्ञ-
स्येति ऋक्, यस्मात् ‘आत्येयौ’ अग्निदेवताया, तस्मादिदम्
अग्निकर्म ॥ सम्प्रवम् । कथं तर्हि तस्या ऐन्द्रे औदुम्बरीयुग-
पधाने विनियोग इत्यत्राह— “अथ यत् त्रिष्टुबिति । यस्मात्
सा ऋक् त्रिष्टुप्छन्दस्का, तस्मादैन्द्रे कर्मणि विनियोक्तु
मर्हति । यस्मादिन्द्रस्त्रिष्टुप्छन्दसा सहोत्पन्नः ॥, अभिधया
वृत्त्या छन्दोदारेण च मन्त्रस्योपाधिसिद्धं मिन्द्राग्निदेवता-
कत्वं प्रशंसति— “ऐन्द्राग्नोऽग्निरिति । एतदेव विद्वणोति—
“इन्द्राग्नौ वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्याधिपतित्वात् सर्व-
देवतात्मत्वम्, अग्नेरपि सर्वान् देवान् प्रति हविषी वहनात्
सर्वदेवतात्मकता । यद्वा, इन्द्रस्य प्राद्यम्यादग्नेरमभाषित्वात्
तदन्तवर्त्तिनः सर्वे देवा इति इन्द्राग्न्योः सर्वदेवतात्मकत्वम् ।
“अग्निर्वै देवानां भवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्धा
देवताः”—इत्यनेन ५ समानन्यायात् । चित्याग्निय सर्वदेवतः,
सर्वदेवताप्रोतिकरः । “यावानग्निरित्यादि, गतम् ॥

• का० श्री० ख० १०. ४. १३ ।

† पा० सं० १३. १५ ।

‡ ते० सं० ७. १. १. ४ ।

‘दध्ना पूरणं भनूय स्वीति— “दध्ना पूर्येति * । “ऐन्द्रं वा
इत्यादि । ‘ऐन्द्रम्’ इन्द्रदेवत्वं खलु ‘दधि’; दर्शयागे इन्द्रं
प्रति दधो हविर्देन दीयमानत्वात् । अत एव दर्शयाग-
विधिः श्रूयते— “ऐन्द्रं दध्यमावास्याया मिति † । “स्नेन रसे-
नेति । इन्द्रस्य स्वकीयो रसः साध्यायम् । हव्यवधानान्तरं शरी-
राभिर्गतस्य, पृथिव्या भोषधिवीरुदात्मना परिणतस्य, पशुभि-
र्भक्ष्यमात्मन्याहृतस्य, इन्द्रसम्यग्भिना वीर्यस्यैव पयोरूपेण परि-
णामासद्भिजातिभूतं दध्यपि परम्परया इन्द्रस्य स्वकीयो रसः ।
एतत् श्रुत्यन्तरे— “इन्द्रस्य हव्यं जघ्रुष इन्द्रियं वीर्यं मित्यादिना
प्रपञ्चितम् ‡ । ‘प्रीणाति’ तर्पयति । ‘प्रीञ् तर्पणे’—इति §
धातुः ॥ ४२ ॥

“तावस्यैतावित्यादि । ‘तो’ तथाविधो ‘एतो’ ‘इन्द्राग्नी’
एव ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘वाङ्’ अभूताम् । भूत्वा च ‘ती’ तेजसा
अग्निसम्यग्भिना प्रकाशेन, इन्द्रसम्यग्भिना ‘वीर्येण’ ‘व’ ‘सह’
‘प्रपद्येते’ प्राप्नुतः । सुचोदयधाने च स्थानविशेष आह— “स
सम्मतोति ॥ । ‘सः’ अध्वर्युः उपहितस्य हिरण्यपुरुषस्य ‘उरः’
सम्पत्तिं उरःप्रदेशेन समानं सुचौ उपदध्यात् । तत् कथं
मिति चेत् उच्यते— तं ‘पुरुषम्’ ‘आकाशं’ अभिज्ञाय ‘यत्र’

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ख ।

†, ‡ ते० सं० १. ५. ३. ३, ५ ।

§ आ० उ० २ घा० ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ४. १० ग ।

यस्मिन् स्थाने उपहितं सुगन्धम् , तदुरःप्रदेशम् 'अभ्याप्नोति' ;
'तत्' तत्र 'पालिष्य' चिह्नं कृत्वा , 'एने' सुचौ उपदध्यात् ॥ ।
'एयः' य उरोदेशः स खलु 'एतयोः' बाहुसंस्तृतयोः 'लोकः' स्थान
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तयोस्तिर्यगधतयोपधानं पूर्वपक्षयति— "ते द्वेक इति ।
'तिरयो' तिर्यगणे , 'तिर्यसौ वा' इति १० ; तत्रोपपत्तिं कथयन् ।
तदेतत् प्रतिषिध्य प्रागग्रत्वं सिद्धान्तयति— "न तथा कुर्या-
दित्यादिना । तत्रोपपत्तिं कथयति— "प्राङ् छेप इति ।
प्राक्शिरस्तः खलु 'एयोऽग्निर्धीयते' तदवयवयोर्बाहुसंस्तृतयोः सुचौ-
रपि प्रागपतैव युक्तेति भावः । 'अयो' अपि च 'एवं' प्रागग्रौ
प्रसारितावेव खलु 'बाह्व' 'वीर्यवन्तरी' अतिशयेन वीर्यवन्तौ ॥ ।
स्थापनसादनाधिवदनानां पृथक्तां विधाय स्तौति— "ते नानीप-
दधातोति । अष्टोऽर्थः ॥ ४४ ॥

एतस्योपहितस्य शिरस्मयपुरुषस्य सुगन्धतिरिक्ताबाहुकरणं
पूर्वपक्षयति— "तदाहुर्नेतस्येति । 'एतस्य' उपहितस्य शिर-
स्मयपुरुषस्य । "एतौ वा अस्येति । 'ये एते सुचौ' उपहिते,
ते च खलु 'अस्य बाह्व' सुगन्धतिरिक्ताबाह्वोरपि करणे अधि-
काङ्गता स्यात् ; 'नेत्' अतिरिचयानि 'नेवातिरिक्त' करवाणीति
पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । "स वै कुर्यादेवेत्यादिः , सिद्धान्तः । 'सः'
खलु अश्वयुः सुगन्धतिरिक्तावपि पुरुषस्य बाह्व 'कुर्यादेव' । तत्र

• का० यौ० सू० १०. ४. १० सू ।

† का० यौ० सू० १०. ४. १४ ।

‡ 'अनिश्वसिगवीर्यवन्तौ'—इति च-पाठः ।

हेतु माह— “एतौ वा अस्येति । ‘अस्य’ पुरुषस्य सम्बन्धिनौ
‘बाह्व’ अनुलक्ष्य ‘एतौ’ * सुचौ उपधातथ्ये ; अतो न तन्मति-
निधिरिति तयोरनिवृत्तिः ॥

बाह्वोः सङ्गावं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “अथो एताविति ।
‘अथो’ अपि च ‘एतौ’ बाह्व ‘पक्षौ’ पश्चात्समन्वित्याम्नेः
पक्षस्थानोयौ । संस्कारस्य संस्कार्य मन्तरिणानुपपत्तेः संस्कार्यौ
बाह्व अपश्यं कर्त्तव्यावित्याह— “अथो यान्येतस्मिन्निस्त्र्या-
दिना । ‘रूपाणि’ अम्भिरूपाणि पशुशीर्षादीनि , ‘स्तोमाः’
निहत्यश्चदशादयः †, दृष्टद्वयन्तरादीनि पृष्ठानि ‡, ‘छन्दाएषि’
गायत्र्यादीनि । एते च स्तोमादयः स्वस्वलिङ्गैर्मन्त्रैरिष्टका-
रूपेणोपधेयाः । यान्येतानि पशुशीर्षादीनि , तानि सर्वाण्यध्वर्युः
‘उपधास्यन् भवति’ । ‘एतयोरेव’ पक्षसंस्तुतयोः बाह्वोः ‘सा’
‘संस्कृतिः’ गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः , ‘एतयोः’ ‘हविः’ अभिवृद्धि-
हेतुः । “तन्मादित्यादि , स्पष्टम् ॥ ४५ ॥ १ [४. १.] ॥

इति त्रिंशत्तन्माचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* ‘अनुलक्ष्येते’—इति च-पाठः ।

† ते च सा० ता० आ० तृतीयप्रपाठकादम्मतो दृष्टव्याः ।

‡ तानि भामानि ऊर्ध्वगान्तरादितो दृष्टव्यानि ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

स्वयमात्मणा मुपदधाति । इयं वै स्वय-
मात्मणेमा मेवैतदुपदधाति ता मुनन्तर्हितां पुरुषा-
दुपदधात्यन्नं वै स्वयमात्मण्यं वै स्वयमात्मणेय
सु वा ऽन्नं मस्याऽ हि सर्वं मुन्नं पच्यते ऽनन्त-
र्हित मेवास्मादेतदुन्नं दधात्युत्तरा मुत्तर मेवास्मादे-
तदुन्नं दधाति ॥ १ ॥

यदेव स्वयमात्मणा मुपदधाति । प्राणो वै
स्वयमात्मणा प्राणो ह्येवैतत् स्वयमात्मन आत्मने
प्राण मेवैतदुपदधाति ता मुनन्तर्हितां पुरुषादुप-
दधाति प्राणो वै स्वयमात्मण्यं वै स्वयमात्मणेय
सु वै प्राणो यदि किञ्च प्राणीयं तत् सर्वं
विभर्त्यनन्तर्हित मेवास्मादेतत् प्राणं दधात्युत्तर
मेवास्मादेतत् प्राणं दधाति ॥ २ ॥

यदेव स्वयमात्मणा मुपदधाति । प्रजापतिं
विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तुमु व्युत्-
क्रामन्तीषु प्रतिष्ठा मभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

स यः सु प्रजापतिर्व्यसत्सत । अय मेव सु यो-
 ऽय मग्निश्चीयतेऽथ या सा प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वय-
 मात्मना तद्यदेता मत्रोपदधाति यदेवास्त्यैषात्मनः-
 स्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति तस्मादेता मत्रोपदधाति
 ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्येवै-
 तत् स्वयमात्मनः प्रत्यधत्त ध्रुवासीति स्थिरासीत्ये-
 तद्यो प्रतिष्ठितासीति धरुणेति प्रतिष्ठा वै धरुण
 मास्तृता विश्वकर्माणेति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा
 तेनास्तृतासीत्यतन्मा त्वा समुद्र उदधीन् मा सुपर्ण
 इति रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा
 मोदधिष्ठा मित्येतद्व्ययमाना पृथिवीं दृष्ट्वेति यथैव
 यजुस्तथा वन्तुः ॥ ५ ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां
 प्रथमां चिति मपश्यदपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्नित्यपां
 हीयं पृष्ठं समुद्रस्य हीय मेम व्यचस्वतीं प्रथस्वती

मिति व्युत्सृजती च होयं प्रयुत्सृजती च प्रयुत्सृज
पृथिव्यसीति प्रयुत्सृज पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥

भूरसीति । भूर्हीयं भूमिरसीति भूमिर्हीय
मृदितिरसीतीयं वा ऽमृदितिरियत् हीदत् सर्व्वं
ददते विश्वधाया इत्यस्यात् हीदत् सर्व्वं हितं
विश्वस्य भुवनस्य धर्त्रीति सर्व्वस्य भुवनस्य धर्त्री-
त्येतत् पृथिवीं यच्छ पृथिवीं ददत् पृथिवीं मा
हिंसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं ददत् आत्मानं मा
हिंसीरित्येतत् ॥ ७ ॥

विश्वस्मै प्राणायानाय । व्यानायोदानायेति
प्राणो वै स्वयमात्मना सर्व्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै
प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायतीमे वै लोकाः स्वय-
मात्मना इम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्र मग्निष्ठाभि-
पात्वित्यग्निष्ठाभिगोपायत्वित्येतन् मद्या स्वस्येति
महत्या स्वस्येत्येतच्छर्द्धिपा श्रुन्तमेनेति यच्छर्द्धिः
श्रुन्तमं तेनेत्येतत् सादयित्वा सुददोहसाधिवदति

तस्योक्तो वृश्चुरथ साम गायति तस्योपरि वृश्चुः
॥ ८ ॥

तदाहुः । कथं मेघ पुरुषः स्वयमात्स्नयानभि-
निहितो भवतीत्युन्नं वै स्वयमात्स्न्या प्राणः स्वय-
मात्स्नयानभिनिहितो वै पुरुषोऽग्नेन च प्राणेन
च ॥ ८ ॥

अथ दूर्ध्वेष्टका मुपदधाति । पशवो वै दूर्ध्वे-
ष्टका पशुनेवैतदुपदधाति तद्यैरुदोऽग्निरुन्नन्तर्हितैः
पशुभिरुपैत्त एते तानेवैतदुपदधाति ता मनुन्त-
र्हिताः स्वयमात्स्नया उपदधातीयं वै स्वय-
मात्स्नयानन्तर्हितास्तदस्यै पशुन्दधात्युत्तरा मुत्तरा-
स्तदस्यै पशुन् दधाति ॥ १० ॥

यदेव दूर्ध्वेष्टका मुपदधाति । प्रजापतेर्विस्तृतस्य
यानि लोमान्यशीयन्त ता इमा ओषधयोऽभव-
न्नुषास्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्ते-
ऽपद्यत * ॥ ११ ॥

सोऽब्रवीत् । अयं व्याव माधूर्वीदिति यदु-
ब्रवीदधूर्वीन् मेति तस्माद् धूर्वा धूर्वा ह वै तां
दूर्वेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तदे-
तत् क्षत्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्या ओषधय
एता मुपदधत् सर्वा ओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्त देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणए
रसं मध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नय मेतदधाति ता मनन्त-
र्हिताए स्वयमातृश्रुया उपदधातीयं वै स्वयमातृ-
श्रुयानन्तर्हितास्तदस्या ऽओषधीर्दधात्युत्तरा मुत्तरा-
स्तदस्या ऽओषधीर्दधाति सा स्यात् समूला साया
कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृश्रुया मुपहिता भूमिं
प्राप्नुयादेव मुपदध्यादस्याए ह्येवैता जायन्त ऽद्वमा
मनु प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती । पुरुषः पुरुष-
स्पर्शीति काण्डात् काण्डाद्येऽप्य पर्वणः पर्वणः
प्ररोहत्येवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति
यथैव यजुस्तथा यन्धुः ॥ १४ ॥

या शतेन प्रतनोपि । सहस्रेण विरोहसीति

शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते
 देवीष्टके विधेम हविषा व्यय मिति यथैव यजु-
 स्तया बभ्रुर्वाभ्या मुपदधाति तस्योक्तो बभ्रुः
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बभ्रुः
 ॥ १५ ॥

अथ द्वियजुष मुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽथका-
 मयेतां स्वर्गं लोकं मियावेति तावेता मिष्टका
 मपश्यतां द्वियजुष मिमां मेघ ता मुपादधातां ता
 मुपधायास्यै प्रतिष्ठाये स्वर्गं लोकं मैतां तथैवैत-
 द्यजमानो यद् द्वियजुष मुपदधाति येन रूपेण यत्
 कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकं मैतां तेन रूपेण
 तत् कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकं मयानोति सा यद्
 द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽपपश्यतां यद्देव द्वि-
 यजुष मुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

तदाहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिर-
 ग्मयः पुरुषोऽयं कतमदस्येदं रूपं मिति देवो
 वा ऽथस्य स चात्मा मानुषोऽयं तदात् स हिर-
 ग्मयो भवत्यमृतं वा ऽथस्य तद्रूपं देवरूपं ममृतं

हिरण्यं मय यदियं मृदः कृता भवति मानुषं
 द्यौर्देव रूपं ॥ १७ ॥

स यदमू मेवोपदध्यात् † । नेमा मपशिष्यात्
 क्षिप्रे हास्मास्त्रोकाद्यजमानः प्रेयादय यदमा मपशि-
 नष्टि यदेवास्येदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपशिनष्टि
 तथो हानेनात्मना सर्वं मायुरेति ॥ १८ ॥

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं देव मात्मान मनु-
 प्रजानीयादय यदनूपदधाति तथो हैतं देव मा-
 त्मान मनुप्रजानाति ता मनन्तर्हितां दूर्व्वेष्टकाया उप-
 दधाति पशवो वै दूर्व्वेष्टका यजमानं तत् पशुषु
 प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्त-
 ताव्यवच्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स्वयमात्मना
 प्राणो दूर्व्वेष्टका यजमानो हियजुः स यदनन्तर्हिता
 स्वयमात्मनायै दूर्व्वेष्टका उपदधाति प्राणेनैव तत्

* 'रूपं'—इति ग, घ ।

† 'मेवोपदध्यात्'—इति ग, घ ।

प्राणं सन्तनोति सन्दधात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्व्वेष्ट-
कायै द्वियजुष मुपदधाति प्राणो वै दूर्व्वेष्टका
यजमानो द्वियजुर्वे मु शस्यैतावात्मानौ प्राणेन
सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

यान्ते ऽपने सूर्ये रुचोः । या वो देवाः सूर्ये
रुच इति रुचं रुचं मित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वं
मेवास्मिन्नेतदधाति हाभ्या मुपदधाति तस्योक्तौ
वन्धुरयो ह्यं चोवैतद्रूपं मृश्यापय सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तौ वन्धुः ॥ २१ ॥

अथ रेतस्मिन्ना ऽउपदधाति । इमौ वै लोकौ
रेतस्मिन्नाविमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो
वा ऽपय मूर्धं रेतः सिञ्चति धूमं सामुव बृष्टि-
र्भवति ता मसावमुतो बृष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजा-
यन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतस्मिन्चौ + ॥ २२ ॥

व्विराड्ज्योतिरधारयदिति । अयं वै लोको
व्विराट् स इमं मनिं ज्योतिर्धारयति स्वराड्-

* 'रुचः'—इति क म ।

† 'रेतस्मिन्चौ' इति म ।

ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमु-
मादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड् वह्नेमौ + लोकौ
स्वराट् च नानोपदधाति नाना ह्येमौ लोकौ सकृत्
सादयति समानं तत् करोति तस्माद् हानयो-
ल्लोकयोरुन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

यद्वै रेतस्त्रिचाऽउपदधाति । आण्डौ वै रेत-
स्त्रिचौ यस्य आण्डौ भवतः स एव रेतः सिञ्चति
विराड्ज्योतिरधारयत् स्वराड्ज्योतिरधारयदिति
विराड् वह्नेमावाण्डौ स्वराट् च तावेतज्ज्योति-
र्धारयतो रेत एव प्रजापति मेव नानोपदधाति
नाना ह्येमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं तत्
करोति तस्मात् समानसम्बन्धनौ तेऽभ्रनन्तर्हिते
द्वियजुष उपदधाति यजमानौ वै द्वियजुरनन्तर्हितौ
तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

• 'स्वराड्भ्यो'—इति ख ।

† 'विराड् वह्नेमौ'—इति भा०—मन्मथ इत्याह डा० विवरः ।

'विराट् च वह्नेमौ'—इति च पाठोऽदृष्टान्तैव ।

‡ 'विराट् च ह्येमा'—इति भा०—मन्मथ इत्याह डा० विवरः ।

अथ विश्वज्योतिष मुपदधाति । अग्निर्वै
 प्रथमा विश्वज्योतिरग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योति-
 रग्नि मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः रेत-
 स्मिग्भ्या मुपदधातीमौ वै लोकौ रेतस्मिन्नावनन्त-
 र्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपद-
 धात्यन्तरेव होमौ लोकावग्निः * ॥ २५ ॥

यदेव विश्वज्योतिष मुपदधाति । प्रजा वै
 विश्वज्योतिः प्रजा ह्येष विश्वं ज्योतिः प्रजुननं
 मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः रेतस्मिग्भ्या
 मुपदधात्याण्डौ वै रेतस्मिन्नावनन्तर्हितां तदाण्डा-
 भ्यां प्रजातिं दधात्यन्तरेवोपदधान्यन्तरेव द्वाण्डौ
 प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

प्रजापतिष्टा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां
 प्रथमां चितिमुपश्यत् पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मती
 मिति पृष्ठे ह्ययं पृथिवी ज्योतिष्मानग्निः† ॥ २७ ॥

* 'लोकावग्निः'—इति म, घ ।

† 'ज्योतिष्मानग्निः'—इति म, घ ।

विविश्वस्मै प्राणायानाय । व्यानायेति प्राणो
 वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणो
 विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेतदग्निष्टे-
 ऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या अधिपतिं करोति साद-
 यित्वा सुददोऽसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

अयस्त्तुव्ये ऽउपदधाति । ऋतुव एते यद्वत्तुव्ये
 ऽऋतुनेवैतदुपधाति मधुश्च माधवश्च व्यासन्निका-
 दृतू ऽऋति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्या मेवैने
 ऽएतदुपदधाति हे ऽऋष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः
 सऋत् सादयत्येकं तद्वत्तुं करोति ॥ २९ ॥

तद्यदेते ऽश्वोपदधाति । संवत्सर एषो-
 ऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्याय मेव लोकः
 प्रथमा चित्तिरयमस्य लोको वसन्त ऋतुस्तद्यदेते
 ऽश्वोपदधाति यदेवास्येते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्
 प्रतिदधाति तस्मादेते ऽश्वोपदधाति ॥ ३० ॥

यद्वैते ऽश्वोपदधाति । प्रजापतिरेयोऽग्निः
 संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चित्तिः
 प्रतिष्ठो ऽश्वस्य वसन्त ऋतुस्तद्यदेते ऽश्वोपदधाति

यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति तस्मा-
 देते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअनन्तर्हिते विश्वज्योतिष
 उपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनन्तर्हितास्तत्
 प्रजा ऋतुभ्यो दधाति तस्मात् प्रजा ऋतुर्नवानु-
 प्रजायन्त ऽऋतुभिर्ह्येव गर्भे सन्तः सम्पश्यन्वृत्तुभि-
 र्जातिम् * ॥ ३१ ॥

अथापाठा मुपदधाति । इयं वा ऽअपाटेमा
 मेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति प्रथमा हीय
 मृज्यत ॥ ३२ ॥

सा यदुपाठा नाम । देवाद्यासुराद्योभ्ये प्राजा-
 पत्या अस्पृहन्त ते देवा एता मिष्टया मपश्यन्नपाठा
 मिमा मेव ता मुपादधत ता मुपधायासुरास्सपन्नान्
 भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदुसहन्त तस्माद-
 पाठा तथैवैतद्युजमान एता मुपधाय द्विपुन्ता भ्रातृव्य
 मस्मात् सर्वस्मात् सहते ॥ ३३ ॥

यदेवापाठा मुपदधाति । व्याख्या ऽअपाठा वा-

चैव तद्देवा असुरान्सपुत्रान् भ्रातृव्यानस्मात् सर्व-
स्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो व्याचैव द्विषन्तं भ्रातृ-
व्य मस्मात्सर्व्वस्मात्सहते व्याच मेव तद्देवा उपादधत
तथैवैतद्यजमानो व्याच मेवोपधत्ते * ॥ ३४ ॥

सियं व्वामभृत् । प्राणा वै व्वामं यद्धि किञ्च
प्राणीयं तत् सर्व्वं विभर्त्ति तेनेयं व्वामभृद्वाग्ध त्वेव
व्वामभृत् प्राणा वै व्वामं व्याचि वै प्राणेभ्योऽन्नं
धीयते तस्माद्वाग्ध्वामभृत् † ॥ ३५ ॥

तु ऽएते सर्व्वे प्राणा यदुपाढा । तां पूर्व्वर्द्धि‡
ऽउपदधाति पुरस्तात्तत् प्राणान्दधाति तस्मादि-
मे पुरस्तात् प्राणास्तान्नान्यथा यजुष्येष्टकया पुर-
स्तात् प्रत्युपदध्यादेतस्यां चित्ती नेव्माणानपिदुधा-
नीति § ॥ ३६ ॥

यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादुपदधाति । अन्नं वा

* मेवोपधत्ते—इति ख , 'मेवोपधत्ते'—इति ग, घ ।

† 'मभृत्'—इति ग, घ ।

‡ 'पूर्व्वर्द्धि'—इति, ख ।

§ 'दधातीति'—इति क ।

ऽधापोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणास्ता मनन्तर्हिता
मृतव्याभ्या सुपदधात्यृतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठापयति सेयं
व्याग्रृतुषु प्रतिष्ठिता व्वदति ॥ ३७ ॥

तदाहुः । यत् प्रजा विश्वज्योतिर्वाङ्गपाटाय
कुस्मादन्तरेण ऽर्त्तव्ये ऽउपदधातीति संवत्सरो वा ऽवृ-
त्तव्ये संवत्सरेण तत् प्रजाभ्यो व्याच मन्तर्दधाति
तस्मात् संवत्सरवेलायां प्रजा व्याचं प्रवदन्ति ॥
॥ ३८ ॥

अथाढासि सहमानेति । असहन्त ह्येतया
देवा असुरान्सहस्रागतौः सहस्र पृतनायत इति
यथैव यजुस्तथा वृन्धुः सहस्रवीर्यासि सा मा
जिन्वेति सर्वं वै सहस्रं सर्ववीर्यासि सा मा
जिन्वेत्येतत् सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो
वृन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः । कुस्मादभिखयमात्य मन्वा इष्टका
उपधीयन्ते प्राच्य एता इति हे वै योनी ऽइति
मूयाद्देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रज-
नना वै देवाः प्रतीचीनप्रजनना मनुष्याम्नदा-

देताः प्राचीरुपदधाति देवयोनेरेवैतद्युजमानं प्रज-
नयति ॥ ४० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

गते ब्राह्मणे इत्थमाद्युपधानं विहितम् * , यथास्मिन् ब्राह्मणे
स्वयमादृशादूर्वेष्टकाद्युपधानं विधास्यते । कात्यायनः, — “स्वय-
मादृशां पुरुषे शर्करां छिद्रा मिति † । पुरुषप्रयत्न मन्तरेण या
स्वत एव छिद्रयुक्ता, शर्करा सुद्रपापाणविशेषः , सा स्वयमादृशा,
तां हिरण्यप्रपुरुषे उपदध्यात् । तदेतद् विधत्ते— “स्वय-
मादृशा सुपदधातीति । स्वयमादृशाख्या मिष्टका सुपदधा-
दिति विधिरुमेयः ; यथा “यूपोदुस्वरौ यूपो भवतीति । तत्र
हि भवतीत्यस्य वर्त्तमानापदेशत्वात् प्रत्यक्षविधित्वासम्भवेऽपि
“जग्वे”-इत्याद्यर्थवादगतस्तुत्या विधिरुद्घोयत इति निर्णीतम् ।

ननु “जग्वौ उदुस्वर इत्यादेः यूपोदुस्वरस्य फलविधाय-
कत्वात् कथं मर्यादादत्त मिति चेत्, न ; अविहितस्य
फलाभिधानायोगाद् विहितस्येति वक्तव्यम् ; विधिय तस्यार्थ-
वादत्वं मन्तरेण न सम्भवतीति । अतोऽत्रापि “इयं वै”—
इत्याद्यर्थवादस्य वर्त्तमानापदेशत्वादुच्चेतव्यो विधिः । एव मन्य-
त्रापि वर्त्तमानापदेशेषु अथ मेव न्यायो द्रष्टव्यः ।

* नामपेतद् वाक्यं न पुन्यते ।

† ऋ० यौ० छ० १०. ४. १५ ।

तस्याः स्वयमाह्वयाः पृथिवीविकारत्वात् तदुपधानेन पृथिव्युपधानं मेव सम्पादितं भवतीत्याह— “इयं वा इति ।

यदुक्तं सूत्रे पुरुष इति, तद् विधत्ते— “ता मनस्तर्हिता मिति । ‘ताम्’ इष्टकां ‘पुरुषात्’ ‘अनस्तर्हिताम्’ अव्यवहितां, तत्सम्बन्धा मुपदध्यादित्यर्थः ।

पुरुषसम्बन्धत्वेनोपधानं प्रशंसति— “अन्नं वा इति । पृथिव्यां प्रोद्धादीनां सर्वेषां मन्त्राणां पञ्चमानत्वादन्नरूपा पृथिवी, स्वयमाह्वया च पृथिवीत्युक्तम् ; अतएव पुरुषसम्बन्धेनोपधानेन तन्निश्चयमेव निश्चितत्वात् भवति ।

अनस्तर्हितमित्युक्तत्वात् कचित् तत्पार्ये संश्लेषेणाप्यव्यवधानं मुपपद्यत इत्यत आह— “उत्तरा मिति । ‘उत्तरा’ पुरुष-स्त्रीपर्यवस्थिताम् । विधेयविधेयत्वं नेतत् । अत एव सूत्रे ‘पुरुषे’ इति सप्तम्या उपधानाधिकरणत्वं सूक्तम् ।

“उत्तर मेवाह्वादिति । ‘अह्वात्’ पुरुषात् ‘उत्तरम्’ उपर्य-वस्थितम् ‘अन्नं’ करोति, पुरुषस्य मुखे दधातीति ० भावः ॥ १ ॥

विहितां स्वयमाह्वया मनुष्य प्राणान्मना स्तौति— “यदे-वेति । “स्वयमाह्वया मुपदधातीति यदस्ति, तत्कारणं मुच्यत इत्यर्थः । “प्राणो ह्येवेतत् स्वयं आत्मन आह्वये”—इति स्वयमाह्वयायाः प्राणस्त्रीपवादनम् । प्राणो नाम शरीरास्तर्षत्तमानो वायुः । स हि आत्मनोऽर्थे स्वयम् ‘आह्वये’ आतदनं कुरुते, शरीरास्तर्षत्तमानाडोषु अवकाशं कृत्वा प्रवर्त्तते । अथ वा आत्मन शरीरस्यान्तः आह्वये इति योजना । आह्वये इति “उहृदि-

हिंसानादरयोः ॥”-इत्यस्माद्वीधादिकालष्टि रूपम् ; अतः स्वय
मातर्दनसामान्यात् स्वयमावृत्त्यायाः प्राणात्मकत्वं मित्यर्थः ।

विहितव्यवधानं अनुवदन् न केवलं स्वयमातर्दनसामान्यादेव
प्राणत्वम् , अपि तु पूर्वोक्तपृथिवीत्वसाम्याच्चापि १ प्राणत्व मस्या
विद्यत इति दर्शयति — “ता मनन्तर्हिता मित्यादिना । यत्
किञ्चिन्ननुपपशुपत्तिसरोरुपादिकं प्राणिजात मस्ति , तत् सर्वं
पृथिवी विभर्त्ति खलु । अनेन पृथिव्याः प्राणात्मकत्वं सुपपादि-
तम् । अष्ट मन्यत् ॥ २ ॥

अथ पुनरपि ता निवेष्टका विस्त्रस्तावयवस्य प्रजापतिः
प्रतिष्ठाकरूपेण प्रथमसति— “यदेवेति । पूर्वं प्रजापतिः प्रजाः
सृष्ट्वा विस्त्रस्ताङ्गोऽभूत् । तादृश ‘त’ प्रजापतिम् अवयवयः
‘आदाय’ , देवताः ‘व्युदक्रामन्’ , ततः ‘तासु’ ‘व्युदक्रामन्तीषु’ ३ ,
स प्रजापतिः प्रतिष्ठाकरूप मद्रं स्वयम् ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा ‘उपावि-
यत्’ । तदेतत् प्राक् प्रपञ्चेनोक्तम्— “प्रजापतिः प्रजा असृजत ,
स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वाव्यसंसत , तस्माद्विस्त्रस्तात्
प्राणो मध्यत उदक्रामदित्यादिना ५ । प्रजापतः , प्रजासर्जनेन
विस्त्रयावयवत्वं तैत्तिरीयकेऽध्याम्नातम्— “प्रजापतिः प्रजाः
सृष्ट्वा व्यसंसतेति ॥ ३ ॥

१ त० उ० १ धा० ।

† ‘पृथिवीत्वमाद्यापि’-इति च , ‘पृथिवीत्वप्रणयाद्यापि’-इति छ ।

‡ ‘देवाः’ , ‘तासु’ , ‘व्युदक्रामन्तु’-इति त्रयः पाठास्तत्त्वार्था वा
मायणीयाः ।

५ पुरस्तादिहेतु १ १ २ (६८ पृ०) दृश्यम् ।

॥ तै० ब्रा० ० ३ १ १ ।

“स य इति । ‘सः’ प्रजानां स्रष्टा , ‘यः’ प्रजापतिः विस्रस्तो-
 ऽभूत् , ‘सोऽय मेव’ ; य एष इष्टकासद्वातरूपः ‘अग्निधीयते’ ।
 ‘अथ’ ‘या च’ ‘सा’ प्रजापतिना प्राप्ता ‘प्रतिष्ठा’ , ‘सा एषा’ ;
 इदानीं उपधीयमाना ‘प्रथमा स्वयमावृक्षा’ । प्रथममध्यमोत्तमासु
 तिसृष्वपि चित्तियु तिस्रः स्वयमावृक्षा उपधीयन्ते , अतोऽत्र प्रथ-
 मेति विशेषणम् । “तद्यदिति । यतः ‘एतान्’ इष्टकान् ‘अथ’ पुरुषे
 ‘उपदधाति’ , ‘तत्’ तेन ‘अस्य’ पुरुषरूपस्य प्रजापतेः ‘आत्मनः’
 स्वस्य ‘यदेतत्’ प्रतिष्ठालक्षणं भङ्गम् । ‘एवेति लिङ्गव्यत्ययः ॥
 ‘तत्’ ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ ‘एतत्’ एतेन निहितवान् ॥’ भवति ।
 तस्मादस्मिन् पुरुषे उपदध्यात् ॥ ४ ॥

विहिते उपधाने मन्त्रं विधत्ते— “तां वै प्रजापति-
 नोपदधातीत्यादिना । अथ “ध्रुवासि धरुणास्तृता”—“प्रजापतिष्टा
 सादयत्”—“भूरसिभूमिरसि”—इति तिस्रभिर्ऋग्भिः ॥ “विश्वस्मै
 प्राणाय”—इति ५ यजुषा च ।

यत एषा स्वयमावृक्षेष्टकोपधीयते , अतः प्रजापति-
 यश्चेन तद्विशिष्टं मन्त्रं लक्षयित्वा , तेन लक्षितलक्षणाया ते
 सर्वे मन्त्रा लक्ष्यन्ते— “प्रजापतिर्ह्येवैतत् स्वय मात्मनः प्रत्य-
 धत्तेत्यनेन लक्षितलक्षणाविवक्षाकारणं मुच्यते ॥ । यतः प्रजा-

• ‘एय इति लिङ्गव्यत्ययः’—इति छ , अ ।

† प्रजापतौ च ते निहितवान्—इति छ-पाठः , डा० वेदरेय च
 दृष्टः । ‘प्रजापतौ प्रति निहितवान्’—इति अ ।

‡ वा० भं० १३. १६. १७, १८ ।

५ वा० सं० १३ १८ ।

। ‘लक्षितलक्षणाकारणं मुच्यते’—इति अ ।

प्रतिः स्वय मात्मन 'एतत्' प्रतिष्ठालक्षणे मद्रं 'प्रत्यधत्त',
अतस्तत्प्रतिष्ठात्मकस्वयमात्मसोपधानमन्त्रेऽपि तत्तत्स्वभ्यप्रतीतिर्यथा
स्यादिति प्रजापतिनोपदध्यादित्युक्तम् ।

प्रथमा सृचं व्याचष्टे— "ध्रुवासीति ॥" "स्थिरासीत्येतदिति
ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानम्, "अथो प्रतिष्ठासीत्येतदपि ध्रुवासीत्यस्यैव
विवरणम् । 'धरुणेति'-प्रतीक मादाय व्याचष्टे— "प्रतिष्ठा वै
धरुण मिति । सर्वस्याधारभूतेत्यर्थः । "आस्तृता विष्णुकर्मणेत्यस्य
व्याख्यानम्— "प्रजापतिर्वै विष्णुकर्मिति । विष्णुस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य
कर्म सृष्टिलक्षण मस्यासीति विष्णुकर्मग्रन्थेन प्रजापतिरभिधीयते ।
तेन 'आस्तृता' आच्छादिता, उपचितेत्येतदुक्तं भवति ।

"रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति । अत्र पुष्करपर्णे रुक्मं
निधाय, तत्र च हिरण्यपुरुष मवस्थाय, तस्योपरि स्वयमात्मसो-
पधानं कर्त्तव्यम् । अतश्च "मा त्वा समुद्र उदधीन्मा सुपर्ण इति १,
अनेन आधारभूतो रुक्मपुरुषो तव हिंसां मा कार्त्ताम्, किन्तु
आनुकुल्येनाङ्गीकुरुता मित्येतदुच्यते ।

"यथैव यजुस्तथा वभुरिति । अनेन यथा मन्त्रस्तथैव व्याख्या-
नम्— "अव्ययमानो ध्रुविर्वो दृष्टेत्येव मन्त्रभागः ॥ सृष्टार्य
इत्युच्यते ॥ ५ ॥

* 'ध्रुवामि धरुणास्तृता विष्णुकर्मणा'—इति वा० सं० १३. १६
अर्थः प्रथमो भागः ।

† एव वा० सं० १३. १६ द्वितीयो भागः ।

‡ एव हि वा० सं० १३. १६ तृतीयो भागः ।

अथ द्वितीया सृचं व्याचष्टे—“प्रजापतिद्वेति ॥ यतः
 ‘प्रजापतिः’ ‘एतां प्रथमां चितिं भवश्यत्’, अतः “प्रजापतिद्वि-
 सादयत्विति मन्त्र आह । अपा माच्छादकत्वात् ‘इयं पृथिवी अपां
 पृष्ठे । तथा ‘समुद्रस्य’ अपि ‘एमन्’ । एमन्निति “इयं गतौ ॥”—
 इत्यस्मात् “अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वन्ते”—इति ः मन्त्रिन् प्रत्ययः । “समुद्र-
 स्येति, ज्ञायोर्गे कर्मणि षष्ठी ॥ । ‘समुद्रस्य एमां’ समुद्रं प्राप्तेत्यर्थः ।
 परितः समुद्रेण वलयितत्वात् । “एमन्निति सप्तम्येकवचनस्य
 “सुपां सुलुगित्यादिना ॥ लुकि सति रूपम् । ‘इयं’ पृथिवी ‘व्यच-
 स्वती’ व्यञ्जनवती, अभिव्यक्तियुक्ता, ‘प्रथस्वती’ विस्तारयुक्ता चेत्ये-
 तत् प्रत्यक्षसिद्धम् ; स्वयमादृशा च पृथिव्यात्मिका ; अतएव व्यच-
 स्वतीं प्रथस्वती मिति मन्त्र आह, “प्रथस्व पृथिवी चासीत्ये-
 तदिति ॥ । यतस्त्वं पृथिव्यसि, अतः प्रथस्वेत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः ।
 पृथिवीशब्दस्य प्रथमप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते—
 “तत् पुष्करपण्येऽप्रथयत्, यदप्रथयत्, तत् पृथिव्यै पृथिवीत्व-
 मिति ॥ ॥ ६ ॥

• “प्रजापतिद्वि सादयत्वपात्पृष्ठे समुद्रस्येमन् । व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
 प्रथस्व पृथिव्यसि”—इति वा० सं० १३. १७ ।

† अथा० य० ३४ घा० ।

‡ पा० ख० ३. २. ७५ ।

§ पा० ख० २. ३. ६५ ।

॥ पा० ख० ७. १. ३६ ।

† मन्त्रद्वयमभिप्राय एव ज्ञास्योक्तः, न तु मन्त्रपाठः ।

• ते० ब्रा० १. १. ३. ७. १ ।

अथ तृतीया सृचं व्याचष्टे— “भूरसीतीति * । ‘भूर्हीयं भूमिर्हीय मिति । ‘इयं पृथिवी, यतः सर्वेषां सुखानि भावयतीति भूः ; चस्याः सकाशादिदं सर्वं मविज्ञात मभूदिति भूमिष । अत एव युतिः,—“अभूद्वा इद मिति तद् भूम्यै भूमित्व मिति† । तस्माद्भूरसि भूमिरसीत्यभिधत्ते । “इयं हीदं सर्वं ददते”—इत्यनेनादितित्वोपपादनम् । ‘इयं’ पृथिवी ‘इदं सर्वं’ भोग्यवस्तुजातं ‘ददते’, तस्माद् अदिति । “इद दाने ‡”—इत्यस्माददितिशब्दो निष्पन्नो द्रष्टव्यः । ‘विश्वं’ सर्वम् ‘अस्यां’ निहित मिति ‘विश्वधायाः’ । “विश्वस्य भुवनस्येति । भुवनशब्देनात्र भुवनवर्त्ति पदार्थजातं लक्ष्यते, ततश्च सर्वस्य भुवनवर्त्तिपदार्थजातस्य धारयिषीत्येतदुक्तं भवति । पृथिवीरूपत्वादात्मनः “पृथिवीं यच्छेत्यादिना आत्मन एव नियमनादिकं क्रियता मित्युच्यत इत्याह— “आत्मानं यच्छेत्यादिना § ७ ॥

• अथ यत्तुर्मन्त्रं व्याचष्टे— “विश्वस्यै प्राणायेति § । एक एव प्राणवायुर्वृत्तिभेदात् प्राणापानव्यानोदानशब्दैरभिधीयते । “प्राणो ह्येवैतत् स्वय मात्मनश्चाहन्दत इति स्वयमाह्वनायाः प्राणत्व मुक्तम् ॥ । “सर्वस्मा उ वा एतस्मा इति । पञ्चम्यं चतुर्थी ¶ । सर्वस्य खल्वेतस्य प्राणिसदृशस्य प्राण एवाशास्त्री

* वा० सं० १६. १८ ।

† तै० ब्रा० १. १. ३ ७ २ ।

‡ गवा० छा० १७ या० ।

§ वा० सं० १६. १८ ।

¶ इहैव द्वितीयकण्डिकायां (२७८ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

¶ पा० २ ६. ६२ छ० १ वा० ।

भवति, अतः सर्वस्यापि प्राणादिस्वैर्यार्थं ततोपधान मिति यावत् ।

“इमे वै लोका इति । तिस्रः स्वयमादृष्टाः, पृथिव्यन्त रिच्युलोकात्मिकाः । ‘इमे’ खलु ‘लोकाः’ ‘प्रतिष्ठा’ सर्व-प्राणिना माधारः । “अरित्र मिति प्रत्येकविवक्षयैकवचनम्, नियतलिङ्गत्वात्पुंसकलिङ्गम् । ततश्च प्रथमायाः स्वयमादृष्टायाः पृथिव्यात्मकत्वात्, सर्वेषां माधारभूताय संसारसाधन-भूताय च अस्मै लोकाय ततोपधानम् । “गोपायत्वित्येतदिति । पृथिव्यभिमानिदेवतात्वात् “अग्निस्त्वा अग्नि-गोपायत्वित्येतदुक्तम् । “यच्छर्द्धिः शन्तमम्, तेनेत्येतदिति । ‘शन्तमम्’ अतिशयेन सुखकरं यच्छर्द्धिस्तोजोक्ति, तेनेति ॥

मन्त्रार्थसु,— हे स्वयमादृष्टे । स्थिरासि, सर्वेषां प्रतिष्ठासि, प्रजापतिनोपहितासि । तादृशीं त्वां रक्षो मोहधीत् । तथा हिर-ण्यगुरुधत्वा त्वां मोहधीत् । तथा सति अथ्यथमाभा त्वं पृथिवीं दृढीकुरु (१६) । किञ्च प्रजापतिः अपा माच्छादके समुद्रं प्राप्तवति भूपदेशे व्यवस्रतीं विस्तारवतीं त्वां सादयतु । यतस्त्वं पृथिव्यग्नि, अतः ‘प्रयस्र’ विस्तारवती भव (१७) । किञ्च, त्वं सर्वेषां सुखानां भावयित्री असि, सर्वेषां चीत्पत्तिस्थान मसि, सर्वस्यापि भोग्य-वस्तुनो दात्री असि, कृत्स्नस्यापि भुवनवर्त्तिपदार्थजातस्य धारयित्री असि । तादृशो त्वं पृथिवीरूप मात्मानं ‘नियच्छ’ दृढीकुरु, मा च हिंसोः (१८) । प्रयोजन मन्त्रेण त्वां ‘नोपदधे’ किन्तु सर्वस्यापि प्राणिनः स्वैर्यार्थं त्वां सुपदधामि, त्वां चाग्नि मन्त्रामहे । टिप्पणान्दसः । ‘स्वस्था’ अविनाशेन

सुखातिशयसम्पादकेन तेजसा च गोयायतु । तथा 'देवतया'
'अद्भिरस्वन्तु' अद्भिरसा तुस्या, 'ध्रुवा' 'स्थिरा' 'सीद' उपविशेति
स्तद्धमन्वार्थः ॥

अथ "तथा देवतयेत्यनेन मन्त्रेण सादयित्वा "ता अस्येत्यने-
नाधिवदेदित्याह— "सादयित्वेति । अत्र सूत्रम्— "सादन-
सूददोहसी सर्वत्र तथा देवतया ता अस्येतीति * । साद-
नाधिवदनमन्त्रयोर्वाख्यानं प्रागुक्तं मित्याह— "तस्योक्तो बन्धु-
रिति । 'तत्र' तस्मिन् काण्डे "प्राणो वै सूददोहा इत्यादिना
अधिवदनमन्त्रो व्याख्यातः † । 'पष्ठकाण्डे "स उपदधाति
'तथा' देवतयेति, "वाग्वै सा देवतेत्यादिना व्याख्यातः सादन-
मन्त्रः ‡ ॥

अथ स्वयमावृक्षायां सामगानं विधाय, तत्प्रयोजनकायनलक्षणं
व्याख्यानं उपरिष्ठाद् वक्ष्यत इति दर्शयति— "अथेत्यादिना ।
अस्यां प्रथमायां स्वयमावृक्षाया भूरिति व्याहृत्त्वां साम गायेत् ।
अत एव सूत्रम्— "भूरिच्छेतस्यां साम गायति"—इति § ।
तद्वाख्यानस्तु 'अथ स्वयमावृक्षासु सामानि गायतीत्यादिनो-
'त्तरतः अष्टमकाण्डावसाने प्रपञ्च्यते ॥ ॥ ८ ॥

* "नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा देवतया ता
अस्येति"—इति का० थौ० सू० १६. ७. १४ ।

† पुरस्तादिहैव ८० पृ० ८ पं० दृश्यम् ।

‡ तत्र १. २ २८ (६ भा० २२ पृ०) दृश्यम् ।

§ का० थौ० सू० १७. ४ १६ ।

॥ उपरिष्ठान् ८ ७ ४ १ दृश्यम् ।

(प्राणात्मकत्वात् तदुपधानेन पुरुषः कथं मनमिनिहितो भवतीति प्रश्नपूर्वकं स्वयमाह्वयायाः) * लोके हि पुरुषस्योपरि पापाणे निहिते अस्य † महानुपरोधो जायते, अतोऽत्र स्वयमाह्वयायाः पापाणात्मकत्वात् ‡, तयोयोपरोधहेतुत्वाभावात्, प्रत्यु-
तानुसूलत्वात्, तत्प्रविधानेऽपि पुरुषोऽनभिहित एव भव-
तीत्याह — “तदाहुरित्यादिना ॥ ८ ॥

स्वयमाह्वयेऽप्युपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानं विधत्ते—
“अथेति । इष्टकाशब्दो अन्त्येष्टकासु सुस्थः, दूर्वायान्तूपधान-
सामान्याद्वीणः । पशुपुष्टिसाधनत्वेन दूर्वाणां मपि पशुत्वात्, तदु-
पधानेन § पशूनां निवोपधानं कृतं भवतीत्याह—“पशवो वा इति ।
यदुक्तं “पशूनिवैतदुपदधातीति, तत् किं साधारणपशुविषयम् ?
नेत्याह—“तद्यैरद इति । ‘अदः’ पुरस्तात् ‘अग्निः’ ‘अनन्तर्हितैः’
‘अव्यवहितैः’ । स्वस्य तेष्वनुप्रवेशादनन्तर्हितत्वम् । तादृगैः ‘यैः’
पञ्चभिः पशुभिः अन्यव्रीषजगाम, ते पशवः ‘पते’ दूर्वेष्टकात्मक-
इत्यर्थः । अग्निः पशून् प्रविश्यान्वच जगामेत्येतत् “स एतान् पञ्च
पशून् प्राविशदित्यादिना षष्ठकाण्डे प्रपञ्चेनीकम् ॥ । “उपदधातीति

* अन्धनीचिह्नान्नःपाठो नास्ति इ-पुस्तकादभ्यस्य ।

† ‘निहितस्य’—इति छ ।

‡ ‘अतप्राणात्मकत्वात्’—इति छ । “लोके पुरुषस्योपरि प्रापाणे
निहिते तस्य महानुपरोधो जायते । स्वयमाह्वयायाः पापाणा-
त्मकत्वात्”—इति अ ।

§ ‘तदुपधाने’—इति छ, अ ।

॥ १ प्र० ३ भा० १ क० (६ भा० ५३ प्र०) दृष्टम् ।

सामान्येन विधानात् स्थानविशेषं विधाय प्रशंसति— “ता मनन्तर्हिता मित्वादिना । “ता मनन्तर्हितां पुरुषादुपदधा-
तीति स्वयमादृष्टेष्टकास्थापनविधिव्याख्यानेनैव कृतव्याख्यान-
मेतत् * ॥ १० ॥

विहितं सुपधानं मनूय ओषधीनां दूर्वायाद्योत्पत्तिप्रद-
र्शनपूर्वकं तदुपधानेनैव (अत्र मन्वाः) † सर्वोषधीः प्राणं
रसञ्चोपहितवान् भवतीति स्वीति— “यद्देवेत्यादिना । “अशी-
यन्तेति अपतदित्यर्थः ॥ ११ ॥

“सोऽब्रवीदिति । ‘अयम्’ एव प्राणो माम् ‘अधूर्वीद्’ अहिंसो-
दिति ‘सः’ प्रजापतिः ‘अब्रवीत्’ । ‘यदब्रवीन्मा अधूर्वीत्’-इति,
‘तस्माद्’ एष प्राणो नाम्ना ‡ ‘धूर्वा’ अभूत् । ननु धूर्वा न दूर्वा
भवितु मर्हति, तत् कथं दूर्वेत्युच्यत इत्यत आह—“धूर्वा ह वै ता
मिति । धूर्वाशब्दः पचाद्यजन्तः § । लोकेऽपि यत् किञ्चित्नामधेय-
विशिष्टं पुरुषं गौरवायं भ्राता पितृत्वेन परोक्षेण व्यपदिशन्ति,
तद्वद् देवा अपोत्यर्थः । “तदेतदिति । यतः ‘एषः’ दूर्वा प्राणात्मको
‘रसः’ । प्राणस्य रसात्मकत्वं श्रूयते—“प्राणो ब्रह्मणा रस इति ॥ ।
‘एष’-इति पुलिङ्गत्वं प्राणरसापेक्षम् । अतः ‘तदेतद्’ ‘दूर्वा’
‘अन्नं’ प्रधानम् । अन्नशब्देनात्र प्रधानं लक्ष्यते । ‘तदेतत्’-

* पुराणादिहेतु २०८ ए० १० पं० दृश्यम् ।

† नाम्येतद् पदस्य द्व-पुस्तकादन्वयः ।

‡ नाम्येतत् पठे ऋ-पुस्तके ।

§ पा० सू० ३ १. १३४ ।

| हा० ब्रा० १. ३. १० दृश्यम् ।

इत्यपि मपुंसकलिङ्गं चतुशब्दापेक्षम् । तथा सति लोम्नां
प्राणानुविधायित्वात् प्राणरसात्मिका मेतां दूर्वेष्टका मुपदध्यात् ।
लोमात्मिकाः 'सर्वा अप्योषधीरुपदधाति' ॥ १२ ॥

किञ्च 'यच्च' यदा 'देवाः' 'तं' प्रजापतिं वयनसंस्कारेण संस्तुत-
वन्तः, तदा 'अध्विन्' प्रजापतौ 'मध्यतः' मध्ये । सप्तम्यर्थे तसिः ॥
'प्राण' रसम् चदधुः* † स्यापितवन्तः । तथैव 'अयम्' अध्वर्युः
'एतत्' एतेन दूर्वेष्टकोपधानेन 'प्राणं' रसं निहितवान् भवती-
त्यर्थः । "ता मनन्तर्हिता मित्यादि । तस्यार्थसु व्यक्त एव ।

उपधातव्यायाः दूर्वेष्टकाया लक्षणमाह— "सा स्वादिति ।
'कृत्स्नतायै' सम्पूर्णत्वाय ; अपिष्टवमूलाय हि सम्पूर्णं मम्यूनं
भवति । अतो मूलाग्रवतो कार्या । उपधाने विरोधमाह—
"यथेति । अत्र कात्यायनः— "मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्
भूमिप्राप्ता मिति ‡ । दूर्वेष्टकायाः पुरस्ताद् भूमिचक्षणो-
पधाने इमां दूर्वां मनुजस्यैता ओषधयो भूमौ प्ररोहीयुरित्याह—
"अस्यां होवेता इति ॥ १३ ॥

"काण्डादिति, "या गतिनेति च द्वाभ्यामपीय मिष्टका उप-
धीयते । तत्र प्रथममन्त्रे पूर्वादिस्वार्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति दर्श-
यति— "काण्डात्-काण्डादिति § । द्वितीयार्हेणु निगदध्याप्यात्
मित्याह— "एता नो दूर्वे इत्यादिना । काण्डशब्दः स्तम्भवाची ,

* पा० सू० ५ ६ ७, १४ ।

† 'निरधुः'—इति च ।

‡ का० श्री० सू० १७ ४ १८ च ।

§ का० श्री० सू० १७ ४ १८ च ।

परुः शब्दः पर्ववचनः । यावन्तः काण्डाः स्तस्मा विद्यन्ते , तत्रैकै-
कस्मात् स्तस्मात् प्रकर्षेणोत्पद्यमानाः । एकस्मिन्नपि स्तस्मे
यावन्ति 'परुंयि' पर्वाणि विद्यन्ते , तेष्वेकैकस्मात् पर्वणः
'परितः' प्रकर्षेणोत्पद्यमानाः । अथ वा , काण्डशब्देन पर्वणो-
मंध्यवर्ती दण्ड उच्यते ; 'काण्डात् काण्डात्' सर्वस्मात् काण्डा-
दित्यर्थः । 'परुपः परुपः' सर्वस्मात् पर्वणः । हे दूर्वे । येषु
काण्डेषु यानि पर्वाणि सर्वाणि विद्यन्ते , तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि
परतः प्ररोहन्ती भवसीत्यर्थः । 'एवा' एवं यथा त्वं भवसि ,
एवं 'नः' अस्मान् 'शतेन सहस्रेण च' शतसहस्रसङ्ख्याकैः पुत्रा-
दिभिः 'प्रतनु' विस्तारयेति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

हे दूर्वे । 'या' त्वम् काण्डानां 'शतेन' आत्मानं विस्तारयसि ,
अद्भुताणां 'सहस्रेण' विविधं प्रादुर्भवसि , हे 'देवि' द्योत-
माने इष्टके । तस्यास्ते' वयं 'हविषा' 'विधेम' परिचरमेति
द्वितीयस्यार्थः ॥

उपधानमश्रमता मर्यासिद्धां द्वित्वसङ्ख्यां मनुवदति— "द्वाभ्या
मुपदधातीति । द्वित्वसङ्ख्याप्रशंसालक्षणं व्याख्यानम् "द्वाभ्या मभि-
क्षुहोति , द्विपाद्यजमानः , यजमानोऽग्निरित्यादिना प्रागुक्तं ॥
मित्याह— "तस्योक्तो वयुरिति । "सादयित्वेत्यादिकान्तु
व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

• वा० मं० १३ २० ।

† वा० मं० १४ २१ ।

‡ एतेषु पुरस्तात् २३५ ए० ३ पं० दृश्यम् ।

§ एतेषु पुरस्तात् ३०० ए० ५ पं० दृश्यम् ।

कात्यायनः— “यास्त इति द्वियजुष मिति ४ । “यास्ते अग्ने
 स्यै रुचः”—इति , “या वो देवाः”—इति , दाभ्यां † द्वियजुर्ना-
 मिष्टका सुपदध्यादिति सूत्रार्थः । तदेतद् विधत्ते— “अयेति ।
 विहिता मिष्टकां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिमाधनत्वेन प्रयंसति—
 “इन्द्राग्नी इत्यादिना । स्पष्ट मेतत् ।

“इमा मेवेति । ‘ताम्’ आत्मना दृष्टाम् ‘इमाम्’ अग्राभि-
 रधिष्ठीयमाना मिष्टकाम् ‘एव’ ‘उपादधाताम्’ । ‘ता सुपधाय’,
 ‘अस्यै प्रतिष्ठाये’ । पष्ठरथे चतुर्थ्यै ‡ । अस्याः प्रतिष्ठायाः
 सकाशात् सोपानवदिमा मारुह्य ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्नुता मित्यर्थः ।
 “तथैवेतदिति । “यजमानो द्वियजुष सुपदधातीति यत् एतात्,
 ‘तथैव’ इन्द्राग्निदेवतावदेव । तदेव दर्शयति— “येनेति । येन
 प्रकारेण ‘यत् कर्म कृत्वा’ इन्द्राग्नी ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्नुताम्,
 तेनैव प्रकारेण ‘तत् कर्म कृत्वा’ अहं भवि ‘स्वर्गं’ प्राप्तवानिति
 ‘यजमानो द्वियजुष सुपदधाति’ । तस्मादेता स्वर्गप्राप्तिमाधन
 मिति भावः ।

प्रकृताया एवेष्टकायाः द्वियजुरिति नामप्राप्तिं दर्शयति—
 “सा यदिति । यतः ‘एतां’ ‘हे देवते’ इन्द्राग्नी ‘अपग्रताम्’,
 तस्माद् द्वियजुर्नामैव मिष्टकेत्यर्थः ॥

अनु देवतादयदर्शनात् कार्यं द्वियजुरिति नाम व्यादिति
 चेत् , उच्यते— यतो ‘हे देवते एता अपग्रताम्’, यत एव दाभ्यां

• का० यौ० श्रु० १० ३ ३० । परं तस्मात्ति पाठभेदः ।

† या० मं० १३ ३२, ३३ ।

‡ या० ३. १. ६३ श्रु० १ या० ।

यलुभ्यां सुपधीयते । तथा सति यलुर्ह्येनोपधानस्यापि देवता-
दयदर्शनोपाधिकत्वाद् द्वियलुरिति नामधेयस्यापि देवतादयदर्शन
मेव निमित्तमित्यभिप्रायः ॥

ननु “यास्यो अग्ने”-“या वो देवाः”-इत्यनयोर्मन्त्रयोः ऋग्-
व्यवस्थया पठितत्वात् कथं यलुःशब्देन तदभिधानमिति ? एवं
तर्हि अथ यलुःशब्देन मन्त्रमात्रं नश्यते ।

“ऋक्सामयलुषां सचयं जैमिनिना दर्शितम्—

“तेषां ऋग् यत्रार्थवर्गेण पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या,
येषु यलुः शब्दः”—इति ० ।

एतदेवान्वयस्य सङ्ग्रहीतमभियुक्तैः—

“मन्त्रांमयलुषां सचयं साहचर्यादिति गङ्गिते ।

पादेषु गीतिः प्रसिद्धपाठ इत्यस्यसङ्करः”— इति १ ।

अथवा मन्त्रे एव यलुःशब्दव्यवहारो दृश्यते ; यथा—
“तस्यास्यो देवोऽके विधेम हविषा वयमिति ३ः “ययैव यलुस्तथा
बभ्रुरित्येवमादौ ५ ॥

अथ तां निषेधिकां यजमानात्मनापि प्रमंशति— “यदेवेति ।
द्वियलुषो यजमानात्मकत्वात् तदुपधानेन यजमानमिवाहिंस्तोके
अर्पितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वियलुषो यजमानत्वोक्त्या स्वोदयां पाचिकानां जिज्ञासा
मवतारयति— “तदाहुरित्यादिना । “अथ कतमदिति । ‘अथ’

० मो० जे० ख० २ अ० १ पा० ३५, ३६, ३७ ख० ।

१ जे० अघि० २. १. १०, ११, १२ ।

३, ५ पुरस्तादिहैव पञ्चमकण्ठ्याख्यानं (६०४, १६६ ए०) दृश्यम् ।

त्यादिना । समीपेऽनुपधाने सति असम्बन्धाद् यजमानः स्वकीय देवरूप मनुक्रमेण 'न प्रजानीयात्'; उपधानेन तु प्रजानीयात् ।

अथ ता मेवेष्टकां दूर्वेष्टकासंस्पर्शेनोपदध्यादित्याह— “ता मनन्तर्हिता मिति ॥ १८ ॥

यजमानस्य हिरण्यपुरुषो देवं शरीरम्; द्वियजुष मातुष मित्युक्तम् । तयोर्मध्ये स्वयमादृशादूर्वेष्टकयोरुपधानेन व्यवधानात् शरीरद्वयस्यापि प्राणेन कथं मव्यवच्छेद इति याज्ञिकानां प्रश्नं भवतारयति— “तदाहुरिति । ‘सन्तती’-इत्यस्यैव विवरणम्— “अव्यवच्छिन्नाविति । उक्तस्योत्तरं दर्शयति— “प्राणो वा इत्यादिना । ‘प्राणो वै स्वयमादृशा’ “प्राणो ह्येवैतत् स्वय मात्मन प्रादृशते”—इति स्वयमादृशायाः प्राणत्वं सुक्तम् । “अथास्मात् प्राणो मध्यत उदक्कामदित्यादिना प्राणरस एव दूर्वाऽभूदित्यपि उक्तम् । सन्तनोतीत्येतदेव विवृणोति— “सन्तधातीति । स्पष्टं मन्वत् ॥ २० ॥

द्वियजुष उपधाने मन्वी विधत्ते— “यास्ते अग्ने इति ॥ । “यास्ते अग्ने सूर्यं रुचो”—“या यो देवाः सूर्यं रुचः”—इत्येताभ्यां † मन्त्राभ्यां द्वियजुष उपदध्यादित्यर्थः । मन्त्रयोः पुनःपुनः रुक्-पदप्रयोगस्याभिप्राय आह— “रुचं रुच मिति । “अस्मिन्निति, यजमाने इत्यर्थः ।

* का० श्री० सू० १७ ४ २० ।

† वा० सं० १३ २२, २३ ।

मन्त्रयोस्तु य मर्थः ॥— “हे ‘अग्ने ।’ ‘ते’ तव ‘सूर्ये’
सूर्यमण्डले ‘याः’ ‘रुचः’ दीप्तयो ‘रश्मिभिः’ रश्मिरूपेण
‘दिवम्’ ‘आतन्वन्ति’ सर्वतो व्याप्नुवन्ति । रात्रौ या
अग्नेर्दीप्तयः, ता एव सूर्योदयकाले सूर्यरश्मयो भवन्ति ।
एतच्च तैत्तिरीयके अग्निहोत्रब्राह्मणे समान्नातम्— “उद्यन्तं
वावादित्य मग्निरनुसमारोहतीति १” । ‘ताभिः’ सर्वाभिर्दीप्तिभिः
‘नः’ अक्षत्सम्भिविने ‘जनाय’ यजमानलक्षणाय ‘रुचे’ ‘कधि’
प्रकारं कुरु । ‘रुचे’-इति विभक्त्यव्यत्ययः ॥, रुच मित्यर्थः ।
‘नस्तु धीति’ “अतः कृष्णमौल्यादिना ५ विसर्जनोपस्य सकारः ॥
हे देवाः ।’ ‘वः’ युष्माकं सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्त्तमानाः ‘याः’
‘रुच’ दीप्तयः सन्ति, तथा ‘गोषु अश्वेषु च ‘याः’ दीप्तयः सन्ति,
‘ताभिः’ सर्वाभिर्दीप्तिभि हे ‘इन्द्राग्नी ।’ ‘हे बृहस्पते ।’ त्रयोऽपि
यूय ‘नः’ अक्षत्सम्भिविने यजमानाय ‘रुचं धत्त’ प्रकारं
सम्पादयतु ॥

ननु चायं मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते, ततश्च “रुचसो
धत्तेति लिङ्गेन मन्त्र मुञ्चारयितुर्ध्वर्युरिव तत् फलं युज्यते;

* तयोः पाठस्त्वयम्,—

‘यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिव मातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिर्नो अद्य सर्वाऽभि रुचे जनाय नस्तुधि ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभि रुचे न धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

१ ते० ब्रा० २ १ २ १० ।

॥ अ० ३ १ ८७ अ० ३४७ ॥

५ पा० सू० ८ १ ४६ ।

अतो न इति षट् किं मित्युपचरित मिति चेत्, न ;
 यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रती-
 यते ; न च परिकीर्तस्याध्वयोर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्यायः ।
 तस्मा श्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तस्मिन् यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् ।
 तस्माद्यजमानेन पाठ्येषु “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिषु *
 क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याज-
 मानम्, तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतं मपि फलं
 याजमान मेव । “इमा मित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । प्रका-
 रान्तरेणापि द्वित्वं प्रशंसति — “अथो ह्य मिति । द्विविधं
 रूपं मस्तीति तदुपधानमन्त्रयोरपि द्वित्वं सुपपद्यत इत्यर्थः ।
 व्याख्यातं सुत्तरं वाक्यम् ॥ २१ ॥

अथ रेतस्त्रिङ्नामधेययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते — “अथ
 रेतस्त्रिचा इति । “लोपः शाकल्यस्”-इति † वकारलोपः ।
 विहिते इष्टके ऋषिवोद्युलोकात्मना प्रशंसति — “इमो वै लोका-
 वित्यादिना । तन्नानयोर्लीकयोः रेतस्त्रेकृत्यप्रतिपिपादयिषयो-
 क्तम् — “इमौ वै लोकाविति । तद्वैतस्त्रेचन मनयोः प्रत्यक्षसिद्ध
 मित्याह — “इमौ ह्येवेति । “इतो वा अय मित्यादिना । तदेव
 प्रत्यक्षत्वं दर्शयति — ‘अयं’ लोकः ‘इतः’ अस्मात् प्रदेशात्
 धूमलक्षणं ‘रेतः’ सिञ्चति, ‘सः’ धूमः ‘अमुत्र’ व्युलोके वृष्टि-
 र्भवति । सेति स्त्रीलिङ्गं वृष्यपेक्षम् । धूमस्य मेघकारणत्वात्
 तद्वारा वृष्टिकारणत्वाद् धूमो वृष्टिरिति कारणे कार्यलो-

* वा० सं० ३. १०. २ ।

† पा० सं० ८. ३. १६ ।

पचारः । 'तां' दृष्टिम् 'असौ' द्युलोकः 'अमुतः' अमुष्मात् प्रदेशात्
 ईक्षति । तस्मादनयोर्लोकयोर्मध्ये दृष्टिपरिणतामदारा प्रजाः
 'प्रजायन्ते' । श्रूयते हि— "अथाहै प्रजाः प्रजायन्ते"—इति * ।
 अन्यत्राप्युक्तम्— "दृष्टेरथ' ततः प्रजाः"—इति † । "तस्मादिमौ
 लोकी रेतस्त्रिचौ ; रेतस्त्रिचोरनयोर्लोकयोः रूपेणानुसन्धानादिदृक्ते
 अपि रेतस्त्रिचावित्युच्येते ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमाया उपधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "विराड्
 ज्योति रिति ‡ । 'अयं लोकः' पृथिवी 'विराट्'-शब्देनाभिधीयते ।
 'सः' च 'इमम्' अस्मदादीनां प्रत्यक्ष मग्निरूपं 'ज्योतिर्धारयति' ।
 प्रथमा रेतस्त्रिक् भूलोकात्मिकेत्युक्तम्, तस्मात् प्रथमरेतस्त्रि-
 गात्मको विराट्-शब्दाभिधेयो भूलोकोऽग्निरूपं ज्योतिर्धार-
 यति ॥ "स्वराट् ज्योतिरिति द्वितीयोपधानमन्त्रः § । सोऽप्येव
 नैव व्याख्येयः ।

अनयोर्लोकयोर्विराट्-स्वराट्-शब्दाभिधेयत्वं नैवोपपादयति
 —"विराट् च होमाविति । विविधं राजत इति विराट् ।
 स्वयं नैव राजत इति स्वराट् । तयोः पृथक्-पृथक्-मन्त्रेणो-
 पधानं भाह— "नानीपदधातीति । यतः 'इमौ लोकी' 'माना'
 पृथग्भूतौ, तस्मात्तदात्मिकयोरिष्टकयोरुपधानं पृथक्-पृथक्-
 मन्त्रेण कर्तव्यं मित्यर्थः । उपधागमन्त्रवत्त्वादनमन्त्रस्वापि

* ते० आ० उप० ७. २. २ ।

† म० म० १. ७. ६ ।

‡ का० घी० ख० १७. ४. १२ ।

§ वा० मं १३. २४ ।

पार्थक्येन प्राप्तावाह— “सकृदिति । “तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सोद”—इत्ययं सादनमन्त्रः * । त मेकवार मुच्चार्य सादयेत् ।
न तु प्रतीष्टक मित्यर्थः । तेन तदुपधानं समानं करोति ।
‘तस्मादनयोर्लोकयोः’ ‘अन्ताः’ प्रान्ताः ‘समायन्ति’ परस्परं सम्बद्धा
भवन्ति । अन्तरिक्षभागा हि पृथिवीभागैः सम्यध्यन्त इत्येतत्
प्रत्यक्षसिद्धमेव ॥ २३ ॥

अथ तदेष्टकादय माण्डात्मकेनापि स्तौति— “यद्देवेति ।
अण्डयब्दात् स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । आण्डाविति पुरुष-
सम्बन्धिनी बीजे उच्येते । “यस्य आण्डौ भवत इत्यादिना
आण्डयोः रेतस्सिद्धं प्रतिपादितम् । “विराड् च हीमाविति ।
आण्डयोः प्रजोत्पादनसामर्थ्याद्विराड् च प्रत्यक्षसिद्ध मित्यर्थः ।
प्रजापतिशब्देन † प्रजोत्पादनमभिधीयते । रेतसः प्रजापतेश्च प्रजा
सम्यन्त इति तत्प्रकाशकत्वाज्ज्योतिष्ट मित्यवगन्तव्यम् । “समान-
सम्यन्तनाविति । एकरूपसम्यन्तनावित्यर्थः । प्रकृतयोरिष्टकयोः
स्थानविशेषमाह— “ते अमन्तर्हिते”—इति ‡ । द्वियक्षुषोः समीपे
अव्यवधानेनोपधानं किमर्थं मित्यत आह— “यजमानो वा
इति ॥ २४ ॥

रेतस्सिद्धोरुपधानानन्तरं विश्वज्योतिराख्याया इष्टकाया
उपधानं विधाय, ता सम्यात्मना स्तौति— “अथेति § । स्वय-

* वा० सं० २७. ४५ ।

† ‘प्रजातिशब्देन’—इति, ‘प्रजापतेश्च’—इति च क-पुस्तकीयौ पाठौ ।

‡ का० श्रौ० १७. ४ २२ छ० वृत्तिद्वैष्ट्या ।

§ का० श्रौ० छ० १७. ४. २३ ।

माहृषा इव विश्वज्योतिषोऽपि तिस्रो विश्वन्ते, अतोऽत्र #
 प्रथमेति विशेषणम् । अस्मिन् श्लोके 'भुवि' यत् किञ्चन
 ज्योतिरस्ति, तत् सर्वं मन्निमय मेवेति । अग्निर्विश्व-
 ज्योतिरिति तदात्मकत्वेनानुसन्धानादिदृष्टकापि 'विश्वज्योतिः';
 अतस्तदुपधाने अग्नि मेवोपहितवान् भवति । विधत्ते—
 "ता ममत्तर्हिता मिति । 'तां' विश्वज्योतिषं 'रितस्मिगृभ्याम्'
 'अगत्तर्हिताम्' अश्ववह्नितां तत्संस्पर्शेनोपदध्यात् । तथा सति
 रितस्मिचोः पृथिवीद्युलोकाम्भकत्वात् ताभ्या मश्ववहित मेव
 'अग्निं दधाति' । क्वचित् पार्श्वेऽपि तत्संस्पर्शेनोपधाने अश्ववधान
 मुपपद्यत इत्यत आह— "अन्तरि वेति । "अन्तरि" हीति ।
 "अन्तरा इवेति पदविभागः । इवशब्द एवकारार्थः ।, "अन्त-
 रान्तरिण युक्ते"—इत्यनेन † इमाविति द्वितीया । अमयोर्लोकयो-
 र्मध्ये पृथिव्या उपरि अन्तरिचे खल्वग्निः प्रकाशते,; तस्मात्
 मध्यत उपधानम् ॥ २५ ॥

अथैता मिष्टकां प्रजात्मना प्रशंसति— "यद्देवेति । 'प्रजा
 हि विश्वज्योतिः' यतः प्रजा ज्ञानगत्तया सर्वान् पदार्थान्
 प्रकाशयति, तस्मात् प्रजा विश्वज्योतिरित्येतदपरोक्षम् ; अतः
 प्रजा विश्वज्योतिः । तथा सति एतदिष्टकोपधानेन प्रजननं
 प्रजोत्पादनं मेवोपहितवान् भवति । प्रजायाः प्रजोत्पादनस्य
 च कार्यकारणभावादभेदविवक्षयैव मुक्तम् । रितस्मिचोराण्डत्वाद्,
 विश्वज्योतिषस्य प्रजात्वात्, ताभ्या मश्ववहितत्वेन मध्यत

* 'अतो,च'—इत्येतन्नास्ति ६-पुस्तके ।

† पा० ख० १. ५. ३ ।

उपधाने प्रजोत्पादन मेवाण्डयोर्निहितं भवतीति दर्शयति— “ता मनस्तर्हिता मिति । “अन्तरेव आण्डाविति । आण्डयोर्मध्यतः ॥ एव रेतोनिर्गमनद्वारत्वात्, तत एव ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ ॥ २६ ॥

अथ तस्मिन्नुपधाने सन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— “प्रजापति-
हेत्यादिना † । यतः ‘प्रजापतिरेतां प्रथमां चिति मपश्यत्’,
अतः प्रथमां विश्वज्योतिषं “प्रजापतिद्वा सादयत्”—इति ‡ सन्त्रेण
उपदध्यादित्यर्थः । “पृष्ठे ह्यय मिति । ‘पृथिव्यै’—इति, पृथ्व्यै
चतुर्थी § । यतश्च पृथिव्याः ‘पृष्ठे’ उपरि ‘अग्निर्ज्योतिष्मान्’ विश्व-
ज्योतिषान्निरित्युक्तम्— “अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योति रिति ॥ ;
अतः “पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिषतीम्”—इति ¶ सन्त्रवचनम् ॥ २६ ॥

“प्राणो वा इति । विद्यमाने एव प्राणे सर्वेषां मिन्द्रियाणां
स्त्र-स्त्र विषयप्रकाशकत्वात् प्राणस्य विश्वज्योतिषम् । “सर्वं मा उ
वा एतस्मै”—इति । सर्वस्य खल्वेतस्य लोकस्य । पूर्ववच्चतुर्थी ॥ ।
प्राणः प्राणस्यो †† भवतीति शेषः । अपानो व्यानयेति प्राण
एव वृत्तिभेदभिन्नः ; प्राणस्य विश्वज्योतिषात् । ‘विश्वस्मै’ सर्वस्य
लोकस्य प्राणादिस्यैर्याधि तदुपधान मिति सन्त्रभाग आह । “सर्वं
ज्योतिरिति विश्वशब्दार्थविवरणम् । “अग्निष्टेऽधिपतिरिति”—

* ‘आण्डयोर्मध्ये’—इति ह ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २३ ।

‡, § वा० सं० १३. २४. २ ।

§, ** प्रा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

‡ इहेव पुरस्तात् २५ कण्ठी (२८७ पृ०) दृष्ट्या ।

†† ‘व्यानयो’—इति च ।

एतन्मन्त्रभागकथनेन 'अग्निं मेव' 'अस्याः' विश्वज्योतिषः 'अधि-
पतिं करोति' ।

हे विश्वज्योतिः । इच्छिष्याः पृष्ठे 'ज्योतिषती' ज्योतिषा
युक्तां त्वां 'प्रजापतिः' 'सादयतु' स्थापयतु । किमर्थं मिति
तत्राह— 'विश्वस्ते' विश्वस्य, सर्वस्य लोकस्य 'प्राणाय अपानाय
व्याभाय' प्राणादिव्यापारार्थम् । किञ्च 'विश्वं' समस्तं 'ज्योतिः'
तेजो 'यच्छ' नियच्छ, अस्मदायत्तं कुरु । 'ते' तव 'अग्निः अधि-
पतिः', अतः स त्वां 'परिभ्यो गोपायत्विति कस्त्रमन्त्रार्थः' ॥ २८ ॥

अथ ऋतव्याख्ययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते— "अयेति ० ।
'ऋतव्ये'-इति "वावृतुपितृपसो यत्"-इति १ देवतायै यत्
प्रत्ययः । "यधि भम्"-इति ३ भ सञ्ज्ञायाम् "योगुणः"-इति ५
शुणः, "वान्तो यिप्रत्यये"-इति ॥ अवादेयः । ऋतुदेवत्येष्टको
पधानेन ऋतूना मीषोपधानं भवतीत्याह— "ऋतव एत इति ।

ऋतव्ययोरुपधाने मन्त्रं विधाय ॥ ध्यावष्टे— "मधुयेति ०० ।
मधुमाधवशब्दाभ्यां चैत्रवैशाखावुच्येते । "वासन्तिकाविति, "वस
स्ताव"-इति १११ ठञ्-प्रत्ययः । ऋतुशब्दो मासद्वये मुख्यः, अथ

० का० श्रौ० सू० १०. ४. २४ ।

१ पा० सू० ४. २. ३१ ।

३ पा० सू० १. ४. १८ ।

५ पा० सू० ६. ४. १४६ ।

॥ पा० सू० ६. १. ७६ ।

१ का० श्रौ० सू० १०. ४. २५ ।

०० पा० सं १३. २५ ।

११ पा० सू० ४. ३. १० ।

तदवयवभूते मासे उपचाराद् वर्त्तते । मधुय प्राधवयेत्येती वसन्त-
सम्बन्धिनी 'ऋतू' मासौ ; अतश्च तद्देवत्वत्वेन तदात्मिके वा
उपदधामि इत्यर्थः । "नामनी"—इत्यादिना मधुमाधवशब्दो-
पयोगं दर्शयति । ननु स्वयमावृक्षादिवदेकैकस्या इष्टकाया
उपधानं विहाय, किं मिति द्वयोः उपधानं मिति तत्राह— "हे
इष्टके इति । इष्टकयोर्द्विस्वेऽपि सकृत्सादनेनैकं नैव ऋतुं
सम्पादयतोत्याह— "सकृदिति ॥ २८ ॥

प्रथमायां चितौ तदुपधानस्य कारणं माह— "तद्यदित्या-
दिना । 'एते' ऋतव्ये 'अथ' प्रथमायां चितौ 'उपदधाति'—इति
यत्, तत्र कारणं मुच्यते— 'एषः' चीयमानः 'अग्निः' 'संवत्सरः'
संवत्सरात्मकः । अग्ने. संवत्सरात्मकत्वं संवत्सरं मुखायां सम्भृत्यो-
त्पादनीयत्वाद् । चीयमानस्याग्नेः प्रजापतिरूपत्वं प्रागुक्तम्—
"स यः प्रजापतिर्व्यस्तंसत, अयं नैव स योऽयं सन्निधीयत
इति ॥ । 'सः' प्रजापतिः सर्वलोककारणत्वेन तदात्मकः । "संव-
त्सर एषोऽग्निरिति । तस्य संवत्सरात्मकत्वोक्तेः संवत्सरः 'इमे
लोका,' खलु । "तस्येति । 'तस्य' संवत्सराग्निसर्वलोकाल्मकस्य
प्रजापतेः । 'अयं नैव लोकः' पृथिवी । प्रथमा चितिः, वसन्त
ऋतुश्च, प्रायम्यसाहस्राद् 'अस्य' संवत्सरात्मकस्य 'प्रजापतेः' अव-
यवभूतः 'अयं' लोकः ; अतश्चात्र प्रथमायां चितौ 'एते' ऋतव्ये
वसन्तर्तुदेवत्वत्वेन तदात्मिके उपदधातीति यत्, तेन यदेव
'अस्य' प्रजापते. 'आत्मनः' स्वस्य 'एतद्' इष्टकादयलक्षणं

यदङ्गमस्ति, तद् 'अस्मिन्' अवयवे प्रथमचितिलक्षणे 'एतत्' एतेन पुनः 'प्रतिदधाति' * ; तस्मादेते प्रथमायां चित्तावुप-
दध्यात् ॥ ३० ॥

अथ पुनस्ते एव ऋतस्ये प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मनापि स्तौति—
“यदेवैते इति । “प्रतिष्ठो अस्य वसन्त ऋतुरिति । ‘प्रतिष्ठा
उ’ इति पदविभागः । “आहुणः” †, उकारस्य “निपात एका-
जनाङ्”—इति ‡; प्रगृह्यसञ्ज्ञायाम् “भुतः प्रगृह्या अचि”—इति §
प्रकृतिभावात् “प्रतिष्ठो अस्थेति । “एङः पदान्तादति”—इति ॥
पररूपत्वं न भवति । वसन्तर्त्तौः संवत्सरप्रथमावयवत्वात् प्रति-
ष्ठात्वम् । यत्रावयवे प्रतितिष्ठति, सा प्रतिष्ठा । यथा पुरुषः
पदयोः प्रतितिष्ठति, तद्वत् संवत्सरोऽपि वसन्तर्त्तौ प्रतितिष्ठति ।
प्रथमायादितेषु उत्तरचितिलक्षणान् प्रजापतेरवयवान् प्रत्या-
धारत्वात् प्रतिष्ठात्वम् ; अतएव प्रथमायां चित्तौ प्रकृतयो-
रिष्टकयोरुपधाने प्रजापतेः स्वस्य वसन्तर्त्तुदेवत्यत्वेन तदात्मकै-
तद्विष्टकादयन्तत्वं यत् प्रतिष्ठारूपं मङ्गं मंस्ति, तदस्मिन्नेतन्म
प्रतिनिहितवान् भवतीत्यर्थः ॥

अथानयोरिष्टकयोरुपधानस्य स्थानविशेषं विधाय प्रगं-
सति—“ते अमन्तर्हिते इति । “अमन्तर्हितास्तदिति । ‘तत्’

* ‘प्रदधाति’—इति अ ।

† पा० सु० ६. १. ८७ ।

‡ पा० सु० १. १. १४ ।

§ पा० सु० ६. १. १४ ।

॥ पा० सु० ६. १. १०८ ।

तेन 'प्रजाः' 'ऋतुभ्यः' 'अनन्तर्हिताः' अव्यवहिताः 'दधाति',
 ऋतुषु प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति— "तस्मादिति ।
 यत एवं तस्मात् 'प्रजाः' 'ऋतून्' प्रमिलित्य 'प्रजायन्ते' 'गर्भे'
 सन्ते' गर्भेऽपि विद्यमानं 'जन्तुम्' ऋतुभिर्ह्येव 'सम्पश्यन्ति' ।
 ऋतूनां कालात्मकत्वात्, कामस्य च सदातनत्वेन सर्वोत्पत्ति-
 मन्निमित्तत्वाद्, प्रजातावस्था, जायमानावस्था, जातावस्था
 च तत्रैव सम्बन्धन्त इति भावः ॥ ११ ॥

विधत्ते— "अथेति ॥ 'अथ' ऋतुष्वेष्टकोपधानानन्तरम्,
 अपाठाभिधा मिष्टका सुपदध्यात् । अपाठायाः मृन्मयेष्टकात्वात्
 तदुपधाने दृष्यिष्युपधान मेव सम्पादितम् भवतीत्याह— "इयं
 वा इति । तस्या अपाठाया उपधानम् अयनस्यलस्य पूर्वभागे
 कर्त्तव्य मित्याह— "तां पूर्वाहं इति । ननु किमर्थं मस्याः
 पूर्वाहं उपधान मिति तत्राह— "प्रथमेति । 'इयम्' अपाठा,
 उखायाः 'प्रथमा' पूर्वा 'अष्टक्यत' खलु ॥ १२ ॥

प्रकृताया इष्टकायाः अपाटेतिनामधेयप्राप्तिप्रदर्शनपूर्वक सुप-
 धानोपयोगं दर्शयति— "सा यदपाठा नामेत्यादिना । पुरा खलु
 'देवायासुराथ' 'प्राजापत्याः' प्रजापतेरपत्यभूताः । पत्युत्तरपदत्वाद्
 "दित्यदित्येत्यादिना † अपत्यार्थे ष्य-प्रत्ययः । 'ते' एते - उभये
 ऽपि सखा मकुर्वन् । ततः 'ते देवाः' केनोपायेनासुरान् जयेमेति
 विचार्य, 'एताम्' अपाठाभिधाम् 'इष्टकां' तदुपायत्वेन 'अप-
 श्यन्' । दृष्ट्वा च 'ता मिमाम्' इष्टका सुपद्धितवन्तः । ततः 'ता

* का० यौ० सू० १७ अ. २५ ।

† या० सू० अ. १ अ. ५ ।

सुपधाय 'असुरान्' 'सपत्नान्' वैरिणः, 'भ्रातृभ्यान्'-इति सपत्र-
शब्दार्थविवरणम् । भ्रातृशब्दाद् "व्यन् सपत्रे"-इति * सपत्रार्थे
व्यनो विधानात् । तानसुरान् 'अस्मात् सर्वस्मात्' स्थानाद् 'अस-
हन्त' निराकुर्वन्, यथैषु लोकेषु अवस्थानं न लभन्ते, तथा पर्यबी-
भवन्नित्यर्थः । यत एतया असुरानसहन्त, 'तस्मादपाठा'-इति
नामधेयम् । अस्मात्सुराणां सहनकथनेन स्वेया मसहनं मर्यतः
प्राप्तम् ; अतश्चेतस्या दृष्टकायाः स्वेया मसहनं प्रत्यपि कारण-
त्वादसहनसाधनत्वेनापाठेत्युच्यते । "साज्यै साढा सादेति निगमः"
-इति † 'साढा'-शब्दो निपातितः, ततो भञ्समासः, व्यत्ययेन
भूर्वभ्यादेशः । "तथैवेति" इति । यथैव देवा अपाठा सुपधाय
असुरान्निराकुर्वन्, 'तथैव' 'यजमान एता सुपधाय' 'द्विपन्तम्'
द्वेयं कुर्वन्तम्, 'भ्रातृभ्यम्' अस्मात् सर्वस्मात् 'प्रदेशान्निरा-
कुर्वते' ॥ ३३ ॥

अथैता मेवेष्टकां वामात्मनापि प्रशंसति ‡—"यदेवेति । "वा-
चैव तद्देवाः"-इत्यादिना अपाठाया वागूपत्वं § प्रतिपाद्यते । यतो
देवा निर्भर्त्सनादिविशिष्टया 'वाचैव' 'असुरानसहन्त', तस्मान्निरा-
करणसाधनत्वसाधन्यादिपाठा वाक् खल्वित्यर्थः । "तथैवेति ।
यतो देवाः वाचा असुरान् असहन्त, ततो देवदेव 'यज-
मानः' अपि 'वाचैव द्विपन्तं भ्रातृभ्य मस्मात् सर्वस्मात् सज्जते' ।

* पा० सू० ४ १. १४५ ।

† पा० सू० ६ ३ २१२ ।

‡ 'प्रशंसति'-इति क ।

§ 'वागुपावाद्योक्तं'-इति क ।

यतः अपाढा उत्तान्यायेन वागात्मिका , अत एतेन अपाढो-
पधानेन 'वाच मेव उपादधत देवाः', 'तथैव' 'यजमानः'
'वाच मेवोपधत्ते' ॥ ३४ ॥

यदुक्तं मियं वा अपाढेत्यपाढायाः पृथिव्यात्मकत्वम् ,
तदुपजीव्यास्या अपाढाया इष्टकायाः 'वामभृत्'-सञ्ज्ञाप्राप्तिं
दर्शयति— "मेय मिति । 'वामं' वननोयं वसु ; - 'प्राणाः'
सर्वैराशास्यमानत्वात् 'वामं' वसु । 'यत् किञ्च' 'प्राणीयं'
प्राणवत् अर्प्यजात मस्ति , 'तत् सर्वम्' 'इयं' पृथिवी 'विभर्ति'
खलु । अतश्च वामशब्देन प्राणाभा मभिधानात् , प्राणानां तद्वतां
वामेदविवक्षया 'इयं' पृथिवी 'वामभृत्'-सञ्ज्ञेति तदात्मिका-
प्यपाढा वामभृत्-सञ्ज्ञेत्यर्थः । "वाग्वा अपाढेति यदुक्तं वागा-
त्मकत्वम् १ , तदप्युपजोष्येतसञ्ज्ञास्ताम माह— "वाग्ध
त्वेवेति । "वाचि वा"-इत्यत्र वाक्शब्देन वागिन्द्रियस्यानं
मुखं सूच्यते , प्राणानुविधायित्वात् प्राणशब्देन च श्रोत्रादीनी-
न्द्रियाणि , प्राणेभ्योऽर्थे वाचि मुखे अत्र 'धीयते' निधीयते ।
"तस्माद् वाग्वामभृदिति । तदात्मिकापाढापि वामभृदित्य-
भिधीयते ॥ ३५ ॥

मेय मित्यादिनोक्तप्रकारेण निष्पन्नं भयं माह— "त एत
इति । मेय मित्यादिना अपाढाया आधिभौतिकप्राणात्मकत्व
सुक्तम् , वाग्ध त्वेवेत्यादिना तु आध्यात्मिकप्राणात्मकत्वम् ।
ततश्च अपाढेति यदेषा , 'ते सर्वे प्राणाः' आध्यात्मिकत्वा-

• इहैव परस्तात् ३१ कक्षी (२८६ पृ०) दृष्ट्या ।

† पुरस्तात् ३४ कक्षी (२८६ पृ०) दृष्टव्यम् ।

धिभौतिकत्वादिभेदेनोभयविधा अपि प्राणा इत्यर्थः । 'त एते'
-इति 'प्राणाः'-इत्येतदपेक्षया लिङ्गवचने । उक्त मपाढाया
उभयविधप्राणात्मकत्वं सुपजीव्य, तस्याः पूर्वभागे उपधान
सुपपादयति— "ता पूर्वाह्ण इति । "तस्मादिति । 'पुरस्तात्'
पूर्वभागे इत्यर्थः । "इमे"-इति अभिनयेन निर्देशः । 'तस्मात्'
पूर्वाह्णे उपधानात् सुखे 'इमे प्राणा' भवतिष्ठन्त इति शेषः ।
अपाढायाः पूर्वभागे मन्त्रवत्या इष्टकाया उपधानं निवारयति
—"ता मान्ययेति । 'पुरस्तात्' 'ताम्' मपाढा 'प्रति' 'अन्यया'
मन्त्रवत्या इष्टकयोपधानं 'न' सम्पादयेत् । 'एतस्या चित्ता-
विति । तत्र हेतुरुच्यते— "नेदिति, निपात परिभये
वर्तते * । अपाढाया प्राणात्मकत्वाद् एतस्याः प्रथमायां चित्तौ
तस्याः पुरस्तात् मन्त्रवदिष्टकोपधाने तद्व्यवधानात् 'प्राणान्'
एव अपिहितवान् भवतीति परिभयेन नोपदध्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु यदि समन्त्रकाणां मिष्टकानां सुपधाने प्राणापिधानम्,
तर्हि अपस्यानां मन्त्रविशिष्टानां मिष्टकानां सुपधानेन तत्
कस्माच्च भवतीत्यत आह— 'यदपस्या इति । अपस्यानां
मन्त्रात्मकत्वं तद्विधायकब्राह्मणेषुभिधास्यते † । आपयावादिना ,
तत्कारणत्वात् । अत्रेन तु प्राणानां अपिधानं न सम्भवति,
अत्रोपजीवित्वात् प्राणानाम् । अतथास्यरत्नकत्वादपस्यानां
समन्त्रकाणां मध्युपधानं न विरुध्यत इति भावः । अथ तस्याः
उपधानं नृत्तययोः समीपे विधाय स्तौति— "ता मनन्तर्हिता

* "नेति एव इतिक्तेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति वि० १ ३ ६ ।

† इहेवोपरिष्ठाद् पञ्चमे ब्राह्मणे १० कलिकायां द्रष्टव्यं भविष्यति ।

मिति । 'स्यं वाग्युपु प्रतिष्ठिता वदतीति । ऋतुष्ववस्थितेषु प्राणिषु प्रतिष्ठिता वदतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

“प्रजा वै विश्वज्योतिरिति विश्वज्योतिषः प्रजात्वं मुक्तम् , “वाग्वा अपाटेति अपाटाया वाक्त्वं प्रतिपादितम् , ततश्च विश्वज्योतिषः समीपे अपाटाया उपधाने सति प्रजासु वागुपहिता भवति ; तदकृत्वा तयोर्मध्ये किमर्थं ऋतव्ययोरुपधानं कृतमित्याशङ्क्य तत्कारणमाह— “तदाहु रिति । “संवत्सरो वा ऋतव्ये इति । “ऋतव एते यदृतव्ये इति ऋतव्ययोः ऋत्वात्मकत्वात् , सम्भूय सर्वेषां ऋतूनां संवत्सरात्मकत्वात् , ऋतव्ये संवत्सरः । ततश्च ऋतव्ययोरन्तरोपधाने संवत्सरेण प्रजाभ्यो वाचं व्यवहितां करोति । ‘तस्मात्’ इदानीं सुत्यप्तेरपरि “संवत्सरवेलायां” संवत्सरे गते सति यथात् ‘प्रजाः वाचं प्रवदन्ति’ ॥ ३८ ॥

प्रजातया दृष्टकाया उपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— अपाटासीत्यादिना * । यतो ‘देवाः’ ‘एतया’ दृष्टकाया ‘असुरान्’ ‘असहस्र’ निराकुर्वन् ; अतः सहस्रसाधनत्वाद् “अपाटासीति मन्त्र आह । “सहस्रवीर्यासीत्यत्र सहस्रशब्देनापरिमितसङ्ख्या विवक्षितेति दर्शयति— “सर्वे वै सहस्र मिति । हे इष्टके ! त्वं ‘सहस्रानां’ असुराणां निराकर्त्री ; अतो नाम्ना अपाटासि । तस्मात् ‘अरातोः’ अदानशोभान् (यचून् †) ‘सहस्र’ परिभावय । किञ्च ये पूर्वं विरोधिनो न भवन्ति , इतः परम् ‘भूतनां’ सङ्ग्राम मिच्छन्ति , ते ‘भूतनायतः’ । भूतनाशब्दा-

* वा० सं० १३. २६ ।

† नाशयेत् पदं ङ-पुस्तके ।

दाकारलोपाभावश्चाहन्दसः । तानपि परिभावय । किञ्च त्वं
'सहस्रवीर्यासि' अपरिमितवीर्यविशिष्टा * भवसि । अनेन शत्रु-
निराकरणसामर्थ्यं सुपपादितम् भवति । तादृशी 'सा' मां 'बिन्ध'
प्रीणीहीति सन्त्वार्थः ॥ ३८ ॥

अथ दूर्वेष्टकादीनां स्वयमाह्वयायाः प्राग्भागे उपधाने
कारणं माह— “तदाहुरिति । ‘अभि स्वयमाह्वयाम्’ अभिलक्ष्य,
स्वयमाह्वयाया उपरि भागे इत्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रतीत्याभिमुख्ये”
—इत्यथ्ययीभावसमासः † । ‘अन्या इष्टकाः’ उपरि बध्यमाणाः
‘उपधीयन्ते’ ‘एताः’ दूर्वेष्टकादयस्तु तस्याः ‘प्राच्य उपधीयन्ते’—
इति यदस्ति, ततोत्तरं माह— “हे वै योनिः”—इति । ‘देवयोनिः’
‘अन्यः’, ‘मनुष्ययोनिः अन्यः’, इति यदुक्तं मन्यत्वम्, तदाह—
“प्राचीनेति । ‘प्राचीने भागे’ पूर्वभागे ‘प्रजननम्’ उत्पत्तिः,
तत्कारणं वा येषां ते तयोक्ताः ; ‘मनुष्याः’ तु ‘प्रतीचीनप्रजननाः’
ततश्च ‘एताः’ इष्टकाः स्वयमाह्वयायाः ‘प्राचो.’ प्रागपवर्गाः
‘उपदधाति’—इति यत्, तेन ‘देवयोनिरेव’ ‘एतत्’ एनं ‘यज-
मानम्’ ‘प्रजनयति’ उत्पादयति । दूर्वेष्टकादीनां सुत्तरोत्तर-
पूर्वभावेन उपधानं काव्यायनेनोक्तम्— “पूर्वाम्-पूर्वां सुत्त-
राम्”—इति ‡ ॥ ४० ॥ २ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपयब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* ‘अपरिमितमद्याकवीर्यविशिष्टा’—इति छ ।

† पा० सू० २. १. १४ ।

‡ का० यौ० सू० १७. ३ १८ ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं वानकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिदिपसहितरथौ सायणिः सिद्धिणार्यौ ,
व्यव्याणोद्विष्वक्पक्षं प्रधितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्द्राष्ट्रिं धन्यजम्ना तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं क्षपावान् शुडलत मज्जो राजर्तं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजम्ना लवणज मटुणः शर्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मत्तत मुदा पाचसास्तिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अथव्याधीयन्त, पञ्चमकाण्डोपहितोपाध्यायान्ते दृष्ट्याः ।

† अथ १ ब्रा० २५ क० , २ ब्रा० ४० क० , मङ्गलयनयाच
तृतीयप्रपाठकीयद्वयोर्नाञ्चणयोः प्लु कण्डिकाः श्रुता इति ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

कूर्मं सुपदधाति । रसो वै कूर्मो रस मेवैतदु-
पदधाति यो वै स एषां लोकानां मसु प्रविष्टानां
पराङ्मुखोऽत्युत्तरत्स एष कूर्मस्तु मेवैतदुपधाति या-
वानु वै रसस्तावानात्मा स एष इमऽएव लोकाः *
॥ १ ॥

तस्य यदुधरं कपालम् । अयं स लोकस्तत्
प्रतिष्ठितमिव भवति प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकोऽथ
यदुत्तरं सा द्यौस्तद्वावगृहीतान्त मिव भवति
व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षं

स एष इमं एव लोका इमानेवैतल्लोकानुपदधाति
॥ २ ॥

तु मभ्यनक्ति । दध्ना मधुना घृतेन दधि हैवास्य
लोकस्य रूपं घृतं मन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैन-
मेतद्रूपेण समर्द्धयत्यथो दधि हैवास्य लोकस्य रसो
घृतं मन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैन मेतद्रूपेण समर्द्ध-
यति * ॥ ३ ॥

मधु व्याता ऋतायत ऽङ्गति । यां वै देवता मृग-
भ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सऽक्सी देवता तद्य-
जुस्तथैतन्मध्वेवैष त्रिषो रसो वै मधु रस मेवा-
स्मिन्नैतदुपधाति गायत्रीभिस्त्रिभिस्तस्योक्तो वन्धुः
॥ ४ ॥

स यत् कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजां ऋजत यदृजताकरोत्तद्यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः
प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

स यः सु कूर्मोऽसौ सु आदित्यः । अमु मेवै-
तदादित्य मुपदधाति तं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मुपदधा-
त्यमुं तदादित्यं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं दधाति तस्माद-
सावादित्यः पुरस्तात् प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽषा-
ढायै वृषा वै कूर्मो योषापाढा दक्षिणतो वै वृषा
योषा मुपशेतेऽरत्रिमात्रेऽरत्रिमात्राच्च वृषा योषा
मुपशेते सैषा स्रुवासा मिष्टकानां मुष्टिषी यदुपाढै-
तस्यै दक्षिणतः सन्तस्रुवासा मिष्टकानां दक्षिणतो
भवति ॥ ६ ॥

यद्वेव कूर्म मुपदधाति । प्राणो वै कूर्मः प्राणो
हीमाः स्रुवाः प्रजाः करोति प्राण मेवैतदुपदधाति
तं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मुपदधाति पुरस्तात्तत् प्रत्यञ्चं
प्राणं दधाति तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ् प्राणो धीयते
पुरुष मभ्याहृतं यजमाने तत् प्राणं दधाति दक्षि-
णतोऽषाढायै प्राणो वै कूर्मो व्यागपाढा प्राणो वै
व्याचो वृषा प्राणो मिथुनम् ॥ ७ ॥

अपां गुम्भन्तीदेति । एतदापां गुम्भिष्ठं यत्रैष
एतत्तपति मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन् मामग्निर्वैश्वानर

इति मैत्र त्वा सूर्यो हिंसीन् मो ऽअग्निर्वैश्वानर
 इत्येतदुच्छिन्नपत्वाः प्रजा अनुवीक्षस्वेतीमा वै सर्वाः
 प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्ता अनु-
 वीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या हृष्टिः सचता मिति
 यथैवेन दिव्या हृष्टिरनुसर्चेतैव मेतदाह ॥ ८ ॥

अथैन मेजयति । चीन्समुद्रास्समस्तपत्
 स्वर्गानिती मे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेषु
 कूर्मो भूत्वानुसृप्तसर्पाणां पतिर्बृषभ इष्टकानां
 मित्यपां छेष पतिर्बृषभ इष्टकानां पुरीषं
 वसानः सुकृतस्य लोक इति पशवो वै पुरीषं
 पशून् वसानः सुकृतस्य लोक इत्येतत् तत्र गच्छ
 यत्र पूर्वं परेता इति तत्र गच्छ यथैतेन पूर्वं
 कर्मण्युगित्येतत् ॥ ९ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति । महती द्यौः
 पृथिवी च न इत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षता मितिमं
 यज्ञं भवता मित्येतत्पिपृतां नो भूरीमभिरिति
 विभृतां नो भूरीमभिरित्येतद् द्यावापृथिव्योत्तमयो-
 पदधाति द्यावपृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

त्रिभिरुपदधाति । वय इमे लोका अथो विष्ट-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य भावा तावतैवैन मेतदुप-
दधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत् षट् तस्योक्तो बन्धु-
रवका अधस्ताद्भवन्त्यवका उपरिष्ठादापो वा ऽभवका
अपा मेवैन मेतन्मध्यतो दधाति सादयित्वा सूद-
दोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथोलूखलमुसले ऽउपदधाति । विष्णुरका-
मयतान्नादुः स्या मिति सु एते ऽङ्गुष्ठके ऽअपश्यदुलू-
खलमुसले ते ऽउपमाधत्त ते ऽउपधायान्नादो ऽभवत्तथै-
वैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले ऽउपदधाति येन
रूपेण यत् कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण
तत् कर्म कृत्वान्नादोऽसानीति तदेतत्सर्वं मन्त्रं यदु-
लूखलमुसले ऽउलूखलमुसलाभ्यां छेवावं क्रियत
ऽउलूखलमुसलाभ्या मद्यते * ॥ १२ ॥

ते रेतस्मिचोर्बेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतः-
सिचौ मध्यं सु पृष्टयो मध्यत् एवामिन्नेतद्ब्रूँ दधा-

त्युत्तरे ऽउत्तर मेवास्मादेतदुन्नं दधात्यरत्निमान्नेऽरत्नि-
मावाद्यान्न मद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमान्ने भवतः । प्रादेशमात्रो वै गुर्भो
व्विशुरन्न मेतदात्मसम्मित मेवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति
यदु वा ऽप्रात्मसम्मित मन्नं तदवति तन्नं हिनस्ति
यद्गुयो हिनस्ति तद्यत् कुनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

औदुम्बरे भवतः । ऊर्ध्वं रुस उदुम्बर ऊर्ध्वं
मेवास्मिन्नेतद्रुसं दधात्यथो सर्व्वं ऽएते व्वनस्पतयो
यदुदुम्बर एते ऽउपदधत् सर्व्वान् व्वनस्पतीनुपद-
धाति रेतस्मिन्चोव्वेलयेमे वै रेतस्मिन्चावनयोस्तद्वन-
स्पतीन् दधाति तस्मादग्योव्वनस्पतयश्चतुःसक्ति
भवति चतस्रो वै दिशः सर्व्वान्सु तद्विद्म व्वन-
स्पतीन् दधाति तस्मात् सर्व्वान्सु दिद्म व्वनस्पतयो
मध्ये सुहृद्गीतं भवत्युलूखलमुसले ॥ १५ ॥

यद्देवोलूखलमुसले ऽउपदधाति । प्रजापते-
र्व्विस्तसात् प्राणो मध्यत उदचिक्रमिषत्त मन्नेना-
गृह्णात् तस्मात् प्राणो ऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवान्न
मुत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥

प्राणे गृहीते ऽस्मादन्नमुदचिक्र मिपत्तत् प्राणेना-
गृह्णात् तस्मात् प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव प्राणिति
सोऽन्न मत्ति ॥ १७ ॥

एतयोरुभयोरगृहीतयोः । अस्मादूर्गुदचिक्रमि-
पत्ता मेताभ्या मुभाभ्या मगृह्णात् तस्मादेताभ्या
मुभाभ्यामूर्गगृहीता यो ह्येवान्न मत्ति स प्राणिति त
मूर्जयति ॥ १८ ॥

जर्ज्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे ऽउदचिक्र-
मिपतां ते ऽज्जर्जागृह्णात् तस्मादेते ऽउभे जर्ज्जां
गृहीते यत् ह्येवोर्ज्जयति स प्राणिति सोऽन्न मत्ति
॥ १९ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्यो-
ऽन्येन गृहीत्वात्मन् प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्य-
मान ए सर्वे देवा अनुप्रापयन्तान्नजीवन ए हीद ए
सर्व्वम् ॥ २० ॥

तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः । तदे स प्राणो ऽभव-
दिति तद्वि स प्राणो ऽभवन् महा भूत्वा ० प्रजापति-

रिति महान् हि स तद् भवद्यदेन मेते देवाः
 प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या वित्वेति प्राणा वै भुजो
 ऽन्नं भुजिष्या एतत् सर्वं वित्वेत्येतद्यत् प्राणान्
 प्राणयत् पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्वा प्राणान् प्राणयत्
 तस्मात् प्राणा देवा अथ यत् प्रजापतिः प्राणयत्
 तस्माद् प्रजापतिः प्राणो यो वै सु प्राण एषा सा
 गायत्यथ यत् तदन्न मेष स विष्णुर्देवताथ या सो
 ऽर्गेष सु उदुम्बरः * ॥ २१ ॥

सो ऽब्रवीत् । अथ ब्वाव मा सर्वस्मात् पाप्मन
 उदभार्षीदिति यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्बर
 उदुम्बरो ह वै तु मुदुम्बर इत्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्ष-
 कामा हि देवा उरु मे करदिति तस्मादुरुकर
 मुरुकरः ह वै तदुलूखल मित्याचक्षते परोऽक्षम्परो-
 ऽक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां प्राणानां योनि-
 र्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

तत् प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रं मिव

हि शिरश्चतुःसक्ति भवति चतुःसक्तौव हि शिरो
मध्ये सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतं मिव हि
शिरः ॥ २३ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् तदग्निनेतत् सर्वं
मध्यतो ऽदधुः प्राण मन्त्र मूर्जं तथैवास्मिन्नय मेत-
दधाति रेतस्त्रिचोर्व्वेलया पृष्टयो वै रेतस्त्रिचौ
मध्य सु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतत् सर्वं दधाति
॥ २४ ॥

व्विष्णोः कुर्माणि पश्यतेति । व्वीर्यं वै कर्म
व्विष्णोर्व्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि पश्यश
ऽद्रत्युन्नं वै व्रतं यतो ऽन्नं स्पाशयाश्चक्र ऽद्रत्येत-
दिन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य क्षीप युज्यः सुखा
द्विदेवत्ययोपदधाति * द्वे ह्यलूखलमुसले सक्तु
सादयति समानं तत् करोति समानं क्षीतदन्न
मेव सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः
॥ २५ ॥

अथोखा मुपदधाति । योनिर्वा ऽउखा योनि
मेवैतदुपदधाति ता मुलूखल ऽउपदधात्यन्तरिक्षं
वा ऽउलूखलं यद्वै किञ्चास्या ऊर्ध्वमन्तरिक्षं मेव
तन्मध्यं वा ऽअन्तरिक्षं मध्यतस्तद्योनिं दधाति
तस्मात् सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिरपि ज्वन-
स्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्वेवोखा मुपदधाति । यो वै स प्रजापति-
र्व्यस्र७सतैषा • सोखे मे वै लोका उखे मे लोकाः
प्रजापतिस्ता मुलूखल ऽउपदधाति तदेन मेतस्मि-
नसुर्व्वस्मिन् प्रतिष्ठापयति प्राणे ऽन्न ऽजर्ज्यथो ऽए-
तस्मादेवैन मेतत् सर्व्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥
॥ २७ ॥

अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाजं मुखां कृत्वा
पुरस्तादुखाया उपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तयो
हास्यैषानन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तुदाहुः । कथं मस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भव-

तीति यदेव युज्यङ्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चित् मग्निं
 वैश्वानरमुपनिगच्छति तत एव तत् पक्वञ् शृत
 मुपहितं भवति ॥ २६ ॥

ध्रुवासि धरुणेति । तस्योक्तो वन्धुरितो जज्ञे
 प्रथमं मेभ्यो योनिभ्यो ऽअधि जातवेदा इत्येतेभ्यो
 हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदा अजायत स गायत्र्या
 त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं ब्रह्म प्रजानग्नि-
 त्येतैर्वा ऽएष कुन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं ब्रह्म प्रजा-
 नन् ॥ ३० ॥

इषे राये रमस्व । सहसे युम्न ऽजर्जे ऽअप-
 त्यायेत्येतस्मै सुर्वस्मै रमस्वित्येतत् सम्राडसि स्वरा-
 डसीति सम्राट् च ह्येष स्वराट् च सारस्वतौ
 त्वोत्सौ प्रावता मिति मुनो वै सरस्वान् वाक्तर-
 स्वत्येतौ सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्वा प्रावता मित्ये-
 तद् द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो वन्धुरयो ह्ययं
 ह्येवैतद्रूपं मृच्छापद्य सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३१ ॥

अथैना मभिजुहोति । एतद्वा ऽअस्या मेतत्

पूर्व० रेतः सिक्तं भवति सिकतास्तदेतदभिकरोति
तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं मभिक्रियत ऽत्राज्येन जु-
होति सुवेण स्वाहाकरेण द्वाभ्या माग्नेयीभ्यां गाय-
त्रीभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३२ ॥

अग्ने युच्वा हि ये तुव । युच्वा हि देवद्वत-
मानिति युक्तवतीभ्या मिद मेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति
तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात्* । अथाभिबुडु-
यात् सर्व्वं वै तद्यत् संवत्सरभृतः सर्व्वं तद्यदभि-
जुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेता सर्व्वं
वै तद्यदसंवत्सरभृतो ऽसर्व्वं तद्यदुपतिष्ठते ऽभि-
त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

पशुरेष यदग्निः† । सो ऽत्रैव सर्व्वः कृत्स्नः
संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमावसा श्रोणी द्वियजुः
पृष्ठयो रेतस्त्रिचौ कौकसा विश्वज्योतिः ककुद

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'यदग्नि'—इति ग, घ ।

मृतव्ये ग्रीवा अयाटा शिरः कूर्मो ये कूर्मो प्राणा
ये शीर्षन् प्राणास्ते * ते ॥ ३५ ॥

तं वा ऽएतम् । इतु ऊर्ध्वं प्राञ्चं चिनोत्यसौ
वा ऽथादित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मित ऊर्ध्वं
प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इतु ऊर्ध्वः प्राङ्
धीयते † ॥ ३६ ॥

अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं तदादित्यं प्रस-
लव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्य इमांल्लोकान् प्रस-
लव्यनुपयैति ॥ ३७ ॥

उदुरमुखा ‡ । योनिरुलूखल मुत्तरोखा भुवत्यु-
धर मूलूखल मुत्तरुध् छुदुर मुधरा योनिः शिश्रं
मुसलं तद् वृत्तं मिव भवति वृत्तं मिव हि शिश्रं तद्
दक्षिणत उपदधाति दक्षिणतो वै व्यृषा योधा
मुपशेते यदु पशोः संस्कृतस्याश्वं तद् दूर्ध्वेष्टका
तस्य वा ऽएतस्योत्तरोऽर्ध्वं उदाहिततरो भवति पशु-

* 'ति'—इति ग, घ ।

† 'धीयते'—इति क ।

‡ 'उदुरमुखा'—इति ग, घ ।

रेप यदग्निस्तस्मात् पशोः सुहितस्योत्तरः कुचिरुन्नत
तरो भवति * ॥ ३८ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५, १,] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽश्वितं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे स्वयमाष्टादीनां सुपधानं अभिहितम् ;
अथास्मिन् ब्राह्मणे कूर्मादीनां सुपधानं अभिधास्यते । तत्रादौ
तावत् कूर्मोपधानं विधाय तं रसात्मना स्तौति— “कूर्मं
सुपदधातीति । उक्तं मेव कूर्मस्य रसत्वं प्रतिपादयति— “यो
ये स इति । ‘एषां’ पृथिव्यादीनां ‘लोकानाम्’ ‘अप्सु’ ‘प्रविष्टानां’
मग्नानां ‘सः’ प्रसिद्धो यः ‘रसः’ ‘पराङ्’ अनाहतः ‘अत्यक्षरत्’
अस्रवत् । ‘सः’ रसः ‘एषः’ इदानीं मध्याभिरुच्यमानः ‘कूर्मः’ ।
अतः ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन कूर्मोपधानेनोपहितवान् भवति ।
लोकस्वरसत्त्वप्रनाद्यां कूर्मस्य लोकालम्बकत्वं मेवाह— “यावानु
वा इति । ‘रसः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः , ‘आत्मा’ देहोऽपि
‘तावान्’ तत्परिमाणः ; रस एव देहस्यान्तर्भावात् । यथा
विन्मीने लोहपिण्डे तत्स्वरूपं तद्रूपे सूक्ष्माकारेण अवतिष्ठते ,
तदल्लोकरसात्मके कूर्मे ‘लोकाः’ अपि सूक्ष्मरूपेण अवतिष्ठन्ते
इति ‘स एषः’ कूर्मः एतत् सर्वलोकालम्बक इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुक्तं कूर्मस्य पृथिव्यादिनोकचयात्मकत्वं , तदेव तच्छ-

• ‘भवति’—इति क ।

रोरे विविच्य दर्शयति— “तस्येति । ‘तस्य’ कूर्मस्य यदधस्तनं
 ‘कपालं’ कठिनत्वक्, ‘सः’ ‘अयं लोकः’ पृथिवी । अधरकपाल-
 पृथिव्योः कस्यचित् साधर्म्यस्य प्रदर्शनात् तादाम्ना सुपपाद-
 यति— “तत् प्रतिष्ठित मिवेति । ‘प्रतिष्ठितम्’ अधः सर्वत्र
 पृष्ठतलम् । अधरकपाल-पृथिव्योस्तथाविधत्वात् तस्य पृथिव्या-
 मकत्वम् । “अथेति । ‘अथ’ ‘यत्’ ‘उत्तरं’ कपालम्, ‘तद्’ ‘द्यौः’
 युल्लोकः । पूर्ववत् तदेवोपपादयति— “तद् व्यवट्टहीतान्त मिति ।
 विविध मवट्टहीतः अवन्तः प्रान्तो यस्य, तत् तथोक्तम् ।
 कूर्मस्योपरिकपालम् सर्वतो मण्डलाकारिणावनतप्रान्तम् ‘एव’
 ‘भवति’, ‘द्यौः’ अपि तथाविधा ; अतस्तस्य तदात्मकत्वम् ।
 अथ ‘यत्’ अधरोत्तरयोर्द्वयोः कपालयोः ‘अन्तरा’ मध्य मस्ति,
 ‘तदन्तरिक्षम्’ । अतः ‘स एषः’ कूर्मः, ‘इमे’ पृथिव्यादयः ‘एव’
 लोकाः । तस्मादेतेनोपधानेन ‘इमानेव लोकानुपदधाति’ ॥ २ ॥

विहितस्य कूर्मस्य दधिमधुघृतैरभ्यञ्जनं विधत्ते— “त मभ्य-
 नज्जीति * । दधिमधुघृतानां पृथिव्यादिलोकरूपत्वम् । घृतस्य,
 दध्न उपरिभावित्वात् पृथिव्युपरितनान्तरिक्षलोकरूपत्वम् ।
 मधुनस्तु वृक्षाचलगिखरादिपूपरि भागेष्ववस्थितत्वात् युल्लोका-
 मकत्वम् । अथवा मधुनो मधुररसत्वेन सोमात्मकत्वात्,
 सोमस्य च युल्लोकेऽवस्थानात्, ‘मधु’ युल्लोकरूपम् । प्रकारान्तरे-
 णापि दध्यादिभिरभ्यञ्जनं प्रशंसति— “अथो इति ॥ ३ ॥

अभ्यञ्जने मन्त्रं विधत्ते— “मधु वाता ऋतायत इति † ।

विहित मध्यञ्जनमन्त्रं रसात्मना प्रशंसति—“यां वै देवता मिति ।
 ‘यां देवताम्’ ‘अभि-लक्ष्य’, या ‘ऋक्’ ‘अनूक्ता’ उच्चारिता,
 तद्देवताप्रतिपादकत्वेनोच्यते, सा ऋक् तत्रातिपादकत्वात् सैव
 प्रतिपाद्या देवता । तथा यचुरपि । एवं च सत्यत्र तद्देवतास्वरू-
 प मितत् मधु ; “मधुवाता ऋतायते”—इत्यनया ऋचा प्रति-
 पाद्यत्वात् । ततश्च ‘एष ऋचः’ प्रतिपाद्यत्वेन देवताभूत-
 मध्वात्मकः । तिस्र ऋचो यस्मिन् समुदाये, स ऋचः ।
 “ऋचि तैरुत्तरपदादिनोपगच्छन्द्सि”—इति ० त्रिशब्दस्य सम्प्र-
 सारणम्, ऋवर्णस्य च लोपः, “ऋक्पूरव्यूरिति समासान्तः १” ।
 मधु च सोमरसरूपम् ; अतर्पतेन ऋचनोपधाने सति रसा-
 त्मनो ‘यस्मिन्’ कृमे ‘रस मिव’ विहितवान् भवति ।

अभ्यञ्जनमन्त्राणां छन्दःसङ्ख्ये विधत्ते—“गायत्रीभिस्त्रिभि-
 रिति । तद्व्याख्यानम् प्रागुक्त मित्याह—“तस्योक्तो बभूवुरिति ।
 तच्च “गायत्रीभिः प्राणो गायत्री प्राण मेवास्मिन्नेतद्दधाति तिस्र-
 भिः, त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः, तानेवास्मिन्ने-
 तद् दधाति”—इति षष्ठकाण्डेऽभिहितम् ॥

मन्त्राणां मय मर्धः §,— ‘ऋतायते’ ऋतं यज्ञ मात्मन

* पा० ६० १. ३० सू० १ वा० । † पा० म० ५. ४. ०४ ।

‡ इका० ३२० ६ भा० ५ क० (६ भा० २११ ए०) ।

§ तत्प्राठाश्वेवम्,—

“मधु वाता अतायते मधु चरन्ति निम्बवः ।

माध्वीनः मन्त्रोदयोः । १ । मधु नक्त सुतोयमो मधुमन्

पार्ष्णिं रजः । मधु द्यौरमु नः पिता । २ । मधुमान् नो

वनश्रतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः । माध्वीर्मांशो भवन्तु नः । ३ ।”

इच्छतीति ऋतायन् यजमानः । व्यत्ययेनाकारः । तस्मै 'वाताः'
 वायवो 'मधु' मधुररसं 'चरन्ति' स्त्रावयन्ति । 'सिन्धवः' समु-
 द्राय नद्यश्च 'मधु चरन्ति' । 'शोषधीः' शोषघ्नोऽपि । "वा-
 ष्छन्दसि"—इति * पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नः' अस्मात्सन्धि यजमानार्थं
 'माध्वीः' मधुररसोपेताः 'सन्तु' । "ऋचवास्तुवास्त्येत्यादिना '।'
 माध्वी-शब्दो निपातितः । किञ्च 'भक्तम्' रात्रिरपि 'मधु' मधुर-
 रसोपेता भवतु । अपि च 'उपसः' मधुररसोपेता भवन्तु । तथा
 यत् 'पार्थिवं रजः', तत् सर्वं 'मधुमत्' अस्तु । 'नः' अस्माकं यज-
 मानस्य 'पिता' पिबस्थानीया 'घ्नीः' 'मध्वस्तु' मधुररसोपेता भवतु ।
 'वनस्पतिः' अस्त्रत्यादिर्यज्ञसाधनमृतः 'नः' अस्माद्यजमानार्थं
 'मधुमान् अस्तु' । 'सूर्यः' अपि 'मधुमान्' सन्तापराहित्यलक्षण-
 माधुर्यरसोपेतः 'अस्तु' । तथा 'गावः' 'नः' अस्माद्यजमानार्थं
 'माध्वीः' मधुररसोपेताः 'भवन्तु' ॥ ४ ॥

अथ कूर्म इति नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "स
 यत् कूर्म इति । 'एतत्' कूर्मसम्बन्धि 'रूपम्' आत्मनः
 'कृत्वा' 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' । असृजतेत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यदसृजताकरोदिति । असृजतेति यत्, तदकरोदित्यर्थः ।
 'तत्' तेन कूर्मरूपेण 'अकरोत्'-इति 'यत्', तस्माद् अकरोदिति
 'कूर्मः'-इति, कूर्मशब्दो नामधेय मित्यर्थः । करोतेरौणादिके मक्-
 प्रत्यये "बहुलं छन्दसि"—इत्युत्वे †, 'हलि च'-इति ‡ दीर्घे च

* पा० ख० ६. १. १०६ ।

† पा० ख० ६. ४. १०५ ।

‡ पा० ख० ७. १. १०३ ।

§ पा० ख० ८. १. ७३ ।

कृते, कूर्म इति रूपम् भवति । “कश्यपो वा”-इत्यादिक-
स्याय मर्थः, — कूर्मशब्दस्य करणे ग्रहन्तिनिमित्तकत्वात्, कश्य-
पस्य च प्रजापतित्वेन प्रजाकारकत्वात्, ‘कश्यपः कूर्मः खलु’ ;
अत एव ‘सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः’ इति ‘आहुः’ जनाः । अतएव
कूर्मस्य कश्यपात्मकत्वात् तदुपधानम् प्रशस्तमिति ॥ ५ ॥

अथ त मेव कूर्मं मादित्यात्मनापि स्वीति— “स य इति ।
‘सः’ प्रकृतो ‘यः’ ‘कूर्मः’ अस्ति, ‘सः’ ‘यसौ’ विप्रकृष्टः ‘आदित्यः’ ।
आदित्यात्मकत्वम् मण्डसाकारमायात्, यथा ‘आदित्यो यूपः’-
इति । एतस्योपधाने आदित्यस्यैवोपधानं कृतम् भवति । अतः
मादित्यात्मकत्वं सुपजीव्य, तस्य चयनप्रदेशे एव पूर्वभागे प्रत्यङ्-
मुखस्योपधानं माह— “तं पुरस्तादिति ।

अतः कूर्मस्यादित्यात्मकत्वेन पुरस्तात् ६ प्रत्यगुपधानेनादि-
त्यस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्निधानं मित्यन्योन्याश्रयता-दोष इति
चेत्, मैवम् १ ; कारकप्रापकयोर्हेतुहेतुमद्भाववैपरीत्यं भूषण
मेव, न तु दूषणम् । यथा अग्निर्धूमस्य कारको हेतुः,
धूमधानेर्प्रापक इति ; तथात्रापि कूर्मस्य पुरस्तात् प्रत्य-
गुपधानं मादित्यस्य पुरस्तात् प्राङ्निधानं कारकम्,
आदित्यस्य पुरस्तात् प्रत्यगवस्थानं कूर्मस्यैवंतिथोपधानं प्राप-
कम् । पुरस्तात् प्रत्यगुपधानम्, अपाटायाः पुरस्तादुत्तरतो
वापि स्यादित्यत आह— “दक्षिणत इति । ‘अपाटायै’-

० “प्रत्यगुपधानम्, एतस्य च पुरस्तात्”—इत्यधिकः पाठो, न च-पुस्तके ।

१ ‘मैवम्’—इत्यस्य स्थाने “नैव दोषः”—इति च-पाठः ।

इति, पष्ठर्थे चतुर्थी ॥ उत्तरेण उपपत्ति माह— “व्या
 वा इति । वृषशब्देन सेचनसमर्थत्वात् पुमानुच्यते ; अषाढा-
 शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद् अषाढा योषा खलु । “उत्तरतो हि
 स्त्री पुमांस सुपशेते”—इति श्रुतेः † पुमान् दक्षिणभागे योषा
 सुपशेते । उपशयनेन ईषिततमत्वात् योषा मिति द्वितीया ‡ ;
 अतयास्य कूर्मस्य अषाढायाः दक्षिणभागे उपधानं सुपपन्न
 मित्यर्थः । दक्षिणभागे विप्रकृष्टेऽप्युपधानं स्यादित्यत आह—
 “अरक्षिमात्रे इति । उखाया अपि पुरस्ताद् अषाढायाः
 शिष्टत्वेन सर्वेष्टकानां मपि प्रशस्तत्वात् तद्दक्षिणभागे उपधानेन
 सर्वेष्टकानां मपि दक्षिणभागे उपशयनं सिद्धम् भवतीति
 दर्शयति— “सैवेति ॥ ६ ॥

अथ त मेव कूर्मं प्राणात्मनापि स्तौति— “यद्वेदेति ।
 “प्राणो होमा इति । ‘प्राणः’ खलु ‘हमाः सर्वाः प्रजाः करोति’ ;
 प्राणिभिरेव प्रजानां उत्पादनात् । अतएव कर्त्तव्यत्वसामा-
 न्यात् ‘प्राणः कूर्मः’ इति । तदुपधाने प्राणस्यैवोपधानं भवति ।
 “तं पुरस्तादिनोक्तम् प्राणात्मकत्वं सुपजीव्य ‘पुरस्तात्’
 प्रत्यक्षुखत्वेनोपधानं सुपपाद्यते । “तस्मादिति । यत एवम्,
 तस्मात् कारणात् ‘पुरस्तात्’ सुखे प्राणवायुः प्रत्यङ्मुख-
 त्वेन ‘धोयते’ भ्रियते ।

कूर्मस्य प्राणात्मकत्वादिरण्यपुरुषाभिमुख्येन तस्योपधाने

• पा० २ २. ६२ मु० १ वा० ।

† पुरस्तात् १का० १प्र० १भा० २०क० (१भा० २८०) दृष्टव्यम् ।

‡ पा० छ० १ ४. ४६ ।

पुरुषस्य यजमानरूपत्वाद् यजमाने प्राणनिधानं भवत्याह—
 “पुरुष मभ्याहृत मिति । कूर्मस्य प्राणत्वादपाठायाः वाङ्मातृ
 तस्य दक्षिणत उपधानं युज्यत इति दर्शयति— “दक्षिणत इति ।
 स्त्रीत्वसामान्यादपाठायाः वागात्मकत्वम् । ‘प्राणः’ ‘वाचः’ ‘हृषा’
 पतिः खलु ; प्राणोपजीवनेन वाचः प्रवृत्तेः । अतः प्राणो
 वागित्युभय मपि ‘मिथुनम्’ । एवञ्च वागात्मिकाया अपाठाया
 दक्षिणभागे वागात्मकस्य कूर्मस्योपधानं सुपपद्य मित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ तदुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— “अपां गन्ध-
 वित्यादिना ७ । “यत्नेति । ‘यत्न’ स्थाने ‘अपः’ सूर्यः ‘एतत्’ तपनं
 करोति, ‘एतत्’ खलु ‘अपां’ ‘गन्धिहं’ गन्धोरतमम्, ऊद इत्यर्थः ।
 सूर्यस्य उदित्वेति तुत्वात् तस्यावस्थानप्रदेशस्य ऊदस्य सुच्यते ।
 ततश्च कूर्मव्यापा मन्त्ररेणावस्थानाद् ‘अपां गन्धन्’ सूर्यावस्थान-
 समीपदेशमन्त्रवे अपां ऊदे ‘सीद’ उपविशेति मन्त्र आह ।
 “गन्धमिति । गन्धोरगन्धस्य ज्ञान्दसो गन्धवादेयः ११ । तत
 उत्तरस्याः सप्तम्याः “अपां सुलुक्”—इत्यादिना १२ लुकि रूपम् ।
 “गन्धिह मिति । गन्धन्-गन्धादतिशायने इहनि कृते १३, “टेः”—
 इति ॥ टिप्पणी कृते, रूपम् । “मा त्वा सूर्योऽमितासीन्
 माम्निर्गन्धानः”—इत्यत्रामितासीदित्येतत्पदार्थ आह— “मैव

० भा० यो० ख० १०. ३. १८ ।

१ “मगुद इव वाणि गन्धना”—इति ते० भा० ०. ०. १ ।

२ पा० भू० ०. १. १८ ।

३ पा० ख० ४. १. १४ ।

४ पा० ख० ६. ३. १४१ ।

त्वेति । 'अच्छिन्नपत्राः'-इति । पत्रशब्देनात्रावयवो लक्ष्यते ;
तेनात्राच्छिन्नावयवा इत्ययं मर्थः स्यात् । 'या इमाः'
उपहिताः 'इष्टकाः', 'ताः' इमा एव 'सर्वाः प्रजाः' खलु ।
इष्टकानां प्रजापत्यात्मकत्वेन, प्रजापतेयं सर्वप्रजाकारणत्वेन,
तदात्मकत्वादित्यर्थः । रिष्ट-शब्देनाभिष्टं व्याधिप्रभृतिकं मुच्यते,
तद्रहिता अरिष्टाः ; तस्यैव विवरणम्— 'अनार्त्ताः'-इति ।
तथा सति अच्छिन्नपत्राः प्रजाः 'अनुवीचस्य'-इत्यनेन एत-
दुपहितेष्टकारूपाः प्रजाः, यथा 'अरिष्टा अनार्त्ताः' भवन्ति,
तथा ताः 'अनुवीचस्य' अनुपालवेत्येतदुक्तम् भवतीत्यर्थः ।
"यथैवैनं मिति । 'एनं' कूर्मं मनुजस्य, 'यथैव' 'दिष्ट्या हृष्टिः'
सम्बन्धीयात्, 'एवम्' अनेनाभिप्रायेण 'एतत्' अनुत्प्रेत्यादिकम्
आह ॥

"अपाङ्गमन्", "जीङ्गसमुद्रान्", "मङ्गी यीः"-इति * त्रिभिः
मन्त्रैः अयं कूर्मं उपधीयते । तत्र मध्यमेन तं चालयमुपदध्यात् ।
अत एव कात्यायनः— "अपाङ्गमन् इति तिसृभिर्विद्वयति मध्य-
मया"-इति † ॥ ८ ॥

तदेतद्दर्शयन्नावष्टे— "अयेति । 'एजयति' कम्पयति ।
"एजृ कम्पने"-इति ‡ धातुः । "इमे इति । ये 'इमे त्रयः'
'समुद्राः' समुद्रवन्ति समुद्रच्छस्तीति समुद्रा लोकाः § ।

* वा० सं० १९. ३०, ३१, ३२ ।

† का० यी० छ० १०. ५. १, २ ।

‡ ग्रा० प० २३४ वा० ।

§ निर० २. ३. १ दृष्टव्यम् ।

‘स्वर्गाः’ सुखहेतुभूताः । ‘तान्’ ‘एषः’ प्रजापतिः ‘कूर्मो’ भूत्वा अनुसंसर्षे^१ ; प्रजापतेर्नोक्तव्यात्मकत्वात् ‡ । “स एष इमे एव लोका इत्यादिना † कूर्मस्य लोकत्रयात्मकत्वाभिधानात् , प्रजापतिः कूर्मरूपेण लोकाननुसंसर्षेति ।

अथ मन्त्राभिसन्धिः ,— अपाम्पतित्वं कूर्मस्य ; तत्रैव सर्वदा-
वस्थानात् । वृषभशब्देन श्रेष्ठं लक्ष्यते, तच्च लोकत्रयात्मकत्वादिना
द्रष्टव्यम् । अथ वा दृष्टव्यात्मनां स्त्रीणां ‘वृषभः’ पुमान् । पुरीष-
शब्देन पद्मवोऽभिधीयन्ते , तान् ‘वसानः’ आच्छादयन् , यज-
मानस्य सम्पादयन्नित्यर्थः । अथ वा दृष्टकारूपान् पशून्
आच्छादयन्निति । पूर्वं सुपदिताः कूर्माः ‘एतेन’ उपधामलक्ष-
णेन कर्मणा ‘यत्र’ ‘परेताः’ मृताः प्राप्नुवन् , तत्र गच्छेत्ये-
तदुक्तं भवति ॥ ८ ॥

“मही द्यौरिति ‡, अत्र महीपदस्य विवक्षितं मयि माह—
“महतीति । द्वितीयपादे ‘मिमिक्षताम्’-इत्यस्यापन मयि इति
दर्शयति— “इमं यत्र भवता मित्वेतदिति । अनेकार्थत्वाद्वा-
तूनां मिमिक्षतिरवावने वर्तते । तृतीयपादे, ‘मिष्टताम्’-इत्य-
स्यार्थं माह— “विमृता मिति ॥

मन्त्रार्थेषु ,— हे कूर्म ! त्वं मया गम्भीरतरं देशं उप-
विश्य , तत्र मोदन्तं त्वां सूर्यो मा अभितपतु , ‘येष्वानरः’
मयेपा मुदरस्यः सर्वाणां च सर्वज्ञः अग्निरपि मा अभितपतु ।

• वा० सं० १३. ३१ ।

† प्रस्तावितैव द्वितीया कण्ठी दृष्टव्या ।

‡ वा० सं० १३. ३१ ।

तथाविधस्व मनवखण्डितावयवा इष्टकारुपाः प्रजाः पनु-
षोचन् । 'त्वा' त्वां 'दिव्या वृष्टिः' चानुसम्बन्धीयता मिति
प्रथमस्यार्थः ॥

हे कूर्म ! त्वं 'वीन्' सुखहेतुभूतान् लोकान् 'समसृपत्'
संसृजोऽसि । व्यत्ययेन तिवादेशः, खदित्वात् चुरडादेशः † ।
यतः स त्वम् 'अपाम्पतिः', 'इष्टकानां' च 'सृपमः', अतस्त्वां
ब्रवीमि— 'पुरोपम्' इष्टकारूपान् पशून् 'वसानः' आच्छादयन्,
'सुलतस्य' सुष्ठु सम्पादितस्याग्नेः 'लोके' स्थाने स्थित्वा, 'तत्र'
गच्छ', एतेन कर्मणा 'पूर्वे' कूर्मा. 'यत्र' 'परीताः' परागताः,
सहति प्राप्नुवन्निति द्वितीयस्यार्थः ‡ ॥

"मही धीरिति मन्त्रसु प्रागेव व्याख्यातः § । अन्तिम-
मन्त्रस्य द्यावापृथिव्यत्वं प्रशंसति— "द्यावापृथिव्य इति ।
"तस्य यदधरं कपाल मयं स लोकः"—इत्यादिना ॥ कूर्मस्य-
धस्तनोपरितनयोः कपालयोर्द्यावापृथिवीरूपत्वस्योक्तत्वात् 'कूर्मो

• अथ पाठस्वीकृतम्—

"अपाम्पमनभौद मा त्वा खुर्योऽमिताधीष्ठाविर्वानरः । अष्टि-
प्रजाः प्रजा अगुवीचस्तानु त्वा दिवा वृष्टिः अचतान्"—इति ।

† पा० भ० ३. १. ५५ ।

‡ अथ पाठस्वीकृतम्—

"वीन्मसुद्राग्लमसृपत् खर्गानपाम्पतिर्द्वेषम इष्टकानाम् । पुरोर्ब
वसानः सुलतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परीताः"—इति ।

§ ३४६ ए० १२ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

॥ पुरस्तादिहेतु ३५५ ए० २१ पं० दृश्यम् ।

द्यावापृथिव्यः' ; अतस्तदुपधाने उत्तमायां ऋचौ द्यावापृथिव्यत्वं प्रशस्तं मिति यावत् । द्यावापृथिव्यशब्दसु "द्यावापृथिवीशना-
सीरेत्यादिसूत्रेण ८ देवतार्थे यत्प्रत्ययान्तः ॥ १० ॥

उपधानमन्वाणां त्रित्वसङ्ख्या मनूय प्रशंसति— "त्रिभि-
रिति । 'इमे' पृथिव्यादयो 'लोकाः त्रयः' ; कूर्मस्य लोकत्रया-
त्मकः ; ततश्च तदुपधानं त्रिभिर्मन्त्रैः सम्पाद्यते । अपि च
अग्निस्त्रिवृत्तोमात्मकः ; अग्नेस्त्रिवृत्त्वमेकस्मादेव सहोत्पत्तेः ।
तथा च श्रूयते— "स सुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत, त मग्नि-
देयतान्वसृज्यतेति १ । आहवनीयादिभेदेन वा अग्नेस्त्रिवृत्त्वम् ।
अथवा षष्ठकाण्डे रुद्रादिमन्त्रानामधेयाभिधेयत्वादग्नेस्त्रिवृत्त्वमु-
क्तम् ३ । तथा सति अत्रोपधानमन्वाणां त्रित्वात् 'अग्निः' 'यावान्'
यत्परिमाणविशिष्टः, 'अस्य' च 'मात्रा' अवयवः 'यावती'
यत्परिमाणविशिष्टा, 'तावता' तत्परिमाणविशिष्टेन रूपेण
'एतदुपधानं' सम्पादितम् भवति ।

अभ्यञ्जनमन्वाणां उपधानमन्वाणां च सङ्ख्याः सम्भूय
प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यजतीति । 'तत्' तथा सति 'पद्' सङ्ख्या
सम्पाद्यते । तत्सङ्ख्यासम्पादनस्य तु प्रशंसारूप्यं व्याख्यानम् "पद्
वा ऋतवः"—इत्यादिना ५ प्राशुक्तमित्यर्थः ।

कूर्मस्याधस्तादुपरिष्ठाशावकाः स्थापयेदित्याह— "अवका

* पा० छ० ४. २. ३२ ।

† ते० सं० ७. १. १. ४ ।

‡ पूर्वमिन् काण्डे १. १. १०—१८ (१३० १०—१०५०) दृश्यम् ।

§ उपरिष्ठादिष्वेव २. १. ३५ दृश्यम् ।

इति ॥ 'अवका' शैवानम् । अवकास्थापनं किमर्थं मित्यत
 पाठ— "आपो वा इति । 'अवकाः' अप्सु जायन्त इति कार्य-
 कारणभेदाविवक्षया आपोऽप्यवकाः । अतयेतेनावकास्थापनेन
 'अपा मेव सन्ध्यतः' 'एनं कूर्मं निहितवान् भवति । "साद-
 यित्वेत्यादिकन्तु प्रागेव ध्याख्यातम् ॥ ११ ॥

कूर्मोपधानानन्तरम् उलूखलमुसलयोरुपधानं विधत्ते—
 "अथेति । विहितं मुलूखलमुसलयोरुपधानं मन्त्रादनसाधनतया
 प्रशंसति — "विष्णुरित्यादिना । 'येन' 'रूपेण' प्रकारेण 'यत्
 कर्म कृत्वा विष्णुरवादोऽभवत्', 'तेन' प्रकारेण 'तत् कर्म कृत्वा'
 अहं मयि 'अवादोऽसानोति' अभिप्रायेण 'यजमान उलूखलमुसले
 उपदधाति' यतः, अतो यथैव विष्णुरभूत्, 'तथैव' 'एतत्' एतेन
 यजमानोऽप्यवादो भवतीत्यर्थः ।

अन्त्रादनसाधनता कथं मनयोरिति तदुपपादयति— "तदे-
 तदिति । यतः 'उलूखलमुसलाभ्या मन्त्रं क्रियते'; ताभ्यां
 मोक्षादीनां वितुषीकरणात्, वितुषीकृतानां मेवावत्वात्,
 'अत्र मय्युलूखलमुसलाभ्यां क्रियते' । अतएव 'उलूखलमुसले'-
 इति यदेतत् कृतञ्च मन्त्रम्; तथा सति अन्त्रादनसाधनतानयो-
 रूपपद्यत इति भावः ॥ १२ ॥

अनयोः स्थानविशेषं विधाय स्तोति— "ते इति । रेतस्त्रिधा-
 विति, दृष्टकाविशेषी प्राग्विहितो १ । तयोः 'विलया' प्रान्तेन ।
 सप्तम्यर्थे दृतीया । अत एव कात्यायनः,— "रेतस्त्रिचोर्वैलाया

मरद्विमात्रयुतेरिति ५ । तत्रैवे उपदध्यात् । यतो 'रित-
स्त्रिचो' 'पृष्टयः' । पृष्टिशब्देन कटिपार्श्वस्यास्थिविशेषादुच्येते ।
अवयवापेक्षया च बहुत्वम् । रितस्त्रेचनसाधनत्वसामान्यात्
रितस्त्रिचोः पृष्टिरूपता । शरीरमध्येऽवस्थानात् पृष्टयो मध्यं
हि ; अतएव तत्रान्ते अग्नयोरुपधानात् मध्यभागे एवाग्निं
प्रजापतौ चीयमानान्मिरूपे 'एतत् अन्नं' निहितवान् भवति ।

दिगन्तरेऽपि रितस्त्रिचोरुपधानं सम्भवेदित्यत आह—
“उत्तर इति । अयमावृक्षाया उत्तरप्रदेशेऽपि । प्रमाणविशेष
माह— “अरद्विमात्रे इति । लोके हि अरद्विमात्रप्रदेशादन्न
मादायाभ्यवहियते ; अतयात्ररूपयोरनयोरुपधानं तावति प्रदेशे
कर्त्तव्यम् । “उलूखनमुसले स्वयमावृक्षा मुत्तरेणारद्विमात्रे”—
इति हि सूत्रम् ॥ ११ ॥

प्रकृते उलूखनमुसले प्रादेशमात्रे कर्त्तव्ये इत्याह—
“प्रादेशमात्रे भवत इति ५ । परिमाणविशेषोपादाने कारण
माह— “प्रादेशमात्रो वा इति । 'विष्णुः' यज्ञः , चीयमानान्मि-
रूपः । इदानीं मनिय्यत्वेन गर्भः खलु ; अतोऽयं प्रादेशमात्रः ;
लोके गर्भाणां तावत्-प्रमाणत्वात् । उलूखनमुसनं चान्नम् ;
तदेतत् सर्वं मन्नमित्युक्तत्वात् । ततश्च 'अग्निं' गर्भरूपे
विष्टौ एतेनात्मसदृश्यप्रमाणं मेव 'अन्नं' दधाति ।

• “उलूखनस्य रितस्त्रिचोर्वेलाया मरद्विमात्रयुतेः”—इति सुदित-
पाठः का० धौ० सू० १०. ४. ११ ।

† का० धौ० सू० १०. ५. १४ ।

‡ का० धौ० सू० १०. ५. १५ ।

अवस्थात्मानुरूपप्रमाणपरिग्रहे को लाभः ? तदतिशये वा कः ? इत्यत आह — “यदु वा इत्यादि । ‘भावसंयुत मवम्’ आत्मानं रक्षति, न तु हन्ति । यत्तु ततोऽधिकं न्यूनं वा ‘तत्’ तथा न करोति । अल्पस्य बलाद्बोधनाधायकत्वाद्, अधिकस्य च दुर्ज्ञ- एवेन पोडाकरत्वादित्यर्थः । “हिनस्तीति, ‘हिसि हिंसायाम्’ -इत्यस्य * रौधादिकस्य तिपि अस्मि “आचलोपः” -इति † मकार- लोपे रूपम् । अल्पशब्दादीयसुनि “युवाख्योः” -इत्यादिना कच्चा- देमे ‡ कर्तव्य इति भवति ॥ १४ ॥

अनयोर्वचविशेषं विधाय स्तौति — “औदुम्बरे भवत इति । ‘औदुम्बरे’ उदुम्बरविकारे, ततो निष्पन्ने भवतः । “विष्वा- दित्वाङ्गिकारे ‡ अण् प्रत्ययः । ‘उदुम्बर ऊर्ज’, ‘बलकरो रजः’ णत् । उदुम्बरस्य ऊर्जपत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते — “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति ॥ । तथा चैतेन ‘अस्मिन्’ प्रजापतेौ ‘ऊर्जं मेव रसं निदधाति । सर्ववनस्यतीना सुपधान- सिध्यर्थं उदुम्बरस्य सर्ववनस्यतिरूपता माह — “अथो सर्वं पत इति । ‘एते’ उलूखनमुखले ‘उपदधद्’ उपदधानः ‘सर्वान् वनस्यतीन् उपहितवान् भवति ॥

रैतस्मिन्वेलाया सुपधानेन व्यावाप्त्यर्थोऽन्यत्रस्य सुपधानं प्रति-

* उ० म० १८ पा० ।

† मा० म० ६० ४० २३ ।

‡ पा० म० ५० २० ६४ ।

§ पा० म० ४० २० १२६ ।

॥ तै० मा० १० १० २० १० ।

पादयति— “रैतस्मिचोर्वै” सयेति । ‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ खलु
‘रैतस्मिचो’ इटके । ‘तत्’ तेन ‘अनयोः’ द्यावापृथिव्योः ‘वनस्पतीन्’
उपहितवान् भवति । ‘तस्माद्’ हेतोर्द्यावापृथिव्योः ‘वनस्पतयः’
सन्तीति शेषः ॥

उन्मुखस्य चतुष्कोणत्वाभिधानेन सर्वदिक्षु वनस्पत्यु-
पगत्य साह— “चतुःस्रस्तीति । चतस्रः स्रजयः कोणा यस्य ,
तदिदं चतुःस्रस्ति । यथा ‘मध्ये सङ्गृहीतम्’ मध्यप्रदेशे सङ्गु-
हितम् । किमर्थम् ? ‘उन्मुखरूपतायै’ एवं रूपं हि लोके
प्रसिद्धं सुन्मुखम् । एतस्मादेव च वाक्यगोपादुन्मुखस्यैव चतुः-
स्रस्ति मध्यसङ्गृहीतश्च भवति , न सुसप्तम् । तथा च वक्ष्यते—
“तद् वृक्षमिव भवतीति ॥ १५ ॥

अथ विद्विष्टावयवस्य प्रजापतेः प्राणस्य मय भूर्जं मध्विचग्नी
प्रतिनिधातु मितिहास साह— “यदेवेति । ‘मध्यतः’ मध्यप्रदेशात्
‘प्राणः’ अग्निपतिर्वायुः ‘उदचित्कमिषत्’ उत्क्रमितुं मैष्यत् । ‘तं’
प्राणं सुत्क्रमितुं मिष्यन्तम् ‘अचेन’ अपदनीयेन ‘अवृद्धात्’ गृहीत-
वान् , प्रजापतिरिति शेषः । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘प्राणोऽचेन’
गृहीतः । उक्तं श्रुत्वा प्रविष्टा इटयति— “यो ह्येवेति ।
‘यो हि’ अन्ता ‘अयम्’ अपदनीयम् ‘अति’ मचयति , ‘सः’
‘प्राप्ति’ चेष्टते ॥ १६ ॥

मिहे प्राणशब्दे अयस्योरक्रमयेष्टा साह— “प्राणे गृहीत
इति । ‘अप्रात्’ प्रजापतेः ‘अयं’ कर्त्तुं उत्क्रमितुं मैष्यत् ।

‘तत्’ अत्र ‘प्राप्तेन’ साधनेन ‘अष्टङ्गात्’ प्रजापतिः । तस्मादि-
त्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

“एतयोरिति । ‘एतयोरुभयोः’ प्राणाद्ययोर्वशीकृतयोः ‘जर्क-
बलम्’ ‘उदचिक्रमिषत्’ । “जर्कं बलप्राणनयोरिति * धातुः ।
जर्जयति बलयतोत्सूर्कं बलम् ; यदा बलहेतुरभरसोऽपि जर्गि-
त्यभिधीयते । ‘ताम्’ जर्जम् ‘एताभ्यां सुभाभ्यां’ प्राणाभाभ्याम्
‘अष्टङ्गात्’ प्रजापतिः । ‘तस्मात्’ अत्रप्राणाभ्यां सा ‘जर्क-
‘गृहीता’ वशीकृता । “यो ह्येतेत्यादि , पूर्ववद् व्याख्येयम् । “त
मूर्जयतीति । ‘तम्’ अक्षरम् पुरुषम् ‘जर्जयति’ बलयति , भुक्त
मन्नं कर्तुं इति शेषः ॥ १८ ॥

“जर्जीति । जर्कं पदपानन्तरं सुचिक्रमिषन्तावन्नप्राणौ ‘जर्ज-
अष्टङ्गात्’ । “यं हीति । जर्कं बलं य मिव ‘जर्जयति’ बलयति
‘सः’ ‘प्राणिति’ चेत्येते , ‘सोऽन्न मन्ति’ च ॥ १९ ॥

“तान्येतानोति । यतस्तावत् ‘तानि’ सर्वाणि अन्योऽन्येन ‘गृही-
तानि’, ततः ‘तान्यन्योऽन्येन’ ‘गृहीत्वा’ प्रजापतिः आत्मनि ‘प्रापा-
दयत्’ प्रापयत् । ‘आत्मन्’-इति, “सुपां सुलुगित्यादिना† सप्तम्या
लुक् । यत् ‘इदं सर्वम्’ इन्द्रियजातम् ‘अवजोवनम्’ । अत्र मिव
जीवनं यस्य तदन्नजीवनम् ; तदभावे सर्वेषां स्वस्वव्यापारा-
समर्थत्वात् । अतोऽस्मिन् प्रजापतौ प्रपद्यमानं मन्नं ‘सर्वे देवाः’
इन्द्रियाणि प्रपद्यान्वभूवन् ॥ २० ॥

* पु० प० १६ पा० ।

† पा० न० ३० १० ३१ ।

उत्तेऽयं कश्चिन् मन्त्रं संवादयति — “तदेव इति । ‘तत्’
तत्रार्थे ‘एवः’ वक्ष्यमाणः ‘श्रीकः’ मन्त्रोऽभ्युक्तः । मन्त्रः—

“तदे स प्राणोऽभवत्तदा भूत्वा प्रजापतिः ।

‘भुजो भुजिष्या विच्चा यत् प्राणान् प्राणयत् पुरि’—इति ॥

त मेतं मन्त्रं पादगो विभक्त्य व्याचष्टे— “तद् वा इति । ‘तत्’
तच्च तदा अन्नसामाय * ‘सः’ वै खलु ‘प्राणोऽभवत्’ । प्राणशब्देन
इन्द्रियाण्युच्यन्ते, ततश्च सैन्द्रियोऽभूदित्यर्थः । “महान् भूत्वेति ।
यदा ‘एनं’ प्रजापतिम् ‘एते देवाः’ इन्द्रियाणि ‘प्रापद्यन्त’, तदा
‘स महान् अभूत्’ खलु । “भुजो भुजिष्या विच्चेति । भोगसाधन-
त्वेन ‘भुजः’ प्राणा उच्यन्ते । ‘भुजिष्या’-शब्देन भोग्यत्वादन्नम् ।
तदेतत् सर्वं ‘विच्चा’ लब्धे त्वेतदुक्तं भवति । “यत् प्राणानिति ।
‘पुरि’ चात्मनि शरीरे ‘प्राणान्’ ‘प्राणयत्’ ‘स्वस्वव्यापार-
समर्थानकरोत् । यत एव प्राणयत्, ‘तस्मात्’ ‘देवाः’ इन्द्रियाणि
प्रापद्यन्त इति + (प्राणा इति) व्युत्पत्त्या प्राणाः अभूवन् ।
अथ ‘प्रजापतिः’ तान् प्राणयदिति यत्, तस्मात् प्रजापति-
रपि प्राणोऽभूत् । अत्र प्राणप्रयोजकत्वात् प्रजापतेः प्राणत्व
सुक्तम् । एतावता तदेतदन्नं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अतुप्राप-
द्यन्त, अन्नजीवनं हीदं सर्वं मित्यय मर्षः संवादप्रदर्शनेनोप-
पादितो भवति ॥

प्रजापतेर्विस्त्रस्तादित्याद्युपक्रमेण प्रकृते किं मायात मित्यत
आह— “यो वा इत्यादि । ‘सः’ पूर्वोक्तः प्रजापतिसम्बन्धी

* ‘अन्नसामावसरेषु’—इति अ-पाठः ।

† नैतन् पदस्य मस्ति अ-पुस्तकादन्वयः ।

यः प्राणोऽस्ति, 'सेवा गायत्री' विष्णोः कर्माणीत्यत्र * यद्
गायत्र्यात्मकं हृन्दः, स प्राण एतदित्यर्थः । प्रकृतोपधानमन्त्र-
सन्निहितत्वादेवेति परागृह्यते—“सैवेति । सिद्धं विधेयापेक्षम् ।
उत्तरवाक्येन द्रष्टव्यम् । प्राणो वृत्तिभेदेन विधा भिद्यते, गाय-
त्र्यापि पादभेदेन ; अतः सादृश्यात् † 'प्राणो गायत्री'-इत्युक्तम् ।
'अथ' 'यत्' प्रजापतिसम्बन्धि 'अथम्' अस्ति, 'स एष विष्णु-
देवता' विष्णुरिति यत्रोऽभिधीयते ; भोगसाधनत्वसामान्या-
दत्रस्य विष्णुरूपत्वम् । 'अथ' 'या सा जर्कः', 'स एष उदु-
म्बरः' । उदुम्बरस्य वलकररसत्वादूर्गात्मकत्वम् ॥ २१ ॥

उदुम्बरोन्मुखसगन्धो निर्वर्त्ति—“सोऽब्रवीदिति । 'सर्वस्मात्'
'पापनः' कृष्णात् 'मा' भाम् 'अथ' हि 'उदभार्पित्' उद्धृतवान्
'इति' 'सः' प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । कृष्णादुद्धरणस्याऽत्रप्राणयो-
रवरोधकत्वात् ; अतश्चोदभार्पिता मिति यदब्रवीत्, 'तस्मात्'
जर्कः 'उदुम्बरः' अभूत् । अत एव सुखादय सुदुम्बरः । त
मेव देवाः 'उदुम्बर इति परोक्ष मावच्यते' । पारोक्ष्येणभिधानं
गौरवाय कथ्यत इति देवानां परोक्षकामत्वम् ।

तथा 'मे' 'उरु' अधिकम् 'अकरत्' अकार्पित् इति यद्-
ब्रवीत्, 'तस्मात्' उरुकरम्, त मेव देवाः 'उन्मुख मिति
परोक्ष मावच्यते' । उदुम्बरस्योर्गात्मकत्वात्, उन्मुखस्य च
ओदुम्बरत्वात् उरुकरणं पापन उदभार्पित् इत्युक्तं च सम्पद्यते ।

* 'कर्माणीत्यत्र'—इति च-पाठः ।

† 'एतस्यादृश्यात्'—इति च-पाठः ।

उदुम्बरोलूखलशब्दौ ष्टपोदरादित्वाद् * भवतेः करोतेत्य व्युत्पा-
दनीयौ । 'अकरत्'-इति, "कसृष्टरुहिभ्यश्चन्दसीति चूर् रडादेशः†",
"कृष्टयोऽङि गुणः" ‡ । प्रकृतं मुलूखलं शिरोरूपेण प्रशंसति
—"सैपेत्यादिना । शिरः 'सर्वेषां' 'प्राणानाम्' इन्द्रियाणां
'योनिः' खलु ; मुखस्यापि शिरःप्रदेशत्वात् तत्रैव सर्वेन्द्रियाणां
मुत्पत्तिः, तथा सति उलूखल मिति यत्, सैवापि सर्वेषां
'प्राणानां योनिः' भवति ॥ २२ ॥

उलूखलस्य शिरस्त्राघर्भ्यसम्पादनादेतदुपपद्यत § इत्येतत्
प्रदर्शयते— "तदिति । 'तत्' उलूखलं 'प्रादेशमात्रम्' 'चतु-
स्त्रक्ति' 'मध्ये' च 'सङ्कृष्टीतं' तनूकुतं 'भवति', शिरोऽपि तथैवेति
सर्वप्राणियोनित्वं मुलूखलस्योपपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति— "तं यच्च देवा इति । 'यत्' यदा 'देवाः' 'तं'
प्रजापतिं संस्मृतवन्तः, तदैतस्मिन् 'प्राण मत्र मूर्जम्'-इत्ये-
तत् सर्वं मध्यप्रदेशे निहितवन्तः ; तस्मात् 'तथैव' 'अयं'
यजमानोऽपि अनेनोपधानेनैतत् सर्वं सम्पादयति । ऐतस्मिन्चोः
पृष्टिरूपेण मध्यत्वात् तत्कमोपदेशे उपधाने देवा यथा मध्यतो-
ऽदधुः, तथैव 'अस्मिन् मध्यत एव' 'सर्वं' निदधाति ॥ २४ ॥

विहितं उलूखलमुसलयोरुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे—
"विष्णोः कर्माणोति ॥ । कर्मशब्देन वीर्यं विवक्ष्यते । अतश्च हे

* पा० सू० ६. ३. १०६ ।

† पा० सू० ३. १. ५६ ।

‡ पा० सू० ७. ४. १६ ।

§ 'सम्पादनं तु उपपाद्यत'-इति ज याठः ।

॥ पा० अं० १३ १३ ।

अनाः ! 'विश्वोः' यज्ञस्य 'कर्माणि' वीर्याणि 'पश्यत' इत्येतत्
 उक्तं भवति । "यत इति । 'यतः' वीर्यतः 'व्रत'-शब्देनात्र
 सुच्यते । 'व्रतानि' अस्मानि 'पश्यते' स्थागयाश्चक्रे, स्पर्शयमानश्च
 स्वजनैर्लेभयामासेत्यर्थः । "स्यत्र बाधनस्पर्शनयोः"-इति * धातुः ।
 "इन्द्रस्येति । 'एवः' यज्ञः 'इन्द्रस्य' 'युज्यः' योम्यः 'सखा हि'
 तस्य व्रतिहेतुत्वात् । अत इन्द्रस्य युज्यः सखित्युक्त मित्यर्थः ॥

उलूखलमुसलयोर्द्वित्वात् तदुपधानमन्त्रस्य द्विदेवत्वत्वमुप-
 पन्नमिति दर्शयति — "द्विदेवत्वयेति । उलूखलमुसलयोः
 सादनं पृथगेव कर्त्तव्यमिति चत आह — "सकृदिति ।
 यतः 'एतत्' उलूखलं मुसलञ्च अन्नरूपेण 'समानमेव', अतः
 सादनमपि सकृदेव कर्त्तव्यमिति । अनेनैव लिङ्गेनोपधान-
 मन्त्रस्याहतिर्ज्ञाप्यते ; यदि युगपदुपधानं स्यात्, सकृत् सादन-
 शोच्येतेति । उत्तरवाक्यं व्याख्यातम् । अथ कात्यायनः —
 "उलूखलमुसले स्वयमादृशा मुत्तरेणारक्षिमात् श्रीदुम्बरे प्रादेश-
 मात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसङ्कृष्टोत्तमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिण
 मुलूखलाद्विण्योः कर्माणीति † ॥ २५ ॥

'उलूखलमुसलोपधानानन्तरमुखाया उपधानं विधत्ते —
 "पथेति ‡ । इष्टकाचित्तियु विधास्यमानस्याग्नेरुखाया भृत्योत्पा-
 दनात् उखायाः योनित्वेन § तदुपधाने योनेरेवोपधानं भवती-

* अथा० उ० ५८७ पा० ।

† का० श्री० ख० १७ पृ. ३ ।

‡ का० श्री० ख० १८ पृ. ४ ।

§ 'उखायोनित्वेन'—इति च पाठः ।

त्याह— “योनिर्वा इति । विहित उपधानं सुलूखले कर्त्तव्यमित्याह— “ता मिति । तत्रोपधानं प्रशंसति— “अन्तरिक्षं वा इति । ‘यत्’ किं नपि वस्तु, ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘ऊर्ध्वम्’ उपरि अवस्थितम्, तत् सर्वम् ‘अन्तरिक्षं मेव’; ‘अन्तरिक्षं’ च व्याप्यपृथिव्योः अन्तराले अवस्थानात् ‘मध्यं हि’; तत्तदुलूखनस्यापि पृथिव्या उपर्यवस्थानेन मध्यभूतान्तरिक्षात्मकत्वात् तत्रोपधाने मध्यभागे एव योनिरुपधानं भवति । ‘मध्यतः’—इति, सार्वविभक्तिकस्तस्येति * सप्तम्यर्थे तसिः । दृष्टानुसारेणोक्तं मयं प्रमाणयति— “तस्मादिति । ‘वनस्पतोनामपि’ बीजानां मध्यभागं भित्त्वोपकृत्वात् † ‘मध्यतो योनिः’ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अयोऽद्याः प्रजापत्यात्मकत्वेनोत्तुखले उपधानं प्रशंसति— “यदेवोखा मिति । “स इति । प्रजासर्जनेनावयवविश्लेषदशापन्नः परामृश्यते—‘सः यः’ । ‘सः’ प्रजापतिः ‘व्यस्रंसत’ विस्रस्तावयवोऽभूत् । ‘सा उखा’ । चेति स्त्रीलिङ्गं सुखापेक्षया । अतः प्रजापतेरेतल्लोकत्रयात्मकत्वात् ‘एषा’ ‘उखा’ अपि, ‘इमे’ पृथिव्यादयो ‘लोकाः’ । तथा सति प्रजापत्यात्मिकाया उखाया उत्तुखले उपधानेन विस्रस्ताङ्गं प्रजापतिम् ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन् प्रतिष्ठापयति’ । तदेव प्रदर्शयते— “प्राणेऽत्र ऊर्जीति । उत्तुखनस्य श्रीदुम्बरत्वेन तस्य चाक्षरसात्मकत्वादक्षरत्वेन च

* “इतराण्योऽपि दृश्यन्ते”—इति पा० म० ५ ३ १४ ।

† ‘मध्यभागत उपकृतेः’—इति ज पाठः ।

प्राणानां धारणात् प्राणात्मकत्वं मनुसन्धेयम् । प्राणात्रोर्जां
परस्परं पट्टणं मुक्तम्, न केवलम् प्रतिष्ठापनमात्रम् ;
अपि तु अश्वधानेन तत्कालं मेव कुर्यादित्याह— “अथो
इति ॥ २७ ॥

उपशयानामोष्णामेदे सति तत्प्रतिसम्भानार्थं प्रागवशेषिता
मन्त्रसंस्कृता मृत् । तां पृथ्वीञ्जल्योष्णायाः पुरोभानी निदध्या-
दित्याह— “अथेति । ‘उष्णां लोकं भाजं’ स्थानभाजं उलू-
खलभाजिनीं कृत्वेत्यर्थः । उष्णामेदप्रतिसम्भानार्थत्वादुपशया-
यास्तत्पुरोभानी अवकाशः, अतस्तनोपनिवापेन स्वावकाशस्या-
व्यवहिता भवतीत्याह— “एव हेतुस्त्वा इति ॥ २८ ॥

इष्टकोपधानप्रदेशे पक्वानां निवोपधानात्, उपशयाया-
द्यापकत्वात् कथं सवोपधानं युज्यत इति याज्ञिकानां जिज्ञा-
सा भवतारयति— “तदाहुरिति । ‘अस्येति । उपधान-
प्रदेशावकाशस्येत्यर्थः । मृतं मिति पाकविशेषाभिधानात्
‘पक्वा मृता’-इति न पुनरुक्तिः । अथवा पाकेन मृता सती-
त्यर्थः । एतस्योत्तरं हेधा दर्शयति— “यदेवेत्यादिना । ‘एषा’
उपशया नाम ‘यशुष्कृतेति यत्’, तेन असौ पक्वा मृता
च भवति । मन्त्रेणाहृतैव मृदुपशया क्रियते, अतश्चास्याः
मन्त्रेण निष्पादनादेव पाकसम्पत्तिरित्यर्थः । किञ्च ‘यत्’
किञ्चिदपि वस्तु ‘एनं वैश्वानरं मग्निम्’ इष्टकोपधानस्यला-
भकं प्राप्नोति, ‘तत्’ सर्वं ‘तत एव’ तन्प्राप्तेरेव ‘पक्वं मृतं’
सदेव ‘उपहितं भवति’ ॥ २९ ॥

उलोपधाने ध्रुवासीति, इषे राय इति च, द्वौ मन्त्रौ विद-

धानो व्याचष्टे— “ध्रुवासीत्यादिना * । “ध्रुवासि धरुणेत्यस्य †
 व्याख्यानम्— “ध्रुवासोति स्थिरासि”-इत्यादिना प्रागुक्तम् ‡ ।
 “एभ्य इति । प्रथमतो यदुखायाः जनित्वा, पश्चात् ‘एतेभ्यो
 योनिभ्यः’ लोकेभ्यः ‘जातवेदा यजायत’, यतयासु मर्थम् “इत
 इत्यादिमन्त्रभागो ब्रूते इत्यर्थः । ‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः ‘छन्दो-
 भिः’ स देवोऽग्निः स्वाधिकारं जानन्, ‘हव्यं वहति’ खलु ।
 छन्दसां हविर्वहनं तैत्तिरीयके श्रूयते— “छन्दांसि देवेभ्योऽपा-
 क्रामन् वो भागानि हव्यम् वक्ष्याम इति § ॥ ३० ॥

“इवे राय इत्यादिना ॥ इदृशप्रवृत्तिभ्यः सर्वेभ्यो रमस्त्वत्ये-
 तदुक्तं भवतीति व्याचष्टे— “एतस्मा इति । यत इय सुखा
 सम्यप्राजते, स्वय मेव राजते, यतः “सम्राडसि स्मराडसीति
 मन्त्रमागो ब्रूते-इति व्याचष्टे— “सम्राडसीति । “सारस्वताविति ।
 ‘सरस्वान् मनः’ उच्यते, ‘सरस्वतो च वाक्’, ‘एतौ’ ‘सार-
 स्वतौ’-इति स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । ‘उक्तौ’ वारिषवाहौ, वास-
 नसात्मकौ । मनसस्तावत् सर्वमास्त्वार्थपरिज्ञानरसाधारत्वात्,
 वाचय तत्प्रतिपादनरसाधारत्वात्, उत्तस्व मनयोः । ‘तौ’
 ‘त्वा’ ‘प्रावता’ पालयतां अभिज्ञानवदनव्यापाराभ्या मित्यर्थः ॥

हे उखे ! त्वं ‘ध्रुवा’ स्थिरा ‘सि’ , ‘धरुणा’ धारिणी

* का० श्रौ० सू० १०. ५. ३ ।

† वा० सं० १३. ३४ ।

‡ पुरस्तादिहेव २७६ ए० ७ पं० प्रथमम् ।

§ ते० सं० ५. १. १. ३ (५ भा० १८०) ।

॥ वा० सं० १३. ३५ ।

च 'असि' । 'जातवेदाः' 'इत' त्वत्तः संकोशात् 'प्रथमम्'
 'अधिजज्ञे', पश्चात् 'ऐम्यः' लोकेभ्यः अधिजातः । 'सः' तथा-
 विधो जातवेदाः गायत्र्यादिभिश्चन्दोभिः सह स्वाधिकारं
 'प्रजानन्' 'देवेभ्यः' हविः 'वहतु' धारयतु ॥ (१) किञ्च स्वर्ग
 'इये' अवाय, 'राये' धनाय, 'वहसे' वसाय, 'द्युन्ने' द्युम्नं
 यगः तस्मै, 'जुह्वे' ययौदध्याद्युपसेवनाय, 'अपत्याय' पुत्रार्थञ्च
 'रमस्व', तत् सर्वं सम्पादयितु मभिरतिं कुरु । त्वं सम्यग्
 राजमानाऽसि, स्त्रेनैव राजमानासि त्वाञ्च वाङ्मनसरूपी 'उत्तौ'
 प्रकर्षेण पालयताम् ॥ (२) इति मन्त्रद्वयस्यार्थः ॥

अत्र कात्यायनः— "उत्सुखले उखां कत्वोपशयां पिष्टो
 न्युप्य पुरस्तात् भुवासीत्युखा मिति † । अत्र "अयोपशयां
 पिष्टेत्यादिभ्युतिक्रमेणानुष्ठानम् ‡ । उपशयोपनिवापोत्तरकासश्च
 मन्त्रवचनम् । उपधानमन्त्रयोर्द्वित्वसङ्करायां व्याख्यानं प्रागुक्तं
 मित्याह— "हाभ्यां मिति । किञ्च अङ्गिरेव सिक्ताया नृदां
 कतस्त्रादुखायां नृत्वापयेति द्विविधं रूपं मस्ति, अतश्च
 तदुपधानमन्त्रयोर्द्वित्वं मुपपद्यत इत्याह— "अयो इति । उत्तर-
 वाक्यं § व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

उपधानानन्तरं सुखाया उपरि होमं विधत्ते— "अयेति § ।
 अभिहोमस्योपयोगं माह— "एतदा इति । भिन्नं वाक्यं

* वा० सं० १३. ३४, ३५ ।

† का० श्रौ० सू० १०. ५. ४ ।

‡ पुरस्तादिहोमविंशौ कण्ठौ (११४ ए०) दृश्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १०. ५. ५ ।

मेतत् । 'एतत्' खलु समभूत् । तदेवाह— "अस्या मेतत् पूर्वं
 रेतस्सिक्तं भवति सिकता इति । पूर्वं मस्या मुखाया मेतद्रेतः
 सिक्तं भवति । सिकता इत्येतदिति निर्दिष्टप्रदर्शनम् । अम्युद्वाप-
 समनन्तर मेव ह्युखायाः सिकताभिः पूरितत्वात् तद्रेत एते-
 नाभिहोमेन 'अभिकरोति' अभिवर्धयति । यत एवं 'तस्मात्'
 इदानीं 'योनीं सिक्तं' रेतः' 'अभिमनियते' अवयविरूपेण क्रियते
 इत्यर्थः । विहितोऽभिहोमः 'आज्येन', 'सुवेण', 'स्वाहा कारिण'
 'हाभ्या माग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां' कर्त्तव्य इत्याह— "आज्ये-
 नेत्यादिना । आज्यसुवाच्यैर्वाद्वात् प्रागुक्त इत्याह— "तस्योक्तो
 बभुरिति । "हाभ्या मित्यादिना ॥ ३२ ॥

उक्ते ऋषी प्रदर्शयन् तयोर्युजिधातुसम्बन्धं प्रशंसति—
 "अग्ने युष्माहीति * । 'युक्तवतीभ्यां' युजिधातुमतीभ्या मित्यर्थः ।
 'एतत्' एतेनोपधानमन्त्रयोर्युजिधातुसम्बन्धेन 'योनीं' सिक्तं
 'रेतः' 'युनक्ति' नियच्छति । 'तस्मात्' इदानीं 'योनीं'
 सिक्तं 'रेतः' अपत्योत्पादनाहं 'युक्तं' सत् 'न निष्पद्यते' न निष्प-
 तति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

मन्त्रयोर्यसु— हे 'अग्ने !' 'देव' दानादिगुणविशिष्ट !
 'तव' 'ये' 'अग्नासः' अग्नाः 'साधवः' जातिगुणसमन्विताः
 सन्ति । 'अग्नासः'—इति "आज्यसेरसुक्" † । तान् 'युष्मा-
 हि' युङ्क्ष्व । "बहुलं हृन्दसि"—इति ‡ विकरणस्य लुक्,

* वा० सं० १६. ३६, ३७ ।

† पा० ख० ७. १. ५० ।

‡ पा० ख० १. ३. ७६ ।

“इचोऽतस्तिष्ठः”—इति * दीर्घः । एवं च सति ‘ते’ अग्राः
‘मन्थवे’ यज्ञार्थम् ‘अरम्’ अलं ‘वहन्ति’ वक्ष्यन्ति । वर्तमान-
सामीप्ये भविष्यदर्थे लट् ॥ (१)

हे ‘अग्ने !’ ‘देवहृतमान्’ देवानाह्वयसीति देवहुवः । किव-
न्तस्य सम्प्रसारणे कृते रूपम् । अतिशयेन देवहुवः देवहृत-
मास्तान्मानान् ‘नियुङ्क्ष्व’ । क इव ? ‘रथीरिव’ रथिक
इव । ईकारो मत्वर्थीयः । ‘हि’ यज्ञादेवम् , अतः ‘सदः’
सदसि । विभक्तिष्वत्ययः । ‘पूर्व्यः’ अग्निः , यो होता समिप्यी-
देदिति शेषः (२) ॥ ३३ ॥

उखाया मग्नेः संवत्सरभरणम् , असंवत्सरभरणं वेति पञ्च-
इय मस्ति , तत्र प्रथमेऽभिहोम इत्याह— “अ यदीति । ‘सः’
अग्निः ‘यदि’ उखायां च ‘संवत्सरभृतः’ स्यात् , ‘अथ’ एतस्याम्
‘अभिजुहुयात्’ । संवत्सरस्य सर्वावच्छेदकत्वात् संवत्सरभृतोऽपि
सर्वात्मकः , अभिहोमश्च सर्वः ; तेन कृत्स्नतायाः सम्पादनात् ।
अतः संवत्सरभरणपक्षेऽभिहोमो युज्यत इति दर्शयति । असं-
वत्सरभरणपक्षे किं कर्त्तव्यमिति तत्राह— “अथ यदीति * ।
असंवत्सरभृतस्य पूर्वोक्तविपर्ययेणासर्वात्मकत्वादुपस्थानस्य चाहो-
मात्मकत्वेनानुकल्पत्वमिति । असर्वात्मकत्वात् तस्मिन् पक्षे
तदेतदेव युक्तमित्याह— “असर्वं वा इति । अस्मिन् पक्षे-
ऽभिहोमं विकल्पेनाह— “अभि त्वेव जुहुयादिति । एवकारो-

* पा० ख० ६० २ १३५ ।

; पा० ख० २ ३ १३९ ।

; का० खौ० १७ ५० ६ ।

मेतत् । 'एतत्' खलु समभूत् । तदेवाह— “अस्या मेतत् पूर्वं
 रेतस्सिक्तं भवति सिकता इति । पूर्वं मस्या मुखाया मेतद्रेतः
 सिक्तं भवति । सिकता इत्येतदिति निर्दिष्टप्रदर्शनम् । अम्युदाप-
 समनन्तर मेव मुखायाः सिकताभिः पूरितत्वात् तद्रेत एते-
 नाभिहोमेन ‘अभिकरोति’ अभिवर्चयति । यत एव ‘तस्मात्’
 इदानीं ‘योनीं सिक्तं’ रेतः ‘अभिक्रियते’ अवयविरूपेण क्रियते
 इत्यर्थः । विहितोऽभिहोमः ‘आज्येन’, ‘सुवेण’, ‘स्वाहा कारिण’
 ‘हाभ्या माग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां’ कर्त्तव्य इत्याह— “आज्ये-
 नेत्यादिना । आज्यसुवाच्यवादसु प्राशुक्त इत्याह— “तस्योक्तो
 बभुरिति । “हाभ्या मित्यादिना ॥ ३२ ॥

उक्ते ऋषी प्रदर्शयन् तयोर्युजिधातुसम्बन्धं प्रशंसति—
 “अग्ने युष्माहीति * । ‘युक्तवतीभ्यां’ युजिधातुमतीभ्या मित्यर्थः ।
 ‘एतत्’ एतेनोपधानमन्त्रयोर्युजिधातुसम्बन्धेन ‘योनीं’ सिक्तं
 ‘रेतः’ ‘युगति’ नियच्छति । ‘तस्मात्’ इदानीं ‘योनीं’
 सिक्तं ‘रेतः’ अपत्योत्पादनार्हे ‘युक्तं’ सत् ‘न निष्पद्यते’ न निष्प-
 तति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

मन्त्रयोर्यसु— हे ‘अग्ने !’ ‘देव’ दानादिगुणविशिष्ट !
 ‘तव’ ‘ये’ ‘अग्नासः’ अग्नाः ‘साधवः’ जातिगुणसमन्विताः
 सन्ति । ‘अग्नासः’—इति “आज्यवेरसुक्” † । तान् ‘युष्मा-
 हि’ युङ्क्ष्व । “बहुलं कन्दसि”—इति ‡ विकरणस्य लुक्,

* पा० सं० १६. ३६, ३७ ।

† पा० ख० ७. १. ५० ।

‡ पा० क० १. ३. ७६ ।

‘वाचोऽतस्त्रिङः’-इति * दीर्घः । एवं च सति ‘ते’ अग्राः
‘मन्थवे’ यज्ञार्थम् ‘अरम्’ अलं ‘वहन्ति’ वध्यन्ति । वर्त्तमान-
ग्रामीणे भविष्यदर्थे सट् ॥ (१)

हे ‘अग्ने ।’ ‘देवदत्तमान्’ देवानाह्वयन्तीति देवदुवः । क्षिप्र-
मात्र सम्प्रसारणे कृते रूपम् । अतिशयेन देवदुवः देवदत्त-
मास्तानग्रान् ‘नियुङ्क्ष्व’ । क इव ? ‘रथीरिव’ रथिक
इव । ईकारो मत्वर्थीयः । ‘हि’ यच्चादेवम्, अतः ‘सदः’
सदसि । विभक्तिव्यत्ययः । ‘पूर्यः’ अग्निः, यो होता सन्निधी-
देदिति शेषः (२) ॥ १३ ॥

उखाया मन्त्रेः संवत्सरभरणम्, असंवत्सरभरणं वेति पक्ष-
द्वय मक्षि, तत्र प्रथमेऽभिहोम इत्याह— “स यदीति । ‘सः’
अग्निः ‘यदि’ उखायां च ‘संवत्सरभृतः’ स्यात्, ‘अथ’ एतस्याम्
‘अभिजुहुयात्’ । संवत्सरस्य सर्वावच्छेदकत्वात् संवत्सरभृतोऽपि
सर्वात्मकः, अभिहोमश्च सर्वः ; तेन कृत्स्नतायाः सम्पादनात् ।
अतः संवत्सरभरणपक्षेऽभिहोमो युज्यत इति दर्शयति । असं-
वत्सरभरणपक्षे किं कर्त्तव्य मिति तत्राह— “अथ यदीति * ।
असंवत्सरभृतस्य पूर्वोक्तविपर्ययेणासर्वात्मकत्वादुपस्थानस्य चाहो-
मानकत्वेनानुकल्पत्व मिति । असर्वात्मकत्वात् तस्मिन् पक्षे
तदेतदेव युक्त मित्याह— “असर्वं वा इति । अस्मिन् पक्षे-
ऽभिहोमं विकल्पेनाह— “अभि त्वेव जुहुयादिति । एवकारो-

* पा० ख० ६. १ १३५ ।

‡ पा० ख० ६. १ १३१ ।

‡ का० श्री० १० ५ ६ ।

इत विकल्पद्योतकः । “उपस्थानं वाऽसंवत्सरभृतिनः”-इति *
 द्वि सूत्रम् । संवत्सरभृतिनो होमवन्धियमेन् तूपस्थानम् ; इतरस्य
 तु विकल्पः । उपस्थानं होमो वेति सिद्धोऽर्थः ॥ १४ ॥

अथ चित्वाग्नेः स्वयमावृक्षादिषु चयोदगस्त्रिष्टकासु कृत्स्न-
 पञ्चाकारत्वं सम्पादयितुम् (आह— “पशुरेव यदग्निरिति ।
 “स) ॥ एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते पञ्च पशवो-
 ऽभवत्”-इत्युक्त मग्नेः पञ्चात्मकत्वं । ‘सः’ पञ्चाकारोऽग्निः
 ‘अत्रैव’ उच्छान्ते स्वयमावृक्षादाविष्टकाकलापे ‘सर्वः कृत्स्नः संस्त-
 तः’ । कथं मित्यपेक्षायां तं मिष्टकाकलापं मङ्गत्वेन सम्पादयति,
 —‘तस्यावाङ् प्राणः’-इत्यादिना । ‘स्वयमावृक्षा’ इष्टका, तस्य
 पञ्चाकारस्याग्नेः ‘अवाङ् प्राणः’ अपानाख्यः ; पश्चाद्भागस्थिति-
 सामान्यात् । ‘द्वियक्षुः’ इष्टका, ‘त्र्योणो’ कटी ; तदानन्तर्यात् ।
 ‘रेतस्त्रिषो’ इष्टके, ‘पृष्टयः’ महाग्निं पार्श्वोऽस्मीनि । ‘विश्वज्योतिः’
 इष्टका, ‘कोकसाः’ ऋक्षपार्श्वोऽस्मीनि । ‘चतस्ये’, ‘ककुदं’, गल-
 प्रदेशतः पश्चात् पृष्ठदेशे अवस्थित उच्चतावयवः । ‘अधाठा’,
 ‘घीवाः’ कन्धराः । ‘कूर्मं’, गिरः । ‘कूर्मे’ ये प्राणाः, ‘ते’
 ‘शीर्षन्’ शीर्षियाः ‘प्राणाः’, ‘ते’ चक्षुरादय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मग्ने कृत्स्नरूपत्वं प्रतिपाद्य, आदित्यरूपत्वं मूर्ध्ववयनेन
 प्रतिपादयति—“तं वा एतं मिति । ‘तं मेतं’ चित्त्वं मग्निम्
 ‘इतः’ अवाचः प्राणादारभ्य आ गिरसः ‘कर्द्धं’ प्रागपवर्गं ‘चिनो-

* का- श्री- सू- १७ पृ. ६ ।

† एतावान् पाठः सर्वेष्वेव मद्दृष्टेषु पुस्तकेषु डा०-वेनरदृष्ट-
 पुस्तकेषु च विनष्ट इव प्रतीयते ।

ति' । किं मत इत्येकेनाशिनादित्यता माह— “असी वा आदित्य
 एषोऽग्निरिति । “अमुं तदिति । इतो लोकाः भूराद्याः
 ‘अमु मादित्यम्’ ‘ऊर्ध्वं’ ‘प्राञ्चं’ प्राग्वचनं ‘दधाति’ स्थापयति ।
 ‘तस्माद्’ एव यज्ञानुकरणाद् ‘असावादित्यः’ ‘इतः’ पृथिवीलोकात्
 ‘ऊर्ध्वं’ ‘प्राङ्’ ‘धीयते’ धार्यते, लोकैरिति शेषः ॥ ३६ ॥

अथ प्रदक्षिणावर्त्तनं विधत्ते— “अयेन मिति । ‘अथ’ अन्त-
 र्गत् ‘एनम्’ आदित्यभूतं स्वयमादृष्ट्याद्यात्मक मन्त्रिं ‘प्रसलवि’
 प्रदक्षिणं ‘भावर्त्तयति’ भावर्त्तते । अवाटां पूर्वाह्णं उपधाय
 तस्याः दक्षिणतः कूर्मं सुप्रपदधाति, ततः स्वयमादृष्ट्याद्या उत्त-
 रतः उलूखलमुसले, तत्रैषोखा सुप्रपदधातीत्येव भावर्त्तयति ।
 ‘तत्’ तेन प्रदक्षिणावर्त्तनेन ‘अमुम्’ आदित्यं प्रदक्षिण भावर्त्त-
 यति । ‘तस्मात्’ यज्ञानुकरणात् ‘असावादित्यः’ ‘इमान्’
 लोकान् तथैव सञ्चरति ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरेण उलूखलमुसलयोरीत्तराधर्यं प्रशंसति— “उदर
 मुखेति । उखायाः सकाशात् * अग्नेरुत्पत्तेः ‘उखां’ ‘उद-
 रम्’, ‘उलूखलं’ तु हविर्निष्पादनात् ‘योनिः’ । तथा च लोके,
 —उदरयोर्न्योरीत्तराधर्यादनयोरपि तदात्मकयोरीत्तराधर्यं सुप्र-
 पन्न मित्यर्थः । सुसनस्य उदुलूखलदक्षिणभागे उपधानं सोप-
 पत्तिक माह— “शिश्र मिति । शिश्रस्य वृत्ताकारतया
 तदाकारत्वेन † सुसल मपि ‘शिश्रम्’ । तथाविधम् उलूखलस्य

* ‘शक्तान्’—इति ज-पाठः ।

† ‘तदाकारवत्त्वेन’—इति ज पाठः ।

दक्षिणभागे उपदध्यात् । लोके दक्षिणभागे 'सपा' वर्षण-
समर्थः पुरुषः 'योषा सुपमेते', अतवास्यापि * वर्षणसमर्थत्वेन
दृष्टत्वात्, उलूखनस्य योनिस्त्वेन स्त्रीत्वात्, दक्षिणभागेऽस्य
उपधानं सुपपन्नम् † ॥

उक्तं मेवाग्नेः पशुरूपत्वं प्रकारान्तरेण द्रष्टव्यम् । “यदु
पमोरिति । “अग्निरिति । ‘यत्’ यतः, एव पशुः खलु, तथैव
प्रागुक्तत्वात्; अतश्च पयोः अग्निरूपस्य संस्कृतस्य पश्ववयव-
सम्पादनाय ‡ निष्पादितस्य ‘यदन्नम्’, ‘तद् दूर्वेष्टका’ । तस्मात्
‘तस्य’ दूर्वेष्टकारूपेणाग्नेन सुहितस्यैतस्याग्निरूपस्य पयोः उत्तरभाग
‘उदाहिततरः’ उद्यततरो भवति; उत्तरभागे एव उलूखन-
मुसलाद्युपधानात् । उक्तं मयि प्रमाणयति — “तस्मादिति ।
यतोऽग्निरूपस्य पयोः दूर्वेष्टकात्त्वेन सुहिततरस्योत्तरभाग
उद्यततरोऽभूत्, तस्मादिदानीं मपि लोके तृणाद्यभ्यवहारेण तत्तस्य
‘पयोः उत्तरः कुचिरन्नततरो भवति’ ॥ ३८ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपयब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे पश्वमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* ‘वस्य’—इत्येकं मेव पदं मिष्टं ज-पुस्तके ।

† ‘स्त्रीत्वात् उपपन्नम्’—इत्येवैव ज पाठः ।

‡ ‘सम्पादनाय’—इत्येव पाठो ज-पुस्तके ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि
 पशून्वैतदुपदधाति तान्युखाया मुपदधातीमे वै
 लोका उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्
 दधाति तस्मादिमं ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

यद्वेवोखायाम् * । योनिर्वा ऽउखा पशवः पशु-
 शीर्षाणि योनौ तत् पशून् प्रतिष्ठापयति तस्मा-
 दद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनी
 क्षेणान् प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यदेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रिय
 एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ † यानि तानि कुसि-
 भ्वान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय इमे
 ते लोकास्तद्ये तु ऽइमे लोका एषा सोखा तद्य-
 दुखायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि
 कुसिभ्वानि सन्दधाति ॥ ३ ॥

* 'यद्वेवोखायाम्'—इति क ।

† 'पशुशीर्षाण्युपदध'—इति ख ।

तान् पुरस्तात् प्रतीच उपदधाति । एतद्वै
यत्रैतान् प्रजापतिः पशूनालिप्सत तं ऽआलिप्स्य-
माना उदचिक्रमिषंस्तान् प्राणेषु समग्रह्णात्तान्
प्राणेषु सङ्गृह्य पुरस्तात् प्रतीच आत्मन्धत्ते ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं
व्यस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति यत्स्वेतत् करोति
यद्देवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्यथो ॥ प्राणेष्वेवैनानेतत्
सङ्गृह्य पुरस्तात् प्रतीच आत्मन् धत्ते ॥ ५ ॥

यद्देव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्व्या-
ऽह्मद मय ऽआसीदेक एव सोऽकामयतान् सृजेय
प्रजायेयेति स प्राणेष्व एवाधि पशुन्निरमिमीत
मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्र्वं प्राणाद्वा श्रोत्रादुर्वि-
ज्वाचीऽर्जं तद्यदेनान् प्राणेष्वोऽधि निरमिमीत
तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां
प्रथमं तद्यन् मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः
पुरुषः प्रथमः पशूनां द्वीर्यवत्तम इति मनो वै

सुर्वे प्राणा मनसि हि सुर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिता-
स्तद्यन् मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः
सुर्वे पशु इति पुरुषस्य ह्येवैते सुर्वे भवन्ति ॥
॥ ६ ॥

तदेतदुन्नं सृष्टा । पुरस्तात् प्रत्यगात्मन्नधत्त
तस्माद्यः कथान्नं सृजते पुरस्तादेवैनत् प्रत्यगात्मन्
धत्ते तद्वा उखाया मुदं वा उखीदरे तदन्नं
दधाति ॥ ७ ॥

पृथैष हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति । प्राणो वै
हिरण्यं मय वा एतेभ्यः पशुभ्यः सञ्जप्यमानेभ्य एव
प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यहिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति
प्राणानेवैवेतदधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन् प्राणास्तान-
स्मिन्नेतदधात्युष यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चैव कृत्वः
सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा एतान् पशूनुपदधाति सप्त-
सप्त वा एकैकस्मिन् पशौ प्राणास्तदेषु सुर्वेषु
प्राणान् दधाति ॥ ९ ॥

तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः
 सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा ऽएतान् पशूनुपदधाति
 सप्त-सप्त वा ऽएकैकस्मिन् पशौ प्राणास्तुदेषु सर्वेषु
 प्राणान् दधा इति न तथा कुर्यादेतस्मिन् वै पशौ
 सर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन् प्रत्यस्यति
 तदेवैषु सर्वेषु प्राणान् दधाति * ॥ १० ॥

मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक् स्रवन्ति सरितो
 न धेना इत्यन्नं वै धेनास्तदिदं सम्यङ्मुख मभि-
 सृष्टवत्यन्तर्हृदा मनसा पूयमाना इत्यन्तर्वै
 हृदयेन मनसा सताम्नं पूतं य ऋजुस्तस्य घृतस्य
 धारा अभिजाकशीमीति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुती-
 र्हीष्यन् भवति ता एतदाह हिरण्ययो ज्वेतसो
 मध्ये ऽग्नेरिति य एवैष हिरण्ययः पुरुषस्त मेत-
 दाह ॥ ११ ॥

ऋचे त्वेतीह । प्राणो वा ऽऋक् प्राणेन ह्यर्चति
 रुचे त्वेतीह प्राणो वै रुक् प्राणेन हि रोचतेऽयो

प्राणायु हीदए सुर्वए रोचते भासे त्वेतीह ज्यो-
 तिषे त्वेतीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
 ऽभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य व्याजिन मग्नेर्वैश्व-
 नरस्य चेतोहाग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् स्वमी
 वर्चसा वर्चस्वानितीह विश्वावतीभ्यां विश्वए हि
 शोचम् ॥ १२ ॥

अथ पुरुषशीर्षं सुदृष्टञ्चाति । मह्यत्वेनैतत्
 सहस्रदा असि सहस्राय त्वेति सर्वं वै सहस्रए
 सर्वस्य दातासि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ० ॥ १३ ॥

अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तद्
 वीर्येणाप्नुा दधाति † मध्ये पुरुष मभित इतरान् पशून्
 पुरुषं तत् पशूनां मध्यतो ऽत्तारं दधाति तस्मात्
 पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽत्ता ‡ ॥ १४ ॥

अथं चाविं चीत्तरत् § । एतस्यां तुद्दिश्येतौ

* 'त्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'वीर्येणाप्नुा दधानि'—इति उ-पुस्तके, इह च डा० विवरमहोदयेनापि ।

‡ 'मध्यतोऽत्ता'—इति ग, घ ।

§ 'चीत्तरत्'—इति क, ख ।

पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिग्धेतौ पशू भूयिष्ठौ
॥ १५ ॥

गुं चाजं च दक्षिणतु * । एतस्यां तद्दिग्धेतौ
पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिग्धेतौ पशू भूयिष्ठौ
॥ १६ ॥

पुयसि पुरुष सुपदधाति । पशुवो वै पुयो
यजमानं तत् पशुपु प्रतिष्ठापयत्वादित्यं गुर्भं पुयसा
समङ्गधीत्यादित्यो वा ऽएष गुर्भी यत् पुरुषस्तं
पुयसा समङ्गधीत्येतत् सहस्रस्य प्रतिमां विश्व-
रूप मिति पुरयो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य श्वे-
सहस्रं भवति परिदृङ्घि हुरसा माभिमुःस्या इति
पुर्येनं वृद्ध्यर्चिषा मैना हिंसीरित्येतच्छतायुषं
कृणुहि चीयमान इति पुरुषं तत् पशूनां शतायुं
करोति तस्मात् पुरुष एव पशूनां शतायुः ॥
॥ १७ ॥

अधोत्तरतोऽश्वम् । वातस्य जूत मिति व्या-

* 'दक्षिणतुः'—इति क, ख ।

तस्य वा ऽएष नूतिर्यदृष्टो व्वरुणस्य नाभि मिति
 व्वारुणो ह्यष्टोऽष्टं वज्रानु स्रिरस्य मध्य
 ऽद्वत्यापो वै स्रिर मप्सुजा उ वा ऽअष्टः शिशुं
 नदीनां हरि मद्रिवुध मिति गिरिर्वा ऽअद्रिर्गिरि-
 बुधा उ वा ऽआपोऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योम-
 त्रितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा
 हिंसीरित्येतत् * ॥ १८ ॥

अथ दक्षिणतो गाम् † । अजस्र मिन्दु मरुष
 मिति सोमो वा ऽइन्दुः सु हैष सोमो ऽजस्रो
 यज्ञैर्भुरग्यु मिति भर्तार मित्येतदग्निमीडे पूर्व-
 चित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः पूर्वचित्ति मिति
 प्राञ्च ए अग्नि मुदुरन्ति प्राञ्च मुपचरन्ति स पर्वभि-
 र्ऋतुशः कल्पमान इति यद्वा ऽएष चीयते तदेव
 पर्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिंसीरदिति वि-
 राज मिति विराड् वै गौरुन्न वै विराडुन्न सु
 गौः ‡ ॥ १९ ॥

* 'रित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'गाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'गौः'—इति ग, घ ।

चुथोत्तरतोऽविम् । व्वरुवीं त्वष्टुर्व्वरुणस्य
 नाभि मिति व्वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविरविं
 जज्ञानाए रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै परए रजो
 दिशो वै श्रोत्रं दिशः परए रजो महीए साहस्री
 मसुरस्य माया मिति महतीए साहस्री मसुरस्य
 माया मित्येतदग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्नितीः
 मे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसी-
 रित्येतत् ० ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् † । यो ऽअग्निरग्नेरध्य-
 जायतेत्यग्निर्वा ऽएषो ऽग्नेरध्यजायत शोकात्
 पृथिव्या उत वा दिवस्परीति यद्वै प्रजापतेः शोका-
 दजायत तद्विवृश्च पृथिव्यै च शोकादजायत येन
 प्रजा विश्वकर्मा जजानेति व्याग्वा ऽअजो व्याचो
 वै प्रजा विश्वकर्मा जजान त् सग्ने हिडः पुरि ते
 व्वृणक्तिति यथैव यजुस्तथा वन्तुः ॥ २१ ॥

* 'रित्येतम्'—इति ग, घ ।

† 'अजम्'—इति ग, घ ।

तु ऽएते पशवः । तान्नानोपदधाति नाना
सादयति नाना सुददीहसाधिवदति नाना ह्येते
पशवः * ॥ २२ ॥

अथ पुरुषशीर्षं मभिजुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः
पुरुषं तत् पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात् पुरुष
एव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

यदेवैनदभिजुहोति । शीर्षंस्तु द्वीर्यं दधात्या-
ज्येन जुहोति व्यज्यो वा ऽप्राज्यं व्यीर्यं वै
व्यज्यो व्यीर्यं मेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण व्युषा
वै स्वाहाकारो व्यीर्यं वै व्युषा व्यीर्यं मेवास्मिन्नेतद्
दधाति त्रिष्टुभा व्यज्यो वै त्रिष्टुब् व्यीर्यं वै व्यज्यो
व्यीर्यं त्रिष्टुब् व्यीर्यं वैवास्मिन्नेतद् व्यीर्यं दधाति ॥
॥ २४ ॥

स वा ऽअर्धर्चं मनुदुत्य स्वाहाकरोति । अस्मि
वा ऽअर्धगिदं तुच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिद् मन्तरतः
शीर्षो व्यीर्यं तदस्मिन् दधाति ॥ २५ ॥

अथोत्तरं सर्वं मनुद्गत्य स्वाहाकरोति । इदं
तच्छीर्षकपालं सन्धाय यदिद् मुपरिष्ठाच्छीर्षा
व्यीर्यं तदस्मिन् दधाति ॥ २६ ॥

चित्रं देवानां मुदगादनौक मिति । असौ वा
ऽआदित्य एष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवानां मुदित्यनौकं
चक्षुर्मित्तस्य व्वरुणस्याग्नेरित्युभयेपाः हेतुदेवमनु-
ष्याणां चक्षुराग्रा द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मित्युद्यन्
वा ऽएष इमाँल्लोकानांपूरयति सूर्य आत्मा जग-
तस्तस्युपयेत्तेषु ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च
तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते * । ऽएतद्देवतैतान् प्रजापतिः
पशुनालिप्तत त ऽआलिप्स्यमाना अशोचंस्तेषां
मेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानं मपाहंस्तथैवैषा मय मेतदेतै-
रुत्सर्गैः शुचं पाप्मानं मपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके । यं य मेव पशुं मुपदधति तस्य
तस्य शुचं मुत्सृजन्ति नेष्टुचं पाप्मानं मभ्युपदधा-

महा ऽद्विति ते ह ते शुचं पाप्मानं मभ्युपदधति
याऽ हि पूर्वस्य शुचं मुत्सृजन्ति ता मुत्तरेण सहो-
पदधति ॥ २६ ॥

व्यपक्रामसु द्वैक ऽउपतिष्ठन्ते । ऊर्ध्वाऽ
शुचं मुत्सृजाम इति ते ह ते शुचं पाप्मानं मनूय-
न्त्यूर्ध्वं ह्येतेन कर्मणैत्यूर्ध्वां मु शुचं मुत्सृजन्ति ॥
॥ ३० ॥

वाह्मैर्वाग्निं मुत्सृजेत् । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरेभ्यस्तुलोकेभ्यो वहिर्वा शुचं दधाति वहि-
र्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद् वहिर्वा शुचं दधात्युदङ्
तिष्ठन्नेतस्याऽ ह दिश्येते पशवस्तद्यत्नेन पशव-
स्तदेवैध्वेतच्छुचं दधाति * ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथमं मुत्सृजति । तए हि प्रथमं
मुपदधातीमं मा हिंसीर्दिपादं पशु मिति द्विपादा
ऽएष पशुर्यत् पुरुषस्तं मा हिंसीरित्येतत् सप्त-
साक्षी मेधाय चीयमान इति हिरण्यशकलेर्व्या

* 'दधाति'—इति क ।

ऽएष सङ्गस्ताक्षो मेधायेत्यन्नायेत्येतन् मयुं पशुं मेध-
मग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुष-
मग्ने जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वोः निषीदेत्यात्मा
वै तनूस्तेन चिन्वान् आत्मान् संस्कुरुष्वेत्येतन्
मयुं ते शुगच्छतु यं द्विप्नस्तु ते शुगच्छत्विति तन्
मयौ च शुचं दधाति यं च हेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥

अथाश्वस्य । इमं मा हिंसोरेकशफं पशु-
मित्येकशफो वा ऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा हिंसी-
रित्येतत् कनिक्रदं व्याजिनं व्याजिनेष्विति कनि-
क्रदो वा ऽएष व्याज्यु व्याजिनेषु गौरं मारण्य-
मनु ते दिशामीति तदस्मै गौरं मारण्य मनुदिशति
तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान् आ-
त्मान् संस्कुरुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगच्छतु यं द्विप्नस्तु
ते शुगच्छत्विति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च
हेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥

अथ गोः । इमं साहस्रं शतधारं मुख-
मिति साहस्रो वा ऽएष शतधार उत्सो यद् गौ-
र्व्यच्यमानं सरिरस्य मध्यं ऽद्रुतीमे वै लोकाः

सरिरु मुपजीव्यमान मेषु लोकेष्वित्येतद् घृतं दुहा-
 ना मुदितिं जनायेति घृतं वा ऽएषादितिर्जुनाय
 दुहेऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्निती मे वै लोकाः
 परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतद्गवश्च
 मारण्य मनु ते दिशामीति तदस्मै गवय मारण्य
 मनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन
 चिन्वान आत्मानं संस्क्रुष्वेत्येतद्गवयं ते शुग्-
 ष्वतु यं द्विपदां ते शुग्च्छत्विति तद् गवये च शुचं
 दधाति यं च हेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३४ ॥

अथावेः । इमं मूर्णायुं * मित्यूणांवल मित्येतद्
 च्चरुणस्य नाभि मिति व्वारुणो ह्यविस्त्वचं पशूनां
 द्विपदां चतुष्पदा मित्युभयेषां हैप पशूनां त्वग्
 द्विपदां च चतुष्पदां च त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिच
 मित्येतद् त्वष्टा प्रथमं रूपं व्विचकारान्ते मा
 हिंसीः परमे व्योमन्निती मे वै लोकाः परमं
 व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतद्गवश्च मारण्य

मनु ते दिशामीति तदस्मा ऽउष्ट्र मारुतं मनुदिशति
 तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान् आ-
 त्मानं संस्कुर्वन्त्येतदुष्टं ते शुगृच्छतु यं द्विषस्तं
 ते शुगृच्छत्विति तदुष्टे च शुचं दधाति यं च हृष्टि
 तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥

अथाजस्य । अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकादिति
 यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकाद-
 जायत सो ऽपश्यज्जनितारमय ऽहुति प्रजा-
 पतिर्वै जनिता सो ऽपश्यत् प्रजापतिमय ऽहुत्वि-
 तत् तेन देवा देवता मय ऽप्यायन्निति * व्यावा ऽप-
 जो व्याचो वै देवा देवता मय मायंस्तेन रोह
 मायन्नप मेध्यास इति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन
 स्वर्गं लोकं मायन्नप मेध्यास इत्येतच्छरभं मारुतं
 मनु ते दिशामीति तदस्मै शरभं मारुतं मनु-
 दिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान्
 आत्मानं संस्कुर्वन्त्येतच्छरभं ते शुगृच्छतु यं

* 'मायन्निति'—इति क, ख ।

द्विष्मस्तुं ते शुष्टस्त्विति तच्छरमे च शुचं दधाति
यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः । यां वै तत् प्रजापतिरेतेषां पशूनां
शुचं पाप्मानं मपाहंस्तु ऽएते पञ्च पशवो ऽभवंस्तु
ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा अमेध्या अयज्ञियास्तेषां ब्राह्म-
णो नाग्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादे-
तस्यां दिशि पर्जन्यो न क्ष्वर्षको यत्रैते भवन्ति *
॥ ३७ ॥

प्रत्येत्याग्निं सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुयथा-
यथं करोति यद्ग्नौ सामिचिते बहिर्व्येद्येति तस्मा
ऽएवैतन्निष्कृते ऽहिंसाया ऽआग्नेय्याग्नयः ऽएवै-
तन्निष्कृते गायत्र्या गायत्र्योऽग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मावा तावतैवास्मा ऽएतन्निष्कृतेऽनिरु-
क्ताया सव्वै वा ऽअनिरुक्ताः सव्वैष्वैवास्मा ऽएत-
न्निष्कृते यविष्ठवत्येतद्वास्य † प्रियं धाम यद्विष्ठ

* 'भवन्ति'—इति क ।

† 'यविष्ठवत्येतद्वास्य'—इति क, ख ।

इति यदे जात इदं सर्वं मयुवत तस्माद्विष्टः ॥
॥ ३८ ॥

स्वं यविष्ट दाशुष इति । यजमानो वै दा-
श्वान् नृः पाहीति * मनुष्या वै नरः शृणुधी गिर
इति शृणु न इमां स्तुति मित्येतद्रुचा तोक
मुतत्मनेति प्रजा वै तोक ए रज प्रजां चात्मानं
चित्येतत् † ॥ ३९ ॥

आरुद्धानि जघनेन स्वयमावृक्षां परीत्यापस्या
उपदधाति । आप एता यदपस्या अथ वा ऽए-
तेभ्यः पशुभ्यः आप उत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या
उपदधात्येवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य
उपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
पदधाति पञ्च - ह्येते पशवः सर्वत उपदधाति
सर्वत एवैषेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

तद्याः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्या - व्वजो

* 'दाश्वान् पाहीति'—इति क, ख, डटं च वेबरमहोदयेनापि ।

† 'चित्येतत्'—इति क, ख ।

वा ऽद्यापो वृजः पञ्चदर्शस्तुस्माद्येनापो यन्त्यपैव
 तत्र पाप्मानं घ्नन्ति वृजो ह्येव तस्यार्द्धस्य पाप्मानं
 मपहन्ति तुस्मादुर्षत्यप्रावृत्तो वृजिदयं मे वृजः
 पाप्मानं मपहनदिति * ॥ ४१ ॥

अथ याः पञ्चोत्तराः । ताच्छन्दस्याः पशवो
 वै छन्दाः स्युर्न पशवोऽन्नं मु पशोर्मांसं मधु वा
 ऽण्तेभ्यः पशुभ्यो मांसान्युत्क्रान्तानि भवन्ति तद्यु-
 छन्दस्या उपदधात्येष्ट्रैवेतत् पशुषु मांसानि दधा-
 त्यनन्तर्हिताः पशुभ्यः उपदधात्यनन्तर्हितानि तत्
 पशुभ्यो मांसानि दधात्यन्तरा अपस्या भवन्ति
 घाद्याच्छन्दस्या अन्तरा द्यापो वाद्यानि मांसानि
 ॥ ४२ ॥

तदाहुः । युदिमा आप एतानि मांसान्यु-
 क्तं त्वक् क्तं लोमित्यन्नं व्याव पशोस्त्वक्कृत् लोमं तद्यु-
 छन्दस्या उपदधाति सैव पशोस्त्वक्कृत् लोमायो यान्य-
 मून्युखाया मज्जलोमानि तानि लोमानि घाद्योखा

भुवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि वाद्यानि हि लोमान्य-
न्तर आत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ३ स्माह
शाण्डिल्यः सर्वानिव व्यं कृत्स्नान् पशूनसंस्वुर्मा
इति ॥ ४३ ॥

यद्देवापस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विस्मृता-
दाप आयंस्तास्वितस्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विंशतिस्ता
अस्याहुलिभ्यो ऽध्यस्ववन्नन्तो वा ऽअहुलयो ऽन्तत
एवास्मात्ता आप आयन् ॥ ४४ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्वसत । अय मेव- स
योऽय मग्निश्चैयतेऽय या अस्मात्ता आप आयन्ने-
तास्ता अपस्यास्तद्यदेता उपदधाति या एवास्मात्ता
आप आयंस्ता अस्मिन्नेतव्यतिदधाति तस्मादेता
अत्रोपदधाति * ॥ ४५ ॥

अपां † त्वेमन्सादयामीति । वायुर्वा ऽअपा
मेभ यदा ह्येवैष इतश्चेतश्च व्यात्यथापो यन्ति वायौ
तां सादयति ॥ ४६ ॥

* 'अत्रोपदधाति'—इति क , ख ।

† 'अपां'—इति ख ।

अपां त्वोद्गन्त्सादयामीति * । ओषधयो वा
 ऽअपा मोक्षं यत्र ह्याप उन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो
 जायन्त ऽओषधिषु तां सादयति ॥ ४७ ॥

अपां त्वा भस्मात्सादयामीति † । अभः ‡ वा
 ऽअपां भस्माधे तां सादयति ॥ ४८ ॥

अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वा
 ऽअपां ज्योतिर्विद्युति तां सादयति ॥ ४९ ॥

अपां त्वायने सादयामीति । इयं वा ऽअपा-
 मयन मस्यां ह्यापो यन्त्यस्यां तां सादयति
 तद्वा अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्तु अस्मिन्ने-
 तत् प्रतिदधाल्यो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
 ॥ ५० ॥

अर्णवे त्वा सुदने सादयामीति । प्राणो वा
 ऽअर्णवः प्राणे तां सादयति ॥ ५१ ॥

समुद्रे त्वा सुदने सादयामीति । मनो वै

* , † 'यामीति'—इति ग , घ ।

‡ 'अभः'—इति , 'यामीअभः'—इति च इट् वेवरमहोदयेन ।

समुद्रो मुनसो वै समुद्राद्वाचाभ्या देवास्त्रयीं
 विद्यां निरखनंस्तदेष श्लोको ऽभ्युक्तो ये समुद्रान्नि-
 रखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभिभिः सुदेवो ऽअद्य तद्विद्या-
 द्युत्र निर्व्वपणं दधुरिति मुनः समुद्रो व्वाक् तीक्ष्णा-
 भिस्त्रयी विद्या निर्व्वपण मेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो
 मुनसि तां सादयति ॥ ५२ ॥

सरिरे त्वा सुदने सादयामीति । व्यावै सरिं
 व्याचि तां सादयति ॥ ५३ ॥

अपां त्वा क्षये सादयामीति । चक्षुर्वा ऽअपां
 क्षयस्तत्र हि सर्व्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि तां
 सादयति ॥ ५४ ॥

अपां त्वा सुधिवि सादयामीति । श्रोत्रं वा
 ऽअपां सुधिः श्रोत्रे तां सादयति तद्या अस्मै-
 तेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत् प्रति-
 दधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

अपां त्वा सुदने सादयामीति । द्यौर्वा ऽअ-
 पां सुदनं दिवि द्यापः सन्ना दिवि तां साद-
 यति ॥ ५६ ॥

अपां त्वा सधुस्थे सादयामीति । अन्तरिक्षं
वा अपां सधुस्थे मन्तरिक्षे तां सादयति ॥ ५७ ॥

अपां त्वा योनिं सादयामीति । समुद्रो वा
ऽअपां योनिः समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥

अपां त्वा पुरीषे सादयामीति । सिकता
वा ऽअपां पुरीषे सिकतासु तां सादयति ॥
॥ ५९ ॥

अपां त्वा पायसि सादयामीति * । अन्नं वा
ऽअपां पायोऽन्ने तां सादयति तद्या अस्यैतेभ्यो
रूपेभ्य आप आयंस्तु अस्मिन्नेतत् प्रतिदधात्यथो
ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि । चैष्टुभेन
त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा
सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन
त्वा छन्दसा सादयामीति तद्या अस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य
आय आयंस्तु अस्मिन्नेतत् प्रतिदधात्यथो ऽएतान्ये-
वास्मिन्नेतच्छन्दांसि दधाति ॥ ६१ ॥

ता एता अङ्गुलयः । ताः सर्व्वत उपदधाति
 सर्व्वतो हीमा अङ्गुलयो ऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमा
 अङ्गुलयश्चतुर्द्दोपदधाति चतुर्द्दो हीमा अङ्गुलयः पञ्च-
 पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा अङ्गुलयो नानोपद-
 धाति नाना हीमा अङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति
 समानं तत् करोति तस्मात् समानसम्बन्धनाः ॥
 ॥ ६२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५, २,] ॥

अथ पशुशीर्षाणां सुपधानं विधाय प्रशंसति— “पशु-
 शीर्षाणीति * । पशुशीर्षाणां पञ्चवयवत्वेन पशुत्वम् ; अतश्च
 तदुपधाने पशूनां निवोपधानं भवतीत्यर्थः । तेषां सुपधानस्य
 स्थानविशेषं विधत्ते— “तानीति । “यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रए-
 सतेषां सोखेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रजापतिः”—इत्युखाया
 लोकत्रयरूपत्वस्योक्तत्वात् † तस्या सुपधाने ‘लोकेषु’ ‘पशून्’
 निश्चितवान् भवति । ‘तस्मात्’ इमे ‘पशवः’, ‘एषु लोकेषु’
 भवतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युखाया सुपधानं प्रशंसति— “यद्देवोखाया
 मिति । उखायाः सकाशादभ्युत्पत्तेः ‘योनिः उखा’, अतश्च त्री-

* का० श्री० सू० १७. ५. १३ ।

† पूर्व्वलिखित ब्राह्मणे १७ क० (३३४ ए०) दृष्टं नृ ।

पधाने योनाविव 'पशून्' निदधाति । 'तस्मात्' चयमाना' उपभुज्यमाना , 'पच्यमाना' जीर्यमाणा अपि 'पशव' 'न चीयन्ते' । उपभोगात्परिपाकाच्च विनाशे सत्यपि योनी' प्रतिष्ठितत्वात् नोच्छिद्यन्ते , किन्तु पुनस्तत्पद्यन्त इत्यर्थः । 'पच्यमाना -इति कर्मकर्त्तरि यक् प्रत्ययः ॥ २ ॥

अथ तानि पशुशीर्षाणि श्रीरूपत्वेन प्रगसति— "यद्देवेति । 'या' खलु प्रागुक्ता 'त्रिय', 'ता' एव 'एतानि पशुशीर्षाणि , अत एतेषां सुपधाने त्रिया निवोपधानं भवति । उखाया परम्परया कवश्चात्मकत्वम् । तत्रोपधाने कवश्चगिरसां सन्धानं भवतीति दर्शयति— "अथ यानीति । 'तानीति' अश्व सश्वरणावसरपरामर्शः । यानि तानि' 'कुसिन्धानि' कवश्चानि तानि 'एता' अथ सम्पाद्यमाना पञ्च चितय । वित्यात्मकत्वेन कवश्चानां पञ्चत्वसङ्ख्यासामान्यात् । ततस्तथा विधा 'या पञ्च चितय', 'ता' 'इमे' वृद्धिष्यादयो लोकाः । चित्तीनां प्रजापत्यवयवात्मकत्वात्, लोकानां अपि तथाभावादिति । तथा च ये ते एते 'इमे लोका', ते 'एषा उखा', तस्या लोकावयवात्मकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अतएव 'उखायां पशुशीर्षाणां सुपधानेन ॥ एतैः कवश्चानि संयोजयति ॥ 'शीर्षाणि' -इति "शीर्षेण्डसि" इति । शीर्षसादेशः ॥ २ ॥

• पा० सू० ३ २ ८३ ।

† इका० १५० १३० ७४३ (भा० ५४ २०) दृष्टया

‡ 'सुपधाने'—इति च पाठः ।

§ सद्येवयनि—इति च पाठः ।

॥ पा० सू० ३ २ ८० ।

उवाचा सुपधानं पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गे कर्त्तव्यं मित्याह—
 “तानिति । पशुशीर्षाणां मपि पशुत्वात् ‘तान्’-इति पुल्लिङ्गवच-
 नम् । विहितप्रकारे उपधाने कारणं वक्तुं प्रतिजानीते— “एतद्वा
 इति । तत्रैतत् कारणं खल्वित्यर्थः । तदेव दर्शयति— “यत्रै-
 तानिति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रस्तावे ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’ पशून्
 ‘पालिषत्’ पालयिष्यति मेच्छत् । ततः ‘पालिष्यमानाः’ ते पशवः
 उक्तमितु मेच्छन् । उच्चिन्नमिष्यं ‘तान्’ ‘प्राणेषु’ शीर्षगतेषु *
 ‘सर्वप्राणाधारत्वाच्छिरसां प्राणत्वम् । प्राणा इति इन्द्रियाण्यु-
 च्यन्ते, ‘तान्’ प्राणेषु सङ्गृह्य, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्माद्देशात् ‘प्रतीचः’
 प्रत्यङ्मुखानाङ्गथ, ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘अधत्त’ स्वाधीनीकृतवान् ।
 पलायनेच्छूनां † पशूनां गिरांसि गृहीत्वा स्वाभिमुखं भाङ्गथ
 वशीकृतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

“तदेति । तथा सति ‘देवा यदकुर्वन्’, ‘तत्’ एवैतस्मिन्नपि
 काले ‘क्रियते’ खलु । अतएव यजमानो ‘दिश यदकुर्वन्’, ‘तत्’
 ‘करवाणि’-‘इति’ अभिप्रायेण ‘एतत्’ उक्तप्रकारं सुपधानं ‘करोति’
 -इति ‘यत्’, ‘इदम्’ ‘अस्मात्’ एव निमित्तात् ‘ते पशवः’ ‘अस्माद्’
 यजमानात् ‘नोच्चिन्नमिषन्ति’ । न केवलं तथा सुप्रक्रमणेच्छा-
 भावः, अपि तु ‘एतान्’ पशून् ‘प्राणेषु’ ‘सङ्गृह्य’, ‘पुरस्तात्’
 ‘प्रतीचः’ आङ्गथ, स्वस्मिन्निहितवान् भवति ॥ ५ ॥

उवाचां पशुशीर्षाणां सुपधाने प्रजापत्युदरे अश्वं दधातीति
 दर्शयितुं माध्यायिका भवतारयति— “यदेवेति । ‘पशुशीर्षा-

* ‘शीर्षं गतेषु’-इति ज पाठः ।

† ‘पलायने’-इति ज पाठः ।

एवमुपेदधाति'-इति 'यत्', तत्कारणं मुच्यत इत्यर्थः । 'अग्ने' सृष्टेः पूर्वं 'प्रजापतिः एक एवासीत्' खलु, 'सः' प्रजापतिः 'अन्नं सृजेय', प्रजारूपेण जायेयेति 'अकामयत' । 'प्रजायेय' इति अन्न-सृष्ट्युपायप्रदर्शनम् । 'सः' एवं जातेच्छुः प्रजापतिः 'प्राणेभ्य एव पशून्निरभिमीत' । तदेव विवृणोति— "मनसः पुरुष मिति । "प्राणादिति । प्राणसञ्चारणस्यानन्त्याद् प्राणेन्द्रियं मुच्यते । यतः 'एनान्' पशून् 'प्राणेभ्यो निर्मितवान्', 'तस्मात्' लोके 'प्राणाः पशव इत्याहुः' जनाः । किञ्च । सर्वेषां मिन्द्रि-याणां 'मनः' खलु 'प्रथमं येठम् ; तदुपधानादेव सर्वेषां स्वस्वव्यापारक्षमत्वात् । अतश्च मनसः पुरुषस्य निर्माणात् लोके 'पुरुषः पशूनां' मध्ये येठः 'बोर्यवत्तमः'-इति आहुः । अपि च 'मनस्येव सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः'-इति, तदेव खलु 'सर्वे प्राणाः' ; अतश्च सर्वप्राणात्मकात् 'मनसः पुरुषं निर-मिमोत'-इति 'यत्', 'तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशवः'-इति । यतः 'पुरुषस्य' ह्येवेति 'सर्वे पशवः' भवन्ति ; सर्वपशुसम्पा-दनक्षमत्वात् पुरुषस्य ; अतः 'पुरुषः सर्वे पशवः'-इति 'आहुः' । सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठारूपात् मनसः सकाशात् पुरुषस्य निर्मा-णेन तस्य पशुसम्पादनक्षमत्वात् पुरुषः सर्वे पशवः इत्याहु-रित्यर्थः ॥ ६ ॥

"तदेतदिति । 'एतत्' पुरुषादिपशुलक्षणम् 'अन्नं सृष्ट्वा', स प्रजापतिः 'पुरस्तात्' प्रतीचीन मात्मनि 'अधत्त' । 'तस्मात्' लोके-ऽपि कथनापि अन्नं सम्पादयति, एतत् सम्पादनं 'पुरस्ता-देव' प्रतीचीन मात्मनि धारयति ; मुखप्रदेशादेवात्मस्य प्रती-

चीन मभ्यवहारात् । अतश्च 'तत्' पुरस्तात् प्रतीचीनं तेषां पशुगीर्वाणा सुपधान सुखायां क्रियत इति यत्, तेन प्रजा-पतेरुदररूपायाम् 'सुखायां' पुरस्तात् प्रतीचीनं मत्तं निहित-यान् भवति ॥ ७ ॥

अथ तेषु पशुगीर्वाणेषु सुवर्णशकलानां प्रक्षेपं विधाय प्रशंसति—
“अथैष्विति ७ । प्राणसाधनत्वाद्दिरण्यस्य प्राणात्मकत्वम् । “अथ वा इति । ‘अथ’ खलु ‘सञ्ज्ञाप्यमानेभ्यः’ एभ्यः ‘प्राणा उत्क्रा-मत्येव’ । अतश्च ‘दिरण्यशकलान् प्रत्यस्य’-इति यत्, एतेन ‘प्राणानेव’ ‘एषु’ पशुषु नि-‘दधाति’ ॥ ८ ॥

सुवर्णशकलानां सञ्ज्ञाविशेषं विधत्ते—“सप्त प्रत्यस्यतीति १ । गिरसि,— वागिका, नेत्रे हे, श्रोत्रे हे, नासाविवरे च हे, इति सप्त प्राणाः । तथा सप्तदिरण्यशकलनिधानेन सप्तप्राणवान् भव-तीत्याह— “सप्त वा इति । पञ्चपशुपक्षः, एकपशुपक्षः, इति पक्षद्वयं मस्ति । तत्र पञ्चपशुपक्षे ‘पक्षकत्वः’ ‘सप्त-सप्त’ दिरण्य-शकलान् प्रतिगीर्षं प्रत्यस्यति ॥ ९ ॥

“तद्वैक इति । ‘यदि एकोऽपि पशुर्भवति’, तदापि ‘पक्ष-कत्व एव’ ‘सप्त-सप्त’ सुवर्णशकलान् प्रत्यस्येदिति ‘एकै’ शास्त्रिन आहुः । तथा वदताश्च तेषां मय माश्रयः ।— पञ्चानां भवि पशूनां स्थाने एकस्त्रीपधानादसावह्वर्युः ‘पक्ष’ खल्वेतान् ‘पशून्’ ‘उपदधाति’ । तथा च ‘एकैकस्मिन् पशौ’ ‘सप्त-सप्त प्राणाः’ विद्यन्ते । तस्मात् तावतां दिरण्यशकलानां प्रत्य-

• का० श्रौ० सू० १०. ५. ७ ख ।

† का० श्रौ० सू० १०. ५. ७ घ ।

सनेन 'एतेषु सर्वेष्वपि प्राणान् दध.'-इति दूषयति— "न
तथा कुर्यादिति ।

कथं तर्हि सर्वेषां पशूनां प्राणसहस्रमेति तत्राह— 'एतस्मिन्
वा इति । 'एतस्मिन्' उपधीयमाने 'पशौ एकस्मिन्' एव 'सर्वेषां
पशूनां रूपम्' अस्ति ; तेषां सर्वेषां अपि कार्ये एतस्यैव सामर्थ्याव-
धारणात् । तस्मात् 'एतस्मिन्' सप्तसङ्ख्याविशिष्टहिरण्यशकल-
प्रत्यसनेन 'सर्वेष्वपि' पशुषु प्राणप्रतिसम्भारं सम्पादितवान्
भवति ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं सुखे शक्यस्य प्रत्यसनं विधत्ते— "सुखे प्रथमं
मिति * । तत्र मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे— "सम्यक् स्रवन्तीति † ।
'धेना इति असम्' उच्यते । 'तदिदम्' अत्र 'सुखम्' 'अभि'-लक्ष्य
'सम्यक् स्रवति' । कथं मित् ? 'सरितो न' सरित इवेति । अथ
मर्थो मन्त्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—
"अन्तर्हृदेति । 'यः' 'अजुः' अकुटिलाङ्गः, 'तस्य' 'अन्तः'
शरीरमध्ये 'हृदा' हृदयदेशेन 'मनसा' च 'सता' विद्यमानेन
'अन्नं पूर्णं भवति', सारासारभेदेन विवेचितं भवति । हृदय-
देशस्य त्वनावतरणप्रदेशत्वात् शोधकत्वम् । 'यः' 'अजुः' अकु-
टिलः शोभनकर्मा यजमानः, 'तस्य' मनसेति । तृतीयं पादं
व्याचष्टे— "हृतस्य धाराः"-इत्यनेन । ह्योषमाणादुत्थभिधान
मभिप्रेत मित्याह— "हृतस्य धारा इति । चतुर्थपादे

* का० श्रौ० सू० १७ ५ ७ ग ।

† का० श्रौ० सू० १७ ५ ७ घ ।

अग्निमध्यावस्थितहिरण्यपुरुषाभिधानं क्रियत इति व्याचष्टे—
“हिरण्य इति ॥

तदयं मन्त्रस्यार्थः ॥ — अकुटिलावयवस्य अन्तर्मध्ये शरीरे,
हृदयेन विद्यमानेन, मनसा च गोध्यमाना, धेना अमानि,
हृदं सुखं मभिलष्य स्वयन्ति; यथा नद्यः समुद्रम्, तद्वत् ।
तथाविधे अग्निन् सुखे शकलं निदधामि । निहितं शकल-
खेदं ‘अग्नेर्मध्ये यो हिरण्यो वेतसः इति’ संस्मरन्ती ‘हृतस्य
धाराः’ ‘अभिवाकशीमि’ अभिपश्यति । चाकशोमोति पुरुष-
व्यत्ययः, यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ । ‘हिरण्य’-शब्दः ‘ऋतस्य-
वास्त्वेत्यादिना निपातितः ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणासावित्रे समन्वयं शकलनिधानं विधत्ते—
“ऋचे त्वेतीति § । ‘इय’-इति दक्षिणासावित्रस्याभिनयेन
निर्दिष्टः । व्याचष्टे— “प्राणो वा इति । यतः ‘प्राणो वा’
‘मर्चति’ प्राप्नोति; प्राणवतैव सर्वस्य प्राप्तेः । अनेकार्यत्वात्
धातूना मर्चतिरत्र प्राप्त्यर्थः । अतश्च ऋगिति प्राणः । तथा
सति ‘ऋचे’ प्राणाय सञ्चरमाणाय प्रत्यस्यामीति मन्त्रार्थः ॥ ।
सव्यनासावित्र मध्यभिनयेन निर्दिष्टः समन्वयं शकलनिधानं
विधत्ते—“ऋचे त्वेतीति ¶ । ‘इष्ट’-इति सव्यनासावित्रस्याभिनयेन

* वा० सं० १३ ३८ ।

† पा० सू० २ ४. ७४ ।

‡ पा० सू० १. ४ १७ ।

§ का० श्रौ० १७. ५. ८, ९ ।

॥ वा० सं० १३ ३८. १ ।

¶ वा० सं० १३. ३८. २ ।

निर्देश । 'प्राप्यो वै' 'इक्' दीप्यमान , 'प्राप्येन हि शरीरा
दिक दीप्यते । प्राप्यार्थं मेव 'सर्वम् इदं' जगत् प्रिय भवति ॥

दक्षिणनेत्र सभिनयेन निर्दिश्य समन्त्रक शकलनिधान
विधत्ते *—“भासेत्वतीति † । इह दक्षिणनेत्रे । 'ज्योतिषे
त्विति ‡ । 'इह' सव्ये नेत्रे प्रत्यस्यति । यत इमे' चक्षुषी
'भालती' अर्थप्रकाशनचरणतेजोविशिष्टे, 'ज्योतिष्मती' स्वयम्
ज्योतिर्विशिष्टे, अतस्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रयो 'भासे ज्योतिषे
इति प्रयुक्तम् ।

श्रोत्रयो समन्त्रक शकलप्रत्यसन विधत्ते §—“अभूदिति ॥ ।
'इदं' दक्षिणश्रोत्र विष्णुस्य भुवनस्य समस्तस्य लोकस्य 'वाजिन
शब्दोपलब्धिसाधनम् 'अभूत् । न केवलं मयैवाभूत्, अपि
तु वैज्ञानरस्य' अभूत् । अपि तु वैज्ञानरस्य सर्वजनानां
जनकत्वेन सम्बन्धिन । “तस्येदम्”—इत्यण् प्रत्यय ॥ “नरे सञ्ज्ञा
याम्”—इति ** पूर्वपदस्य दीर्घ । तस्य 'अग्ने प्रजापतेरपि
शब्दोपलब्धिसाधनं अभूत् । तादृशे तत्र त्वा प्रत्यस्यामीत्यर्थः ।
“अग्निर्ज्योतिषेति †† । ज्योतिषा ज्योतिषान् प्रशस्त्यज्योति

* का० श्रौ० सू० १० ५ १० ।

† वा० स० ११ १८ २ ।

‡ वा० स० १३ ३८ ४ ।

§ का० श्रौ० सू० १० ५ ११ ।

॥ वा० स० ११ ३८ ५ ।

¶ वा० सू० ४ ३ १२० ।

** वा० स० ६ ३ १२८ ।

†† वा० सू० ११ ३८ ६ ।

पान् , प्रगस्त्योतिर्विशिष्टोऽग्निरिव । 'वर्चसा वर्चस्वान्' प्रगस्त्यो-
वर्चोर्विशिष्टोऽग्निरिव । 'इव - शब्दोऽध्याहार्यः । 'इदं' यद्विचिषेत्
योत्रं प्रकाशते , तथाविधे तत्र त्वां प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

मन्त्रे विश्वपदप्रयोगस्याभिप्राय माह— “विश्ववतीभ्या
मिति * । यद्यप्येकस्या मेव विश्वपदप्रयोगः , तथापि प्राणभृ-
ध्यायेन लिङ्गसमवायादुभयोरपि विश्ववतीभ्या मिष्यभिधानं सुप-
पद्यते । यत श्रोत्रं 'विश्वं' विश्वव्यापकाकाशात्मकत्वात् ; अत
स्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रे विश्वपदप्रयोगः ॥ १२ ॥

पशुशीर्षाणां सुपधानम् , तस्य स्थानविशेषम् , उपधाने
प्रकारभेदम् , तदुत्पत्त्यादिकाश्च प्रदर्शयन्ति नन्तरम् , उपधानार्थं
पुरुषशिरस उद्ग्रहणं विधत्ते— “अथेति † । उद्ग्रहणस्योप
योग माह— “महयत्येवैमदेतदिति । एतेनोद्ग्रहणेन 'एतत्'
पुरुषशिरो 'महयति', पूजयति सत्कृतवान् भवति ; अत
एव यजमानदेवत्वत्वाज्जुहुव्यम्यते , ऋतव्यदेवत्वत्वादुपभृति
यम्यते ।

विहिते उद्ग्रहणे मन्त्रं विधाय , आचष्टे— “सहस्रदा
इति ‡ । “सर्वं वा इति । यतः 'सहस्रं सर्वं' ; तस्मिन्नेव शता-

* तत्पाठस्येवम्—

“अभूदिदं विश्वस्य सुवनस्य वाजिन मयेर्वैश्वानरस्य च”—

इत्येका , व्यापरा,—“अविर्ज्योतिषा प्योतिष्ठान् रुक्मो

वर्चसा वर्चस्वान्”—इति । वा० सं० १३ ३६ ५. ४०. १ ।

† का० श्रौ० सू० १७ ५ १४ ।

‡ वा० सं० १४ ४०. २ ।

दीना मत्तर्भावात्, अतः 'सर्वस्य दातासि' । तस्मात् 'सर्वस्मै
त्वा' उद्दष्टहामि इत्येतत् उक्तं भवतीत्यर्थः । "सहस्रदा इति,
विच्-प्रत्ययास्तं पदम् । "सर्वस्य दातासीति, पुरुषविवक्षया
पुनित्त्वम् ॥ १३ ॥

अथैतेषां पशूनां सुपधानं मनूय, तत्र पुरुषस्य प्रायम्यं
विधत्ते — "अथेति ३ । उपधाने पुरुषस्य प्रायम्यात् वीर्येण
पुरुष मतिशयितं करोतीत्याह — "पुरुषं तदिति । उखाया
सुपधानस्य विहितत्वात् तस्यां मध्ये पुरुषोपधानं तत्पा-
र्यंयोरितरपशूनां सुपधानं कुर्यादित्यर्थः । "मध्ये पुरुषम्"—
इति विहितस्य सन्निवेशस्य प्रयोजनं माह — "पुरुषं तदिति ।
'तत्' तेन सन्निवेशेनोपधाने पशूनां 'मध्ये' 'पुरुषम्' 'अक्षारं'
भोक्तारं करोति ; भोक्तुः पार्श्वं भोग्यस्यावस्थानात् । 'तस्मात्'
सम्प्रत्यपि 'पशूनां' मध्ये 'पुरुष एव' 'अक्षारं' भोक्ता भवति ॥ १४ ॥

सामान्येनाभित इतरान् पशूनां मिति १ विधानात् कस्य कुत्र
पार्श्वं उपधानं मिति विशेषजिज्ञासाया माह — "अक्षरा-
विधेति ३ ॥ १५ ॥

"गाञ्चाजधेति § ॥ १६ ॥

"मध्ये पुरुष मिति, पुरुषोपधानस्य मध्यस्थानं विहितम् ॥ ,

* का० श्रौ० सू० १० ५ ११-१० ।

† इतः पूर्वस्या मेव कडिकायां (३०१ पृ०) दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १० ५ १५ ।

§ का० श्रौ० सू० १० ५ १६ ।

॥ इत्येव चतुर्दशकलिकायां (३०१ पृ०) दृश्यम् ।

तत्रैव विधेयं विधत्ते— “पयसीति † : उत्थामध्ये पयःपूरिते पुरुष सुपदव्यात् । एवञ्च सति यजमानस्य पुरुषत्वात् पयसः पशुकार्यत्वेन पशुत्वात् तत्र ‘यजमान’ प्रतिष्ठापयति ।

विहिते उपधाने मन्त्रं विदधानः पदशो विभज्य व्याचष्टे— “आदित्यं गर्भं मिति † । पुरुष इति यत्, ‘एष आदित्यो गर्भः’ खलु, अदितिः सकाशाद्विवस्वदास्य आदित्योऽजायत । तथा च न्यूयते— “ततो विवस्वानादित्योऽजायतेति ‡ । विवस्वत्तन्मन्त्रिनश्च सर्वे पुरुषा इति पुरुषस्याप्यादित्यगर्भत्वम् । तथा सति ‘पुरुषम्’ एव ‘पपसा समङ्ग्धीत्येतत्’ उक्तं भवति । द्वितीयपादेऽपि ‘सहस्रस्य प्रतिमा’-इत्यनेन पुरुष एव विवक्षित इति दर्शयति— “सहस्रस्येति । यतः पुरुषस्यैव पशूनां ‘सहस्र’ भवति’, अतोऽयं सहस्रस्य सदृशः । अत एव तैत्तिरीयके न्यूयते— “सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छतीति § । तृतीयपादे ‘हरः’-शब्देनार्चिरूप्यते । ‘माभिसंस्था इति’ अनेन हिंसन मिति दर्शयति— “परिवृङ्ग्धीति । चतुर्थपादे ‘शतायुषं क्षण्डि’-इत्येतदुच्चारणेन पुरुषस्य शतायुषं सम्पादयतोत्याह— “शतायुष मिति ॥

हे अग्ने । ‘चीयमानः’ त्व पूर्वोक्तप्रकारेणादित्यगर्भरूपं ‘सहस्रस्य’ ‘प्रतिमा’ सदृशम् ; अत एव ‘विश्वरूपम्’ पुरुषं ‘पपसा’

* का० श्रौ० सू० १७ प्र० १० ।

† वा० मं० १३ ३१—३५ ।

‡ ते० मं० ६ प्र० ६ २ । इहापि ३ १ - ४ इत्यम् ।

§ मे० स० ५ १० ८ ५ (५ भा० ५१८०) ।

प्राद्वीकुरु । किञ्च 'एनं' परितो वर्ज्य , 'अर्चिषा मा हिंसीः' ,
'शतायुषश्च कण्वहि' इति मन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

उत्तरोऽखस्योपधान मनुष्य , तत्र मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे
— "अयेति १ । 'अख इति यत् , एष वा तस्य जूतिः' खलु ।
'जूति-शब्देन वेग उच्यते , तद्रूपत्वात् अखोऽपि तच्छब्देन ,
वायुवेग इत्यर्थः । अया मधिपतेः 'वरुणस्य' सम्बन्धित्वात्
'अखः' 'वरुणस्य नाभिः' । अत एव श्रूयते— "प्रजापतिर्वरु-
णायाख मनयदिति ३ । 'सरिरम्'-इति ५ आप उच्यन्ते , 'अख-
याप्सुजः' खलु ; समुद्रमध्ये वडवारूपेणोत्पन्नत्वात् । अत एव
"अप्सुयोनिर्वा अखः"—इत्यन्वयः श्रुतम् ॥ । "अद्विबुध मितौति ।
'अद्विः' इति , 'गिरिः' उच्यते ; 'आपः' 'बुध्नाः' गिरिमूलाः खलु ;
तत्रोत्पद्यमानत्वात् । तथा च तथाविधजलसमुद्भूतत्वात् अखो-
ऽपि गिरिबुध्न इत्यर्थः । "इमे वै लोकाः परमं व्योम"
—इत्यनेन मन्त्रगतं व्योमपद मितरलोकयोरप्युपलक्षण मिति
तदर्शितम् ।

हे 'अखे !' वायुवेगविशिष्टम् , 'वरुणस्य' 'नाभिं' नाभिस्थानी-
यम् , 'सरिरस्य मध्ये' उत्पन्नम् , अत एव 'नदीनां शिशुम्' ,

* वा० सं १३. ४१ ।

† का० औ० ख० १० ५. १५ । 'पूर्वं मन्त्रस्यापर मन्त्रेः ।

उज्जाया मेवोत्तरभागे शिरसी उपधेये ।

‡ तै० सं० १. १. १२ १ (२भा ४५३८०)

§ 'शरीरम्—इति'—इति ड-च-पुस्तकयोः ।

॥ उपरिष्ठात् १३का० १५० ११भा० १८क० दृश्यम् ।

‘अद्रिबुधं’ गिरिमूलोत्पत्तिस्थानम्, ‘हरिम्’ आरौदुर्हर्तारम्, ‘अश्वम्’ ‘परमे व्योमन्’ उत्कृष्टेषु पृथिव्यादिषु ‘लोकेषु’ ‘मा हिंसोः’-इति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

दक्षिणदेशे गोरूपधान मनुष्य, सुतिवत् मन्त्रं विधत्ते—
“अयेति १ । “इन्दुरिति । ‘सोमो हि इन्दुः’-इति, यतः ‘स एयः’
‘अजस्रः’ सोमो हि ; सर्वदा पयोनिक्षणस्यामृतस्य स्यन्दनात्,
इन्दोस्तु कदाचिदुपचयो विद्यत इति तदभिप्रायेणाजस्र मित्यु-
क्तम् । ‘भुरण्यु मिति’ दोहनादिभिः ‘भर्तार मित्येतत्’ उक्तं
भवति, गोजातीयस्य घृतत्वात् । अथ वा ‘गौः’ पुङ्गवः,
‘अजस्रः’ सोमः, सर्वदा आह्लादकत्वात् ; कृपिसाधनत्वेन
भर्तृत्वाद् ‘भुरण्यु मिति’ ।

“अग्नि मीड इति । यतो ‘गौः आग्नेयः’, ततोऽसावग्निः ।
यतः ‘अग्निं प्राञ्च सुदरन्ति’, ‘प्राञ्चम्’ एव होमादिना ‘उप-
चरन्ति’, अतः अग्निः ‘पूर्वचित्तिः’ पूर्वस्मिन् प्रदेशे ‘चित्तिः’
अनुष्ठेयस्य प्रतीतिर्यस्य, स तथोक्तः । “यदा इति । ‘एयः’
अग्निः चीयत इति यत्, तेनेयः ‘पर्वभिः’ इष्टकाचितिलक्षणैः
‘अतुगः’ तेन तेन अतुना ‘कल्पते’ ; चितिलक्षणानां पर्वणा
अतुरूपत्वादित्यर्थः ।

“विराड् वा इति । अयसाधनत्वाद् विराजोऽसत्त्वम् ॥ ।

• वा० अं० १५ ३२ ।

† क० यौ० सू० १७. ५ १६ । ‘पूर्वं गोरुपर भक्षस्य : उखाया दक्षिणे भागे’ ।

‡ ‘तस्ये ग्रन्तं तस्ये शरः’-इति (३भा० १६५८०) दशवीर्याभिगणम् ।

गोरपि तथैवाश्रय मिति, 'विराड्'-इति 'गौः' एवेत्यर्थः ।
 सर्वदाज्ञादकत्वेन 'अजस्र मिन्दुम्', 'अरुपम्' आरौचमानम्,
 क्षयादिसाधनत्वेन भर्त्तारम्, 'पूर्वचित्तिम्' पूर्वज्ञानुष्ठेयप्रतीति-
 विविष्टम्, 'अग्निं' तदीयत्वेन तदात्मकं, 'गाम्' अतीपधानाय
 'नमोभिः' नमस्कारैर्युक्तम्, 'अग्निम्' 'ईडे' । हे अग्ने ! 'पर्वभिः'
 चित्तिलक्षणैः 'ऋतुयः कल्पमानः' तथाविधस्त्व' 'अदितिम्'
 अखण्डनीय' 'विराजम्', 'अवम्' अवसाधनम्, 'मां' 'मा हिंसीः'
 इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अयोत्तरप्रदेशे अवैरुपधान मनुद्य मन्त्रं विधत्ते—
 "अवेति । "वहण्यो च हीति । यतोऽविः 'वहण्य' अनिट-
 निवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीया ; रुपाणां निर्माता यः त्वष्टा,
 तस्यानुपहण्योरुपयुक्ता ; अतोऽविः 'त्वष्टुर्वरुणी', 'वहण्य'
 नाभिः' च ॥

"योत्रं वा इति । 'योत्रं' खलु 'परं' रजः' उल्लङ्घ्यो
 लोकाः । तदेवोपपादयति— "दिशो वा इति । योत्रं च
 दिग्भ्यः खलु ; तस्य तत्कार्यत्वात् । 'दिग्भ्यः परं' रजः' दिग्भ्य-
 यावय उल्लङ्घ्यते ; दिग्भां सर्वोत्पत्तिमविमिश्रकारणात् । 'महीं
 चाहसीम्'-इत्यत्र, महोपदस्य महतीत्यर्थ इति दर्शितम्—
 "महती मिति ।

मन्त्रार्थस्तु †, — हे 'अग्ने !' 'त्वष्टुः' वरणीयरुपयुक्ता,
 'वहण्य' नाभिस्थानीया, 'परस्माद्भ्रमः' दिग्भ्यो जाता,

‘महती’, सहस्रमूर्त्यार्हाम्, ‘असुरस्य मायां’ सुवर्भानोरसुरस्य सम्प्रभित्वेन निर्मिताम् । अत एव तैत्तिरीयके — ‘सुवर्भानुर्वा असुरः सूर्यं तमसाविध्यत्, तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति मेच्छन्त्यस्य यत् प्रथमं तमोऽपघ्नन् सा कृष्णाविरभवदिति * न्यूयते । तादृशीम्, ‘अविं’ पृथिव्यादिष्वेतेषु लोकेषु ‘मा हिंसीः’ ॥ २० ॥

अथ दक्षिणदेशे अजस्योपधानं मनूय, मन्त्रं विदधानो व्यावष्टे — “अथेति । “अग्निर्वा इति । ‘एषोऽग्निः’ अजः, ‘अग्ने’ प्रजापतेः ‘अध्यजायत’ अग्नेः सकाशादुत्पन्नत्वादजस्याग्नित्वम् । अग्नेः सकाशादुत्पत्तिरेव प्रदर्शयते — “शोकादिति । ‘यदै प्रजापतेः शोकादजायत’, ‘तद् दिवः’, ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याश्च ‘शोकादजायत’; प्रजापतेस्तदात्मकत्वात् । अग्निरिति प्रजापतिरेवोच्यते, ‘यत्’ येनेत्यर्थः । ‘विश्वकर्मा’ प्रजापतिः ‘वाचः’ सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘जजान’ । जगिरन्तर्भावितत्वर्यः, उत्पादितवान् । अजश्च वागात्मकः, ततश्च ‘येन’ ‘विश्वकर्मा’ प्रजाः ‘जजान’ । ‘यथैव यजुः तथा वशु’ — इति मन्त्रो यथैव, तथैव व्याख्यानं स्पष्टार्थं इत्यर्थः ।

इह अग्ने । उपधीयमानो ‘यः’ अग्न्यात्मकोऽजः ‘अग्नेः’ प्रजापतेः ‘अध्यजायत’ । तत् कथम् ? यतः ‘पृथिव्या, शोकात्’, अपि च ‘दिवः’ शोकाद्, अध्यजायत । किञ्च, ‘विश्वकर्मा जजान’, ‘येन’ ‘प्रजाः’ उत्पादयामास । तम् अजं ते ‘इडः’ कोपः ‘परिवृणक्तु’ अपवर्जयतु † ॥ २१ ॥

* ते० सं० २० १० १० ४ (२ भा० १५४८०) ।

† भा० सं० १५ ४५ ।

प्रकृतानां पशूनां नानात्वात् पृथगेवोपधानसादनाभि
कर्त्तव्यानीत्याह— “त एते पशव इति ॥ २२ ॥

उपधानानन्तरं पुरुषशिरसि होमं विधत्ते— “अथेति ।
अभिहोमस्योपयोग आह— “आहुतिरिति । यत् एषा खलु
आहुतिः, तदात्मको ‘यज्ञः’ स्यात्, तथा सत्यमभिहोमेन
‘पशूनां’ मध्ये ‘पुरुषं’ ‘यज्ञियं’ यज्ञाहं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’
‘पुरुष एव पशूनां’ मध्ये ‘यजते’ ॥ २३ ॥

न केवलम् अभिहोमस्य यज्ञियत्वं मेव प्रयोजनम्, अपि तु तस्य
वीर्यत्वं मपीत्याह— “यद्देवेति । ‘एतत्’ पुरुषशीर्षम् ‘अभि’-
सत्य ‘जुहोति’ इति ‘यत्’, तेन ‘शीर्षम्’ शीर्ष्णि ‘वीर्यं’ दधाति ।
“शीर्षं चन्दसोति * शिरःशब्दस्य शीर्षादेयः । तत उत्तरस्याः
सप्तम्याः “सुपां सुसुगित्यादिना † सुक् ॥

एतदेव वीर्यनिधानम् अभिहोमसाधनभूताज्यसुखादीनां मध्ये
प्रत्येकसाध्यतया दर्शयति— “आज्येनेत्यादिना । आज्यस्य
वक्षत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “एतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा
सीम मग्नविति ‡ । वज्रस्य ग्रहणरूपत्वादीर्यत्वम् । “हृषा वै
सुवः”—इति § हृषा पुरुषः । सुवस्य पुंसिङ्गत्वाद् उपत्यम् ।
हृषो वीर्यत्वादीर्याधानहेतुत्वं मिति स्वाहाकारम्यायेव

* पा० ख० ६ १. ६० ।

† पा० ख० ७. १. ३८ ।

‡ ते. नं० ६ १. १. ० (६भा० २६५०)

§ ‘योषा वै सुवः, इषा सुवः’—इति १. १. १ ६ (१ भा०
१०६ ५०) मह्यम् ।

मेव वीर्यत्वम् । 'वचो वै त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुभो हननसाध-
नत्वसादृश्याद् वच्यता । तथा च वचस्य वीर्यरूपत्वात्
त्रिष्टुभोऽपि वीर्यतया त्रिष्टुबात्मकेन 'वीर्येणैव' हेतुना 'अस्मिन्'
पुरुषशिरसि 'वीर्यं दधाति' ॥ २४ ॥

चित्रं देवानां सुदगादित्यस्याभिहोममन्त्रस्य पूर्वोणादेनेका-
हुतिः क्रियते, अपरेण चान्या ; अत एव कात्यायनः, —
“चित्रं देवानां मित्यर्हर्चं सुवाहुतिरिति ॥ । तत्र पूर्वार्हर्च-
साध्या माहुतिं दर्शयति— “स वा अर्हर्चं मिति । 'सः' खल्वह्युः
'अर्हर्चं मनुद्रुत्य', स्नाहाकारेणैका माहुतिं सम्पादयेदित्यर्थः ।
ननु किमर्थं मर्हर्चं स्नाहाकरणं मित्यत आह— “अस्मि
वा ऋगिति । ऋचोऽस्यात्मकत्वं पादबन्धेन दार्ढ्ययोगात् ।
ऋचो दार्ढ्यं तैत्तिरीयकोऽधीयते— “यद्वचा तद् दृढ मिति ॥ ।
तथाच सति ऋचो विभागेन तद् 'इदं' पुरुषसम्बन्धि 'शीर्ष-
कपालम्' 'विहाप्य' विभिय । “ओ हाक् त्यागे” ‡, अन्तस्य
अपि रूपम् । 'शीर्षः' शिरसोऽन्तरे 'यदिदम्' अत्र विद्यमानं
'वीर्यम्' 'तदस्मिन्निदधाति' ; आज्यस्नाहाकारयोर्वीर्यात्मकत्वा-
दित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपोत्तरार्हर्चसाध्या माहुतिं दर्शयन् तत्राप्युपयोग आह—
“अधेति । “इदं तदिति । पूर्वम्, अन्तरे वीर्यनिधानार्थं कपाल-

* का० यौ० सू० १०. ५. १८ ।

† ते० सं० ६- ५. १०. १२ ।

‡ शु० प० ८ धा० ।

मात्मकं जगत् ; तिष्ठत् , स्थावरात्मकम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”—
इत्यत्र ॥ “द्युतिगमिलुहोतीनां दिर्वचनम्”—इत्यनुशासनात् ॥
किपि दिर्वचने जगदिति भवति ॥ २७ ॥

अभिहोमानन्तरं सुपहितानां पुरुषगिरःप्रभृतीनां पशु-
शिरसा सुक्षर्गनामकैर्मन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते — “अथेति ॥ । वि-
हितमन्त्रसाध्यस्योपस्थानस्य प्रयोजनाभिधानं प्रतिजानीते—
“एतद्वा इति । ‘एतत्’ खलु प्रयोजनं मित्यर्थः । तदेव दर्शयति
— “यथैतानिति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रस्तावे ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’
पुरुषसुत्यान् ‘पशून्’ आलभ्यु मैष्टत् , तदा ‘आलिख्यमा-
नास्ते अयोधन्’ ; आलभ्यस्य शोकहेतुत्वात् । ततः ‘तेषां’ ‘शुचं’
शोकरूपं पापम् ‘एतैः’ यज्यमाणैः उत्सर्गमन्त्रैः अपहृतवान् । ‘तथैव’
‘अयम्’ अपि यजमानः एतेनोपस्थानेन ‘एषां’ शोकरूपं पापम्
‘अपहन्ति’ । “मयु मारुष्य मनु ते दिगामीत्यदिना” ११ आरुष्य-
पशूत्सर्गप्रतिपादनेन तेषां सुक्षर्गत्वम् ; शोकोत्सर्गहेतुत्वाद्वा ॥ २८ ॥

अथ प्रधाना मपि शीर्षाणां सुपधानानन्तरम् उत्सर्गमन्त्रैरुप-
स्थानं मिति स्वकीयं मतम् ; तथैवोक्तत्वात् । अपरे पुनरबानु-
ष्ठानक्रमे किञ्चिदेषस्य माचक्षते । तन्नतं दूषयितुं मनुवदति
— “तदेक इति । तथा कुर्व्यताश्च तेषां मागय माह—
“नेदिति । पूर्वं सुपहितस्य पशोः शोकं सुस्फुरितं अभिलक्ष्यैवो-

० पा० सू० ३. २. १०८ ।

१ पा० ८. १. १४ सू० वा० ।

२ का० श्रौ० सू० १०. ५. १६ ।

३ ते० मं० ४. २. १०. १ ।

शोको 'वह्निर्दी' भवतीति । वाह्नेनेवाग्नि मित्यनेनाग्नि-
प्रदेशव्यतिरिक्तदेशे विधानाद् वेदिमध्येऽपि स्यादित्यत आह—
“वह्निर्वेदीति । वेद्या वह्निः । “अपपरिवहिरश्ववः पशव्या”-
इति * प्रव्ययीभावसमासः । वह्निर्वेदि शोकोत्सर्गे वेद्याः कृत्स्न-
पृथिव्यात्मकत्वात् तस्या वह्निरेव शोक उत्पद्यते भवतीति
दर्शितम्— ‘इयं’ वा इत्यादिना । ‘उदङ्’ उत्तरस्यां दिशि
वक्ष्यमाणा मयुप्रभृतयः पशवोऽवतिष्ठन्ति इति तत्र शोकनिधा-
नाय उदङ्मुखस्तिष्ठन्तुस्त्वज्यदित्याह— “उदङ् तिष्ठन्निति ॥ ३१ ॥

उत्तर्गमन्त्रैरुपस्थानम्, तत्र स्वाभिमतप्रकारं, देशविशेषम्,
अर्हृर्क्षीरवस्थानविशेषश्च प्रदर्शय, उपधानक्रमेणैव पुरुषस्य
शोकं पूर्वं सुसृजेदित्याह— “पुरुषस्येति † । तत्र मन्त्रविशेषं
प्रदर्शयन्, पदगो विभज्य व्याचष्टे— “इमं मा हिंसीरिति ‡ ।
‘हिंसादिति । “सहस्रासुपूर्वस्येति § पादगम्यान्त्यस्य लोपः ।
‘हिरण्यगकलैर्वा एव सहस्राक्षः’ इति, सहस्रगम्यो बहुत्व-
स्योपपन्नार्थः ; हिरण्यगकलानां मत्र सहस्रसहस्रानां मभा-
वात् । अथवा उत्तरत्र सहस्रसहस्राकेहिरण्यगकलेः प्रोक्ष-
माणत्वात्, तदभिप्रायेण सहस्रसहस्रा । हिरण्यगकलानां प्रका-
शकत्वेनास्मिन् उपचारः— “आका वै तनूरिति । तेनाधिष्ठित-
त्वादित्यर्थः । स्यट् मन्त्रात् ॥

* पा० सू० २ १. १२ ।

† का० यी० सू० १० ५. १८ ।

‡ वा० सं० १३. ३३ ।

§ पा० सू० ५ ३ १४० ।

मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'धम्ने ।' 'हिरण्यशकलैः' 'सह-
स्राक्षः' 'मेधाय' 'चोयमानः' त्वं पशूनां मध्ये 'दिपादम्' 'इमं'
पुरुषं 'मा हिंसोः' । यदि तव भक्ष्यापेक्षास्ति, तर्हि 'धारणम्'
'किम्पुरुषम्' उत्सृजामि, 'तेन' किम्पुरुषेण 'आत्मानं' 'प्रोषयत्'
'संस्तुरक्ष' । 'ते' सम्बन्धिनी 'शुक्' 'मयु' प्राप्नीतु ॥ १२ ॥

अयाम्बस्य शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन्, पूर्ववद् व्याचष्टे—
“अयेति ० । “कनिकदो वा एष इति । ‘एषः’ अयः ‘कनिकदः’
अत्यर्थं क्रन्दिता ‘वाजिनेषु’ वेगवत्सु ‘वाजी’ अत्यर्थं वेगयुक्तः,
अतो युक्तं कनिकद मितौत्तर्यः ॥

‘गौरः’ सिंहः । अष्टार्यं मन्यत् ॥ १३ ॥

अथ गोः शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे— “अथ गो-
रिति ० । “साहस्रो वा इति । गौरिति यत् ‘एषः’ ‘साहस्रः’
सहस्राक्षः, सजातीयधेनुद्वारा शतसङ्ख्याकचौरधारासम्पन्नः ।
अत एव ‘उक्तः’ । कुतः । तस्यानेकजलधाराबाहिवत्त्वादस्य चानेक-
चौरधाराबाहिवत्त्वात् उक्त इतीपचारः । “दुहं वा एवेति ।
‘अदितिः’ अखण्डनीया, अदीना वा ‘एषा’ गोः, ‘जनाय’ ‘दुहं
दुहं’ चौरादिद्वारा तम्ब सम्पादयामात् । अत्रापि सजातीय-
धेनुद्वारा दूतदोहनम् । तदपेक्षं वाच स्तोत्रिणम् । ‘दुह इति
“लोपस्त आत्मनेपदेवेति § तकारलोपः । अष्ट मन्यत् ॥ १४ ॥

०, § का० घो० सू० १७ ५. १६ ।

१ वा० मं० १३ ३८ ।

§ पा० सू० ७ १. ३१ ।

१ वा० मं० १३. ३६ ।

“अथावैरिति । शोकोऽसर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे — “उभयेषां हेय इति * । ‘एवः’ अविरूपः पशुः ‘उभयेषां यशूनां’ ‘द्विपदां’ मनुष्याणाम्, ‘चतुष्पदाम्’ अश्वादीनाञ्च त्वरूपम् भवति ; स्तकीयत्वचा तेषां माच्छादनात् । मनुष्यास्तावच्छीतनिवारणायविजेन कम्बलेन शरीरं माच्छादयन्ति । चतुष्पादोऽश्वा बलीवर्दीश्च स्वभारवहने मार्दवाय घृष्टे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति । “एतदेति । ‘त्वष्टा’ प्रजानां निर्माणादेव प्रजानां मध्ये ‘एतद्रूपम्’ अविरूपम् पशुं ‘प्रथमं’ ‘विचकार’ उत्पादितवान् । अत उक्तं “त्वष्टुरिति । विशदार्थं मन्यत् + ॥ ३५ ॥

अथाजस्य मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे — “अथेति । “यद्वै प्रजापतेः शोकादजायतेति । ‘यत्’ तेनाग्नेरेव शोकादजायत, तस्य तदात्मकत्वात् ; अत एव प्राशुक्तम् — “अग्निर्वा एयोऽग्नेरध्यजायतेति । “प्रजापतिर्वा इति । सर्वोत्पादकत्वान् ‘प्रजापतिर्व्यनितः’ खलु । स जातो अजः प्राक् प्रजापतिं मपश्यत्, अत उक्तं “सोऽपश्यदिति † । “ब्रह्मत्यान्तःपादं मव्यपरे” — इति ‡ । प्रगतिभावात्, “एङः पदान्तादतीति ॥ पूर्वपत्वं न भवति । “तेन देवा इति । अजस्य वागात्मक-

* का० श्रौ० सू० १०. ५. १८ ।

† वा० सं० १३. ५० ।

‡ मृते तु ‘मोऽपश्यत्’ इत्येव मङ्गलमर्थमुक्तकिये ।

§ पा० सू० ६. १. ११५ ।

॥ पा० सू० ६. १. १०८ ।

त्वम् ; तज्जन्यत्वात् । तत् पुनः प्राशस्तम्— “वाचीञ्ज मिति ।
 ‘देवाः’ खलु ‘वा’ वाच मिमा माश्रित्य देवत्वं प्राप्नुवन् ।
 ‘वाचः’ इति स्वप्नोपे पञ्चमी * । स्तोत्रशस्त्रादिरूपया वाचा
 यज्ञनिष्पत्तेः , यज्ञस्य च देवत्वप्राप्तिहेतुत्वाद् वाच माश्रित्य
 देवत्वं प्राप्नुवन्नित्यर्थः † ।

“उपमेध्यास इतीति । निवार्याः यज्ञार्हाः इत्यर्थः ।
 “अजस्रेरसुमिति ‡ अमुगागमः । शरभो नाम सिंहघातकः
 कश्चिन्मुगविशेषः § । अष्ट मन्वत् ॥ २३ ॥

अथातुहेलाणां मयुप्रभृतीनां पशूनां शोकादेवोत्पत्तिम्,
 ब्राह्मणस्य तदमर्यादाच्च दर्शयन्, दिग्बिम्बे तेषां निधानं भाह
 — “तदाइ रिति ॥ । ‘तत्’ तदा , पञ्चालभ्रान्तरम्, ‘प्रजा-
 पतिः’ ‘एतेषां’ पुरुषादीनां ‘पशूनां’ ‘यां शुचं’ पशुपापरूपा
 मपहतत्वात् , ‘ते’ एव ‘एते’ मयुप्रभृतयः ‘पञ्च पशवो’ भवन्ति ।
 ‘तत्’ तत्र पशुविषये वेदविदः ‘आहुः’, अतः ‘ते’ पशवः
 ‘उक्तान्तमेधाः’, तस्यैवार्थप्रदर्शनम् ‘अमेध्या इति , एतस्यैव विव-
 रणम् ‘अयजिया इत्यपि । अतश्च ‘तेषां’ मध्ये क मपि पशु
 ‘ब्राह्मणो भावीयात्’ । तथाविधाननाद्यान् पशून् ‘एतस्यां
 दिशि’ । एतस्या मिति अभिनयेनोत्तरदिशो निर्देशः । तत्र

* पा० १ ४. २१ ख० १, २ वा० ।

† वा० अ० ३ ५१. ।

‡ पा० ख० ७ १. ५० ।

§ “शरभोऽष्टापदन्मविशेषः सिंहघाती”—इति वा० म० भा० महीधरः ।

॥ का० श्री० १७ ५ २० ।

निदधाति । 'तस्मात्' 'एतस्याम्' उत्तरस्यां 'दिशि' 'पर्जन्यः' 'न
वर्षुकः' न वर्षति , 'यच्च' 'एते' पञ्चवोऽवतिष्ठन्त इति कृत्वेत्यर्थः ।
उत्तरस्यां दिशि कचिन् मरुभूमौ पर्जन्यो न वर्षतीति प्रकृता
शृगा अपि तत्रैव प्रचुरा इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

उपस्थानानन्तरम् , पुनरग्निसमीप मागत्योपतिष्ठत इत्याह
— "प्रत्येत्येति ॥ तत्र कारणम् प्रतिजानीते— "एतदा
इति । , "एतदयथेति । 'अग्नौ' 'सामिचिते' अर्धचिते । 'बहि-
र्वेषेति' 'यत्' , 'तत् कर्म' यथायथम् , यथास्वम् ; 'अयथा-
यथम्' यथायथं न भवतीत्यर्थः , तथा कृतवान् भवति ।
अत उपस्थानेनाहिंसार्थं 'तस्मै' 'अग्नये' 'यतत्' निष्ठवनं
करोति । निष्ठवन मपनयः † , बहिर्वेदिगमननिवन्धन मप-
राध' परिमार्ष्टीत्यर्थः ॥

उपस्थानमग्न्य आग्नेयो गायत्रोऽनिरुक्नो यविष्ठशब्दयुक्तश्च
भवेदित्याह— "आग्नेयेत्यादिना । अग्नेर्गायत्रत्वं षष्ठ्याष्टे
प्रदर्शितम् ‡ । "अनिरुक्नयेति । अविस्मष्टदेवतया । यच्च
देवताविशेषवाचक' पदं नास्ति , तदनिरुक्तम् । 'यविष्ठ'-
शब्दश्च शुण्वचनः , न पुनरिन्द्रादिशब्दवत् कस्यचिद्देवता-
विशेषस्य वाचकः । अनिरुक्तत्वादेवास्याग्नेयत्वम् । अनि-
रुक्नो मन्त्र आग्नेयः प्राजापत्यो वा भवतीति अनिरुक्तस्य
सर्वत्वम् , साधारण्यात् ; तत् पुनर्देवताविशेषाप्रतिपादकत्वात् ।

• का० श्रौ० सू० १०. ६. १ ।

† यच्च नानापुस्तकेषु नानानिधाशुद्धपाठा दृश्यन्ते ।

‡ "तस्मादधिर्गायत्र इति"—इति ६ का० १. १. १५ ।

इत्यनुनासिकादेशः * । ‘शृणुषीति , “शुश्रूषुपृक्तवभ्यश्च्यसि”
-इति † हेर्हिरादेशः । “रक्षा तोक मिति । ‘रचेति “इचो-
ऽतस्तिङः”-इति ‡ दीर्घः । ‘मनेति “मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मनः”-
इत्यादिलोपः § । हे ‘यविष्ठ !’ अग्ने ! त्वं ‘दाशुपे’ यजमानस्य ।
पश्यायं चतुर्थी ॥ । ‘नृन्’ मनुष्यान् ‘पाहि’, ‘नः’ अस्माकं ‘गिरः’
शुतिरूपा वाचः ‘शृणु’ । न केवलं यजमानसम्यन्धिमनुष्यपालनं
त्वया कार्यम्, अपि तु आत्मना सहितं ‘तोकं’ प्रजासन्तति
‘रक्ष’ ‘इति’ मन्वार्थः ॥ ३८ ॥

उपस्थानानन्तर मग्निं पश्चाद्भागेनारुह्य, स्वयमात्मर्षा
मदक्षिणोक्तत्वं, गत्वा, अपस्याख्या इटका उपदध्यादित्याह
— “आरुह्याग्नि मिति ¶ । अपस्योपधाने प्रयोजनं दर्शयितुं
तावदेतासां मवात्मकत्वं माह — “आप एता इति ।
तप्रयोजनं माह — “अथ वा इति । ‘अथ’ खलु आत्म-
समये ‘एतेभ्यः’ पुरुषादिभ्यः ‘पशुभ्यः’ ‘आप उत्क्रान्ता
भवन्ति’, अतयापस्थाना उपधाने तासां मवात्मकत्वात् एतेषु
‘पशुष्वेव’ ‘अपः’ निहितवान् भवति । तासां पशुगिरःसु अव्यवधा-
नीनोपधानं माह — “अनन्तर्हिता इति । एकैकस्मिन् प्रदेशे

* पा० ख० ८. २. २ ।

† पा० ख० ६. ४. १-२ ।

‡ पा० ख० ६. २. १३५ ।

§ पा० ख० ६. ४. १४१ ।

¶ पा० २. २. ६२ ख० १ वा० ।

¶ का० श्री० ख० १०. ६. १ ।

पञ्च-पञ्चोपदध्यादित्याह — “पञ्च-पञ्चेति । पञ्च-पञ्च सर्वासु
दिक्षूपधेया इत्याह — “सर्वत इति ॥ ४० ॥

प्रतिदिशं पञ्चानां सुपधाने विंशतिः सम्पद्यन्ते, तत्र
याः पञ्चदश पूर्वा दृष्टकाः, ता अपस्यास्या भवन्तीत्याह
— “तथा इति । पञ्चदशसङ्गता मेवापस्यात्व सुपपाद-
यति — “वचो वा इत्यादिना । अपां वचत्वं नैमित्त्याद्यर्थं
तत्त्ववनात् ॥ तदेव श्रूयते — “तस्मादिन्द्रोऽविमेत प्रजापति
सुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति, तस्मै वचं शिक्षा प्रायच्छदेतेन
जहीति ॥ पञ्चदशस्य वचान्नकत्वं वीर्यवत्त्वात् । तत् पुनः
प्रजापतेर्वीर्यवत्प्रदेशादुत्पत्तेः । अत एव श्रूयते — “उरसी
वाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमोतेत्यारभ्य, “तस्मात्ते वीर्यवन्तो
(भवन्ति ॥) वीर्याद्वरज्यन्तेति ॥ यत एवम्, तस्माद्येन मार्गेण
आपो यन्ति, तत्र पाप्मानं भ्रम्येव; अपां वचत्वात् ।
वच एव खलु तस्य भागस्य पाप्मानं भ्रमन्ति । ‘तस्मात्’
पापहननदेव ‘वर्धति’ पञ्जस्यः । ‘वचः पाप्मानम्’ ‘अपहनत्’
भ्रमन्तु ‘इति’ ‘अप्रावृत्तः’ एव ‘व्रजित्’ ॥ ४१ ॥

अपस्याभ्यः पञ्चदशस्य उत्तराः पञ्चेष्टका विद्यन्ते, ताः इन्द्रस्या
इत्याह — “अयेति । इन्द्रस्यानां सुपधानेन पशुधूक्तान्तमांश-
प्रतिनिधानं भवतीत्याह — “पशवो वा इत्यादिना । पशूनां

* अत्र हि सर्वत्रैव महृष्टेषु पुस्तकेषु अशुद्धः पाठः ।

† तै. सं. १. ५. २. ३ ।

‡ तत्र संहिताया मेतत् पदं नाधीयत इति ध्येयम् ।

§ तै. सं. ७. १. १. ७ ।

हृन्दस्त्व' यज्ञसाधनत्वात् ; अथवा जगत्वानीतत्वात् । एतत्तैत्ति-
 रोयके श्रूयते— “जगती सुदपतचतुर्हृशाचरा सती ; साम्राप्य
 न्यवर्त्तत , तस्यै दे चक्षरी अमीदेतात् , सा पशुभिर्य दीक्षया चा-
 गच्छदिति ८ । “अथ सु पशोर्मांस मित्वनेनाग्रं पशव इत्ये-
 तदुपपादितम् । एवञ्च सति हृन्दस्यानां पञ्चात्मकत्वेन मांस-
 रूपत्वात् आलभावसरे उक्तान्तानि मांसानि पुनरितेषु
 प्रतिनिहितवान् भवति । तासां मध्यपस्यावदव्यधानेनोपधानं
 माह— “अनन्तर्हित मिति । अथा सुदरमध्यवर्त्तित्वेन अन्तर-
 त्वात् मांसानां ततो बाह्यत्वम् । तथैवापस्या अन्तराः , हृन्दस्या
 बाह्या भवेयुरित्याह— “अन्तरा अपस्या इति । उक्तप्रकारेण
 पशुत्वापो मांसानि च सम्पादितानि ॥ ४२ ॥

नैतावता तेषां कारणे सम्पद्यते ; किन्मुनस्ततोऽपि बाह्यो-
 ह्वण्णोन्नोरपि कारणत्वेनावत्त्वात् । हृन्दस्यानां चान्नात्मकत्व-
 स्थोक्तत्वात् उपधानेनैव तयोरप्युपधानं सम्पादित मिति ,
 तदाह— “तदाहुरित्यादि । ततोत्तर' दर्शितम्— “अग्रं वाव
 पशोरिति । प्रकारान्तरेण पशूनां लोमसम्पत्ति माह— “अयौ
 इति । कृष्णाजिनलोमानुवहया खदा उखाया निर्माणात् ,
 उखायाश्चाजानोमानि १ सन्तीति , तान्येव पशूनां लोमानि
 भवन्ति । लोमाधारत्वेनोखाया अभिधानात् उखालोमानित्यभि-
 प्रेत्य “बाह्योखा भवतोत्वादिनोक्तस्येवार्थस्थोपपादनम् ॥

१ तै० अ० ६० १० ६० ३ ।

१ 'उखायां यावत् लोमानि'—इति च पाठः ।

त्वन्मोमसम्पादने उक्तं पञ्चदश मपि अभिमत मित्याह—“य-
दौति । ‘यदि’ ‘इतरेण’ अन्येन प्रकारेण तत्सम्पादनं भवति, तर्हि
तथैवास्तु । अथ वा ‘इतरेण’ प्रकारान्तरेण यदि भवति, तर्हि तथै-
वास्त्विति, अन्योन्यापेक्षया उभयोरपीतरत्वम् । अपस्याद्युपधानेना-
द्यादिसम्पादनं केन विवक्षित मिति , तत्राह— “इति ह आह
याण्डिल्य इति । केनापि तेनाभिप्रायेणैव मुक्त मित्यत आह—
“सर्वानिवेति । ‘सर्वानिव पशून्’ ‘जत्त्वान्’ कात्कर्त्येन ‘संस्तुर्मः’
सर्वावयवसम्पादनेन समृद्धान् ‘कुम्भः’ ‘इति’ अभिप्रायेण , तद्योक्त
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यपस्याना उपधानं प्रशंसति— ‘यदेवेति ।
विस्त्रस्तावयवात् ‘प्रजापतेः’ ‘आपः’ ‘आयन्’ निर्गताः । ततः
‘तासु’ निर्गतासु ‘अविशत्’ अपविष्टवान् ॥ । अयां निर्गमनेन
दीर्घव्याद् गन्तु मक्षमः †, तथैवापविष्टवानित्यर्थः । ततश्चाप-
विशमसाधनत्वात् अपस्या ‘विंशतिः’ सम्पन्नाः । यद्यपि
“तस्याः पञ्चदश पूर्वास्ता अपस्याः”—इत्युक्तम् ‡, तथापि छन्द-
स्यास्ताहित्येनाथ विंशतिरित्युक्तम् । सर्वासां वापस्यागन्दे-
नाभिधानं भूयोलिङ्गात् “सृष्टोरुपदधातीतिवत् § । अथ वा
“तद्या अस्यैतेभ्यश्चन्दोभ्य आप आयन्निति ॥ वक्ष्यमाणत्वात् , सर्वा

* ‘अपविष्टवान्’—इति छ-पाठः ।

† ‘मक्षमो भूत्वा’—इति च-पाठः ।

‡ इहैव पुरस्तात् ४१-कणिकारम्भे (३८२ पृ०) दृश्यम् ।

§ “सृष्टोरुपदधाति यथासृष्ट मेव व्यवस्ये”—इति तै० सं० १. १. ४ १६ ।

॥ इहैवोपरिष्ठात् ४१-कणिकां (३६७ पृ०) दृश्यम् ।

अप्यपस्या भवन्तीति । आपो निर्गमनावसरे 'अस्य अद्भुलिभ्योऽध्वस्रवन्' । निर्गच्छन्तीना मपा मस्य प्रजापतेः भन्ततो निर्गमनाद् , अद्भुलीनां चान्तत्वादिति ॥ ४४ ॥

एवं सति "स यः स प्रजापतिर्व्यसंसतेति । 'सोऽय मेव', 'सः' इदानीम् 'अग्निधीयते' । 'अथ' प्रजापतेः सकाशाद् 'याः' आपः निर्गताः , 'ता अपस्थाः' । ततश्चेतासा मलोपधाने ततो निर्गता अप एव 'प्रतिदधाति' ॥ ४५ ॥

अथ क्षमेण तासा सुपधाने मन्त्रान् प्रदर्शयन् व्याचष्टे—
"अपां त्वेमन्नित्यादिना * । यदा हि एष वायुरित्येतद्य प्राति , तदा 'आपः' 'यन्ति' चलन्ति ; अतश्च वायुरनेन यन्त्याप इति व्युत्पत्त्या 'एम' † । "इण् गती"—इत्यच्चात् ‡ "अन्येभ्योऽपि ङ्यन्ते"—इति § भग्निन् प्रत्ययः । स च व्यत्ययेन करणे द्रष्टव्यः । "एमवादिषु ङ्यन्सि पररूपम् वक्तव्यम्"—इति ॥ पररूपत्वम् ॥ ४६ ॥

"अपां त्वेमन्निति ¶ । "यत्र हीति । आपो यत्र प्रदेगे उद-
त्यस्तिष्ठन्ति , तत्र मोषधयो जायन्त इति , अधिकरणव्युत्पत्त्या 'अपा मोषमोषधयः' । "उन्दो स्तेदने"—इत्यच्चात् ** पूर्ववत्

* वा० शौ० सू० १० ६० २ ।

† वा० मं १६० ५६० १ ।

‡ अथा० प० १५ पा० ।

§ पा० सू० ३ २० ७५ ।

|| पा० ६ १० ७० सू० वा० ।

¶ वा० सं० १६० ५६० २ ।

** सू० प० १० पा० ।

मनिन् प्रत्ययः । छान्दसे अनुनासिकलोपे, गुणे च ओद्य-
द्विति भवति । पूर्ववत् पररूपत्वम् ॥ ४७ ॥

“अपां त्वा मिति † । “अभ्र” वा अपां भस्मेति । ‘अभ्र’
मेघः, स चाप्ठु निर्गतासु निष्कारत्वादपाभ्रस्मेत्युच्यते । एवं
भस्म मेघः । “भस्मसिति “सुपां सुतुगित्यादिना ‡ सप्तम्या
सुक्, “न ङिसव्यङ्गोः”-इति § न-लोपाभावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

“अपां त्वायन इति ॥ । “इयं वा अपा मयन मिति । सर्वा
अव्यापः पृथिवी मधिष्ठायैव प्रवहन्तीति । “तथा इति ।
‘तत्’ तदा विस्त्रंसनावसरे खलु ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘एतेभ्यः’
वात्यादिभ्यो ‘रूपेभ्यः’ ‘आपः’ निर्गताः, तथाविधाः ‘ताः’
अप एव ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ प्रतिदधाति । न केवलं अपा मेव
प्रतिधानम्, अपि तु ‘एतेभ्यः’ येभ्यः ‘रूपेभ्यः’ ‘आपः’ निर्गताः,
तेषां अपि तदा निर्गतत्वात् तान्यपि पुनरस्मिन् योजयति ॥

उक्तमन्त्रसाध्योपधानाः पञ्चेष्टकाः पूर्वस्थां दिशि उप-
दध्यात् । एवं वक्ष्यमाणमन्त्रसाध्योपधाना अपोष्टकाः पञ्च-
पञ्च दक्षिणादिषु दिक्षु उपधेयाः ॥ ५० ॥

“अर्धवे त्वेति ¶ । “प्राणो वा अणवः इति । अर्धो जलम्,

* इत्येव ४६ कण्ठीभाष्यशेषो द्रष्टव्यः ।

† वा० सं० १३. ५३. ३ ।

‡ पा० ख० ७. १. ३८ ।

§ पा० ख० ८. २. ८ ।

¶ पा० सं० १३. ५३. ५ ।

॥ वा० सं० १३. ५३. ६ ।

तद्वान् । अर्णः शब्दात् मत्वर्थीये व-प्रत्यये “अर्णसो लोपय”-
इति * सकारलोपः । अर्णवत् च प्राप्तेन जलस्य चीयमान-
त्वादिति ॥ ५१ ॥

“समुद्रे त्वेति † । “तदेव श्लोकोऽभ्युक्त इति । “मनसः
समुद्राद्वाचाभ्यां देवासुरयो विद्यां निरखनन्”-इत्यस्मिन्नर्थे
‘एव’ वक्ष्यमाणो मन्त्रः ‘अभ्युक्तः’ इति प्रतिज्ञा । तत्र “ये
समुद्रादित्यारभ्य, यत्र निर्वपणं दधुः”-इत्यन्तो मन्त्रः ‡ । एत-
स्मिन् मन्त्रे स्वयमेव प्रकृतोपयोगीनि पदानि व्याचष्टे— “मनः
समुद्र इति । ‘समुद्रादिति पञ्चम्यन्तस्य पदस्यार्थो ‘मनः’ ।
तीक्ष्णाभिरभिभिरित्यस्य वागर्थः— “वाक् तीक्ष्णाभिरिति ।
‘निर्वपणं मित्यस्य च ‘त्रयी’ ऋग्यजुस्सामलक्षणा ‘विद्या’
अर्थः । पुनः “तदेव श्लोक इत्युपसंहारः । अत उक्तप्रकारेण
‘समुद्रो मन इति, मनस्येव ‘ताम्’ इष्ट्वा ‘सादयति’ ॥ ५२ ॥

“सरिरे त्वेति § । “वाग्वै सरिर मिति । सरणवस्वेन वाक्
सलिलं खलु ; अतो वाचि ता सादितवान् भवति ॥ ५३ ॥

“अपां त्वेति ॥ । “तत्र हीति । ‘तत्र’ अक्षुपि, ‘सर्वदैव

* मा० ५. २. १०२ सू० वा० ।

† वा० सं० १३ ५३. ७ ।

‡ “ये समुद्रान्निरखनन् देवासुरोद्वाभिरभिभिः ।

सुदेवो ऽयं तद्विद्यां यत्र निर्वपणं दधुः ॥”

—इतीहैव मूले (३८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ वा० सं० १३. ५३. ८ ।

॥ वा० सं० १३ ५३. ९ ।

पञ्चभिर्मन्त्रैः * उत्तरस्यां दिशि छन्दस्या उपदध्यात् । गायत्रेण-
त्यादिषु स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । सप्तार्थं मन्यत् ॥ ६१ ॥

अथासा अपस्याना मङ्गुल्यात्मकत्वं माह— “ता एता अङ्गु-
लय इति । “ता अस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्तवन्”—इत्युक्त्वात् † ‘ताः’
अपस्याः ‘अङ्गुलयः’ इत्यर्थः । उक्तं मेवाङ्गुल्यात्मकत्वं सुपपाद-
यति— “ताः सर्वत उपदधातीत्यादिना । तत्र ‘नानोपद-
धातीति , पृथक्-पृथगुपदधाति , उपधानमन्त्राः पृथक्-पृथग्
भवेयुरित्यर्थः । “सक्तदिति । पञ्चानां पञ्चानां सक्तत्वं सादन-
मन्त्रः ; न तु उपधानमन्त्रवत् प्रतीटक मित्यर्थः । एवं च
सति तदिष्टकानां स्वरूपं , समानसम्बन्धं करोति । ‘तस्मात्’
अङ्गुलयः पञ्च ‘समानवश्चनाः’ एकस्मिन्नेव हस्ते पञ्च-पञ्च
सम्बध्यन्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ २ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

प्रमर्शयितुं देयाद् विद्यातीर्थमहम्तरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् ० पञ्चसोरीं †-स्त्रिदशतरुसतांघेतुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः ‡ सिङ्गणार्यो § ,
 व्यवाणोद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं चटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धान्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीय कृपावान् शुडलत मजडो ॥ राजतं राजपूव्यः ।
 आन्योत्थं प्राण्यजन्मा ¶ सवणज ममृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाब्धी रत्नरूपं गिरि मज्जत मुटा पावसास्त्रिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनशतपठः पञ्चभाष्ये

सप्तमकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकस्य समाप्तः ०० ॥

• 'सप्ताब्धीन्'—इति उ पाठः ।

† 'पञ्चसोरीं'—इति उ पाठः ।

‡ 'सायणः' स्यात् ।

§ स्यात् 'सिङ्गणार्यो' ।

¶ 'मजडं'—इति उ-पाठः ।

¶ 'प्राण्यवुडिर'—इति उ पाठः ।

०० इति उत्तरं मित्र क पुस्तके "कलिकामका १०१"—इति, ख दुष्टके-
 इत्यपचं नास्ति, म य पुस्तकयोः "कलिकामका १००"—इति । तत्र
 १ अ० ३८ क०, २ वा० ३९ क० ; तदस्यां मङ्गलनयासिन् प्रपाठके
 १०० कलिकाः सम्पद्यन्ते ।

॥ इति हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं * समाप्तम् ॥

* अथ सप्तमे काण्डे मास्यवसन्त्या द्वादश । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये १, चतुर्थे १ । अथ मास्येय कलिकाः १८८ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १०८, द्वितीये १०५, तृतीये ८५, चतुर्थे १०० । तदेतच्चर्ममहानयनयान् काण्डे ११ मास्यवसन्ति श्रुतानि, तत्र च १८८ कलिकाः सम्प्रीति निवृत्तम् ।

